

Μέ τό θεμελιώδες αυτό βιβλίο ή Μαρία Μοντεσσόρι αναλύει όλόκληρο τό παιδαγωγικό σύστημα, πού βασίζεται στη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών και περιβάλλοντος γιά ν' αναπτυχθεί σωστά τό πνεύμα και τό σῶμα τοῦ παιδιοῦ. "Όλο τό βάρος της ή Μοντεσσόρι τό ρίχνει στά πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, τότε πού τό πνεύμα του είναι τόσο δεκτικό, ὅσο σέ καμιά ἄλλη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μεγάλη παιδαγωγός ἀγωνίστηκε νά πείσει τήν ἀνθρωπότητα ὅτι τό παιδί είναι μιά χωριστή πνευματική και σωματική ὄντοτητα ἀπό τήν ἴδια τή στιγμή τῆς γέννησῆς του και ὅτι χρειάζεται ἕνα παιδαγωγικό σύστημα μέσα στό ὁποῖο θά δράσει ἐλεύθερα τό πνεύμα του και θά τεντώσει πρὸς νέες ἀγνωστες διαστάσεις.

Γλάρος 50
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Maria Montessori
LA MENDE DEL BAMBINO

Copyright © 1967 by Dr. Mario Montessori,
heir of Maria Montessori

Copyright © Έκδόσεις Γλάρος, Οκτώβριος 1980, για την ελληνική
γλώσσα.

Published by arrangement with Association Montessori Internationale,
Amsterdam.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΛΑΡΟΣ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31, ΑΘΗΝΑ — 141, ΤΗΛ. 36.18.457

Μαρία Μοντεσσόρι

Ο ΔΕΚΤΙΚΟΣ ΝΟΥΣ

Μετάφραση

Ζωή Χατζιδάκη

Εκδόσεις Γλάρος

** Η Μαρία Μοντεσσόρι έγραψε**

ΝΑ ΧΤΙΣΟΥΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΠΟΥ ΤΑΙΡΙΑΖΕΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙ
ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΓΩΓΗΣ
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΟΥΜΕ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ
ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΣΤΗ ΜΕΘΟΔΟ ΜΟΥ
Ο ΔΕΚΤΙΚΟΣ ΝΟΥΣ
Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ
ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ
ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΞΕΡΕΤΕ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΑΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΚΑΙΝΟΥΡΓΓΙΟ ΚΟΣΜΟ
ΨΥΧΟΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ

* Τά έργα τής Μαρίας Μοντεσσόρι παρουσιάζουν στην Ελλάδα οι Έκδόσεις Γλάρος, σε αποκλειστική συνεργασία με τή Διεθνή Μοντεσσοριανή Έταιρία, πού διευθύνει ό γιός τής Μαρίας Μοντεσσόρι, Δρ. Μάριο Μοντεσσόρι.

Δέν ξέρω ἂν πρέπει νά διστάσω νά χαιρετίσω τό βιβλίο αὐτό σάν ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα ἔργα πού ἐμφανίστηκαν στήν ἀνθρώπινη ἱστορία. Ἔαν, ὥστόσο, μέ ρωτοῦσαν νά προσδιορίσω μιά ἀπό τίς μεγάλες στιγμές στό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, δέν θά δίσταζα ν' ἀπαντήσω μέ τά λόγια τῆς Μαρίας Μοντεσσόρι: «Ξέρουμε νά βρίσκουμε μαργαριτάρια στά ὄστρακα τῶν κοχυλιῶν· χρυσάφι στά σπλάχνα τῶν βουνῶν καί ἄνθρακα μέσα στή γῆ. Ἔχουμε, ὅμως, ἄγνοια γιά τούς πνευματικούς σπόρους, γιά τό δημιουργικό μετάλλευμα πού κρύβει τό παιδί ὅταν ἔρχεται στόν κόσμο ν' ἀνάεώσει τήν ἀνθρωπότητα». Ποιός μπορεῖ νά προβλέψει τό τέλος τῆς ἀνθρώπινης προόδου ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐπιστήμη στραφεῖ πρὸς τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό γιά νά μελετήσει τό θαῦμα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ;

Κ.Α. Κλάρεμοντ

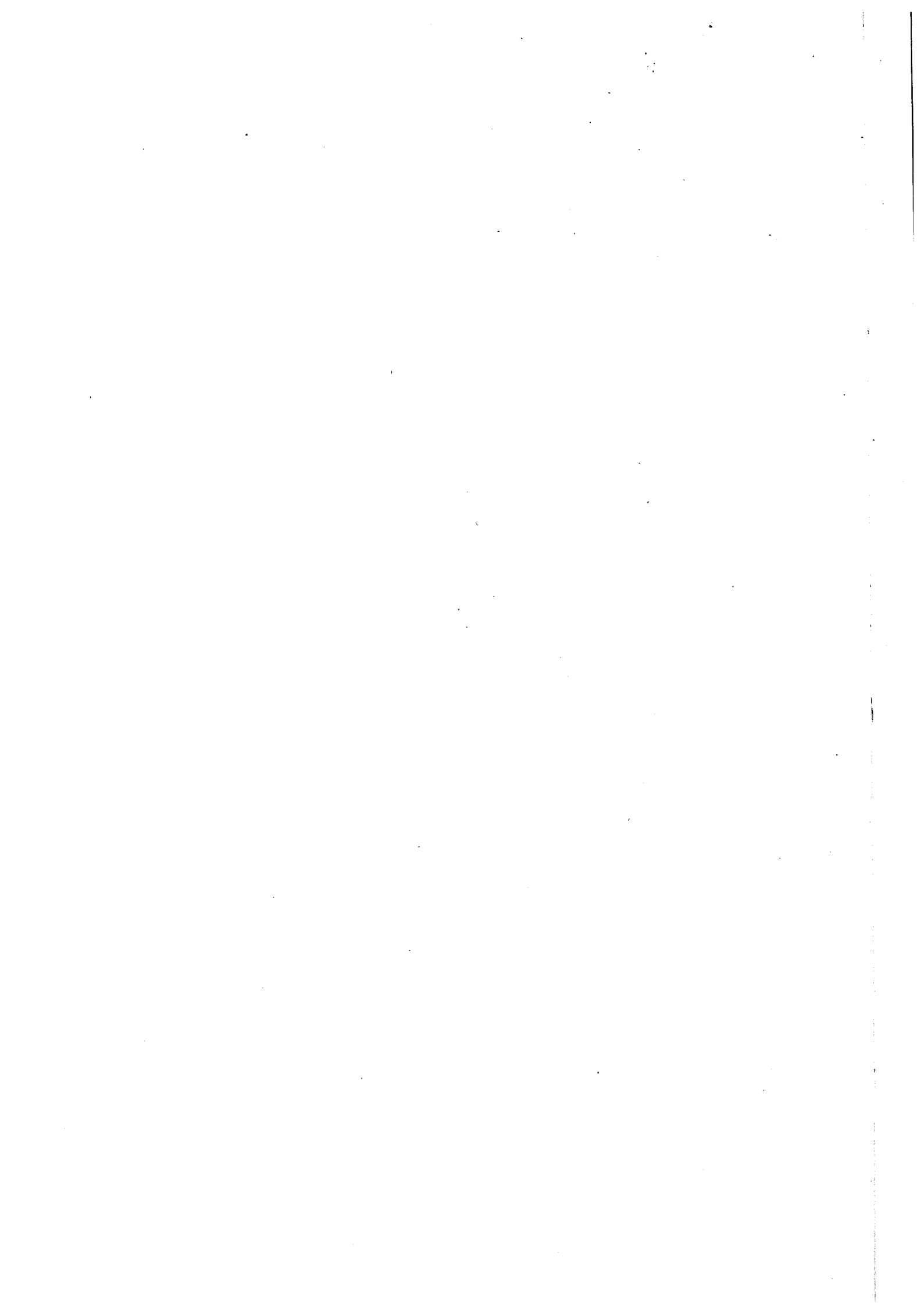
« Η σωστή αγωγή του παιδιού, είναι η μόνη σωτηρία της ανθρωπότητας»

Μαρία Μοντεσσόρι

• Αναλυτικό βιογραφικό σημείωμα για τη ζωή και το έργο της Μαρίας Μοντεσσόρι θα βρει ο αναγνώστης στο βιβλίο της *Νά χτίσουμε τον κόσμο που ταιριάζει στο παιδί*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Τό παιδί στήν αναμόρφωση τοῦ κόσμου	11
2. Παιδεία γιά ὅλη τή ζωή.....	19
3. Τά στάδια τῆς ανάπτυξης	28
4. Νέοι δρόμοι	41
5. Τό θαῦμα τῆς δημιουργίας	46
6. Εμβρυολογία καί συμπεριφορά.....	58
7. Τό πνευματικό ἔμβρυο	72
8. Τό παιδί κατακτᾷ τήν ἀνεξαρτησία	98
9. Οἱ πρώτες μέρες τῆς ζωῆς	113
10. Μερικές σκέψεις γιά τή γλώσσα.....	125
11. Τό κάλεσμα τῆς γλώσσας	134
12. Εμπόδια στό δρόμο τῆς ανάπτυξης	146
13. Εἰκόνες καί σχεδιαγράμματα	339
14. Βιβλιογραφία - ἀναφορές	350

Τό παιδί στήν αναμόρφωση του̃ κόσμου

1.

Τό βιβλίο αυτό, κρίκος στήν αλυσίδα τῶν ιδεῶν μας, προωθεί τή δράση μας καί υπερασπίζεται τήν ἀπέραντη ἐσωτερική δύναμη του̃ παιδιοῦ.

Ὁ σημερινός κόσμος τῶν συγκρούσεων πρέπει νά χτιστεῖ σέ καινούριες βάσεις καί ἡ παιδεία ἔχει τά μέσα νά πετύχει τήν αναμόρφωση αὐτή. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα βρίσκεται — στά πνευματικά ζητήματα — πολύ πιό κάτω ἀπό τή στάθμη πού ὑποστηρίζει ὅτι ἔφτασε ὁ πολιτισμός της.

Πιστεύω κι ἐγώ ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀπέχει πολύ ἀκόμη ἀπό τό στάδιο τῆς ὠριμότητας πού θά τῆς ἐπέτρεπε νά φτάσει τούς στόχους της, νά θεμελιώσει, δηλαδή, μιάν ἀρμονική καί εἰρηνική κοινωνία καί νά ἐξαλείψει τούς πολέμους. Οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι ἀκόμη ἔτοιμοι νά διαμορφώσουν τό ριζικό τους· νά ἐλέγχουν καί νά κατευθύνουν τά παγκόσμια γεγονότα, ἀντί νά γίνονται θύμα τους.

Ἡ παιδεία ἀναγνωρίζεται βέβαια σάν τρόπος γιά τήν ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου, θεωρεῖται ὅμως ἀποκλειστικά καί μόνο ἐκπαίδευση *τοῦ νοῦ*. Ἡ διαπαιδαγώγηση ἀκολουθεῖ τίς ἴδιες γραμμές ὅπως καί παλιά, χωρίς νά προσπαθεῖ νά ἀντλήσει ἀπό νέες ζωογόνες καί θετικές πηγές.

Δέν ἀμφισβητῶ τή συνεισφορά τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θρησκείας στό σκοπό αὐτόν, βρίσκω ὅμως ὅτι οἱ φιλόσοφοι ὑπεραφθονοῦν στόν ὑπερπολιτισμένο μας κόσμο. Πόσοι ὑπῆρξαν στό παρελθόν καί πόσοι ἀκόμη θά ἔρθουν στό μέλλον! Τά ὑψηλά ἰδανικά καί οἱ εὐγενεῖς στόχοι δέν ἔπαψαν ποτέ νά ἀποτελοῦν τό κύριο σῶμα τῆς διδασκαλίας. Κι ὅμως οἱ πόλεμοι καί οἱ ταραχές δέν ὑποχωροῦν. Ἄν συνεχίσει ἡ ἐκπαίδευση νά ἀκολουθεῖ τούς ἴδιους πάντα ἀπαρχαιωμένους τρόπους μετάδοσης τῆς γνώσης, δέ θά μπορέσει ποτέ νά βελτιώσει τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου. Γιατί σέ τί χρησιμεύει ἡ μετάδοση γνώσεων, ἂν ὑστερεῖ ἡ γενική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου; Ἀντίθετα, πρέπει νά ἀντιμετωπίσουμε σοβαρά τήν ψυχική ὄντοτητα, τήν κοινωνική προσωπικότητα, μιά νέα παγκόσμια δύναμη, ἀπειράριθμη στό σύνολο τῶν μελῶν της, πού μένει τώρα κρυμμένη καί ἀγνοημένη. Ἡ βοήθεια καί ἡ λύτρωση θά ἔρθουν μόνο ἀπό τά παιδιά, γιατί αὐτά εἶναι οἱ δημιουργοί τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ ἀγνώστες δυνάμεις πού ἔχει τό παιδί θά μπορούσαν νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ ἓνα λαμπρό μέλλον. Μόνο ὅταν ἡ ἐκπαίδευση προσπαθήσει νά ἀναπτύξει τίς κρυμμένες αὐτές δυνατότητες θά μπορέσει νά χτίσει ἓνας καινούριος κόσμος.

Στίς μέρες μας ἐκδηλώθηκε ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά τήν πνευματική ζωή τοῦ νεογέννητου. Μερικοί ψυχολόγοι ἔκαναν εἰδικές παρατηρήσεις γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ νηπίου στίς τρεῖς πρῶτες ὥρες τῆς ζωῆς του καί ἄλλοι, μετά ἀπό ἐπιστάμενη μελέτη, ἔφτασαν στό συμπέρασμα ὅτι τά δύο πρῶτα χρόνια εἶναι τά πιό σημαντικά σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

Τό μεγαλεῖο τῆς προσωπικότητας ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή τῆς γέννησης. Ἡ βαρυσήμαντη αὐτή πρόταση μᾶς ὀδηγεῖ σέ ἓνα φαινομενικά παράξενο συμπέρασμα: ἡ ἐκπαίδευση πρέπει νά ἀρχίζει ἀπό τή γέννηση. Παράξενο, γιατί πῶς μπορούμε,

πρακτικά, νά διαπαιδαγωγήσουμε ένα νεογέννητο μωρό, ή ακόμη και ένα νήπιο στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής του; Τί μαθήματα μπορούμε νά δώσουμε στό μικροσκοπικό αυτό πλάσμα πού δέν καταλαβαίνει τίποτα από όσα λέμε και δέν μπορεί οϋτε καν τά μέλη του νά κινήσει; "Η μήπως έννοοϋμε μόνο τίς φροντίδες της υγιεινής, όταν μιλάμε για διαπαιδαγωγή των μικρών; "Όχι, καθόλου. Σημαίνει πολύ περισσότερο.

Στήν πρώτη αυτή περίοδο, διαπαιδαγωγήση σημαίνει νά βοηθήσουμε τό παιδί νά αναπτύξει τίς έμφυτες ψυχικές δυνάμεις του. Δέν μπορούμε δηλαδή νά χρησιμοποιήσουμε τίς καθιέρωμένες μεθόδους διδασκαλίας πού βασίζονται στήν όμιλία.

Σπαταλημένος πλοϋτος

Οί τελευταίες έρευνες απέδειξαν ότι τά μικρά παιδιά είναι προικισμένα μέ μιά ιδιαίτερη ψυχική φύση, πού άνοίγει καινούρια μονοπάτια στόν παιδαγωγό. Είναι κάτι άσυνήθιστο και παραγνωρισμένο μέχρι τώρα, έχει όμως ζωτική σημασία για τήν άνθρωπότητα. Η πραγματική δημιουργική δύναμη του παιδιού, δύναμη δυνητική, έμεινε άπαρατήρητη για χιλιάδες χρόνια. "Όπως πάτησε ο άνθρωπος τή γη και στή συνέχεια κάλλιέργησε τήν επιφάνειά της, χωρίς νά σκεφτεί τόν άπέραντο πλοϋτο πού κρύβουν τά σπλάχνα της, έτσι και στήν έποχή μας, πού ο πολιτισμός σημειώνει καθημερινή πρόοδο, ο άνθρωπος δέν αντιλαμβάνεται τούς θησαυρούς πού κρύβει ο ψυχικός κόσμος του παιδιού.

Από τήν πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου στή γη ή ενεργητικότητα αυτή καταπιέστηκε και έκμηδενίστηκε. Μέχρι σήμερα δέ διατυπώθηκε καμιά νύξη για τήν ύπαρξή της. Μόνο πρόσφατα έγραψε ο Καρρέλ: « Η περίοδος της παιδικής ηλικίας είναι άναμφισβήτητα ή πιο πλούσια. Η παιδεία θά έπρεπε νά τή χρησιμοποιεί μέ κάθε δυνατό τρόπο. "Αν σπαταληθεί ή περίοδος αυτή της ζωής, δέ θά άντισταθμιστεί ποτέ ή άπώλειά της. Αντί νά παραμελοϋμε τά πρώτα χρόνια, είναι καθήκον μας νά τά φροντίζουμε μέ τή μεγαλύτερη προσοχή». ¹

Σήμερα μόνο καταλαβαίνουμε πόσο αξίζουν οί παραμελημένοι αὐτοί καρποί, πού εἶναι πιά πολύτιμοι καί ἀπό χρυσάφι, γιατί εἶναι τό ἴδιο τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Τά δύο πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς ἀνοίγουν στά μάτια μας καινούριους ὀρίζοντες, γιατί μᾶς δείχνουν τούς νόμους τῆς σύστασης τῆς ψυχῆς, πού μᾶς ἦταν ἄγνωστοι μέχρι τώρα. Τό ἴδιο τό παιδί μᾶς ἀποκαλύπτει ἕνα εἶδος ψυχικῆς ζωῆς ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τῶν ἐνηλίκων. Νά ἕνα νέο μονοπάτι! Ὁ δάσκαλος δέ θά ἐφαρμόζει πιά τήν ψυχολογία στά παιδιά, ἀλλά τά ἴδια τά παιδιά θά ἀποκαλύπτουν τήν ψυχολογία τους σέ ὅσους τά παρατηροῦν.

Ἡ θέση αὐτή μπορεῖ νά φαίνεται δυσνόητη, διασαφηνίζεται ὁμως καθώς προχωροῦμε στίς λεπτομέρειες. Τό παιδί ἔχει νοῦ ἰκανό νά δεχτεῖ τή γνώση. Ἐχει τή δύναμη νά μάθει καί μᾶς τό δείχνει μία μόνο παρατήρηση: μεγαλώνοντας, τό παιδί μιλά ἄπταιστα τή γλώσσα τῶν γονιῶν του, ἐνῶ γιά ἕνα μεγάλο εἶναι τεράστιο διανοητικό ἐπίτευγμα νά μάθει μία καινούρια γλώσσα. Χωρίς κανείς νά τό διδάξει, τό παιδί μαθαίνει σιγά σιγά νά χρησιμοποιεῖ στήν ἐντέλεια τά οὐσιαστικά, τά ρήματα καί τά ἐπίθετα.

Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά παρακολουθήσει κανείς πῶς μαθαίνει νά μιλά τό παιδί καί ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα αὐτό συμφωνοῦν ὅτι τό παιδί χρησιμοποιεῖ τίς λέξεις, τά ὀνόματα — τά πρῶτα στοιχεῖα μιᾶς γλώσσας — σέ μία συγκεκριμένη περίοδο τῆς ζωῆς του, σάν νά καθορίζει τό ρυθμό του κάποιο χρονόμετρο ἀκρίβειας. Τό παιδί ἀκολουθεῖ, θά λέγαμε, ἕνα αὐστηρό πρόγραμμα πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ φύση, τόσο πιστά καί σχολαστικά ὥστε δέ συγκρίνεται οὔτε καί μέ τό καλύτερο ὀργανωμένο σχολεῖο. Ἀκολουθώντας πάντοτε τό πρόγραμμα αὐτό, τό παιδί μαθαίνει προοδευτικά ὅλες τίς ἀνωμαλίες καί τίς συντακτικές δομές τῆς γλώσσας του μέ ἀξιοθαύμαστη ταχύτητα.

Τά ζωτικά χρόνια

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι μέσα σέ κάθε παιδί ὑπάρχει ἕνας ἀκαταπόνητος δάσκαλος, τόσο ἰκανός ὥστε ὅλα τά παιδιά σέ

όλο τόν κόσμο νά σημειώνουν τήν ἴδια πρόοδο. Οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν τέλεια μόνο μία γλώσσα, ἐκείνη πού ἔμαθαν ὅταν ἦταν μωρά, τότε πού κανείς δέν μπορούσε νά τούς διδάξει τίποτε! Καί ὄχι μόνο αὐτό ἀλλά καί ἀργότερα, ἂν πρέπει τό παιδί νά μάθει κάποια ἄλλη γλώσσα, καμιά συγκεκριμένη βοήθεια δέ θά μπορέσει νά τοῦ μάθει νά τή μιλά τό ἴδιο ἄψογα ὅπως μιλά καί τή μητρική του.

Πρέπει λοιπόν κάποια ἰδιαίτερη ψυχική δύναμη νά βοηθᾷ τό μικρό παιδί νά ἀναπτυχθεῖ. Καί ὄχι μόνο στό θέμα τῆς ὁμιλίας: στά δύο του χρόνια, τό παιδί ἀναγνωρίζει ὅλα τά πρόσωπα καί τά πράγματα γύρω του. Μέσα του δηλαδή συντελεῖται μία ἐντυπωσιακή ἐσωτερική διαμόρφωση. Τό παιδί πού ὑπήρξαμε στά δύο πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς μας διαπλάθει ὅλα τά στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς μας.

Ἡ δραστηριότητά του εἶναι πολύπλευρη: πρέπει νά ἀναγνωρίσει ὅ,τι βλέπει γύρω του, νά σχηματίσει μέσα του — σέ μία περίοδο πού δέν μπορούμε ἀκόμη νά τοῦ διδάξουμε τίποτε — ὅλο τό σύνθετο μηχανισμό τῆς ἐξυπνάδας του καί νά βάλει τά θεμέλια γιά τίς θρησκευτικές του πεποιθήσεις καί τά ἰδιαίτερα κοινωνικά καί πατριωτικά του αἰσθήματα. Εἶναι σάν νά τό προστατεύει ἡ φύση ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς λογικῆς τῶν ἐνηλίκων, δίνοντας τό προβάδισμα στόν ἐσωτερικό δάσκαλο πού τό ἐμψυχώνει. Τό παιδί ἔχει τό προνόμιο νά ὀρθώσῃ μία ὀλοκληρωμένη ψυχική δομή, πρὶν ἀγγίξει τή νόησή του τό ἐπιτηδευμένο πνεῦμα τοῦ ἐνηλίκου καί τήν ἀλλοιώσῃ.

Φτάνοντας στά τρία του χρόνια, τό παιδί ἔχει κιόλας βάλει τά θεμέλια γιά τήν προσωπικότητα πού θά ἔχει σάν ἀνθρώπινο πλάσμα καί τότε μόνο χρειάζεται τή βοήθεια ἐιδικῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων. Ἐχει κάνει τόσο ἀξιοθαύμαστα βήματα ὥστε δικαιολογημένα μπορεῖ κανείς νά πεῖ: στά τρία του χρόνια τό παιδί πού θά ἀρχίσει σχολεῖο εἶναι κιόλας ἕνας μικρός ἄνθρωπος. Οἱ ψυχολόγοι ὑποστηρίζουν συχνά ὅτι, ἂν παραβάλλουμε τίς δικές μας ἰκανότητες τοῦ ἐνηλίκου μέ τίς ἰκανότητες τοῦ παιδιοῦ, θά χρειαζόμασταν ἐξήντα χρόνια σκληρῆς δουλειᾶς γιά νά πετύχουμε αὐτά πού κάνει αὐτό μέσα σέ τρία χρόνια. Αὐτό ἀκριβῶς ἐκφράζει καί ἡ πρόταση πού μόλις ἀναφέραμε: «Στά τρία του χρόνια τό παιδί εἶναι κιόλας

άνθρωπος». Κι όμως, δεν έχει ακόμη εξαντλήσει την παράξενη δύναμη να δέχεται και να άντλει από τό περιβάλλον.

Στά πρώτα μας σχολεία δεχόμασταν συνήθως τά παιδιά στά τρία τους χρόνια. Δέ γινόταν μάθημα, γιατί τά παιδιά δέ δέχονταν τή διδασκαλία. Μᾶς ἀποκάλυπταν ὅμως σέ ἐκπληκτικό βᾶθμό τό μεγαλεῖο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Τό σχολεῖο μας ἦταν μᾶλλον ἓνα σπίτι γιά παιδιά παρά πραγματικό σχολεῖο. Εἶχαμε ἐτοιμάσει γιά τά παιδιά ἓνα χῶρο πού πρόσφερε διάχυτη τή μάθηση μέσα ἀπό τό περιβάλλον, χωρίς τήν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης διδασκαλίας. Δεχόμασταν παιδιά ἀπό τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μέ γονεῖς ἀγράμματους. Κι ὅμως, τά παιδιά αὐτά μάθαιναν νά διαβάζουν καί νά γράφουν πρὶν γίνουν πέντε χρονῶν, χωρίς νά τά διδάξει κανείς. "Αν κάποιος ἐπισκέπτης τά ρωτοῦσε «Ποιός σου ἔμαθε νά γράφεις;», συχνά ἀπαντοῦσαν ἐκπληκτα: «Κανείς δέ μοῦ ἔμαθε».

Ἐκείνη τήν ἐποχή ἔμοιαζε σάν ἄθαῦμα παιδιά τεσσεράμισι χρονῶν νά μπορούν νά γράφουν καί νά τό ἔχουν μάθει χωρίς τό αἶσθημα ὅτι κάποιος τά δίδαξε.

Ὁ τύπος ἄρχισε νά μιᾶ γιά «αὐθόρμητη κατάκτηση τῆς γνώσης». Οἱ ψυχολόγοι ἀναρωτήθηκαν ἂν τά παιδιά αὐτά ἦταν ὅμοια μέ τά ἄλλα ἢ ἂν ἦταν διαφορετικά καί μεις οἱ ἴδιοι προβληματιστήκαμε γιά πολύ καιρό στό θέμα αὐτό. Μόνο μετά ἀπό ἐπανελημμένα πειράματα καταλήξαμε μέ σιγουριά στό συμπέρασμα ὅτι τά παιδιά εἶναι προικισμένα μέ τήν ἰκανότητα νά «ρουφοῦν» τή γνώση. "Αν ἀληθεύει αὐτό — ἀντιτάξαμε τότε — ἂν ἡ μόρφωση μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ χωρίς προσπάθεια, ἄς δώσουμε στά παιδιά περισσότερες γνώσεις. Καί τότε τά εἶδαμε νά «ρουφοῦν» πολύ περισσότερα ἀπό τή γραφή καί τήν ἀνάγνωση: νά μαθαίνουν βοτανολογία, ζωολογία, μαθηματικά, γεωγραφία — καί ὅλα μέ τήν ἴδια εὐκολία, αὐθόρμητα καί χωρίς νά κουραστοῦν.

Καί ἔτσι ἀνακαλύψαμε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση δέν εἶναι κάτι πού κάνει ὁ δάσκαλος, ἀλλά ὅτι εἶναι μία φυσιολογική διεργασία πού ἐξελίσσεται αὐθόρμητα στόν ἄνθρωπο. Τό παιδί δέν ἀποκτᾶ τή γνώση ἀκούγοντας λέξεις, ἀλλά μέσα ἀπό ἐμπειρίες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά ἐπενεργεῖ στό περιβάλλον του. Δουλειά τοῦ δασκάλου εἶναι ὄχι νά μιᾶ, ἀλλά νά προετοιμάζει καί νά

καθορίζει μία σειρά από ερεθίσματα για την πνευματική δραστηριότητα του παιδιού, σε ένα περιβάλλον ειδικά φτιαγμένο.

Τά πειράματά μου, πού έγιναν σε πολλές χώρες, έχουν τώρα ηλικία σαράντα ετών και, καθώς τά παιδιά μεγάλωναν, οι γονείς μου ζητούσαν να περιλάβω στις μεθόδους μου και τις μεγαλύτερες ηλικίες. Ανακαλύψαμε τότε ότι ή άτομική δραστηριότητα είναι ο παράγοντας πού τονώνει και προωθεί την ανάπτυξη και ότι αυτό ισχύει τόσο για τά μικρά της προσχολικής ηλικίας όσο και για τά παιδιά πού φοιτούν στην καλύτερη, μέση και ανώτερη εκπαίδευση.

Καινούριοι άνθρωποι

Στά μάτια μας ξεπρόβαλε μία καινούρια τάξη. "Όχι μόνο ένα σχολείο ή μία παιδαγωγική μέθοδος αλλά ο ίδιος ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ: ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ πού δείχνει την πραγματική του φύση μέ την ικανότητά του να αναπτύσσεται ελεύθερα, πού αποκαλύπτει τό μεγαλείο του όταν σταματά ή πνευματική καταπίεση πού περιορίζει την έσωτερική του εξέλιξη και κάνει τό πνεύμα του να λιμνάζει.

Υποστηρίζω λοιπόν ότι κάθε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση πρέπει να βασίζεται στην ανθρώπινη προσωπικότητα. Πρέπει ο ίδιος ο άνθρωπος να γίνεται τό επίκεντρο της παιδείας και δέν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι ή ανάπτυξη δέ γίνεται στό πανεπιστήμιο, αλλά αρχίζει μέ τή γέννηση και συνεχίζεται μέ τή μεγαλύτερη ένταση στά τρία πρώτα χρόνια της ζωής. Στά πρώτα αυτά χρόνια, περισσότερο από καθετί άλλο έχει αξία να δίνεται στό παιδί μία πραγματική φροντίδα. "Αν ακολουθήσουμε τούς κανόνες αυτούς, τό παιδί δέν είναι πιά εμπόδιο και φόρτωμα, αλλά μάς παρουσιάζεται σαν τέλειο και έλπιδοφόρο θαύμα της φύσης!" Έχουμε μπροστά μας ένα πλάσμα πού δέν πρέπει πιά να θεωρούμε αδύναμο, κενό πού περιμένει να γεμίσει από τή σοφία μας. Είναι αντίθετα ένα όν πού κερδίζει αξιοπρέπεια όταν τό αντιμετωπίσουμε σαν δημιουργό του δικού μας νοῦ. Τό καθοδηγεί μία έσωτερική φωνή και μοχθεί ακούραστα μέσα στη χαρά και την ευτυχία — ακολουθώντας

ένα χρονοδιάγραμμα ακριβείας — για να χτίσει τό μεγαλύτερο
θαῦμα μέσα στό σύμπαν, τόν ἄνθρωπο. Ἐμεῖς οἱ δάσκαλοι
μποροῦμε μόνο νά τό βοηθήσουμε νά συνεχίσει τό ἔργο του,
ὅπως οἱ ὑπηρέτες ἐξυπηρετοῦν τόν ἀφέντη. Τότε θά δοῦμε τήν
ἀνθρώπινη ψυχή νά ξεδιπλώνεται καί νά ξεπετιέται ὁ Καινού-
ριος Ἄνθρωπος, πού δέ θά εἶναι πιά θύμα τῶν περιστάσεων,
ἀλλά, μέ τήν καθαρότητα τῆς σκέψης του, θά κατευθύνει καί
θά πλάσει τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας.

Παιδεία για όλη τή ζωή

2.

Γιά νά καταλάβουμε από τήν ἀρχή τί θά πεί «ή διαπαιδαγώγηση όλόκληρης τῆς ζωῆς ἀρχίζει ἀπό τή γέννηση», πρέπει νά ἐξετάσουμε πιό προσεκτικά τίς λεπτομέρειες. Πρίν ἀπό λίγο καιρό ἕνας μέγανος ἐθνικός ἡγέτης — ὁ Γκάντι — κήρυξε ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νά ἀκολουθεῖ τή ζωή καί ἡ ἐκπαίδευση νά ἔχει κύριο στόχο νά τήν ὑπερασπίζεται. Γιά πρώτη φορά ἕνας κοινωνικός καί πνευματικός ἡγέτης λέει κάτι παρόμοιο. Ὡστόσο, ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀποδείξει ὄχι μόνο ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο, ἀλλά, ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τοῦ αἰῶνα μας, ὅτι ἡ παιδεία θά ἔχει θετικά ἀποτελέσματα μόνο ἂν περιλάβει ὅλες τίς ἡλικίες. Κι ὅμως, κανένα ὑπουργεῖο Παιδείας στόν κόσμον δέν υἱοθέτησε τίς ιδέες αὐτές.

Ἡ παιδεία στίς μέρες μας ἔχει πληθώρα ἀπό μεθόδους, στόχους καί κοινωνικούς σκοπούς, πρέπει ὅμως νά παραδε-

χτούμε ότι δεν εξετάζει την ίδια τη ζωή. Από τις πολύριθμες μεθόδους, που χρησιμοποιούνται επίσημα σε διάφορες χώρες, καμιά δεν μπορεί να βοηθήσει για το παιδί από τη γέννησή του και προστασία στην ανάπτυξή του. Η παιδεία, όπως αντιλαμβανόμαστε σήμερα, είναι κάτι απομακρυσμένο και ξεχωριστό από τη βιολογική και την κοινωνική ζωή. "Όσοι μπαίνουν στον εκπαιδευτικό κόσμο χάνουν την επαφή με την κοινότητα. Οι σπουδαστές στο πανεπιστήμιο οφείλουν να πειθαρχούν στους κανονισμούς της σχολής τους και να ακολούθούν πιστά το πρόγραμμα σπουδών που καθόρισαν οι πανεπιστημιακές αρχές. Και μέχρι τα τελευταία χρόνια θα μπορούσε κανείς να πει ότι τα άνωτα ιδρύματα διαφορούσαν τελείως για τη φυσική ή την κοινωνική ζωή των σπουδαστών τους." Αν κάποιος φοιτητής υποστηρίζεται ή αν κάποιο έδαφος στην όραση ή την άκοή του μετάνε την επίδοσή του, έπαινε απλώς μικρότερος βαθμός. Είναι αλήθεια ότι τώρα αρχισαν να προσέχουν τις φυσικές έλλειψεις μόνο όμως από την άποψη της υγείας. Κανείς δε πωτά άκομή μήπως οι ακατάλληλες και ανεπαρκείς μέθοδοι της παιδείας απειλούν το μισό του άσπαστη ή και το καταστρέφουν άκομή. Η κίνηση για μια νέα Παιδεία, που τόσο θερμά υποστηρίξε ο Κλαρκεντ, έρευνσε ποσα θέματα υπάρχουν στο πρόγραμμα και προστάθηκε να τα ελαττώσει, για να περιοριστεί την πνευματική ανάπτυξη. Δε βρισκείται όμως εκεί το πρόβλημα, πώς δηλαδή θα αποκτήσουν οι μαθητές τον πλούτο της μόρφωσης χωρίς να κουραστούν. Στα περισσότερα συστήματα που έλεγε το κράτος, σημασία έχει μόνο να εφαρμοστεί πιστά το πρόγραμμα. Αυτό πνεύμα του τελειοφοιτου σπουδαστή αντιδρά στην κοινωνική άδικια ή σε πολιτικά ζητήματα σχετικά με βαθμολογίες, αρχές, οι αρχές αποφαινονται ότι οι έσοδοι πρέπει να αποφεύγουν την πολιτική και να συγκεντρώνονται στις σπουδές τους. "Ετσι οι νέοι βγαίνουν από τα πανεπιστήμια με τέτοια σύγχυση και ύποπτη στο πνεύμα τους ώστε χάνουν κάθε δυνατότητα αυτονομίας και δεν μπορούν να κρύνουν τα προβλήματα της εποχής τους.

Ο μηχανισμός της σχολικής εκπαίδευσης είναι αποξενωμένος από την κοινωνική ζωή, σαν να βρισκόταν έξω από το

βεληνεκές της τά κοινωνικά προβλήματα. Ο κόσμος της παιδείας μοιάζει με νησί όπου οι άνθρωποι, χωρίς επαφή με τον κόσμο, αποκλεισμένοι από την κοινωνία, ετοιμάζονται να ζήσουν μέσα σ' αυτήν. Κάθε φορά που ένας φοιτητής προσβάλλεται από φυματίωση και πεθαίνει, βρίσκω περίεργο και λυπηρό να κάνει ξαφνικά και αναπάντεχα την εμφάνισή του τό πανεπιστήμιο — τό κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει και που τον αγνόησε όσο ήταν έρρωστος — στέλνοντας έναν εκπρόσωπο στην κηδεία του². Μερικοί απόφοιτοι νιώθουν τέτοια νευρική αστάθεια ώστε, βγαίνοντας έξω στον κόσμο, είναι άχρηστοι στον εαυτό τους και φόρτωμα στην οικογένεια και στους φίλους τους. Κι όμως, τό ακαδημαϊκό σώμα δέν τό αναγνωρίζει αυτό επίσης: κρατά την απόσταση που δικαιολογούν οι κανονισμοί, που του απαγορεύει να ασχολείται με τίς ατομικές περιπτώσεις των σπουδαστών και του επιτρέπει μόνο να ελέγχει τίς σπουδές και να διοργανώνει τίς εξετάσεις. Όσοι τίς περάσουν μέ επιτυχία παίρνουν τό δίπλωμα ή τό πτυχίο. Στίς μέρες μας τό χαρτί αυτό είναι ή ψηλότερη κορυφή για τό θεσμό της παιδείας. Στο μεταξύ οι έρευνητές κοινωνιολόγοι διαπιστώνουν ότι οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων, και των σχολείων γενικά δέν είναι έτοιμοι για τή ζωή και ακόμη ότι έχει μειωθεί ή ικανότητά τους να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική ζωή. Η στατιστική αποκαλύπτει ότι αυξήθηκε επικίνδυνα ο αριθμός των παρανοϊκών, των εγκληματιών και εκείνων που οι γείτονές τους θεωρούν «λοξούς». Οι κοινωνιολόγοι κάνουν έκκληση στα σχολεία να θεραπεύσουν τίς ελλείψεις αυτές, τό σχολείο όμως ανήκει σε έναν ξεχωριστό κόσμο, έναν κόσμο κουφό στα προβλήματα αυτά. Η καταγωγή του θεσμού είναι τόσο παλιά που δέν μπορεί να αλλάξει τίς παραδόσεις του. Μόνο μία έξωτερική πίεση μπορεί να τον κάνει να αλλάξει, να ανανεωθεί και να διορθώσει τά λάθη που καταστρέφουν την εκπαίδευση σε όλες τίς βαθμίδες, μέ βαρύ αντίκτυπο στη ζωή όλων εκείνων που τά υπομένουν.

Η προσχολική ηλικία

Τί γίνεται όμως μέ την περίοδο μέχρι τά έξι ή τά έπτά

χρόνια; Τό πραγματικό σχολείο δέν τήν εξετάζει, γι' αυτό καί όνομάζεται προσχολική, πού σημαίνει έξω από τόν κύκλο τής επίσημης μόρφωσης. Καί τί, στ' αλήθεια, θά έκαναν τά νεογέννητα στό σχολείο; Τά ιδρύματα πού δέχονται παιδιά προσχολικής ήλικίας σπάνια είναι προσαρτημένα στις επίσημες σχολικές αρχές. Τά έλέγχουν ανεπίσημες οργανώσεις ή κάποια ιδιωτική πρωτοβουλία, πού έχει συχνά φιλανθρωπικούς σκοπούς. Δέν έκδηλώνεται κανένα ενδιαφέρον νά προστατευθεί ή ψυχική ζωή τοῦ νηπίου σάν κοινωνικό πρόβλημα. Ἡ κοινωνία ὑποστηρίζει μόνο ὅτι τά μικρά παιδιά ανήκουν στην οικογένεια καί ὄχι στό κράτος.

Στις μέρες μας αναγνωρίστηκε ή σημασία πού έχουν τά πρῶτα χρόνια στή ζωή τοῦ παιδιοῦ, δέν έγινε ὅμως ἀκόμη καμία προσπάθεια νά αξιοποιηθεῖ στήν πράξη. Μέχρι τώρα τά μέτρα ἀφοροῦσαν τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν στό σπίτι, μέ τή διαφώτιση στά θέματα τής μητρότητας. Τό σπίτι ὅμως δέν ανήκει στό σχολείο ἀλλά στήν κοινωνία. Κι ἔτσι, στήν οὐσία, ή φροντίδα γιά τήν ἀνθρώπινη προσωπικότητα διασπᾶται. Ἀπό τό ἕνα μέρος είναι ή οικογένεια πού ανήκει στήν κοινωνία, ζεῖ ὅμως ἀπομονωμένη ἀπό αὐτή, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος τό σχολείο, ἐπίσης ἀποξενωμένο ἀπό τήν κοινωνία. Καί τέλος, τό πανεπιστήμιο. Καμία ἐνότητα στή σύλληψη, καμία κοινωνική πρόνοια γιά τή ζωή στό σύνολό της. Μόνο διαδοχικά στάδια πού ἀγνοοῦν τό ἕνα τό ἄλλο καί ἀφοροῦν, μέ τή σειρά ἢ ἐναλλακτικά, τό σχολείο, τό σπίτι ἢ τό πανεπιστήμιο, πού είναι κι αὐτό ἕνα ἀκόμη σχολείο στήν τελική βαθμίδα τής ἐκπαίδευσης. Ἀκόμη καί οἱ νέες κοινωνικές ἐπιστῆμες, ή κοινωνιολογία καί ή κοινωνική ψυχολογία, διαβλέπουν βέβαια τούς κινδύνους τής ἀπομόνωσης, βρίσκονται ὅπως πάντα έξω ἀπό τό σχολείο. Ἔτσι, δέν ὑπάρχει πραγματική βοήθεια γιά τήν ἀνάπτυξη τής ζωῆς. Ἡ ἐπιστήμη έχει βέβαια παραδεχτεῖ ὅτι ή παιδεία πρέπει νά προσφέρει τή βοήθεια αὐτή, ή ἀντιμετώπιση ὅμως αὐτή δέν έχει ἀκόμη πάρει θέση ή ὑπόσταση στήν κοινωνική ὁργάνωση. Αὐτό θά είναι τό ἐπόμενο βῆμα πού πρέπει γρήγορα νά κάνει ὁ πολιτισμός. Τό μονοπάτι χάρακτηκε. Ἡ κριτική ἔδειξε τά λάθη πού γίνονται τώρα. Διάφοροι ἐρευνητές καί λειτουργοί προσδιόρισαν τά θεραπευτικά μέτρα πού ἀπαιτοῦνται σέ ὅλες τίς

φάσεις τῆς ζωῆς. "Όλα λοιπόν εἶναι ἔτοιμα: σέ μᾶς μένει μόνο νά χτίσουμε. Οἱ διάφορες συνεισφορές τῆς ἐπιστήμης μοιάζουν μέ λαξεμένες πέτρες ἔτοιμες νά τοποθετηθοῦν στό κτίριο. Μένει μόνο νά βροῦμε ἀνθρώπους πού νά ξέρουν νά τίς ταιριάσουν καί νά ὑψώσουν μέ αὐτές τό καινούριο οἰκοδόμημα πού ζητᾶ ἀπεγνωσμένα ὁ πολιτισμός.

Ἡ κοινωνία καί τό ἔργο τῆς παιδείας

Μιά παιδεία μέ ἐπίκεντρο τή φροντίδα γιά τό ζωντανό πλάσμα θά ἄλλαζε κάθε προηγούμενη θεωρία. Χωρίς νά ἀκολουθεῖ πιά ἓνα ἀνελαστικό πρόγραμμα ἢ χρονοδιάγραμμα, ἢ ἐκπαίδευση θά μπορούσε νά προσαρμοστεῖ στίς πραγματικές συνθῆκες καί ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. "Αν τό δεχτοῦμε αὐτό, ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ νεογέννητου παίρνει ξαφνικά πρωταρχική σημασία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό μωρό δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτα μόλις γεννηθεῖ. Δέν μπορούμε νά τό διδάξουμε, μέ τή συνηθισμένη ἔννοια τοῦ ὄρου. Μποροῦμε ὅμως νά τό παρατηρήσουμε, καί πρέπει νά τό κάνουμε, γιά νά ἀνακαλύψουμε τίς ζωτικές του ἀνάγκες. Αὐτή ἀκριβῶς τήν παρατήρηση κάναμε κι ἐμεῖς, μέ σκοπό καί ἀντικείμενο νά ἀνακαλύψουμε τούς νόμους τῆς ζωῆς. Γιατί, ἂν θέλουμε νά βοηθήσουμε τή ζωή, πρώτη προϋπόθεση γιά νά τό πετύχουμε εἶναι νά γνωρίζουμε τούς νόμους πού τή διέπουν. Δέν ἀρκεῖ ὅμως νά τούς γνωρίζουμε μόνο, γιατί μιά ἀπλή γνώση θά μᾶς περιορίζε στή θεωρητική ψυχολογία καί δέ θά μᾶς ἔδινε τή δυνατότητα νά προχωρήσουμε καί νά γίνουμε παιδαγωγοί.

Μόνον ὅταν γνωρίσουν καί καταλάβουν ὅλοι τήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, θά μπορέσει ἡ παιδεία νά μιλήσει μέ μιά νέα φωνή καί νά πεῖ στόν κόσμο μέ κύρος: «Αὐτοί εἶναι οἱ νόμοι τῆς ζωῆς. Δέν μπορούμε νά τούς ἀγνοήσουμε. Πρέπει νά τούς ἀκολουθήσουμε στήν πράξη, γιατί δηλώνουν τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου πού εἶναι παγκόσμια καί κοινά σέ ὅλους».

Ἡ κοινωνία θεωρεῖ καθῆκον της νά παρέχει ὑποχρεωτική καί δωρεάν παιδεία, πρέπει ὅμως ἡ ἐκπαίδευση αὐτή νά ἔχει πρακτική μορφή. Ἄφοῦ ἡ διαπαιδαγώγηση ἀρχίζει μέ τή

γέννηση, πρέπει ό καθένας νά γνωρίζει τούς νόμους τής ανάπτυξης. Νά μή μένει πιά ή παιδεία παραγνωρισμένη καί παραμελημένη από τήν κοινωνία, αλλά νά σταθει στή θέση πού τής ανήκει. Πρέπει ή λειτουργία τής κοινωνίας νά προσαρμοστεί στήν ανάγκη νά προστατευτεί ή ζωή. Πρέπει όλοι νά βοηθήσουν. Οί γονείς — μητέρες καί πατεράδες — πρέπει νά αναλάβουν τίς ευθύνες τους. Καί αν ή οικογένεια δέν έχει τά μέσα νά τό πετύχει, ή κοινωνία έχει τήν υποχρέωση όχι μόνο νά δώσει τήν απαραίτητη μόρφωση, αλλά καί τήν αναγκαία υποστήριξη για τήν ανατροφή τών παιδιών. "Αν παιδεία σημαίνει προστασία του ατόμου, αν ή κοινωνία παραδέχεται ότι είναι απαραίτητα για τήν ανάπτυξη του παιδιού όρισμένα πράγματα πού δέν μπορεί νά του δώσει ή οικογένεια, τότε έχει τό χρέος νά του τά εξασφαλίσει ή ίδια. Δέν πρέπει ποτέ τό κράτος νά εγκαταλείπει τό παιδί.

Μέ τόν τρόπο αυτό ή παιδεία θά πάρει μιά θέση εξουσίας καί θά επιδράσει στήν κοινωνία από τήν όποία είχε αποξενωθεί παλιότερα. "Αν δεχτούμε ότι ή κοινωνία όφείλει νά ασκεί έναν καλοπροαίρετο έλεγχο στά άτομα καί ακόμη ότι ή εκπαίδευση πρέπει νά είναι βοήθεια για τή ζωή, τότε ό έλεγχος αυτός δέ θά περιορίζει ούτε θά καταπιέζει τό άτομο, αλλά θά του προσφέρει φυσική καί ήθική βοήθεια. Πρέπει δηλαδή πρώτο βήμα τής κοινωνίας νά είναι νά διαθέσει ένα μεγαλύτερο ποσοστό του πλούτου της για τήν παιδεία.

Τελευταία μελετήθηκαν οι ανάγκες πού έχει τό παιδί στά χρόνια τής ανάπτυξης του καί δημοσιεύτηκαν τά συμπεράσματα από τίς μελέτες αυτές. Τώρα πρέπει τό κοινωνικό σύνολο νά αναλάβει ευσυνείδητα τήν ευθύνη τής παιδείας καί ή παιδεία μέ τή σειρά της θά ανταμείψει γενναιόδωρα τήν κοινωνία μέ τά όφέλη πού θά προκύψουν από τήν πρόοδό της. Σύμφωνα μέ τήν αρχή αυτή, ή παιδεία δέν είναι πιά μόνο θέμα παιδιών καί γονιών, αλλά αφορά άμεσα τό κράτος καί τίς διεθνείς σχέσεις. "Έχει αντίκτυπό σε όλα τά μέρη του κοινωνικού συνόλου καί γίνεται κίνητρο για κοινωνική βελτίωση. "Υπάρχει τίποτε πιά στάσιμο, αδιάφορο καί αποτελεσματικό από τή σημερινή παιδεία; Κάθε φορά πού μία χώρα αναγκάζεται νά περικόψει τίς δαπάνες της, πρώτο θύμα είναι σίγουρα ή εκπαίδευση. "Αν

ρωτήσετε έναν πολιτικό τί γνώμη έχει για την παιδεία, θά σᾶς πεί ὅτι τό θέμα δέν τόν ἀφορᾶ, γιατί ἔχει ἀναθέσει τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν στή γυναίκα του πού φρόντισε νά τά στείλει στό σχολεῖο. Στίς μέρες πού θά ἔρθουν δέ θά μπορούν οἱ πολιτικοί νά δίνουν τήν ἀπάντηση αὐτή οὔτε νά δείχνουν τόση ἀδιαφορία.

Τό παιδί δημιουργός τοῦ ἀνθρώπου

Σέ τί συμπεράσματα ὀδηγοῦν οἱ ἐκθέσεις τῶν ψυχολόγων πού μελέτησαν τό παιδί ἀπό τίς πρῶτες μέρες τῆς ζωῆς του; "Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι μέ τήν κατάλληλη φροντίδα καί βοήθεια τό παιδί εἶναι ἰκανό νά γίνει πιό δυνατό, νά ἀποκτήσει καλύτερη πνευματική ἰσορροπία καί πιό δραστήριο χαρακτήρα. Ἀντί νά τά ἀφήνουμε ὅλα στήν τύχη, πρέπει σήμερα νά ἀσχοληθοῦμε ἐπιστημονικά μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ καί ὄχι μόνο μέ τήν ὑγιεινή τοῦ σώματός του. "Ὅπως ἡ ὑγιεινή τό προστατεύει ἀπό τίς σωματικές κακώσεις, ἔτσι καί ἡ πνευματική ὑγιεινή θά προστατέψει τό νοῦ καί τήν ψυχή του ἀπό κάθε βλάβη.

Ἡ ἐπιστήμη ἀνακάλυψε καινούρια στοιχεῖα γιά τίς πρῶτες μέρες τῆς ζωῆς. Τό νεογέννητο διαθέτει πολύ μεγαλύτερες πνευματικές ἰκανότητες ἀπό ὅ,τι φανταζόμαστε συνήθως. Μόλις γεννηθεῖ, ἡ ψυχολογία τό θεωρεῖ ἕνα τίποτα. Δέν ἔχει νοητικές δυνάμεις, δέν μπορεῖ νά συντονίσει τίς κινήσεις του οὔτε νά κάνει τίποτε μέ τά σχεδόν ἄχρηστα μέλη του. Δέν μπορεῖ νά μιλήσει, παρόλο πού παρακολουθεῖ ὅσα συμβαίνουν γύρω του. Καθώς ὅμως περνᾶ ὁ καιρός, τό παιδί περπατᾶ, μιλά, καταφέρνει ἕνα σωρό πράγματα καί διαμορφώνει ἕναν ἄνθρωπο μέ ὅλα τά θαυμαστά σωματικά καί πνευματικά του χαρίσματα. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε τήν ὀλοφάνερη ἀλήθεια: τό παιδί δέν εἶναι ἕνα ἄψυχο ὄν πού μᾶς ὀφείλει τήν ὕπαρξη καί τή ζωή του, σάν νά ἦταν ἕνα ἄδειο δοχεῖο πού πρέπει νά γεμίσουμε. "Ὅχι, τό παιδί φτιάχνει τόν ἄνθρωπο καί ὄλοι οἱ ἄνθρωποι, χωρίς ἐξαίρεση, δημιουργήθηκαν ἀπό τό παιδί πού ὕπῆρξαν κάποτε.

Ἡ μεγάλη δημιουργική δύναμη τοῦ παιδιοῦ πού ἀναφέραμε τόσο πολύ καί πού ζητοῦν τώρα νά μελετήσουν οἱ ἐπιστήμονες ἦταν μέχρι τώρα κρυμμένη κάτω ἀπό ἕνα συνονθύλευμα ἀπό

θεωρίες για τή μητέρα. Λέγαμε ὅτι ἡ μητέρα φτιάχνει τό παιδί: τοῦ μαθαίνει νά περπατᾶ, νά μιλᾶ, τοῦ δείχνει τήν πραγματικότητα. Αὐτό δέν εἶναι ἀλήθεια. Τά κάνει ὅλα τό παιδί μέ τή δύναμή του. Ἡ μητέρα τό φέρνει στόν κόσμο, ἀλλά φτιάχνει μόνο του τόν ἄνθρωπο. Ἀκόμη καί ἂν πεθάνει ἡ μητέρα, τό μωρό συνεχίζει τήν ἀνάπτυξη καί τό ἔργο του καί δημιουργεῖ ἕναν ἄνθρωπο. Ἐάν πάρουν ἕνα μωρό ἀπό τήν Ἰνδία καί τό ἀναθέσουν στή φροντίδα Ἀμερικανῶν, θά μάθει νά μιλᾶ ἀγγλικά καί ὄχι ἰνδικά. Δέν παίρνει ἀπό τή μητέρα του τήν ὁμιλία, ἀλλά ἀφομοιώνει τό γλωσσικό ἰδίωμα, τά ἥθη καί τά ἔθιμα τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν γύρω του. Καμιά, λοιπόν, ἀπό τίς ἰδιότητες πού ἀποκτᾶ δέν εἶναι κληρονομική. Τό παιδί «ρουφᾶ» ὑλικό ἀπό τόν κόσμο γύρω του, τό πλάθει καί τό κατεργάζεται καί διαμορφώνει τόν ἄνθρωπο πού θά γίνει.

Ἀναγνωρίζοντας τό μεγάλο αὐτό ἔργο τοῦ παιδιοῦ, δέν ὑποτιμᾶμε ἀναγκαστικά τήν ἀξία τῶν γονιῶν. Ὅταν συμφωνήσουν νά μή φέρονται σάν μοναδικοί ἐπαῖοντες ἀλλά μόνο σάν συνεργάτες στό ἔργο τῆς κατασκευῆς, μποροῦν νά ἐκπληρῶσουν καλύτερα τόν ἀληθινό σκοπό τους. Καί τότε, ἂν σκέπτονται σωστά καί ὄχι στενοκέφαλα, ἡ βοήθειά τους θά εἶναι στ' ἀλήθεια ἀνεκτίμητη. Μόνο ἂν βοηθήσουν κατάλληλα τό παιδί, θά μπορέσει αὐτό νά χτίσει ἕνα γερό οἰκοδόμημα. Ἡ ἐξουσία τῶν γονιῶν δέ βασίζεται σέ ἕνα αὐθύπαρκτο κύρος, ἀλλά ἐκδηλώνεται μέ τή βοήθεια πού προσφέρουν στά παιδιά τους. Αὐτή εἶναι ἡ πραγματική ἐξουσία καί δύναμη τῶν γονιῶν.

Ἄς ἐξετάσουμε ὁμως τή θέση τοῦ παιδιοῦ στήν κοινωνία καί ἀπό ἄλλη σκοπιά.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου πού μοχθεῖ, τοῦ ἐργάτη πού ἐξύμνησε ἡ θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ, ἔχει ἐνσωματωθεῖ στή σύγχρονη συνείδηση. Εἶναι ὁ παραγωγός τοῦ πλούτου καί τῆς εὐμάρειας, ἕνας σημαντικός παράγοντας στό μεγάλο ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κοινωνία ἀναγνωρίζει πιά τήν ἠθική καί οἰκονομική ἀξία του καί τοῦ παραχωρεῖ τούς ὅρους καί τίς συνθήκες πού ἔχει ἀνάγκη γιά τό ἔργο του, σάν ἀναφαίρετο δικαίωμα.

Ἄς ἐπεκτείνουμε τή θεωρία αὐτή στό παιδί. Καί αὐτό

μοχθεῖ, μέ στόχο νά φτιάξει ἕναν ἄνθρωπο. Οἱ γονεῖς, εἶναι ἀλήθεια, τοῦ δίνουν τά ἀπαραίτητα μέσα γιά τή ζωή καί τή δημιουργική του δραστηριότητα, τό κοινωνικό πρόβλημα ὅμως πού γεννᾶ εἶναι ἀκόμη πιό σημαντικό, γιατί ὁ κόπος του δέν παράγει μόνο υἱικά ἀγαθά ἀλλά δημιουργεῖ τήν ἴδια τήν ἀνθρωπότητα — καί ὄχι μόνο μία φυλή, μία τάξη ἢ μία κοινωνική ομάδα, ἀλλά τήν ἀνθρωπότητα στό σύνολό της. Ἀπό τή σκοπιά αὐτή, φτάνουμε στό αὐταπόδεικτο συμπέρασμα ὅτι ἡ κοινωνία πρέπει νά προσέξει τό παιδί, νά ἀναγνωρίσει τά δικαιώματά του καί νά προβλέπει γιά τίς ἀνάγκες του. Ἄν συγκεντρώσουμε τήν προσοχή μας καί μελετήσουμε τήν ἴδια τή ζωή, πλησιάζουμε ὅλο καί περισσότερο στό μυστικό τῆς ἀνθρωπότητας, στή γνώση γιά τή σωστή διακυβέρνηση καί συμπαράστασή της. Ὄταν μιλάμε γιά παιδεία, ἀρχίζουμε μιά ἐπανάσταση πού θά μεταμορφώσει ὅλα ὅσα ξέρουμε σήμερα. Θά εἶναι ἡ τελική ἐπανάσταση. Μία ἐπανάσταση ὅμως χωρίς σύγκρουση, χωρίς αίματοχυσία, πού θά ἀποκλείει ἐντελῶς τή βία — γιατί καί ἡ παραμικρή σκιά τῆς βίας πλήττει θανάσιμα τή δημιουργικότητα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ.

Πρέπει νά γίνει θεσμός τό ἀνθρώπινο μέτρο. Νά ἔχουν ὅλες μας οἱ προσπάθειες μοναδικό σκοπό νά βγάλουν τά ἐμπόδια ἀπό τό δρόμο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ καί νά τό κρατήσουν μακριά ἀπό τούς κινδύνους καί τίς παρερμηνεῖες πού τό ἀπειλοῦν.

Αὐτό εἶναι ἡ παιδεία, μιά βοήθεια γιά τή ζωή. Μιά διαπαιδαγώγηση πού ἀρχίζει ἀπό τή γέννηση, τρέφει μιά εἰρηνική ἐπανάσταση καί τά ἐνώνει ὅλα σέ ἕναν κοινό στόχο, σέ ἕνα κοινό κέντρο. Μητέρες, γονεῖς, πολιτικοί, ὅλοι πρέπει νά συνεισφέρουν μέ τό σεβασμό καί τή βοήθειά τους στό λεπτό ἔργο τῆς διάπλασης τοῦ ἀνθρώπου πού ἐκτελεῖ τό παιδί στό βάθος ἑνός σκοτεινοῦ μυστηρίου τῆς ψυχῆς, μέ τήν κηδεμονία ἑνός ἐσώτερου ὁδηγοῦ. Νά ἡ λαμπρή νέα ἐλπίδα γιά τήν ἀνθρωπότητα. Ὄχι μιά ριζική ἀνοικοδόμηση, ἀλλά βοήθεια στό δημιουργικό ἔργο πού πρέπει νά κάνει ἡ ἀνθρώπινη ψυχή, γιά νά ἀνθίσει καί νά καρποφορήσει. Μιά διαμόρφωση πού ἀποκαλύπτει τίς ἀπέραντες δυνάμεις μέ τίς ὁποῖες εἶναι προικισμένα τά παιδιά, τά παιδιά τῶν ἀνθρώπων.

Τά στάδια τῆς ἀνάπτυξης

3.

Οἱ ψυχολόγοι πού μελέτησαν τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ ἀπό τή βρεφική ἡλικία μέχρι τήν ἡλικία τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν ὑποστηρίζουν ὅτι μπορεῖ νά χωριστεῖ σέ συγκεκριμένες περιόδους. Πρῶτος ὁ Havelock Ellis, πῶ πρόσφατα ὁ W. Stern καί στή συνέχεια καί ἄλλοι ψυχολόγοι ὑποστήριξαν τή θεωρία αὐτή, καί ἰδιαίτερα ἡ Charlotte Bühler καί οἱ ὀπαδοί της. Τό ἴδιο καί ἡ σχολή τοῦ Φρόυντ, ἀπό ἄλλη ὅμως σκοπιά, περιλαμβάνει τή θεωρία αὐτή στό ἔργο της. Ἡ διαφορά της ἀπό τίς θεωρίες πού ἴσχυαν στό παρελθόν εἶναι μεγάλη. Ἐκεῖνες ὑποστήριξαν ὅτι τό ἀνθρώπινο πλάσμα εἶναι ἀσήμαντο στά πρῶτα του χρόνια καί συνεχῶς κερδίζει ἔδαφος μέ τήν ἀνάπτυξη. Τό νήπιο εἶναι κάτι μικρό πού βρίσκεται σέ μία ἐξελικτική διεργασία, κάτι πού ἀναπτύσσεται βαθμιαῖα, διατηρώντας πάντα τήν ἴδια μορφή. Τώρα ἡ ψυχολογία ἐγκαταλεί-

πει τήν παλιά αὐτή ἄποψη καί δέχεται ὅτι οἱ διαφορετικές φάσεις τῆς ανάπτυξης χαρακτηρίζονται ἀπό διαφορετικούς τύπους νόησης.³ Οἱ φάσεις αὐτές διακρίνονται εὐκολα ἢ μία ἀπό τήν ἄλλη καί ἀντιστοιχοῦν στίς φάσεις τῆς σωματικῆς ανάπτυξης, ὅπως πολύ σωστά ἐπισημαίνει ἡ παρατήρηση. Οἱ μεταβολές εἶναι τόσο ἔντονες — ἀπό ψυχολογική σκοπιά — ὥστε συχνά χρησιμοποιεῖται ἡ ἀκόλουθη γραφική ὑπερβολή: «Ἡ ανάπτυξη εἶναι μία ἀκολουθία ἀπό διαδοχικές γεννήσεις». Ἡ μία ψυχική προσωπικότητα διαδέχεται κάποια στιγμή τήν ἄλλη. Ἡ πρώτη περίοδος ανάπτυξης διαρκεῖ ἀπό τή γέννηση μέχρι τά ἕξι χρόνια. Στό διάστημα αὐτό ἡ νόηση μένει ἡ ἴδια, πολύ διαφορετική ὡστόσο ἀπό ἐκείνη τῶν περιόδων πού θά ἀκολουθήσουν. Ἡ φάση αὐτή ἔχει δύο ὑποδιαιρέσεις, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά τρία χρόνια καί ἀπό τά τρία μέχρι τά ἕξι. Στήν πρώτη, τό παιδί ἔχει ἕναν τύπο σκέψης πού δέν μπορεῖ νά προσεγγίσει ὁ ἐνήλικος, δέν μπορεῖ δηλαδή νά ἀσκῆσει πάνω του καμιάν ἄμεση επίδραση. Πράγματι, δέν ὑπάρχουν σχολεῖα γιά τήν ἡλικία αὐτή. Στή δεύτερη ὑποδιαίρεση (ἀπό τά τρία μέχρι τά ἕξι) ὁ τύπος τῆς νόησης εἶναι ἀκόμη ὁ ἴδιος, τό παιδί ὅμως ἀρχίζει κάπως νά δέχεται τήν επίδραση τῶν μεγάλων. Στήν περίοδο αὐτή γίνονται τεράστιες ἀλλαγές στήν προσωπικότητα. Γιά νά τίς δοῦμε, ἀρκεῖ νά συγκρίνουμε ἕνα νεογέννητο μέ ἕνα παιδί ἕξι χρόνων. Δέν ἐξετάζουμε τή στιγμή αὐτή πῶς συντελέστηκαν οἱ μεταβολές αὐτές ἀλλά δεχόμαστε μόνο τό γεγονός ὅτι τό ἐξάχρονο παιδί ἔχει ἀποκτήσει — σύμφωνα μέ τή λαϊκή ἔκφραση — ἀρκετό μυαλό γιά νά πάει σχολεῖο.

Ἡ ἐπόμενη περίοδος εἶναι ἀπό τά ἕξι μέχρι τά δώδεκα. Εἶναι μία περίοδος ανάπτυξης πού συνοδεύεται καί ἀπό ἄλλες ἀλλαγές. Τό παιδί εἶναι ἤρεμο καί χαρούμενο. Πνευματικά, εἶναι γερό, δυνατό καί σταθερό. «Ἡ σταθερότητα αὐτή, πνευματική καί σωματική», λέει ὁ Ρόζς πού ἔγραψε γιά τά παιδιά τῆς ἡλικίας αὐτῆς, «εἶναι τό πιό εὐδιάκριτο χαρακτηριστικό τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἐνα ὄν ἀπό ἄλλο πλανήτη, πού δέ θά γνώριζε τήν ἀνθρώπινη φυλή, θά μπορούσε νά νομίσει ὅτι τά δεκάχρονα παιδιά εἶναι οἱ ἐνήλικοι τοῦ εἴδους, ἂν δέν εἶχε γνωρίσει τούς πραγματικούς ἐνήλικους»⁴.

Ἀπό τή σωματική πλευρά, τά ὄρια ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές

ψυχολογικές περιόδους προσδιορίζονται από ευδιάκριτα σημεία. Από τις πολλές όλοφάνερές αλλαγές αναφέρουμε μόνο μία, ότι τό παιδί αλλάζει δόντια.

Η τρίτη περίοδος είναι από τά δώδεκα μέχρι τά δεκαοχτώ καί παρουσιάζει τόσο πολλές αλλαγές ώστε θυμίζει κάπως τήν πρώτη περίοδο. Μπορεί καί αυτή νά χωριστεί σέ δύο υποδιαιρέσεις: μία από τά δώδεκα μέχρι τά δεκαπέντε καί μία από τά δεκαπέντε μέχρι τά δεκαοχτώ. Καί στήν περίοδο αυτή τό σῶμα αλλάζει καί φτάνει στήν τελική του ώριμότητα. Μετά τά δεκαοχτώ, ή ανάπτυξη ἔχει συμπληρωθεί καί ὁ ἄνθρωπος δέν αλλάζει πιά σημαντικά. Μόνο σέ ηλικία πιά προχωρεῖ.

Τό περίεργο είναι ὅτι ή ἐπίσημη ἐκπαίδευση ἀναγνώρισε τούς διαφορετικούς αὐτούς ψυχολογικούς τύπους, σάν νά τούς διαισθάνθηκε ἀμυδρά. Ἀναγνώρισε ὅπωςδήποτε τήν πρώτη περίοδο, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά ἕξι χρόνια, ἀφοῦ τήν ἀπέκλεισε ἀπό τήν ὑποχρεωτική παιδεία. Είναι γνωστό ὅτι στά ἕξι του χρόνια τό παιδί είναι ὄριμο γιά τή σχολική ζωή καί ξέρει κίολας πολλά πράγματα. Καί στ' ἀλήθεια, ἂν τά παιδιά δέν ἤξεραν νά προσανατολιστοῦν, νά περπατήσουν ἢ νά καταλάβουν τί λέει ὁ δάσκαλος, δέ θά ἦταν ἔτοιμα γιά τήν ὁμαδική ζωή τοῦ σχολείου. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ή μεταβολή τοῦ παιδιοῦ ἀναγνωρίστηκε πρακτικά. Οἱ θεωρητικοί τῆς ἐκπαίδευσης ὡστόσο ἄργησαν νά καταλάβουν ὅτι ἂν τό παιδί μπορεῖ νά πάει σχολεῖο, νά βρίσκει τό δρόμο του καί νά καταλαβαίνει τίς ἔννοιες πού τοῦ παρουσιάζουν, αὐτό δηλώνει ὅτι ἔγινε μία σημαντική ἐξέλιξη στό πνεῦμα του, ἀφοῦ στή γέννησή του δέν μποροῦσε νά κάνει τίποτε ἀπό ὅλα αὐτά.

Σιωπηρά ἀναγνωρίζεται καί ή δεύτερη φάση τῆς ανάπτυξης, καθώς σέ πολλές χῶρες τά παιδιά περνοῦν στά δώδεκά τους χρόνια ἀπό τήν κατώτερη στή μέση ἐκπαίδευση. Γιατί ὅμως ή περίοδος αὐτή, ἀπό τά ἕξι μέχρι τά δώδεκα χρόνια, θεωρεῖται ή πιό κατάλληλη γιά νά πάρει τό παιδί τίς πρῶτες βάσεις τῆς μόρφωσης; Ἀφοῦ γίνεται σέ ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου, δέν μπορεῖ νά είναι τυχαῖο γεγονός, ἢ νά ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἔμπνευση τῆς στιγμῆς. Τόν τύπο αὐτό ὀργάνωσης τοῦ σχολείου ὑπαγορεύει μία ψυχολογική βάση κοινή γιά ὅλα τά παιδιά, καθώς καί τά συμπεράσματα πού ἔδωσε ή πείρα.

Πραγματικά, από τήν πείρα ξέρουμε ὅτι στήν περίοδο αὐτή τό παιδί μπορεῖ νά ἀκολουθήσει τό πρόγραμμα πνευματικῆς ἐργασίας πού ζητᾶ τό σχολεῖο: μπορεῖ νά καταλάβει τί λέει ὁ δάσκαλος καί ἔχει ἀρκετή ὑπομονή γιά νά παρακολουθήσει καί νά μάθει. Σέ ὅλη τήν περίοδο αὐτή εἶναι σταθερό στή δουλειά του καί γερό στήν ὑγεία του. Γι' αὐτό καί ἡ ἐποχή αὐτή εἶναι ἡ πιά κατάλληλη γιά νά δεχτεῖ τή μόρφωση.

Μετά τά δώδεκα, ἀρχίζει μία ἀνώτερη βαθμίδα ἐκπαίδευσης, πού σημαίνει ὅτι ἡ ἐπίσημη παιδεία ἀναγνωρίζει τήν εἴσοδο τοῦ ἀτόμου σέ μία νέα φάση τῆς ψυχολογικῆς ζωῆς του. Ἐχει καί αὐτή δύο ὑποδιαιρέσεις, πού ὑπογραμμίζει τό γεγονός ὅτι ἡ μέση ἐκπαίδευση ἔχει δύο τμήματα, κατώτερο καί ἀνώτερο. Τό κατώτερο διαρκεῖ τρία χρόνια, τό ἀνώτερο τέσσερα καμιά φορά. Δέν ἔχει ὅμως σημασία σέ πόσα ἀκριβῶς χρόνια κατανέμεται ἡ παιδεία. Μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο νά δοῦμε ὅτι καί στή μέση ἐκπαίδευση ἡ περίοδος τῶν ἕξι χρόνων χωρίζεται στήν οὐσία στά δύο. Στό σύνολό της, ἡ περίοδος αὐτή εἶναι πιά ταραγμένη καί πιά δύσκολη ἀπό τήν προηγούμενη. Οἱ ψυχολόγοι πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐκπαίδευση τοῦ ἐφήβου τή θεωροῦν περίοδο μέ τόσο μεγάλες ψυχολογικές ἀλλαγές ὥστε μόνο μέ τήν πρώτη περίοδο, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά ἕξι, μπορεῖ νά συγκριθεῖ. Ὁ χαρακτήρας εἶναι σπάνια σταθερός στήν ἡλικία αὐτή. Δείχνει σημάδια ἀπειθαρχίας καί ἐξέγερσης. Ἡ σωματική ὑγεία εἶναι λιγότερο ὁμαλή καί σταθερή ἀπό πρίν. Τά σχολεῖα ὅμως δέν τό λαβαίνουν ὑπόψη τους. Τό πρόγραμμα ἔχει χαραχτεῖ καί τά παιδιά πρέπει νά τό ἀκολουθήσουν, μέ τό καλό ἢ μέ τό ἄγριο. Πρέπει ἀκόμη νά κάθονται μέ τίς ὥρες καί νά ἀκοῦν τό μάθημα, νά ὑπακούουν καί νά ἀποστηθίζουν τά κεφάλαια τῆς ὕλης.

Σάν ἐπισφράγισμα στά σχολικά χρόνια, ἀκολουθεῖ τό πανεπιστήμιο, πού κι αὐτό δέ διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τά σχολεῖα πού προηγήθηκαν, ἐκτός ἴσως ἀπό τόν ἐντατικό ρυθμό τῆς ἐργασίας. Καί ἐκεῖ, οἱ καθηγητές μιλοῦν καί οἱ σπουδαστές ἀκοῦν. Τήν ἐποχή πού ἤμουν φοιτήτρια, ἦταν μόδα νά μήν ξυρίζονται οἱ νέοι καί ἦταν κωμικό νά τοῦς βλέπει κανεῖς συναθροισμένους στίς μεγάλες αἴθουσες, ἄλλους μέ μεγαλόπρεπες γενειάδες καί ὄλους σχεδόν μέ κάθε λογιῆς μουστάκια.

Καί ὅμως στούς ὄριμους αὐτούς ἄντρες οἱ καθηγητές συμπεριφέρονταν σάν σέ παιδιά: ἔπρεπε νά κάθονται καί νά ἀκοῦν, νά κάνουν ὅ,τι τούς ἔλεγαν οἱ καθηγητές καί νά ἐξαρτῶνται γιά τά προσωπικά τους ἔξοδα ἀπό τή γενναιοδωρία τοῦ πατέρα τους, πού τούς κατσάδιαζε μέ τό παραμικρό ἂν δέν πήγαιναν καλά στίς ἐξετάσεις. Καί ὅμως ἦταν ἐνήλικοι, ἄντρες πού θά ἔπρεπε κάποια μέρα νά βάλουν τή σκέψη καί τήν πείρα τους στήν ὑπηρεσία τοῦ κόσμου. Θά ἔπρεπε, σάν ὀλοκληρωμένοι ἐπιστήμονες, νά χρησιμοποιήσουν ἐπίπονα τό πνεῦμα τους: ἦταν οἱ μελλοντικοί γιατροί, οἱ δικηγόροι, οἱ μηχανικοί.

Μποροῦμε νά προσθέσουμε τό ἐρώτημα: τί σημαίνει ἕνα δίπλωμα στίς μέρες μας; Εἶναι κανείς σίγουρος ὅτι θά κερδίζει τή ζωή του; Ποιός πάει σέ ἕνα γιαντρό πού τώρα μόλις πῆρε τήν εἰδικότητά του; Ποιός ἐμπιστεύεται τή μελέτη ἑνός ἐργοστασίου σέ ἕνα νέο μηχανικό καί ποιός προσλαμβάνει ἕνα δικηγόρο πού μόλις πῆρε τήν ἄδειά του; Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ἐμπιστοσύνης; Ὁ λόγος εἶναι ὅτι οἱ νέοι αὐτοί πέρασαν χρόνια ὀλόκληρα ἀκούγοντας λέξεις καί ὁ ἄνθρωπος δέ διαμορφώνεται μέ τό ἄκουσμα. Μόνο ἡ πρακτική δουλειά καί ἡ πείρα ὀδηγοῦν τούς νέους στήν ὄριμότητα. Γι' αὐτό βλέπουμε νέους γιαντρούς νά δουλεύουν γιά χρόνια στά νοσοκομεῖα, νέους δικηγόρους νά ἀποκτοῦν πείρα σέ γραφεῖα εἰδικῶν καί μηχανικούς νά κάνουν τό ἴδιο πρίν ἀνοίξουν δικό τους γραφεῖο. Καί ὄχι μόνο αὐτό, ἀλλά γιά νά γίνουν δεκτοί στόν κλάδο τῆς εἰδικότητάς τους, οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολῶν πρέπει νά ἔχουν συστατικές ἐπιστολές καί ἰδιαίτερες εὐνοίες καί νά ξεπεράσουν σημαντικά ἐμπόδια. Δυστυχῶς, τό ἴδιο συμβαίνει σέ ὅλες τίς χῶρες. Μιά τυπική περίπτωση εἶναι ἡ πορεία πού ὀργάνωσαν κάποτε στή Νέα Ὑόρκη ἑκατοντάδες ἀπόφοιτοι πανεπιστημίων πού δέν ἔβρισκαν δουλειά. Κρατοῦσαν πανό, μέ τήν ἐπιγραφή: «Εἴμαστε ἄνεργοι καί πεινᾶμε. Τί πρέπει νά κάνουμε;» Κανείς δέν μποροῦσε νά τούς δώσει ἀπάντηση. Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἀνεξέλεγκτη καί δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει τίς ριζωμένες της συνήθειες. Τό μόνο πού ἔκανε, μέχρι τώρα, ἦταν νά ἀναγνωρίσει στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου διάφορα εἶδη ἐξέλιξης στά διάφορα στάδια τῆς ζωῆς.

Ἡ περίοδος τῆς δημιουργίας

Ὅταν ἦμουν νέα, δέν ὑπῆρχε κανένα ἐνδιαφέρον γιά τά παιδιά ἀνάμεσα στά δύο καί τά ἕξι χρόνια τους. Τώρα ὑπάρχουν διάφορα προσχολικά ἰδρύματα, πού δέχονται παιδιά ἀπό τριῶν ἕως ἕξι ἐτῶν. Ὡστόσο καί σήμερα, ὅπως καί παλιά, τό πανεπιστήμιο συγκεντρώνει τή μεγαλύτερη ἐκτίμηση, γιατί οἱ ἀπόφοίτοί του φτάνουν στόν ὑπέρτατο βαθμό τῆς βασικῆς ἀνθρώπινης ιδιότητος, τῆς ἐξυπνάδας. Στίς μέρες μας πάλι ἡ ψυχολογία ἄρχισε νά μελετᾷ τήν ἴδια τή ζωή καί ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται σιγά σιγά μιά τάση νά ἀντιστραφοῦν οἱ ὄροι. Πολλοί ὑποστηρίζουν, ὅπως κι ἐγώ, ὅτι ἡ πῖο σημαντική περίοδος στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἡ ἡλικία τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν, ἀλλά ἡ πρώτη περίοδος, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά ἕξι χρόνια. Γιατί τότε σχηματίζεται καί διαμορφώνεται ἡ νόηση, τό μεγαλύτερο ἐφόδιο τοῦ ἀνθρώπου. Καί ὄχι μόνο ἡ νόηση, ἀλλά καί οἱ ψυχικές δυνάμεις στό σύνολό τους. Ἡ νέα αὐτή θεωρία ἐντυπωσίασε πολύ ὄσους ἀσχολοῦνται μέ τήν ψυχική ἐξέλιξη καί πολλοί ἄρχισαν νά μελετοῦν τό νεογέννητο, τό βρέφος καί τό νήπιο σάν δημιουργό τῆς προσωπικότητος τοῦ ἐνηλίκου.

Ἡ ἐξέταση τῶν στοιχείων αὐτῶν καί τῶν θαυμάτων πού ἀποκαλύπτει γεννᾷ στό μελετητή συγκινήσεις παρόμοιες μέ ἐκεῖνες πού γεννοῦσε παλιότερα ἡ ἐνατένιση τοῦ θανάτου. Τί γίνεται μετά τό θάνατο; Ἡ ἐρώτηση αὐτή ἀναστατώνει ὑπερβολικά τίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων. Τώρα, τή φαντασία σκλαβώνει ἡ εἴσοδος τοῦ ἀνθρώπου στή ζωή. Γιατί βρίσκουμε στό νεογέννητο τήν κρυμμένη μας ἀλήθεια.

Γιατί χρειάζεται νά περνᾷ τό ἀνθρώπινο πλάσμα μιά τόσο παρατεταμένη καί δύσκολη βρεφική ἡλικία; Κανένα ζῶο δέν ἔχει τόσο δύσκολα παιδικά χρόνια. Τί γίνεται στήν πορεία τῆς; Ἀναμφισβήτητα ὑπάρχει μιά δημιουργία. Στήν ἀρχή δέν ὑπάρχει τίποτα καί μετά, στό τέλος τοῦ πρώτου χρόνου, τό παιδί ξέρεي τά πάντα. Τό παιδί δέ γεννιέται μέ μικρή ποσότητα ἀπό γνώση, μνήμη, θέληση, πού ἀναπτύσσονται μόνο μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Τό γατάκι, κατά κάποιο τρόπο, μπορεῖ νά νιαουρίσει μόλις γεννηθεῖ. Τό νιόβγαλτο πουλάκι, τό μοσχα-

ράκι, βγάζουν τούς ίδιους ήχους τῆς φωνῆς πού θά ἔχουν καί ὅταν μεγαλώσουν. Τό μωρό ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δέ μιλά. Μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μόνο μέ τό κλάμα. Στόν ἄνθρωπο δηλαδή, δέν ἀναπτύσσεται κάτι πού ὑπάρχει ἤδη, ἀλλά γίνεται μία διαδικασία διαμόρφωσης. Κάτι πού δέν ὑπῆρχε πρέπει νά ξεκινήσει ἀπό τό μηδέν. Τό μωρό κάνει ἕνα θαυμαστό βῆμα, περνᾷ ἀπό τό τίποτα στό κάτι, αἶνιγμα πού δύσκολα συλλαμβάνει ἡ σκέψη τοῦ ἐνηλίκου.

Τό βῆμα αὐτό μπορεῖ νά γίνει μόνο ἀπό μία νόηση ἀλλιώςτικῆ ἀπό τή δική μας. Τό παιδί ἔχει δυνάμεις διαφορετικές ἀπό τίς δικές μας καί κάνει ἕνα μεγάλο ἔργο: δημιουργεῖ τά πάντα ἀπό τό τίποτα. "Ὅχι μόνο δημιουργεῖ τήν ὁμιλία ἀλλά διαμορφώνει καί τά ὄργανα πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά ἀρθρώνει τίς λέξεις. Πρέπει νά βάλει τίς σωματικές βάσεις γιά κάθε κίνηση, γιά ὅλα τά στοιχεῖα τῆς νόησης, γιά κάθε ἀνθρώπινο χάρισμα. Τό θαυμαστό αὐτό ἔργο δέν εἶναι προϊόν συνειδητῆς πρόθεσης. Ἐμεῖς οἱ μεγάλοι ξέρουμε τί θέλουμε. "Ἄν θέλουμε νά μάθουμε κάτι, κάνουμε μία προσπάθεια συνειδητά. Ἡ ἔννοια ὅμως τῆς θέλησης δέν ὑπάρχει στό παιδί, γιατί γνώση καί θέληση εἶναι ἔννοιες πού πρέπει νά δημιουργήσει.

"Ἄν ὀνομάσουμε συνειδητή τή σκέψη τοῦ ἐνηλίκου, τότε πρέπει νά ποῦμε μή συνειδητή τή νόηση τοῦ παιδιοῦ χωρίς ὅμως καμιά μειωτική ἀπόχρωση. Μία νόηση μή συνειδητή μπορεῖ νά ἔχει μεγαλύτερη ἐξυπνάδα. Τό βλέπουμε στήν πράξη σέ ὅλα τά εἶδη, ἀκόμη καί στά ἔντομα. Ἡ ἐξυπνάδα τους δέν εἶναι συνειδητή, ἄν καί συχνά μᾶς φαίνεται ὅτι τήν ὑπαγορεύει ἡ λογική. Ἡ ἐξυπνάδα τοῦ παιδιοῦ ἀνήκει στό μή συνειδητό αὐτόν τύπο καί αὐτό ἀκριβῶς προκαλεῖ τήν ἀξιοθαύμαστη πρόοδο πού παρατηροῦμε.

Ἀρχίζει ἀπό μία γνώση τοῦ περιβάλλοντος. Πῶς ἀφομοιώνει τό παιδί τό περιβάλλον του; Χρησιμοποιεῖ ἕνα μόνο ἀπό τά χαρακτηριστικά πού ξέρουμε ὅτι ἔχει: μία ἔντονη καί ἐξειδικευμένη εὐαισθησία, πού κάνει τά πράγματα γύρω του νά τοῦ προκαλοῦν τόσο ἐνδιαφέρον καί ἐνθουσιασμό ὥστε νά ἀποτυπώνονται στήν ἴδια του τήν ὑπαρξη. Τό παιδί *δέχεται καί ἀπορροφᾷ* τίς ἐντυπώσεις αὐτές ὄχι μέ τό νοῦ ἀλλά μέ τήν ἴδια τή ζωή του.

Ἡ ὁμιλία μᾶς δίνει τό πιό χτυπητό παράδειγμα. Πῶς μαθαίνει τό παιδί νά μιᾷ; Λέμε ὅτι ἔχει τό χάρισμα τῆς ἀκοῆς καί ἀκούει τίς ἀνθρώπινες φωνές. Ἀκόμη καί ἂν τό δεχτοῦμε αὐτό, μένει ἀκόμη ἀναπάντητο τό ἐρώτημα πῶς, ἀπό τίς χιλιάδες ἤχους πού τό περιβάλλουν, ἀκούει καί ἀναπαράγει μόνο τόν ἤχο τῆς ἀνθρώπινης φωνῆς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀκούει καί μαθαίνει μόνο τή γλώσσα τῶν ἀνθρώπων, πρέπει λοιπόν ὁ ἤχος τῆς ἀνθρώπινης ὁμιλίας νά τοῦ κάνει χαρακτηριστικά, μεγαλύτερη ἐντύπωση ἀπό τούς ἄλλους θορύβους. Ἡ ἐντύπωση αὐτή πρέπει νά εἶναι τόσο ἔντονη, νά προκαλεῖ τέτοια ἐνταση συναισθημάτων — τόσο ἀκράτητο ἐνθουσιασμό — ὥστε νά κινητοποιεῖ ἀόρατες ἴνες στό κορμί του, χορδές πού ἀρχίζουν νά πάλλονται μέ τήν προσπάθεια νά ἀναπαράγει τούς ἤχους αὐτούς.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει σέ μία συναυλία. Μία ἐκφραση μαγείας ἀπλώνεται στά πρόσωπα τῶν θεατῶν. Χέρια καί κεφάλια ἀρχίζουν νά κινουῦνται ρυθμικά. Τί προκαλεῖ τήν ψυχική αὐτή ἀνταπόκριση στή μουσική; Κάτι ἀνάλογο πρέπει νά γίνεται στή μή συνειδητή σκέψη τοῦ παιδιοῦ. Οἱ φωνές τό ἐντυπωσιάζουν τόσο βαθιά πού ἡ δική μας ἀντίδραση στή μουσική ἀτονεῖ σέ σύγκριση. Μποροῦμε σχεδόν νά διακρίνουμε τίς παλμικές κινήσεις στή γλώσσα του, τό ἀδιόρατο τρεμούλιασμα στίς μικρές φωνητικές χορδές καί στά μάγουλα. "Ὅλα εἶναι σέ κίνηση καί προσπαθοῦν μέ σιωπηλή προεργασία νά ἀναπαράγουν τούς ἤχους πού προκάλεσαν τήν ἀναστάτωση αὐτή στή μή συνειδητή του νόηση. Πῶς γίνεται νά μαθαίνει τό παιδί μιά γλώσσα μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες, μέ τέτοια ἀκρίβεια καί συνέπεια ὥστε νά ἀποτελεῖ μέρος τῆς ψυχικῆς του προσωπικότητας; Ἡ γλώσσα πού μαθαίνει στή βρεφική ἡλικία λέγεται μητρική καί διαφέρει καθαρά ἀπό ὅλες τίς ἄλλες γλώσσες πού θά μάθει ἴσως ἀργότερα, τό ἴδιο ὅπως καί μιά φυσική ὀδοντοφυΐα διαφέρει ἀπό μιά τεχνική ὀδοντοστοιχία.

Πῶς συμβαίνει οἱ ἤχοι αὐτοί, πού στήν ἀρχή δέν εἶχαν νόημα, νά τό βοηθοῦν ξαφνικά νά καταλάβει τίς ἐννοιες; Τό παιδί δέν ἀφομοίωσε μόνο τίς λέξεις καί τή σημασία τους. Δέχτηκε στήν πραγματικότητα τίς φράσεις καί τή δομή τους. Δέν μποροῦμε νά καταλάβουμε μιά γλώσσα, ἂν δέν καταλά-

βουμε τή δομή τῶν προτάσεων. Ἄν ποῦμε, π.χ., «Τό ποτήρι εἶναι πάνω στό τραπέζι», ἡ σημασία πού παίρνουν οἱ λέξεις αὐτές ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τή σειρά πού τίς προφέρουμε. Ἄν λέγαμε «Πάνω ποτήρι τό εἶναι τραπέζι στό», θά ἦταν δύσκολο νά καταλάβουμε τή σημασία. Καταλαβαίνουμε τήν ἔννοια ἀπό τή σειρά τῶν λέξεων καί τό παιδί μπορεῖ νά τό μάθει αὐτό μὴ συνειδητά.

Ὁ δεκτικός νοῦς

Πῶς ὅμως γίνονται ὅλα αὐτά; Λέμε, «Τό παιδί θυμᾶται», γιὰ νά θυμηθεῖ ὅμως κάτι, πρέπει νά ἔχει μνήμη καί τό παιδί δέν ἔχει. Ἀντίθετα, πρέπει νά τήν κατασκευάσει. Γιὰ νά ἐκτιμήσει κανεὶς ὅτι ἡ σειρά τῶν λέξεων σέ μία πρόταση ἐπηρεάζει τή σημασία της, πρέπει νά μπορεῖ νά σκεφτεῖ λογικά. Τήν ἱκανότητα ὅμως αὐτή δέν τήν ἔχει ἀκόμη ἀποκτήσει τό παιδί.

Ὁ νοῦς τοῦ ἐνηλίκου, δηλαδή, δέ θά ἦταν ἄξιος νά κάνει αὐτά πού κάνει ἡ νόηση τοῦ παιδιοῦ. Μόνο ἓνα διαφορετικό εἶδος νόησης μπορεῖ νά ἀναπτύξει μία γλώσσα ἀπό τό μηδέν. Αὐτό ἀκριβῶς ἔχει τό παιδί. Μία ἐξυπνάδα ἀλλιώςτικη ἀπό τή δική μας.

Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ μέγας ἀποκτᾶ τή γνώση μέ τό νοῦ, ἐνῶ τό παιδί τήν ἀπορροφᾶ ἄμεσα μέ τόν ψυχισμό του. Ζεῖ μόνο καί μαθαίνει νά μιλᾶ τή γλώσσα τοῦ τόπου. Μέσα στό μυαλό του γίνεται κάποια χημική ἀντίδραση. Ἐμεῖς, ἀντίθετα, εἴμαστε ἀδρανῆ δοχεῖα. Οἱ ἐντυπώσεις μπαίνουν μέσα μας καί ἀποθηκεύονται στό νοῦ μας. Ἐμεῖς ὅμως οἱ ἴδιοι μένουμε ἄμετοχοι σ' αὐτές, τό ἴδιο ὅπως ἓνα δοχεῖο δέν ἐπηρεάζεται ἀπό τό νερό πού περιέχει. Ἀντίθετα, στό παιδί γίνεται μιὰ μεταμόρφωση. Οἱ ἐντυπώσεις δέν μπαίνουν μόνο στό νοῦ του, ἀλλά τόν διαπλάθουν καί ἐνσωματώνονται σ' αὐτόν. Ἀποκτοῦν ὑπόσταση μέσα του. Τό παιδί φτιάχνει τούς δικούς του «νοητικούς μυῶνες», χρησιμοποιώντας στοιχεῖα ἀπό τόν κόσμον γύρω του. Τόν τύπο αὐτό νόησης τόν ὀνομάσαμε *Δεκτικό Νοῦ*.

Μᾶς εἶναι βέβαια πολύ δύσκολο νά συλλάβουμε τήν πνευματική δύναμη τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, παραδεχόμαστε ὅμως

χωρίς αμφιβολία ότι είναι εξαιρετικά προικισμένο. Τί υπέροχο πού θά ἦταν νά μπορούσαμε νά διατηροῦμε τή θαυμαστή αὐτήν ἰκανότητα πού εἶχαμε ὅταν ἤμασταν παιδιά, νά τρέχουμε ἐδῶ κι ἐκεῖ χαρούμενα, μέ πηδήματα καί παίχνιδια, μαθαίνοντας ταυτόχρονα στήν ἐντέλεια μιά καινούρια γλώσσα! Τί καταπληκτικό νά ἔμπαινε ἡ γνώση μόνη της στό μυαλό μας, σάν φυσικό ἀποτέλεσμα τῆς ζωῆς, χωρίς νά χρειάζεται περισσότερη προσπάθεια ἀπό ὅ,τι γιά τήν ἀναπνοή! Στήν ἀρχή, δέ θά βλέπαμε καμιάν ἀλλαγῆ. Καί μετά, ξαφνικά, τά πράγματα πού θά εἶχαμε μάθει θά ἐμφανίζονταν στό νοῦ μας σάν λαμπερά ἀστέρια. Θά ἀρχίζαμε νά συνειδητοποιοῦμε τήν ὕπαρξή τους, θά γνωρίζαμε συνειδητά τίς ιδέες πού θά εἶχαμε δεχθεῖ χωρίς νά τό ξέριουμε.

“ Ἄν σᾶς ἔλεγα ὅτι ὑπάρχει ἓνας πλανήτης χωρίς σχολειά καί δασκάλους, ὅπου ἡ μελέτη εἶναι ἄγνωστη, κι ὅμως οἱ κάτοικοι — ζώντας μόνο καί περιδιαβάζοντας — γνωρίζουν ξαφνικά τά πάντα, ἔχουν στό νοῦ τους ὀλόκληρη τή μάθηση, δέ θά νομίζατε ὅτι παραλογίζομαι; Κι ὅμως, αὐτό ἀκριβῶς πού μᾶς φαίνεται παράλογο, σάν ἔμπνευση μιᾶς γόνιμης φαντασίας, εἶναι πραγματικότητα. Ἔτσι μαθαίνει τό παιδί. Αὐτό τό μονοπάτι ἀκολουθεῖ. Μαθαίνει τό καθετί χωρίς νά ξέρι ὅτι τό μαθαίνει κι ἔτσι περνᾶ σιγά σιγά ἀπό τό μή συνειδητό στό συνειδητό, πάντα στό δρόμο τῆς χαρᾶς καί τῆς ἀγάπης.

Μᾶς φαίνονται ἀξιοθαύμαστα ἡ ἀνθρώπινη μάθηση, ἡ ἀπόκτηση τῆς γνώσης, τό ἀνθρώπινο μυαλό. Πρέπει ὅμως νά πληρώσουμε γι' αὐτά, γιατί μόλις συνειδητοποιήσουμε τίς ἰκανότητες τοῦ νοῦ κάθε καινούρια γνώση μᾶς στοιχίζει σκληρές προσπάθειες καί πολλή δουλειά.

Ἡ κίνηση εἶναι ἓνα ἄλλο μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ παιδιοῦ. Ἄφοῦ γεννηθεῖ, περνᾶ τούς πρώτους μῆνες καθηλωμένο στήν κούνια του, λίγο ἀργότερα ὅμως περπατᾶ, κινεῖται στόν κόσμο του, ἐνεργεῖ. Εἶναι δραστήριο καί χαρούμενο. Κάθε μέρα μαθαίνει νέα πράγματα καί κάνει καινούριες κινήσεις. Μαθαίνει τή γλώσσα μέ τήν περίπλοκη δομή της καί ἀποκτᾶ ταυτόχρονα τή δύναμη νά κινεῖται ὅπως τοῦ ὑπαγορεύουν οἱ ἀνάγκες του. Καί δέν εἶναι μόνο αὐτό. Μαθαίνει κι ἄλλα, μέ καταπληκτική ταχύτητα. Ἄφομοιώνει τό καθετί γύρω του: τίς

συνήθειες, τά ἤθη, τή θρησκεία καί ὅλα αὐτά ριζώνονται γερά στό μυαλό του.

Οἱ κινήσεις πού κάνει τό παιδί δέν εἶναι τυχαῖες ἀλλά καθορισμένες, ἀντιστοιχοῦν δηλαδή ἡ καθεμίᾳ σέ μία ιδιαίτερη περίοδο ἀνάπτυξης. "Όταν ἀρχίσει τό παιδί νά κινεῖται, ὁ νοῦς του, μέ τή δεκτική του ιδιότητα, ἔχει ἤδη ἀφομοιώσει τό περιβάλλον. Πρὶν κάνει τήν πρώτη του κίνηση, ἔχει γίνει μέσα του μία μή συνειδητή ψυχολογική διεργασία πού τότε μόλις ἀρχίζει νά γίνεται συνειδητή. "Αν παρατηρήσετε ἓνα παιδί τριῶν χρονῶν, θά δεῖται ὅτι παίζει πάντα μέ κάτι. Αὐτό σημαίνει ὅτι ξεδιαλύει καί συνειδητοποιεῖ ὅσα ὁ νοῦς του ἔχει δεχθεῖ μή συνειδητά. Ἐξωτερικεύοντας τήν ἐμπειρία του μέ τό παιχνίδι, ἐξετάζει τά πράγματα καί τίς ἐντυπώσεις πού ἔχει ἀφομοιώσει μή συνειδητά. Διαμορφώνει τό συνειδητό του κόσμο καί κατασκευάζει τό μέλλοντικό ἄνθρωπο μέσα ἀπό τίς δραστηριότητές του. Τό κατευθύνει μιά μυστηριώδης δύναμη, μεγάλη καί θαυμαστή, πού ὑλοποιεῖ σιγά σιγά. "Ετσι, γίνεται ἄνθρωπος. Μέ τά χέρια του, μέ τόν πειραματισμό, μέ τό παιχνίδι στήν ἀρχή καί μέ τή δουλειά κατόπιν, τό κατορθώνει. Τά χέρια ἄλλωστε εἶναι τό ἐργαλεῖο τῆς ἀνθρώπινης ἐξυπνάδας. Μέ τά πειράματα αὐτά ἡ προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ παίρνει μιά ἀτομική, δηλαδή περιορισμένη, μορφή καί γι' αὐτό ὁ κόσμος τῆς γνώσης εἶναι πάντα πιο περιορισμένος ἀπό τόν κόσμο τοῦ μή συνειδητοῦ καί τοῦ ὑποσυνειδητοῦ.

Τό παιδί γεννιέται καί ἀρχίζει τό μυστηριώδες ἔργο του: νά ἀποκτᾷ σιγά σιγά τή θαυμαστή ἰκανότητα νά προσαρμόζεται στή χώρα καί τήν ἐποχή του. Χτίζει μεθοδικά τή σκέψη του καί φτάνει στό σημεῖο νά ἔχει μνήμη, νά μπορεῖ νά καταλαβαίνει καί νά σκέπτεται. Καί νάτο, πιά, στόν ἕκτο χρόνο τῆς ζωῆς του. Τότε, ξαφνικά, βλέπουμε ἐμεῖς οἱ παιδαγωγοί ὅτι ἔχουμε μπροστά μας ἓνα ὄν πού καταλαβαίνει, πού ἔχει τήν ὑπομονή νά ἀκούει ὅταν τοῦ μιλάμε, ἐνῶ πρὶν δέν εἶχαμε τρόπο νά ἐπικοινωνήσουμε μαζί του. Ζοῦσε σέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, διαφορετικό ἀπό τό δικό μας.

Μέ τήν πρώτη αὐτή περίοδο θά ἀσχοληθεῖ τό βιβλίο μας. Ἡ μελέτη τῆς ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του μᾶς ἀποκαλύπτει θαύματα συνταρακτικά γιά ὅσους

προσπαθοῦν νά τά ξεδιαλύνουν. Δουλειά τοῦ ἐνηλίκου δέν εἶναι μόνο ἡ διδασκαλία. Πρέπει βασικά νά βοηθήσουμε τό νοῦ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ νά ἀναπτυχθεῖ. Τί ὑπέροχο πού θά ἦταν, ἂν μπορούσαμε, μέ τήν κατάλληλη προετοιμασία, μέ μιά ἔξυπνη ἀντιμετώπιση τοῦ παιδιοῦ, μέ κατανόηση γιά τίς ζωτικές του ἀνάγκες, νά παρατείνουμε τήν περίοδο τῆς ἐμφυτης μάθησης! Τί προσφορά θά ἦταν γιά τήν ἀνθρωπότητα, ἂν βοηθούσαμε τόν ἄνθρωπο νά ἀποκτήσει γνώσεις χωρίς κόπο! "Ἄν μπορούσαν οἱ ἄνθρωποι νά μαθαίνουν χωρίς νά καταλαβαίνουν τόν τρόπο τῆς μάθησης, σάν διά μαγείας! Μήπως ὅμως δέν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλα τά ἔργα τῆς φύσης εἶναι, κατά κάποιο τρόπο, μαγικά καί γεμάτα μυστήριο;

Ἡ ἀνακάλυψη ὅτι ὁ νοῦς τοῦ παιδιοῦ δέχεται καί ἀφομοιώνει τόσο αὐθόρμητα φέρνει μιά ἐπανάσταση στήν παιδεία. Τώρα μπορούμε εὐκόλα νά καταλάβουμε γιατί ἔχει τόση σημασία ἡ πρώτη περίοδος στήν ἀνθρώπινη ἐξέλιξη, τότε πού διαπλάθεται ὁ χαρακτήρας. Καί τότε ἀκριβῶς ἔχει τό παιδί τή μεγαλύτερη ἀνάγκη νά τό βοηθήσουμε μέ ἔξυπνο τρόπο. Νά παραμερίσουμε κάθε ἐμπόδιο πού σταματᾷ τή δημιουργική του ἐργασία καί ἐλαττώνει τίς πιθανότητές του νά φτάσει στήν τελειότητα. Πρέπει λοιπόν νά βοηθήσουμε τό παιδί, ὄχι πιά ἐπειδή τό θεωροῦμε πλάσμα ἀσθενικό κι ἀδύναμο, ἀλλά ἐπειδή εἶναι προικισμένο μέ ἀπέραντη δημιουργική δύναμη, τόσο εὐθραυστη ὅμως, πού ἔχει ἀπό τή φύση τῆς ἀνάγκη γιά μιά σωστή, θερμή προστασία. Τή δύναμη αὐτή θέλουμε νά βοηθήσουμε κι ὄχι τό παιδί, οὔτε τήν ὑποθετική ἀδυναμία του. "Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ δύναμη αὐτή ἀνήκει σέ μιά νόηση μή συνειδητή, πού θά φτάσει στή συνείδηση μέ τή δουλειά καί μέ τήν ἐμπειρία τῆς ζωῆς πού θά ἀποκτήσει, καταλαβαίνουμε πόσο ἀλλιώτικο ἀπό τό δικό μας εἶναι τό μυαλό τοῦ παιδιοῦ στή βρεφική καί νηπιακή ἡλικία. Τή σκέψη αὐτή δέν μπορεί νά ἀγγίξει ἡ προφορική διδασκαλία, οὔτε νά ἐπέμβει ἄμεσα στή διαδικασία τῆς ἐναλλαγῆς ἀπό τό μή συνειδητό στό συνειδητό — τή λειτουργία τῆς διάπλασης τοῦ νοῦ. Μέ τή διαπίστωση αὐτή ἀνατρέπεται ὀλόκληρη ἡ θεώρηση τῆς παιδείας, πού δέν ἔχει πιά στόχο νά διατηρήσει τίς λέξεις καί τίς ἔννοιες, ἀλλά νά βοηθήσει τό παιδί νά ἀναπτυχθεῖ φυσιολογικά καί ψυχολογικά.

Μέ μία λέξη, νά γίνει ἄνθρωπος.

Αὐτός λοιπόν εἶναι ὁ καινούριος δρόμος πού χαράχθηκε γιά τήν ἐκπαίδευση: νά βοηθήσει τό νοῦ στήν ἐξελικτική πορεία του καί νά δυναμώσει τήν πολύπλευρη ἱκανότητά του.

Νέοι δρόμοι

4.

Ἡ σύγχρονη βιολογία ἀκολουθεῖ καινούρια κατεύθυνση. Κάποτε ἡ ἔρευνα ἐξέταζε μόνο τὰ ἐνήλικα ἄτομα. Στή μελέτη τῶν ζώων ἢ τῶν φυτῶν, οἱ ἐπιστήμονες ἐξέταζαν πάντοτε δείγματα μέ πλήρη ἀνάπτυξη. Τό ἴδιο καί στίς μελέτες μέ θέμα τόν ἄνθρωπο. Σέ κάθε ἔρευνα γιά τήν ἀνθρώπινη ἠθική ἢ τή μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἔπαιρναν μέρος μόνο ἐνήλικοι. Ὁ θάνατος ἦταν ἓνα ἀπό τὰ πιά πολυσυζητημένα θέματα, ἀνάγκη πού δέν πρέπει νά μᾶς κάνει ἐντύπωση, ἀφοῦ πρὸς τό θάνατο ὀδηγεῖ ἡ πορεία τοῦ ἐνηλίκου. Τά ἠθικά θέματα περιορίζονταν στούς νόμους ἢ στίς κοινωνικές σχέσεις στόν κόσμο τῶν μεγάλων. Τώρα ὁμως ἡ ἐπιστήμη ἀρχίζει νά στρέφεται πρὸς τήν ἀντίθετη ἀκριβῶς κατεύθυνση. Μοιάζει σχεδόν σάν νά πηγαίνει πρὸς τὰ πίσω. Γιατί στή μελέτη εἴτε τοῦ ἀνθρώπου εἴτε γιά ἄλλες μορφές ζωῆς, τό ἐνδιαφέρον

κατευθύνεται στά νεώτερα δείγματα, ή ακόμη και στήν προέλευση του είδους. 'Η έμβρυολογία και ή κυτταρολογία — ή μελέτη τής ζωής τών κυττάρων — ήρθαν στό προσκήνιο και από τίς έρευνες στό πρωτογενές αυτό επίπεδο ξεπήδησε ένα είδος νέας φιλοσοφίας — μιά φιλοσοφία όχι πιά αποκλειστικά θεωρητική. Βασίζεται στήν παρατήρηση και δίκαια μπορούμε νά τήν ποϋμε επιστημονική, σέ σχέση μέ τά συμπεράσματα πού έδινε ή άφηρημένη θεωρητική διάνοηση. Γιατί, στήν πορεία της, ή καινούργια αυτή φιλοσοφία συμβαδίζει μέ τίς ανακαλύψεις πού γίνονται καθημερινά στό έργαστήριο.

'Η έμβρυολογία, πράγματι, μάς ξαναθυμίζει τήν καταγωγή του ένήλικου άτόμου. Στο στάδιο του έμβρύου, υπάρχουν στοιχεία πού χάνονται αργότερα στό ώριμο στάδιο ή, κι αν παραμένουν, έκδηλώνονται μέ έντελως διαφορετικό τρόπο. 'Η επιστήμη αποκαλύπτει ένα είδος ζωής άγνωστο στους παλιότερους στοχαστές, πού ρίχνει άπλετο φως στήν παιδική προσωπικότητα.

"Ας αρχίσουμε μέ μία πολύ άπλή σκέψη: τό παιδί, αντίθετα από τόν ένήλικο, δέν κατευθύνεται πρός τό θάνατο. Κατευθύνεται πρός τή ζωή. Δουλειά του είναι νά φτιάξει έναν άνθρωπο, μέ όλες του τίς δυνάμεις. "Όταν ύπάρξει ό άνθρωπος αυτός, τό παιδί χάνεται. "Έτσι όλη ή ζωή του παιδιού είναι μιά πορεία πρός τήν τελειότητα, πρός μία μεγαλύτερη πληρότητα. Συμπεραίνουμε από αυτό ότι τό παιδί θά κάνει μέ χαρά τή δουλειά πού χρειάζεται για τήν ολοκλήρωσή του. Στή ζωή του παιδιού ή έργασία — ή έκτέλεση του καθήκοντος — φέρνει χαρά και ευτυχία. Για τούς μεγάλους, ή καθημερινή ρουτίνα είναι συνήθως καταπιεστική.

'Η διαδικασία τής ζωής είναι, για τό παιδί, μιά προέκταση και μία διεύρυνση του έαυτού του. "Όσο μεγαλώνει τόσο πίο δυνατό και έξυπνο γίνεται. 'Η δουλειά και ή δραστηριότητα τό βοηθοϋν νά αποκτήσει τή δύναμη αυτή και τήν έξυπνάδα. Στή ζωή όμως του ένήλικου τά χρόνια πού περνοϋν σημαίνουν ακριβώς τό αντίθετο. 'Ακόμη, στήν παιδική ήλικία δέν ύπάρχει ανταγωνισμός, άφοϋ μόνο τό ίδιο τό παιδί μπορεί νά κατασκευάσει τόν άνθρωπο πού προορίζεται νά φτιάξει. Κανείς, μέ λίγα λόγια, δέν μπορεί νά τό αντικαταστήσει στήν

ανάπτυξή του.

“Αν όμως πάμε προς τὰ πίσω ακόμη περισσότερο στη ζωή του παιδιοῦ, στήν περίοδο πρὶν γεννηθεῖ, τό ξαναβρίσκουμε σέ στενή σχέση μέ τόν ἐνήλικο, ἀφοῦ τό ἔμβρυο ζεῖ στή μήτρα τῆς μητέρας. Πρὶν ἀπό αὐτό ὑπῆρχε μόνο τό πρῶτο κύτταρο, πού σχηματίστηκε ἀπό τήν ἔνωση τῶν δύο κυττάρων πού ἔδωσαν δύο ἐνήλικα ἄτομα, οἱ γονεῖς. Ἔτσι, ὅπου κι ἂν ἀναζητήσουμε τήν προέλευση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἢ κι ἂν ἀκολουθήσουμε τό παιδί στό ἔργο τῆς ἀνάπτυξής του, βρίσκουμε πάντα τόν ἐνήλικο κάπου κοντά.

Ἡ ζωή τοῦ παιδιοῦ εἶναι μιά γραμμή πού ἐνώνει δύο γενιές ἐνηλίκων. Ἡ ζωή τοῦ παιδιοῦ, πού δημιουργεῖ καί δημιουργεῖται, ἀρχίζει ἀπό ἕναν ἐνήλικο καί τελειώνει σέ ἕναν ἄλλο. Ἡ πορεία του, πού ἀκολουθεῖ ἀπό κοντά τή ζωή τῶν μεγάλων, καί ἡ μελέτη της μᾶς φέρνουν δροσερά μηνύματα γεμάτα φῶς καί ἐνδιαφέρον.

Τά δύο εἶδη ζωῆς

Ἡ φύση προνοεῖ πάντοτε γιά τήν προστασία τοῦ παιδιοῦ. Τό παιδί γεννιέται ἀπό ἀγάπη καί ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ φυσική καταγωγή του. Ἀφοῦ γεννηθεῖ, ἔχει τήν τρυφερή φροντίδα τῶν γονιῶν του. Αὐτό σημαίνει ὅτι δέ γεννιέται στή διχόνοια καί αὐτό εἶναι ἡ πρώτη του ἄμυνα στόν κόσμο. Ἡ φύση γεννᾷ καί στούς δύο γονεῖς αἰσθήματα ἀγάπης γιά τὰ μικρά τους καί ἡ ἀγάπη αὐτή δέν εἶναι τεχνητή. Δέν εἶναι μόνο μιά ἀγάπη πού τρέφει ἡ λογική, ὅπως εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἀδελφοσύνης τῶν ἀνθρώπων, πού γεννιέται ἀπό τήν ἐπιθυμία τῆς διανόησης νά δεῖ τούς ἀνθρώπους ἐνωμένους. Ἡ ἀγάπη πού δεχόμαστε στή βρεφική ἡλικία δείχνει τό εἶδος τῆς ἀγάπης πού θά ἔπρεπε νά βασιλεύει σέ ἕναν κόσμο ἰδανικό: μιά ἀγάπη ἰκανή, ἀπό τή φύση της, νά ἐμπνεύσει τή θυσία, τήν ἀφοσίωση ἑνός «ἐγώ» σέ ἕνα ἄλλο «ἐγώ», τήν ὑποταγή τοῦ ἑνός στήν ὑπηρεσία τῶν ἄλλων. Στό βάθος τῆς ἀγάπης τους, ὅλοι οἱ γονεῖς ἀπαρνιοῦνται τή δική τους ζωή γιά νά ἀφοσιωθοῦν στά παιδιά τους. Ἡ ἀφοσίωση αὐτή εἶναι φυσική. Τούς δίνει χαρά καί δέν τή νιώθουν σάν θυσία. Κανείς δέ λέει ποτέ, «Κοίτα, ὁ δύσμοιρος,

ἔχει δυό παιδιά!» Ἀντίθετα, τόν θεωροῦν τυχερό. Οἱ προσπάθειες πού κάνουν οἱ γονεῖς γιά τά παιδιά τους τούς δίνουν χαρά. Εἶναι κομμάτι ἀπό τήν ἴδια τους τήν ὑπόσταση. Τό παιδί ξυπνᾷ τά ιδανικά συναισθήματα τῶν ἐνηλίκων: τήν ἰδέα τῆς αὐταπάρνησης, τῆς ἀνυστεροβουλίας — ἀρετές ἀπιαστες σχεδόν ἔξω ἀπό τήν οἰκογένεια. Ποιός ἐπιχειρηματίας, σέ θέση νά ἀποκτήσει κάποια κυριότητα πού ὑποβλέπει, θά πεί ποτέ σέ κάποιο ἀνταγωνιστή του: «Μπορεῖς νά τό πάρεις, σοῦ τό παραχωρῶ!» Ἄν ὅμως οἱ γονεῖς πεινᾷνε καί δέν ἔχουν ἀρκετή τροφή, θά προτιμήσουν νά στερηθοῦν τό παραμικρό ψίχουλο παρά νά πεινάσει τό παιδί τους.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη ζωῆς καί ὁ ἐνήλικος ἔχει τό προνόμιο νά συμμετέχει καί στά δύο. Στό ἓνα σάν γονιός, στό ἄλλο σάν μέλος τῆς κοινωνίας. Τό καλύτερο εἶναι τοῦ γονιοῦ, γιατί ἡ στενή ἐπαφή μέ τά παιδιά φέρνει στήν ἐπιφάνεια τόν καλύτερο ἑαυτό μας.

Μποροῦμε νά δοῦμε τά δύο διαφορετικά αὐτά εἶδη ζωῆς τό ἴδιο καθαρά καί στά ζῶα. Τό πιό ἄγριο καί περήφανο θηρίο γίνεται ἡμερο καί εὐγενικό μέ τά μωρά του. Πόσο τρυφερά εἶναι τά λιοντάρια καί οἱ τίγρεις μέ τά μικρά τους! Πόσο γενναῖα ὑπερασπίζεται ἡ δειλή ἐλαφίνα τό μωρό της! Σέ ὅλα τά ζῶα, φαινομενικά, τά συνηθισμένα ἔνστικτα ἀντιστρέφονται ὅταν ὑπάρχουν μικρά. Σάν νά τούς ἔδινε ἡ ἰδιότητα τοῦ γονιοῦ εἰδικά ἔνστικτα πού ξεπερνοῦν τό κανονικό. Τά δειλά ζῶα, ἀκόμη περισσότερο κι ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἔχουν τό ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης, ἀλλάζουν ὅμως καί ἀποκτοῦν ἔνστικτα ἐπιθετικά ὅταν πρέπει νά προστατεύσουν τά μικρά τους.

Τό ἴδιο καί τά πουλιά. Ὅταν ἀπειλεῖ ὁ κίνδυνος, τό ἔνστικτο τούς ὑπαγορεύει νά πετάξουν μακριά. Ἄν ὅμως ὑπάρχουν νεοσσοί, δέ φεύγουν ἀπό τή φωλιά ἀλλά στέκουν ἀκίνητα, σκεπάζοντας τά αὐγά μέ τά φτερά τους γιά νά μήν ξεχωρίζει τό ἄσπρο τους χρῶμα. Ἄλλα πάλι προσποιοῦνται ὅτι πληγώθηκαν καί ξεφεύγουν μέ κόπο ἀπό τά δόντια τοῦ σκύλου, ἀφοῦ τόν παρασύρουν μακριά ἀπό τή φωλιά μέ τά πουλάκια, πού μένουν ἔτσι ἀπείραχτα. Σέ ἀναρίθμητες ἐκδηλώσεις στή ζωή τῶν ζώων βρίσκουμε τό φαινόμενο αὐτό, πού δείχνει ὅτι καί τό ἔνστικτο εἶναι δύο εἰδῶν: ἓνα γιά τήν αὐτοσυντήρηση καί ἄλλο

γιά τήν προστασία τῶν μικρῶν. Ὁ μέγας βιολόγος Τζ. Φάμπρ μᾶς ἀναφέρει θαυμαστά παραδείγματα. Στό τέλος τοῦ τεράστιου ἔργου του, λέει ὅτι κάθε εἶδος χρωστᾶ τήν ἐπιβίωσή του στή μητρική ἀγάπη. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια, γιατί ἂν ἡ ἐπιβίωση τῶν ζώων βασιζόταν ἀποκλειστικά στά ὄπλα πού ἀναπτύσσουν γιά τήν ὑπαρξη, πῶς θά ὑπερασπίζονταν τά μικρά τόν ἑαυτό τους, πρίν ἀποκτήσουν τά ὄπλα αὐτά; Τά τιγράκια δέν ἔχουν δόντια οὔτε τά νιόβγαλτα πουλιά φτερά. "Ἐτσι, γιά τή διατήρηση τῆς ζωῆς καί τήν ἐπιβίωση τοῦ εἶδους, πρώτη ἐπιτακτική ἀνάγκη εἶναι νά προστατεύουν οἱ γονεῖς τά μικρά, πού δέν ἔχουν ἀκόμη ὄπλα.

"Ἄν γιά τήν ἐπιβίωση μετροῦσε μόνο ὁ θρίαμβος τοῦ πιά δυνατοῦ, τότε τό εἶδος θά ἐξαφανιζόταν. Ἡ πραγματική αἰτία λοιπόν τῆς ἐπιβίωσης, ὁ κύριος παράγοντας στόν «ἀγῶνα γιά τήν ὑπαρξη» εἶναι ἡ ἀγάπη τῶν μεγάλων γιά τά μικρά τους.

"Ἐνα ἀπό τά πιά συναρπαστικά κεφάλαια τῆς φυσικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῶν δειγμάτων τῆς εὐφυΐας πού διακρίνει καί τό πιά ταπεινό πλάσμα. Κάθε πλάσμα εἶναι προικισμένο μέ διαφορετικό ἔνστικτο προστασίας. Ἐχει ἐπίσης τό καθένα δικό του εἶδος ἐξυπνάδας. Τήν ἐξυπνάδα αὐτή χρησιμοποιεῖ κυρίως γιά νά προστατέψει τά μικρά του. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τό ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης παρουσιάζει πολύ μικρότερη ποικιλία καί συνοδεύεται ἀπό πολύ κατώτερα δείγματα ἐξυπνάδας. Πολύ ἀπέχει ἀπό τήν τελειοποίηση τῆς λεπτομέρειας πού ἔδωσε στό Φάμπρ ἀρκετό ὑλικό γιά νά γεμίσει δεκαέξι τόμους μέ τήν περιγραφή τῆς συμπεριφορᾶς τῶν γονιῶν στά ἔντομα!⁵

"Ἄν λοιπόν μελετήσουμε τίς διάφορες μορφές ζωῆς, θά δοῦμε ὅτι τό ἔνστικτο χωρίζεται σέ δύο εἶδη, ὅπως καί ἡ ζωή. Καί ἂν δεχτοῦμε τήν ἀρχή αὐτή καί γιά τήν ἀνθρώπινη ζωή, πρέπει ὅπωςδῆποτε — ἔστω καί γιά κοινωνιολογικούς μόνο λόγους — νά μελετήσουμε τά παιδιά, γιά νά δοῦμε τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦν στούς ἐνηλίκους. Γιά νά μελετήσουμε δηλαδή σωστά τήν ἀνθρώπινη ζωή, πρέπει νά ἀρχίσουμε ἀπό τήν ἀρχή της.

5.

Τό θαῦμα τῆς δημιουργίας

Σέ ὅλες τίς ἐποχές οἱ στοχαστές ἔμειναν ἐκπληκτοί μπροστά στή θαυμαστή ἐξέλιξη τοῦ ὄντος ἀπό τήν ἀνυπαρξία σέ τέλειο πλάσμα, ἄντρα ἢ γυναίκα, ἰκανό νά σκέπτεται καί νά διαμορφώνει δικές του ιδέες.

Πῶς γίνεται αὐτό; Πῶς σχηματίζονται ὅλα αὐτά τά ὄργανα, μέ τή θαυμαστή πολύπλοκη δομή τους; Ἀπό τί φτιάχνονται τά μάτια, ἡ γλῶσσα πού μᾶς ἐπιτρέπει νά μιᾶμε, τό μυαλό — ὅλα τά ἀπειράριθμα μέρη πού σχηματίζουν τόν ἄνθρωπο; Στήν ἀρχή τοῦ 18ου αἰῶνα οἱ ἐπιστήμονες, ἢ μάλλον οἱ φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πίστευαν ὅτι στό γεννητικό κύτταρο ὑπῆρχε προσχηματισμένος ἓνας ἄντρας (ἢ μία γυναίκα) σέ μικρογραφία, μικροσκοπικός καί ἀόρατος βέβαια, προορισμένος ὅμως νά μεγαλώσει. Ἡ ἴδια ἄποψη ἐπικρατοῦσε γιά ὅλα τά θηλαστικά, ὑπῆρχαν ὅμως δύο σχολές σκέψης, ἐκείνη πού ὑπο-

στήριζε ότι τό μικροσκοπικό ἄτομο ὑπάρχει στό γονιμοποιητικό κύτταρο τοῦ ἄντρα καί ἡ ἄλλη πού τό τοποθετοῦσε στό γονιμοποιούμενο ὠάριο τῆς γυναίκας. Στό σημεῖο αὐτό ἡ διαμάχη ἦταν ὀξύτατη.

Νά ὅμως πού ἕνας διδάκτορας τῆς ἰατρικῆς, ὁ Τζ. Φ. Βόλφφ, χρησιμοποιώντας τό μικροσκόπιο πού μόλις εἶχε ἐφευρεθεῖ, ἀποφάσισε νά ἐξετάσει μόνος του τήν πραγματική διαδικασία τῆς δημιουργίας. Μελέτησε γιά τό σκοπό αὐτόν γονιμοποιημένα γεννητικά κύτταρα σέ ἄβγά κότας. Ἐφτασε ἔτσι στό ἐκπληκτικό συμπέρασμα (βλ. «Theoria Generationis», Τζ. Φ. Βόλφφ) ὅτι τό ὄν δέν προϋπάρχει, ἀλλά κατασκευάζεται μόνο του ἀπό τό μηδέν. Ὁ Βόλφφ περιέγραψε τήν ἐξέλιξη πού εἶχε παρατηρήσει. Ὑπάρχει στήν ἀρχή τό γεννητικό κύτταρο πού χωρίζεται στά δύο καί αὐτά πάλι στά τέσσερα (βλ. σχ. 1) καί μέ τόν πολλαπλασιασμό αὐτό τῶν κυττάρων σχηματίζεται τό καινούριο πλάσμα.

Φυσικά, οἱ λόγιοι πού διαφωνοῦσαν στό θέμα τοῦ προσχηματισμοῦ στράφηκαν ὀργισμένοι ἐναντίον του. Τί ἀμάθεια! Τί ἀλαζονεία! Τί αἵρέση! Ὑπονομεύει τή θρησκεία! Ὁ ἄμοιρος Βόλφφ βρέθηκε σέ τόσο δύσκολη θέση ὥστε ἀναγκάστηκε νά φύγει ἀπό τή χώρα. Πράγματι, ὁ θεμελιωτής τῆς σύγχρονης ἐμβρυολογίας ἔζησε καί πέθανε στήν ἐξορία.

Ἀκολούθησε ἡ διάδοση καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ μικροσκοπίου, κανεῖς ὥστόσο δέν τολμοῦσε νά ἐξερευνήσει τό μυστικό τῆς ζωῆς στά ἐπόμενα πενήντα χρόνια. Ὅπωςδήποτε ὅμως οἱ ἰσχυρισμοί τοῦ πρωτοπόρου αὐτοῦ χάραξαν τό δρόμο καί ὅταν ἕνας ἐπιστήμονας, ὁ Κ. Ε. von Baer, ἐπαλήθευσε τά πειράματα τοῦ Βόλφφ, ὅλοι δέχτηκαν τή νέα ἀλήθεια. Γεννήθηκε ἔτσι ἕνας νέος κλάδος τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἐμβρυολογία, πού παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ἡ ἐμβρυολογία εἶναι ἀναμφισβήτητα μία ἀποκαλυπτική ἐπιστήμη, γιατί δέ μελετᾷ τά ὄργανα ἑνός ἀναπτυγμένου ὄντος, ὅπως ἡ φυσιολογία, οὔτε τίς ἀσθένειές του, ὅπως ἡ παθολογία. Ἐχει σκοπό καί στόχο νά ἀποκαλύψει τή διαδικασία τῆς δημιουργίας, τόν τρόπο πού ἐτοιμάζεται ἕνα σῶμα ἀπό τήν ἀνυπαρξία νά μπεῖ στόν κόσμο τῶν ζωντανῶν.

Κάθε ζῶο, κάθε θηλαστικό, ακόμη και τό πιό θαυμαστό από τά πλάσματα, ό άνθρωπος, προέρχεται από ένα μοναδικό αρχέγονο κύτταρο, φαινομενικά τό ίδιο απλό ὅσο και τά πρωτόγονα κύτταρα, στρογγυλό και χωρίς ιδιαίτερα γνωρίσματα. Τά γεννητικά αὐτά κύτταρα μᾶς ἐκπλήσσουν μέ τό μικρό τους μέγεθος. Τό κύτταρο τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι μεγαλύτερο από ένα δέκατο τοῦ χιλιοστοῦ. Γιά νά καταλάβετε τό μέγεθος, κάνετε μία κουκίδα μέ ένα πολύ μυτερό μολύβι και βάλτε δέκα τέτοιες κουκίδες τή μιά δίπλα στήν ἄλλη. "Όσο μικρές και ἄν τίς κάνετε και πάλι δέ θά χωρέσουν ὅλες μέσα σέ ένα χιλιοστόμετρο. Βλέπουμε λοιπόν πόσο μικροσκοπικό εἶναι τό κύτταρο πού δίνει τόν ἄνθρωπο. Τό κύτταρο αὐτό ἐξελίσσεται ἀνεξάρτητα από τό γεννήτορά του, καθώς τό προστατεύει και τό περικλείει ένα εἶδος θαλάμου πού τό κρατᾶ ἀπομονωμένο από τό σῶμα τοῦ ἐνηλίκου πού τό φέρει.

Τό ίδιο συμβαίνει σέ ὅλα τά εἶδη τῶν ζῶων. Τό κύτταρο στήν ἐξέλιξη του εἶναι ἐντελῶς ἀπομονωμένο από τό μητρικό σῶμα και τό πλάσμα πού γεννιέται από αὐτό εἶναι προϊόν ἀποκλειστικά και μόνο τοῦ γεννητικοῦ κυττάρου. Τί ἀνεξάντλητο θέμα γιά τή σκέψη! Οἱ πιό μεγάλοι ἄντρες, σέ ὅλες τίς ἐποχές, Ἀλέξανδρος ἢ Ναπολέοντας, Δάντης, Σαίξπηρ ἢ Γκάντι — τό ίδιο ὅπως και οἱ πιό ταπεινοί από τούς συνανθρώπους τους — σχηματίστηκαν ὁ καθένας ἀποκλειστικά και μόνο από τά μικροσκοπικά αὐτά σώματα τῶν κυττάρων!

"Ἄν παρατηρήσουμε τό γεννητικό κύτταρο μέ ένα δυνατό μικροσκόπιο, βλέπουμε ὅτι περιέχει ἕναν ἀριθμό από σωματίδια πού ὀνομάστηκαν «χρωμοσώματα», ἐπειδή χρωματίζονται εὐκολα μέ χημικά μέσα. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι διαφορετικός στά διάφορα εἶδη. Στόν ἄνθρωπο ὑπάρχουν 48 χρωμοσώματα. Ἄλλα εἶδη ἔχουν 15, ἄλλα 13, βλέπουμε δηλαδή ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν χρωμοσωμάτων εἶναι ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό τοῦ εἶδους. Τά χρωμοσώματα θεωρήθηκαν από τήν ἀρχή ἢ πηγή πού μεταδίδει τά κληρονομικά χαρακτηριστικά. Πρόσφατα, μέ ένα νέο μικροσκόπιο πιό ἰσχυρό, τό ὑπερμικροσκόπιο, μπορέσαμε νά δοῦμε ὅτι κάθε χρωμόσωμα μοιάζει μέ κουτί πού περιέχει μίαν ἀλυσίδα σάν από χάντρες, μέ 100 περίπου πολύ μικρά κοκκίδια. Ὅταν ἀνοίξουν τά χρωμοσώμα-

τα, ελευθερώνονται οί κόκκοι καί τό κύτταρο ἔχει τώρα κάπου 4.000 σωματίδια πού ὀνομάζονται «γονίδια» (σχ. 2). Ἡ λέξη δηλώνει τή «γενεά» καί ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη ὅτι κάθε γονίδιο μπορεῖ νά εἶναι φορέας κάποιου ἰδιαίτερου κληρονομικοῦ χαρακτηριστικοῦ, ὅπως εἶναι τό σχῆμα τῆς μύτης, τό χρῶμα τῶν μαλλιῶν κ.ἄ.

Φαίνεται καθαρά ὅτι τήν ἐπιστημονική αὐτή θεώρηση τῆς ἀλήθειας δέν ἐπέτρεψε μόνο ἡ τελειοποίηση τοῦ μικροσκοπίου, ἀλλά καί ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, πού δέν καταγράφει μόνο τίς ἐντύψεις σάν νά ἦταν φωτογραφίες, ἀλλά τίς δέχεται σάν ἐρεθίσματα τῆς δημιουργικῆς του ἰκανότητας. Μέ τή φαντασία, μέ τό μυαλό πού «βλέπει πέρα ἀπό τόν κόσμο τῶν αἰσθήσεων», ὁ ἄνθρωπος φτάνει σέ συμπεράσματα γιά τήν πραγματική φύση τῶν πραγμάτων. "Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες καί οἱ ἀνακαλύψεις ἀντλοῦν τήν παρόρμηση πού τίς καθοδηγεῖ ἀπό τή δυνατότητα αὐτή τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. "Ἄν ἀναλογιστοῦμε τίς ἀνακαλύψεις σχετικά μέ τή δημιουργία, θά δοῦμε ὅτι τίς ὤμες διαπιστώσεις τῆς ἐπιστήμης διαπνέει ἕνας βαθύς μυστικισμός. Τό γεννητικό κύτταρο, ἀπειροελάχιστο καί ἀόρατο, κρατᾶ μέσα του τίς κληρονομικές καταβολές ἀπό ὅλες τίς παλιότερες ἐποχές. Μέσα στή μικροσκοπική αὐτή σταγόνα, εἶναι ὑλοποιημένη ὀλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία, ὅλη ἡ ἱστορία πού διαμόρφωσε τή φυλή.

Πρὶν ἐμφανιστεῖ ὀποιαδήποτε ἀλλαγὴ στό πρωταρχικό κύτταρο καί πρὶν ἀρχίσει τό ἔργο τῆς κατάτμησης, τά γονίδια ἔχουν καταλήξει σέ μιά συμφωνία μεταξύ τους. Μετά ἀπό ἕνα εἶδος ἀνταγωνιστικῆς πάλης ἀνάμεσά τους, ἐπικρατεῖ μία ἐπιλογή. Δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά συμβάλλουν ὅλα τά στοιχεῖα πού περιέχει τό μοναδικό κύτταρο στό σχηματισμό τοῦ καινούριου πλάσματος. Θά τό ἐπηρεάσουν μόνο τά γονίδια πού ὑπερίσχυσαν στόν ἀγώνα. Λέμε ὅτι αὐτά φέρουν τά «ἐπικρατέστερα χαρακτηριστικά».

"Ἄλλα πάλι θά μείνουν κρυμμένα. Φέρουν τά «ὑπολειπόμενα χαρακτηριστικά». Τό περίεργο αὐτό φαινόμενο στήν προετοιμασία τοῦ γεννητικοῦ κυττάρου παρατήρησε πρῶτος ὁ (Μέντελ καί τό διατύπωσε μέ τή μορφή μιᾶς ἐπιστημονικῆς ὑπόθεσης

πού βασίστηκε στα φημισμένα και επαναστατικά πειράματά του μέ τή διασταύρωση φυτῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ἕνα μέ κόκκινα καί ἕνα μέ λευκά λουλούδια. "Όταν ἔσπειρε τούς σπόρους πού ἔδωσαν τά φυτά αὐτά, τρία φυτά εἶχαν κόκκινα ἄνθη καί ἕνα εἶχε ἄσπρα. Τά ἐπικρατέστερα κόκκινα γονίδια εἶχαν παραμερίσει τά ὑποχωρητικά λευκά στίς τρεῖς ἀπό τίς τέσσερις περιπτώσεις. Φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἀναλογία πού προκύπτει ἀπό τήν πάλη ἀνάμεσα στά ἀντίπαλα χαρακτηριστικά ἀκολουθεῖ ἀναπότρεπτα τούς μαθηματικούς νόμους.

Ἀπό τότε οἱ μελέτες βασίστηκαν στίς μαθηματικές ἀρχές γιά τούς δυνατούς συνδυασμούς τῶν γονιδίων καί ἔφτασαν σέ ἐξαιρετικά πολύπλοκους ὑπολογισμούς, τό συμπέρασμα ὅμως μένει τό ἴδιο, ὅτι ὁποιοδήποτε γεννητικό κύτταρο, σέ ὀρισμένες συνθῆκες, μπορεῖ νά δώσει ἕνα ἄτομο περισσότερο ἢ λιγότερο ὁμορφο, περισσότερο ἢ λιγότερο δυνατό, ἀνάλογα μέ τίς προτεραιότητες πού ἐπικράτησαν ἀνάμεσα στά γονιδιά του.

Στούς διαφορετικούς αὐτούς συνδυασμούς ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι μοναδικός καί διαφορετικός ἀπό ὅλους τούς ἄλλους. Βλέπουμε ἔτσι, στήν ἴδια οἰκογένεια, ἀδέλφια μέ τούς ἴδιους γονεῖς νά μή μοιάζουν καθόλου στά φυσικά χαρακτηριστικά, τή σωματική δύναμη ἢ τίς πνευματικές ἐπιδόσεις.

Οἱ ἐρευνητές ἐνδιαφέρθηκαν ἰδιαίτερα νά μελετήσουν τίς συνθῆκες πού εὐνοοῦν τό σχηματισμό τῶν καλύτερων τύπων καί ἀπό τή μελέτη αὐτή γεννήθηκε μία νέα ἐπιστήμη, ἡ Εὐγονική. Ἀποτελεῖ ὡστόσο ἕνα κεφάλαιο τῆς φυσικῆς ἱστορίας (τῆς ἐπιστήμης τῶν γονιδίων καί τῶν συνδυασμῶν μεταξύ τους) πού στηρίζεται σέ πολλές ὑποθέσεις καί εἶναι ἄσχετο μέ τή μελέτη τῆς ἐξέλιξης πού θά ἐπακολουθήσει.

Στό γεννητικό κύτταρο ἀρχίζει ἡ πραγματική βιολογική διεργασία γιά τήν κατασκευή τοῦ νέου σώματος. Γίνεται μία κατάτμηση τοῦ κυττάρου, πού μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τόσο εὐκόλα καί καθαρά στό μικροσκόπιο, ὥστε ἀκόμη καί ὁ Ὁλφφ, παρατηρώντας τη γιά πρώτη φορά, μπόρεσε νά περιγράψει τίς φάσεις πού περνᾶ διαδοχικά τό ἔμβρυο στήν ἐξέλιξή του.

Στήν ἀρχή τό κύτταρο χωρίζεται σέ δύο ἴσα κύτταρα πού

μένουν ένωμένα. Μετά αυτά γίνονται τέσσερα, τά τέσσερα όχτώ, τά όχτώ δεκαέξι κ.ο.κ. Αυτό συνεχίζεται μέχρι να παραχθοῦν έκατοντάδες κύτταρα. Είναι σαν να συσσωρεύονται προνοητικά τά υλικά μιᾶς οίκοδομῆς από τήν αρχή, για να χτιστεῖ σωστά τό σπίτι. Σέ κάποια στιγμή, τά κύτταρα κατανέμονται σε τρεῖς ξεχωριστές στιβάδες, σαν τοῦβλα πού χτίζονται σε τοίχους (τήν παρομοίωση έκανε ο Χάξλεϋ). Ακολουθεῖ μία φάση κοινή σε όλα τά ζῶα. Πρῶτα, τά κύτταρα σχηματίζουν μία συμπαγή σφαῖρα, σαν μπάλα από καουτσούκ (τό μορίδιο), μετά τό κέλυφος κολπώνεται καί σχηματίζει δύο αντίμέτωπα τοιχώματα καί τελικά ένα τρίτο στρῶμα διαπηδᾶ μέσα από τά ἄλλα δύο. Να λοιπόν οί τρεῖς στιβάδες πού θά σχηματίσουν ολόκληρο τό τελικό οίκοδόμημα (σχ. 3).

Οί στιβάδες αυτές, τά «βλαστικά δέρματα», είναι τά ἑξῆς: ένα ἔξωτερικά, τό ἔξώδερμα, ένα στή μέση, τό μεσόδερμα, καί ένα ἔσωτερικά, τό ἐνδόδερμα. Καί τά τρία μαζί σχηματίζουν μία μικρή ἄτρακτο μέσα στήν ὁποία όλα τά κύτταρα ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος, είναι ὅμως λίγο μικρότερα από τό πρῶτο κύτταρο από τό ὁποῖο προέρχονται.

Καθεμιᾶ από τίς τρεῖς αυτές στιβάδες περιέχει τήν καταβολή ενός πολύπλοκου συστήματος ὀργάνων. Ἡ ἔξωτερική στιβάδα σχηματίζει τό δέρμα, καθώς καί τό σύστημα τῶν αἰσθήσεων καί τῶν νεύρων, ὅπως ἄλλωστε είναι καί φυσικό, ἀφοῦ τό στρῶμα αυτό ἐφάπτεται μέ τόν ἔξωτερικό κόσμο, από τόν ὁποῖο μᾶς προστατεύει τό δέρμα, ἐνῶ οί αἰσθήσεις καί τό νευρικό σύστημα μᾶς ἐπιτρέπουν να ἐπικοινωνοῦμε μαζί του. Ἡ ἔσωτερική στιβάδα ἀναπτύσσει τά ὄργανα τῆς θρέψης: τά ἔντερα, τό στομάχι, τούς πεπτικούς ἀδένες, τό συκώτι, τό πάγκρεας καί τούς πνεύμονες. Ἡ τρίτη, ἡ μεσαία, στιβάδα σχηματίζει τό σκελετό πού ὑποστηρίζει τό σῶμα καί τούς μῦς. Τά ὄργανα τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὀνομάζονται «ὄργανα ἐπικοινωνίας», γιατί ρυθμίζουν τίς σχέσεις μας μέ τόν ἔξωτερικό κόσμο, ἐνῶ τά ὄργανα τοῦ ἀναπνευστικοῦ καί πεπτικοῦ συστήματος ὀνομάζονται «ὄργανα βλάστησης», γιατί ἐλέγχουν μόνο τό φυτικό, ἢ μή ἐνεργητικό μέρος τῶν ζώντων ὀργανισμῶν.

Τελευταία, ἡ ἔρευνα μᾶς ἔδειξε πῶς ἀναπτύσσονται τά ἴδια

τά ὄργανα. Στὶς ὁμοιόμορφες στιβάδες ἐμφανίζονται σημεῖα, ἢ κέντρα, πού ἐκδηλώνουν ξαφνικά μεγάλη βιολογική δραστηριότητα. Ἀπὸ τὰ ἀρχικά κύτταρα τῶν στιβάδων ἀναφύονται νέα κύτταρα καὶ ἀρχίζουν νὰ κατασκευάζουν ἓνα ὄργανο, ἢ τὴν ἀπαρχή ἑνὸς ὀργάνου. Γιὰ ὅλα τὰ ὄργανα, ἡ διαδικασία εἶναι ἡ ἴδια στὴν ἀρχή καὶ τὰ διάφορα ὄργανα προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὰ κέντρα αὐτά μὲ τὴν ἔντονη δραστηριότητα, ὅσο καὶ ἂν αὐτά εἶναι ἀπομακρυσμένα καὶ χωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Τὴν ἀνακάλυψη αὐτὴ ἔκανε ὁ καθηγητὴς Τσαίλντ καὶ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Σικάγκο, πού ὀνόμασε τὰ κέντρα αὐτά «gradients»⁶.

Τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ ἓνας ἄλλος ἐμβρυολόγος, ὁ Ντούγκλας, πού ἐργαζόταν στὴν Ἀγγλία ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Τσαίλντ, ἔκανε μία παρόμοια ἀνακάλυψη, περιόρισε ὅμως τὶς παρατηρήσεις του στό νευρικό σύστημα. Ὀνόμασε τὰ ἐνεργά σημεῖα «sanglia»⁷ καὶ τοὺς ἀπέδωσε ἰδιαίτερο βαθμὸ εὐαισθησίας.

Τὴ στιγμὴ πού ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται τὰ ὄργανα, τὰ ἴδια τὰ κύτταρα, πού ἦταν στὴν ἀρχὴ ὅλα ὅμοια, ἀρχίζουν νὰ διαφοροποιοῦνται σημαντικά ἀνάλογα μὲ τὶς λειτουργίες πού θὰ ἀναλάβουν τὰ διάφορα ὄργανα. Γίνεται ἔτσι μία ἐξειδίκευση πού ἐπιτρέπει στὰ διάφορα κύτταρα νὰ ἀναλάβουν τὸ ἔργο τῶν ὀργάνων πού σχηματίζουν. Καὶ ὅμως, ἡ λεπτὴ αὐτὴ ἐξειδίκευση, πού συντελεῖται γιὰ κάποια συγκεκριμένη λειτουργία, γίνεται πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ λειτουργία αὐτή.

Στὸ σχῆμα 4 παριστάνονται μερικά ἀπὸ τὰ κύτταρα αὐτά καὶ φαίνονται κάπως οἱ τεράστιες διαφορὲς τους. Τὰ κύτταρα στό συκώτι εἶναι ἐξαγωνικά καὶ ἐφάπτονται μεταξύ τους, σάν τὶς πλάκες σὲ ἓνα πεζοδρόμιο. Δέν ἔχουν συνδετικό ἴστό. Ἀντίθετα, τὰ κύτταρα στὰ ὀστά εἶναι ὠσειδῆ, λίγα καὶ ἀπομακρυσμένα, συνδέονται μὲ λεπτές ἴνες καὶ κύριο συστατικό τους, μὲ πρωταρχικὴ σημασία, εἶναι ἓνα εἶδος στερεοῦ συνδετικοῦ ἴστοῦ πού κατασκευάζουν τὰ ἴδια τὰ κύτταρα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐπικάλυψη τῆς τραχείας. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ κύπελλα διασκορπισμένα ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τριγωνικά κύτταρα πού ἐκκρίνουν συνεχῶς μία κολλώδη οὐσία πού παγιδεύει τὴ σκόνη τῆς ἀτμόσφαιρας καὶ εἶναι ἐπιπλέον ἐφοδιασμένα μὲ ἓνα κρόσσι ἀπὸ ἴνες πού πάλλονται

διαρκῶς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ βλέννα ὁδηγεῖται συνεχῶς πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἀποβάλλεται. Τὸ δέρμα πάλι ἔχει εἰδικὰ πεπλατυσμένα κύτταρα διατεταγμένα σὲ στρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐξωτερικὸ νεκρῶνεται συνεχῶς καὶ τὸ ἀντικαθιστοῦν τὰ κατώτερα στρώματα. Τὰ κύτταρα αὐτά, πού προστατεύουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος, μᾶς θυμίζουν στρατιῶτες ἑτοιμοὺς νὰ θυσιαστοῦν γιὰ τὴν πατρίδα.

Τὰ κύτταρα τῶν νεύρων εἶναι τὰ πιὸ ἐξελιγμένα καὶ τὰ πιὸ σημαντικά. Εἶναι μοναδικὰ καὶ ἀναντικατάστατα. Βρίσκονται πάντα στὴ θέση πού τοὺς ὀρίστηκε, μὲ τίς μακριές κεραῖες τοὺς πού καλύπτουν μεγάλες ἀποστάσεις, σάν τὴ διασύνδεση τῶν ἡπείρων μὲ τὰ τηλεγραφικὰ καλώδια.

Παρατηροῦμε, λοιπόν, μία ἐξειδικευμένη διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ κύτταρα πού προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴν πρώτη ὁμάδα τῶν ὁμοίων κυττάρων, ὅπως μετασχηματίστηκαν στὴν προετοιμασία τοὺς γιὰ τὸ μελλοντικὸ προορισμὸ τοὺς, ἔτσι ὥστε τὸ καθένα νὰ ἀναλάβει καὶ νὰ ἐκτελεῖ ἓνα καινούριο ἔργο. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως πού διαφοροποιήθηκαν, δέν μποροῦν πιά ποτέ νὰ ἀλλάξουν. Ἐνα κύτταρο ἀπὸ τὸ συκῶτι δέν μπορεῖ ποτέ νὰ γίνῃ νευρικὸ κύτταρο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι τὰ κύτταρα δέν προετοιμάζονται γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν τὸ ἔργο τοὺς — ὅπως πιστεύαμε παλιότερα — ἀλλὰ μετασχηματίζονται καὶ μεταμορφώνονται γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν.

Μήπως ὅμως δέ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες; Ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖ ἐξειδικευμένες ὁμάδες ἀτόμων, πού μποροῦμε νὰ παρομοιάσουμε μὲ ὄργανα τοῦ σώματος. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτός δέν ὑπῆρχε στὶς πρωτόγονες κοινωνίες. Ἐκεῖ ὁ καθένας ἔκανε πολλές δουλειές. Τὸ ἴδιο πρόσωπο ἦταν ταυτόχρονα χτίστης, ξυλουργός καὶ γιατρός. Ἦταν τὰ πάντα, μὲ λίγα λόγια. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς κοινότητος, ἡ ἐργασία ἔγινε πιὸ ἐξειδικευμένη. Ὁ καθένας διαλέγει ἓνα εἶδος δουλειᾶς καὶ ἀπορρίπτει ψυχολογικὰ τὰ ἄλλα εἶδη. Ἡ προσήλωση καὶ ἡ ἀφοσίωση στὴ δουλειά αὐτὴ ἐπιφέρει ἐσωτερικὲς ἀλλαγές πού εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐπιτυχία. Πιὸ σημαντικὴ καὶ ἀπὸ τὴν τελειοποίησιν τῆς τεχνικῆς εἶναι ἡ διαμόρφωσις μιᾶς εἰδικῆς προσωπικότητος πού ταιριάζει στὴ δουλειά καὶ τὴν προσεγγίζει στὸ ἰδανικὸ τοῦ

άνθρώπου. Γίνεται, λέμε, ο στόχος τής ζωής του.

Γιά νά ξαναγυρίσουμε στό έμβρυο, κάθε όργανο είναι φτιαγμένο από εξειδικευμένα κύτταρα και έπιτελεί τις δικές του λειτουργίες, πού διαφέρουν από τά άλλα όργανα. Καθεμιά όμως από τις λειτουργίες αυτές είναι απαραίτητη για τήν υγεία και τό καλό του οργανισμού. Κάθε όργανο, λοιπόν, υπάρχει και λειτουργεί για τις ανάγκες του συνόλου.

Τό έμβρυο, καθώς αναπτύσσεται, δέν παράγει μόνο τά όργανα, αλλά εξασφαλίζει και τήν επικοινωνία μεταξύ τους. Τό επιτυγχάνει μέ δύο μεγάλα κεντρικά συστήματα: τό κυκλοφοριακό και τό νευρικό σύστημα. Είναι τά πιά πολύπλοκα από όλα τά όργανα. Είναι επίσης τά μόνα πού έχουν αποκλειστικό προορισμό νά συνδέουν τά υπόλοιπα μεταξύ τους.

Τό κυκλοφοριακό σύστημα μοιάζει μέ ποτάμι πού μεταφέρει τις ουσίες σέ όλα τά μέρη του σώματος. Ένεργεί όμως και σαν συλλέκτης. Πραγματικά, τό κυκλοφοριακό σύστημα είναι τό γενικό μεταφορικό μέσο πού μεταφέρει τροφή σέ κάθε κύτταρο του σώματος, ενώ, ταυτόχρονα, διακινεί και τό όξυγόνο από τους πνεύμονες. Μεταφέρει ακόμη και τις ουσίες πού εκκρίνουν οι ένδοκρινείς αδένες, τις όρμόνες, πού επιδρούν στα όργανα έρεθίζοντας και, κυρίως, έλέγχοντας τή λειτουργία τους, ώστε νά επικρατεί ή απαραίτητη λειτουργική άρμονία.

Οι όρμόνες είναι ουσίες απαραίτητες στα όργανα πού βρίσκονται σέ άπόσταση από τους αδένες πού τις παράγουν. Μέ τί τελειότητα, λοιπόν, εκτελεί τό κυκλοφοριακό σύστημα τό δύσκολο έργο του! Κάθε όργανο ζεί, σαν νά λέμε, στις όχθες ενός ποταμού, από τόν όποιο άντλεί όλα τά απαραίτητα για τή ζωή του και μετά αποβάλλει τά δικά του προϊόντα, μερικά από τά όποια θά χρησιμεύσουν σέ άλλα όργανα σέ άλλα σημεία του σώματος.

Τό άλλο μεγάλο σύστημα πού εξασφαλίζει τήν άρμονία στη γενική δραστηριότητα του σώματος είναι τό νευρικό σύστημα πού κατευθύνει τις λειτουργίες μέ κεντρικό σημείο τόν έγκέφαλο, πού άποτελεί ένα είδος «πύργου έλέγχου» από όπου μεταβιβάζονται οι προσταγές σέ όλα τά σημεία του σώματος.

Παρατηρούμε ότι και στην εξέλιξη τής ανθρωπότητας ά-

ναπτύχθηκε ένα κυκλοφοριακό σύστημα. Τά προϊόντα πού παράγουν οι διάφορες χώρες και οι λαοί εισχωρούν στο κύκλωμα από τό όποιο, ό καθένας παίρνει ό,τι χρειάζεται για τή ζωή του. Τό μεγάλο ποτάμι τοῦ έμπορίου διοχετεύει τά αγαθά πέρα από τόν τόπο τής παραγωγής τους. Μήπως δέν αντιστοιχοῦν οι έμποροι και οι πωλητές στα έρυθρά αίμοσφαίρια τοῦ αίματος; Και στήν ανθρώπινη κοινωνία, μέ τήν πλατιά έννοια, μήπως τά αγαθά πού παράγονται συνεχῶς σέ έναν τόπο δέν απορροφῶνται από τήν κατανάλωση κάπου άλλοῦ;

Στά τελευταία χρόνια μπορούμε ακόμη νά παρατηρήσουμε ότι αναπτύχθηκαν ακόμη και συστήματα πού αναλαμβάνουν τό ρυθμιστικό ρόλο τῶν ὁρμονῶν. Είναι οι προσπάθειες τῶν μεγάλων χωρῶν νά προγραμματίσουν τή διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος, νά ἐλέγξουν τό έμπόριο, νά τονώσουν, νά ένθαρρύνουν και νά κατευθύνουν τή δράση ὄλων τῶν ἐθνῶν, μέ μοναδικό σκοπό νά ἐπιτύχουν τήν υπέρτατη ἄρμονία και τή γενική εὐημερία. Μπορεῖ νά πεί κανείς ότι τά μειονεκτήματα πού παρουσίασαν οι προσπάθειες αυτές αποδεικνύουν μόνο πόσο απέχει από τήν τελειότητα ή έμβρυακή αυτή ανάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ κυκλοφοριακοῦ συστήματος, πού βρίσκεται στα πρώτα της βήματα.

"Όσο για τά ἐξειδικευμένα κύτταρα τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ή ανθρώπινη κοινωνία δυστυχῶς δέ διαθέτει ακόμη τίποτα ἀνάλογο. Ἡ χαωτική κατάσταση τοῦ σημερινοῦ κόσμου μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ότι δέν ἔχει ακόμη ἐξελιχθεῖ τό σύστημα πού θά κατευθύνει τή λειτουργία του. Τίποτα δέ δρᾶ ταυτόχρονα στό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ σώματος για νά τό ὁδηγήσει στήν ἄρμονία και τήν τέλεια λειτουργία. Ἡ δημοκρατία, ή ἀνώτατη μορφή διακυβέρνησης, δίνει σέ ὅλους τό δικαίωμα τής ψήφου και τούς ἐπιτρέπει νά ἐκλέγουν ἔτσι τόν ἀρχηγό τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων. "Αν γινόταν κάτι παρόμοιο στήν ἐμβρυολογία θά αποτελοῦσε παραλογισμό, γιατί, ἀφοῦ τό κάθε κύτταρο είναι ἀπόλυτα ἐξειδικευμένο, ένα κύτταρο ἰκανό νά κατευθύνει ὅλα τά ἄλλα θά ἔπρεπε νά ἔχει ακόμη μεγαλύτερη ἐξειδίκευση. Ἡ διακυβέρνηση είναι τό πιό δύσκολο ἔργο και ἀπαιτεῖ τή μεγαλύτερη ἐξειδίκευση. Γι' αυτό δέν ὑπάρχει θέμα ἐκλογῆς, ἀλλά ἐκπαίδευσης και προετοιμα-

σίας για ένα έργο. Εκείνος πού θά κατευθύνει τούς άλλους πρέπει νά έχει ό ίδιος ύποστει μία μετάλλαξη. Δέ γίνεται κανείς ήγέτης, ή όδηγός, χωρίς προετοιμασία. Αξίζει νά προσέξουμε τήν αρχή αυτή πού συνδέει τήν εξειδίκευση μέ τήν όμαλή λειτουργία, γιατί αυτόν τό νόμο κρατά ή φύση, αυτό τό σχέδιο ακολουθεί σε όλες της τίς έκδηλώσεις καί είναι γνωστά τά θαύματα πού συντελεί στους ζώντες οργανισμούς.

Η έμβρυολογία λοιπόν μπορεί νά μās δείξει τό δρόμο για τόν έαυτό μας. Νά γίνει μία πηγή έμπνευσης. Ο Τζούλιαν Χάξλεϋ συνοψίζει χαρακτηριστικά τό θαύμα του έμβρύου: «Τό πέραςμα από τό τίποτα στό σύνθετο σωμα ενός άτομου μέ πλήρη ανάπτυξη είναι ένα από τά αδιάκοπα θαύματα τής ζωής. Τό μεγαλείο του δέ μās έντυπωσιάζει πιά για ένα μόνο λόγο, τή συχνότητα μέ τήν όποία συντελείται στά μάτια μας, στην πορεία τής καθημερινότητας»⁸.

Όποιο ζωο καί αν εξετάσουμε, πουλί ή λαγό, ή όποιοδήποτε άλλο σπονδυλωτό, βλέπουμε ότι αποτελείται από εξαιρετικά πολύπλοκα όργανα. Πιο θαυμαστή ακόμη είναι ή αυστηρή διασύνδεση των σύνθετων αυτών οργάνων. Στο κυκλοφοριακό σύστημα παρατηρούμε μία μορφή αποστράγγισης πιο λεπτή, σύνθετη καί τελειοποιημένη από όποιοδήποτε σύστημα έχει έπινοήσει ακόμη καί ή πιο προχωρημένη μορφή πολιτισμού. Τό ίδιο συμβαίνει καί μέ τό νοϋ, τό όργανο τής σκέψης, πού συγκεντρώνει από τίς αισθήσεις τίς έντυπώσεις από τόν έξωτερικό κόσμο καί δέν μπορεί νά παραβληθεί στό παραμικρό μέ κανένα μηχανισμό τής σύγχρονης τεχνολογίας. Μπορεί καμιά από τίς τεχνολογικές ανακαλύψεις μας νά συγκριθεί μέ τό θαύμα τής λειτουργίας πού εκτελεί τό μάτι ή τό αυτί; Η μελέτη των χημικών αντιδράσεων στό σωμα μās αποκαλύπτει τήν ύπαρξη εργαστηρίων μέ τελειοποιημένο εξοπλισμό, πού παράγουν ουσίες καί συνθέτουν τά συστατικά τους μέ τρόπο ανυπέβλητο από τίς δικές μας μεθόδους.

Σέ σύγκριση μέ τό δίκτυο επικοινωνιών στό νευρικό σύστημα, ακόμη καί τά πιο λαμπρά έπιτεύγματα, τό τηλέφωνο, τό ραδιόφωνο, ή τηλεόραση, ό ασύρματος τηλεγράφος καί τόσα άλλα φαίνονται αδέξια καί άτεχνα.

Καί αν επιθεωρήσουμε τά πιο γυμνασμένα στρατεύματα

τοῦ κόσμου, δέ θά βροῦμε πουθενά μιά πειθαρχία ἰσάξια μέ τήν πειθαρχία τῶν μυῶνων, πού ἀνταποκρίνονται ἀμέσως στίς προσταγές ἑνός μόνο ἐλεγκτῆ καί στρατάρχη. Πειθήνιοι ὑπηρέτες ἀσκοῦνται συνεχῶς στήν εἰδική τέχνη νά εἶναι πάντα ἔτοιμοι νά διεκπεραιώσουν μέ ἀκρίβεια τίς διαταγές πού λαβαίνουν. Ἄς σταθεῖ ἡ σκέψη μας στά δεδομένα αὐτά, ἄς συν-ἰδητοποιήσουμε πῶς λειτουργοῦν τά σύνθετα αὐτά ὄργανα, τά ὄργανα τῆς ἐπικοινωνίας, οἱ μύες, τά νεῦρα πού φτάνουν μέχρι τό πιό μικρό κύτταρο σέ ὅλο τό σῶμα, ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμη ὅτι ὅλα αὐτά προέρχονται ἀπό ἕνα μοναδικό κύτταρο, τό ἀρχικό γεννητικό κύτταρο, καί τότε θά νιώσουμε νά μᾶς κυριεύει τό μεγαλεῖο καί ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς φύσης.

Εμβρυολογία καί συμπεριφορά

6.

Όλες οι φάσεις πού περιγράψαμε στην ανάπτυξη του εμβρύου είναι κοινές στα ανώτερα ζώα και στον άνθρωπο. Στα κατώτερα ζώα, η ανάπτυξη δέ συμπληρώνεται, αλλά σταματά σε μίαν από τις πρώτες φάσεις.

Γιά παράδειγμα, στα λοβώδη πρωτόζωα, η ανάπτυξη σταματά στο σφαιρικό στάδιο. Ο οργανισμός μένει μιά μικρή άδεια μπάλα πού αιώρεται στα νερά τών ωκεανών. Έχει μιά μόνο στιβάδα κυττάρων και τήν έξωτερική του επιφάνεια καλύπτουν παλλόμενα τριχίδια πού τό στρέφουν και τό κατευθύνουν μέ τήν κίνησή τους.

Στό επόμενο στάδιο ανήκουν τά κοιλεντερωτά, στα οποία τό σφαιρικό κοίλωμα κολπώνεται και σχηματίζει δύο στιβάδες, τό έξώδερμα και τό ένδόδερμα. Στα είδη όμως πού αναπτύσσονται και τις τρεις στιβάδες κυττάρων, τά επόμενα στάδια

μοιάζουν τόσο πολύ μεταξύ τους ώστε δέν είναι εύκολο νά ξεχωρίσουμε τά έμβρυα τῶν διάφορων ειδῶν. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή φαίνεται καθαρά στό σχῆμα 5.

Τό στοιχείο αὐτό θεωρήθηκε ἀδιάψευστη ἀπόδειξη γιά τή θεωρία τῆς ἐξελικτικότητας, πού ὑποστηρίζει τήν ἐξέλιξη μέσα ἀπό διάφορους βαθμούς «ζωομορφίας». Ὁ ἄνθρωπος δηλαδή κατάγεται ἀπό τόν πίθηκο, τά θηλαστικά καί τά πουλιά ἀπό τά ἔρπετά, αὐτά πάλι ἀπό τά ἀμφίβια, τά ἀμφίβια ἀπό τά ψάρια κ.ο.κ. μέχρι τίς ἀπλούστερες μονοκύτταρες μορφές. Ἡ διαδικασία τῆς κληρονομικότητας ἐπιτρέπει σέ κάθε ἔμβρυο νά διανύσει ὅλα τά στάδια τῶν προκατόχων του, τό ἔμβρυο δηλαδή ἀποτελεῖ μία συνοπτική εἰκόνα, μία σύνθεση ὁλόκληρης τῆς ἐξέλιξης τοῦ εἴδους. Ὁ βιογενετικός αὐτός νόμος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ὀντογένεση εἶναι μία ἀνακεφαλαίωση τῆς φυλογένεσης.

Γιά τό λόγο αὐτόν, ἡ ἐμβρυολογία ἀσπάστηκε τή θεωρία τοῦ Δαρβίνου καί γίνηκε ἡ πιό πειστική ἀπόδειξή της. Ἀργότερα ὅμως, μετά τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Ντέ Βρίες, ἡ ἐμβρυολογία ἐπεκτάθηκε γιά νά περιλάβει μία πλατύτερη σκοπιά, πού θά μπορούσε νά ἐξηγήσει τήν ὑπαρξη τῆς ζωῆς.

Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τή «μεταλλακτική» θεωρία: ὁ Ντέ Βρίες παρατήρησε ὅτι, ἀπό τίς ἴδιες ἀρχικές μορφές, ἀναφύονται διάφορες ποικιλίες ἑνός φυτοῦ, χωρίς καμιά ἐξωτερική ἐπίδραση. Ἄρχισε νά γίνεται λόγος γιά «αὐθόρμητες ποικιλίες». Ἄν οἱ παραλλαγές αὐτές δέν ὀφείλονται στό περιβάλλον, θά πρέπει νά πηγάζουν ἀπό τήν ἐσωτερική δραστηριότητα τοῦ ἐμβρύου, γιατί μόνο σ' αὐτό συντελεῖται μία ραγδαία ἐξέλιξη.

Ἐξετάστηκαν ἔτσι καί ἄλλες ὑποθέσεις ἐκτός ἀπό τήν ἀργή προσαρμογή τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου, πού προϋποθέτει τήν παρέλευση τεράστιων χρονικῶν περιόδων. Οἱ στοχαστές ἀκολούθησαν ἐλεύθερα τίς προσωπικές τους δαισθήσεις καί ἀσχολήθηκαν μέ πιό σύνθετα προβλήματα.

Στήν οὐσία, τό μικροσκόπιο ἀποκαλύπτει μόνο τήν κατασκευή τοῦ ἐμβρύου, τό μηχανικό δηλαδή μέρος. Τά ζωντανά ὅμως πλάσματα δέν εἶναι μόνο μία συναρμογή ὀργάνων πού λειτουργοῦν γιά ἕναν κοινό σκοπό. Τό ἀληθινό μυστήριο πού καλύπτει τά ἀνώτερα πλάσματα εἶναι πῶς, ἀπό διαδικασίες

τόσο ὅμοιες, παράγεται ἄλλοτε ἔρπετό, ἄλλοτε πουλί καί ἄλλοτε θηλαστικό ἢ ἄνθρωπος.

Πραγματικά, ἡ βασική διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα βρίσκεται στήν τελική μορφή πού θά πάρουν τά μέλη τους, τό σῶμα τους, τά δόντια τους, τελική μορφή πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή μορφή τοῦ ἐμβρύου τους, ἀλλά ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἀπό τή συμπεριφορά τους καί τήν ἀνταπόκριση στό περιβάλλον ὅπου ζοῦν.

Ἡ παρατήρηση αὐτή ὁδήγησε στή θεωρία ὅτι στή φύση ὑπάρχει μόνο μία δομή: ἓνας μοναδικός τρόπος κατασκευῆς, τό ἴδιο ὅπως καί στά ἔργα πού κατασκευάζει ὁ ἄνθρωπος: οἱ πιά διαφορετικές κατασκευές — ἀπλές ἢ μνημειακές — ἀρχίζουν ὅλες ἀπό τή συλλογή τῶν ὑλικῶν (τίς πέτρες καί τά τοῦβλα) καί μετά προχωρεῖ τό χτίσιμο τῶν τοίχων. Γιατί ὅμως διαφέρουν τά κτίρια τῶν διάφορων λαῶν, στό σχῆμα καί στή διακόσμηση; Τή διαφορά δέν προκαλοῦν τά ὑλικά τῆς κατασκευῆς τους, ἀλλά οἱ διαφορετικοί σκοποί πού ἐξυπηρετοῦν τά κτίρια αὐτά.

Πέρα ὅμως ἀπό τό ἀφηρημένο θεωρητικό στάδιο, ἡ ἐμβρυολογία προχώρησε στήν πειραματική ἔρευνα καί σημείωσε σημαντική πρόοδο, θεμελιώνοντας μία ἐπιστήμη μέ πρακτική ἐφαρμογή.

Παρατηρήθηκε, δηλαδή, ὅτι τό ἔμβρυο μπορεῖ νά δεχτεῖ ἐπιδράσεις πού τοῦ προκαλοῦν μεταβολές. Ὁ ἄνθρωπος, ἐπεμβαίνοντας στήν ἐξέλιξη τοῦ ἐμβρύου, μπορεῖ νά ἀλλάξει τήν πορεία τῆς ζωῆς. Στόν τομέα αὐτό ἔγιναν κιόλας τά πρῶτα πειράματα.

Μέ ὀρισμένους συνδυασμούς γονιδίων, μπορούμε νά ἐπηρεάσουμε τήν κληρονομικότητα τῶν φυτῶν — καί μετά καί τῶν ζώων — μέ ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Ἀνοίγεται μπροστά μας ἓνα νέο πεδίο μέ πλατύ καί ποικίλο ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνο θεωρητικό, ἀλλά καί μέ πρακτική ἐφαρμογή. Ἐπειδή τό ἔμβρυο δέν ἔχει συμπληρώσει τήν κατασκευή τῶν ὀργάνων του, μπορεῖ εὐκολά νά δεχτεῖ ὀρισμένες μεταβολές. Ἡ νέα αὐτή ἀποκάλυψη ἀνοίξε καινούριους ὀρίζοντες στόν ἄνθρωπο.

Πρὶν ἀπό λίγα χρόνια ἐπικυρώθηκε στήν Ἀμερική ἡ πρώτη εὐρεσιτεχνία στόν τομέα τῆς ἐμβρυολογίας, γιά τήν παραγωγή

μιάς νέας ποικιλίας μελισσών χωρίς κεντρί, πού παράγουν πολύ περισσότερο μέλι από τις κοινές μέλισσες. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, καλλιεργήθηκαν φυτά πού δίνουν περισσότερους καρπούς ἢ φυτά χωρίς ἀγκάθια καί ἄλλα πάλι πού συγκεντρώνουν περισσότερες θρεπτικές οὐσίες στίς ρίζες ἢ τούς βολβούς τους ἢ ἀποβάλλουν τά δηλητηριώδη συστατικά τους.

Ἀπό τά πιό γνωστά ἀποτελέσματα εἶναι ἡ τελειοποίηση τῆς ἀνθοφορίας. Λιγότερο γνωστές εἶναι οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμον τῶν θαλάσσιων φυτῶν καί ζώων. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, μέ τήν ἐξυπνάδα του, κατάφερε νά πλουτίσει καί νά ὁμορφῆνει τή γῆ. Ἄν μελετήσουμε τή ζωή στή σύστασή της, ὅπως κάνουν οἱ βιολόγοι, καί ἐξετάσουμε πῶς ἐπιδρά ἡ μία μορφή ζωῆς στήν ἄλλη καί τί συνέπειες ἔχει ἡ ἐπίδραση αὐτή, ἀρχίζουμε νά διαβλέπουμε ἕνα σκοπό γιά τόν ἄνθρωπο πάνω στή γῆ καί καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία ἀπό τίς μεγάλες κοσμικές δυνάμεις τοῦ σύμπαντος.

Μέ τά ἐφόδια τοῦ πνεύματος ὁ ἄνθρωπος ἀποδεικνύεται πραγματικός συνεχιστής τῆς δημιουργίας, σάν νά εἶχε σταλεῖ (ὅπως λέει ὁ Χάξλεϋ) γιά νά βοηθήσει μέ τίς δυνάμεις του τή δημιουργία καί νά ἐπιταχύνει τό ρυθμό της. Μέ τόν ἔλεγχο πού ἀσκεῖ στήν ἴδια τή ζωή, βοηθᾷ τήν τελειοποίησή της.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἐμβρυολογίας δέν εἶναι πιά ἀφηρημένη καί ἄγονη.

Ἄν, μέ μία προσπάθεια τῆς φαντασίας, ὁραματιστοῦμε τήν πνευματική ἀνάπτυξη νά ἀκολουθεῖ παρόμοια μονοπάτια, θά ἦταν φυσικό νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, πού μπορεῖ σήμερα νά ἐπιδράσει πάνω στή ζωή γιά νά δημιουργήσει νέους, ἀνώτερους τύπους, πρέπει νά εἶναι τό ἴδιο ἰκανός νά βοηθήσει καί νά ἐλέγξει τήν πνευματική διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου.

Γιατί ἡ πνευματική ἀνάπτυξη, τό ἴδιο ὅπως καί ἡ σωματική, ἀκολουθεῖ φαινομενικά τό ἴδιο δημιουργικό πρόγραμμα τῆς φύσης.

Ὅπως καί τό σῶμα ἀρχίζει ἀπό ἕνα πρῶτο κύτταρο, πού δέ διαφέρει στήν ὄψη ἀπό τά ἄλλα, ἔτσι καί τό ἀνθρώπινο μυαλό ξεκινᾷ ἀπό τό τίποτα, ἢ ἀπό κάτι πού φαίνεται σάν μηδαμινή

ποσότητα.

Τό ἴδιο ὅπως δέν ὑπάρχει τέλειος προσχηματισμένος ἄνθρωπος μέσα στό ἀρχικό γεννητικό κύτταρο, ἔτσι καί τό νεογέννητο δέν ἔχει μιά προσχηματισμένη πνευματική προσωπικότητα. Στό πνευματικό ἐπίπεδο, παρατηρεῖται πρῶτα μία συσσώρευση ὑλικοῦ, πού μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τόν πολλαπλασιασμό τῶν κυττάρων πού γίνεται στό ἔμβρυο. Εἶναι μία λειτουργία τοῦ νοῦ πού χαρακτηρίσαμε «δεκτικό». Στό ἐπίπεδο αὐτό βλέπουμε ἀκόμη νά διαμορφώνονται τά ψυχικά ὄργανα γύρω ἀπό τά σημεῖα εὐαισθησίας, πού ἐμφανίζονται προοδευτικά. Τά σημεῖα αὐτά ἀναπτύσσουν μία δραστηριότητα τόσο ἔντονη ὥστε ποτέ πιά ὁ ἐνήλικος δέ θά μπορέσει νά τά ἀναπλάσει ἢ νά θυμηθεῖ τή λειτουργία τους. Τά ἀναφέραμε πρῶτον, ὅταν ἐξετάσαμε πῶς κατακτᾷ τό παιδί τήν ὁμιλία. Εἶπαμε, δηλαδή, ὅτι τά σημεῖα αὐτά εὐαισθησίας δέ διαπλάθουν τόν ἴδιο τό νοῦ, ἀλλά τά ὄργανά του. Καί ἐδῶ πάλι, κάθε ὄργανο ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἄλλα. Γιά παράδειγμα, τή στιγμή πού ἐξελίσσεται ἡ ὁμιλία ἀπό τό ἕνα μέρος, ἐντελῶς ξεχωριστά, ἀλλά ταυτόχρονα, ἀναπτύσσεται ἡ ἐκτίμηση τῶν ἀποστάσεων καί τοῦ προσανατολισμοῦ. Παράλληλα τό παιδί ἀποκτᾷ τή δύναμη νά στηριχθεῖ στά δύο του πόδια καί ἀκολουθεῖ ὁ γενικός συντονισμός στίς κινήσεις του.

Καθεμιά ἀπό τίς δυνάμεις αὐτές παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ δραστηριότητα τῶν σημείων εὐαισθησίας εἶναι τόσο ἔντονη ὥστε ὑπαγορεύει στόν κάτοχό της μιά ὀρισμένη σειρά πράξεων. Ἡ κάθε δραστηριότητα διαρκεῖ μία καθορισμένη περίοδο στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης, μέχρι νά συμπληρωθεῖ ἡ κατασκευή κάποιου συγκεκριμένου ψυχικοῦ ὄργανου. Μόλις σχηματιστεῖ τό ὄργανο αὐτό, τό σημεῖο εὐαισθησίας ἐξαφανίζεται. Ὅσο διαρκεῖ, ὅμως, διοχετεύει ἀδιάκοπα μία ἐνέργεια πού μᾶς φαίνεται ἀδιανόητη, ἐπειδή ἐμεῖς τήν ξεπεράσαμε ὀριστικά καί δέν μπορούμε πιά νά θυμηθοῦμε οὔτε τήν ὑπαρξή της. Ὅταν συμπληρωθεῖ ἡ κατασκευή ὅλων τῶν ὀργάνων, αὐτά ἀλληλοσυνδέονται καί σχηματίζουν τήν ψυχική ἐνότητα τοῦ ἀτόμου.

Ἀνακαλύφθηκε ὅτι ὁ βιολογικός κύκλος στά ἔντομα παρουσιάζει περιοχές παροδικῆς εὐαισθησίας παρόμοιες μέ τοῦ

άνθρώπου. Ο ίδιος Ντέ Βρίε, πού διατύπωσε τή θεωρία τής μετάλλαξης, έδειξε πώς οδηγούν τό έντομο οί προσωρινές αυτές καταστάσεις, άμέσως μετά τή γέννησή του, μέσα από μία σειρά από διαδοχικές δραστηριότητες, αναγκαίες όλες για τήν επιβίωση και τήν ανάπτυξη του. Η δεύτερη αυτή ανακάλυψη του Ντέ Βρίε ανοίξε τό δρόμο για πολλές βιολογικές και ψυχολογικές μελέτες και σέ άλλα ζώα. Από τίς παρατηρήσεις αυτές διαμορφώθηκε ένα πλήθος από θεωρίες, πού ύποστηρίχθηκαν μέ πάθος από διάφορες ομάδες, μέχρι τή στιγμή πού ο Γουάτσον, ένας Αμερικανός ψυχολόγος, προσπάθησε νά χαράξει ένα καινούργιο μονοπάτι μέσα στό άπέραντο και χαωτικό συνονθύλευμα τών ύποθέσεων.

«Ας εγκαταλείψουμε εκείνα πού δέν μπορούμε νά επιβεβαιώσουμε», είπε ο Γουάτσον, «και άς κρατήσουμε μόνο εκείνα πού μπορούμε νά αποδείξουμε. Μπορούμε, άς ποϋμε, νά είμαστε σχετικά βέβαιοι για τή συμπεριφορά τών ζώων, έπειδή μπορούμε νά τήν παρατηρήσουμε. Ας θεμελιώσουμε λοιπόν επάνω της μία καινούρια γραμμή έρευνας».

Ξεκίνησε δηλαδή από τή συμπεριφορά πού παρατηρεί κανείς στις έξωτερικές εκδηλώσεις του ζώου. Πιστεύοντας ότι αποτελεί τόν πίο σίγουρο οδηγό για νά πλουτίσουμε τίς γνώσεις μας για τή ζωή, στράφηκε στην ανθρώπινη συμπεριφορά και στην ψυχολογία του παιδιού και θεώρησε ότι μπορούμε νά τά καταλάβουμε άμεσα. Γρήγορα ανακάλυψε ότι στό νήπιο δέν ύπάρχει οϋτε ίχνος από προ-καθορισμένη συμπεριφορά. Επιβεβαίωσε, άκόμη, ότι δέν ύπάρχουν ένστικτα οϋτε ψυχική κληρονομικότητα και ύποστήριξε ότι οί πράξεις του άνθρώπου οφείλονται σέ μία σειρά από «έλεγχόμενα άντανακλαστικά», πού ύπερτίθενται τό ένα στό άλλο, σκοπεύοντας όλο και σέ ανώτερα επίπεδα. Αυτό ήταν τό ξεκίνημα του μπηχαβιορισμού⁹, πού γνώρισε μεγάλη έπιτυχία στην Αμερική, παρ' όλη τήν έντονη αντίδραση και κριτική πού συνάντησε από όρισμένους πού βρήκαν πρόωρα και επιφανειακά τά συμπεράσματά του.

Όπωςδήποτε, τό ενδιαφέρον πού κίνησαν οί προτάσεις του Γουάτσον κέντρισε δύο άλλους Αμερικανούς έρευνητές, τόν Κόγκι και τόν Γκέσιλλ, νά ασχοληθοϋν μέ τή μελέτη τής

άνθρωπινης συμπεριφορᾶς μέ τό σκοπό νά ἐπαληθεύσουν πειραματικά τίς θεωρίες του.

Ὁ πρῶτος ἐργάστηκε στήν ἐμβρυολογία μέ στόχο νά ρίξει φῶς στά θέματα τῆς συμπεριφορᾶς καί ὁ δεύτερος ἀσχολήθηκε μέ μία συστηματική μελέτη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ, θεμελιώνοντας τό περίφημο ἐργαστήριο ψυχολογίας πού φέρει τό ὄνομά του καί πού ἀντιμετωπίζει μέ ἐνδιαφέρον ἡ παγκόσμια κοινή γνώμη.

Ὁ Κόγκιλλ, στή Φιλαδέλφεια, μελέτησε γιά πολλά χρόνια τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου ἐνός μόνο εἴδους, μέ ἐπίπεδο ἐξέλιξης κατώτερο ἀπό τῶν ἀμφιβίων. Τό διάλεξε γιατί ἡ ἀπλή δομή του ἀπλούστευσε τήν ἔρευνα. Τά συμπεράσματα τοῦ Κόγκιλλ δημοσιεύτηκαν μόλις τό 1929¹⁰ καί ἡ καθυστέρηση αὐτή ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά φαινόμενα πού παρατήρησε ἔρχονταν σέ ριζική ἀντίφαση μέ τίς καθιερωμένες συμβατικές πεποιθήσεις τῶν βιολόγων. Ξανάρχισε ἀδιάκοπα τά πειράματά του, ἐντείνοντας τήν προσοχή καί τήν ἀκρίβεια στίς λεπτομέρειες, ἔβρισκε ὅμως συνεχῶς ὅτι τά νευρικά κέντρα στόν ἐγκέφαλο ἀναπτύσσονται *πρίν* ἀπό τά ὄργανα πού πρόκειται νά καθοδηγήσουν. Τό κέντρο τῆς ὄρασης, ἄς ποῦμε, ἐμφανίζεται *πρίν* ἀπό τά ὀπτικά νεῦρα. Ἡ παρατήρηση αὐτή καταρρίπτει τήν τάξη τῆς κληρονομικότητας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐξέλιξη τῶν ὀργάνων καί τῶν λειτουργιῶν στό ἐμβryo ἀκολουθεῖ τή σειρά τῆς ἐμφάνισής τους στήν ἐξέλιξη τοῦ εἴδους, γιατί τότε θά ἔπρεπε πρῶτα νά ἐμφανίζονται στό ἐμβryo τά ὄργανα καί ἀργότερα — σάν ἀποτέλεσμα τῆς χρήσης τους — τά κέντρα. Πῶς ἦταν, λοιπόν, δυνατό νά ἐμφανίζονται τά κέντρα τῆς ὄρασης ὄχι μόνο *πρίν* ἀπό τά μάτια, ἀλλά καί *πρίν* ἀπό αὐτά τά ἴδια τά νεῦρα πού τά συνδέουν μέ τά μάτια;

Οἱ ἔρευνες τοῦ Κόγκιλλ προώθησαν σημαντικά τή μελέτη τῶν δεδομένων στή συμπεριφορά τῶν ζῶων. Ἐγιναν ἀκόμη ἀφορμή νά ἀναπτυχθεῖ ἡ θεωρία πού ὑποστηρίζει ὅτι τά ὄργανα ἐξελίσσονται μετά ἀπό τά κέντρα, γιά νά μπορέσουν νά πάρουν τή μορφή πού ἀνταποκρίνεται στίς ὑπηρεσίες πού ἐκτελοῦν στό περιβάλλον. Ἡ θεωρία αὐτή ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ συμπεριφορά εἶναι κληρονομική (ὅπως

υπέθεταν για τό ένστικτο) καί ακόμη ότι τά ὄργανα διαμορφώνονται σύμφωνα μέ τόν κύκλο συμπεριφορᾶς πού ἀκολουθεῖ κάθε πλάσμα μέσα στό περιβάλλον του.

Ἀλήθεια, δέ συναντᾶμε ὁλοένα στή φύση θαυμαστά δείγματα τῆς στενῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στή μορφή τῶν ὀργάνων καί στό ἔργο πού ἐπιτελοῦν, ακόμη καί ὅταν τό ζῶο δέν ἔχει ἄμεσο ὄφελος ἀπό τή λειτουργία αὐτή; Τά έντομα πού ἀπομυζοῦν τό νέκταρ ἀπό τά λουλούδια κάποιου εἶδους ἀναπτύσσουν μία προβοσκίδα ἀνάλογη μέ τό μήκος τοῦ ὕπερου πού ἔχουν τά λουλούδια αὐτά. Ἀποκτοῦν ἐπίσης μία ἐπικάλυψη, ἄχρηστη σ' αὐτά τά ἴδια, ἡ ὁποία συλλέγει τή γύρη, γονιμοποιώντας ἔτσι τά ἄνθη πού θά ἐπισκεφτοῦν στή συνέχεια. Ὁ μυρμηγκοφάγος, πάλι, ἔχει ἓνα στόμα τόσο μικρό ὥστε μόνο τή μακριά καί εὐέλικτη γλῶσσα του μπορεῖ νά βγάλει ἀπό μέσα, μία γλῶσσα μέ κολλώδη ἐπικάλυψη, γιά νά μπορεῖ νά πιάνει τά μυρμηγκία καί τά ἄλλα έντομα πού τρώει.

Γιατί ὁμως στή συμπεριφορά τῶν ζῶων διαμορφώθηκαν οἱ περιορισμοί αὐτοί; Γιατί τό ἓνα ζῶο νά ἔρπει, ἄλλο νά πηδᾶ καί ἄλλο νά σκαρφαλώνει; Γιατί τό ἓνα νά τρώει μυρμηγκία καί τό ἄλλο νά προσαρμόζεται γιά νά γονιμοποιεῖ ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος φυτῶν; Γιατί μερικά νά τρῶνε ζωντανά πλάσματα καί ἄλλα, πάλι, νά τρῶνε σάρκες σέ ἀποσύνθεση; Μερικά ζῶα τρῶνε μόνο χορτάρι, ἄλλα μόνο ξύλο καί ἄλλα, σέ ὄλη τους τή ζωή, περνοῦν μέσα ἀπό τό κορμί τους τίς οὐσίες πού περιέχει τό χῶμα. Σέ τί ὀφείλεται ὁ ἄπειρος ἀριθμός τῶν διάφορων εἰδῶν; Γιατί πρέπει τό καθένα νά ἔχει δικό του τρόπο συμπεριφορᾶς, τόσο διαφορετικό ἀπό τῶν ἄλλων; Γιατί νά ἔχει τό ἓνα ένστικτα ἄγρια καί ἐπιθετικά καί τό ἄλλο νά εἶναι δειλό καί ἡμερο; Δέν εἶναι πιά ἀρκετή ἡ ἐξήγηση ὅτι τά ζωντανά πλάσματα στή γῆ ἔχουν μοναδικό προορισμό νά ζοῦν καί νά ἐπιβιώνουν στόν ἀγῶνα γιά νά ἐπιζήσουν, προσπαθώντας τό καθένα νά ἐπωφεληθεῖ ὅσο μπορεῖ περισσότερο ἀπό τό περιβάλλον του, σέ μία πάλη χωρίς κανόνες, ἡ ἐξήγηση δηλαδή πού ἔδινε ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης τοῦ Δαρβίνου. Ἡ «ζωτική δύναμη»¹¹ δέν ἔχει ἀποκλειστικό στόχο νά πετύχει μιάν ακόμη μεγαλύτερη τελειότητα γιά μιάν ἀδιάκοπη βελτίωση τῆς μορφῆς. Πραγματικός στόχος τῆς ζωῆς δέν εἶναι ἡ τελειότητα.

Ἡ νέα αὐτή θέση φέρνει μιὰ ἐπανάσταση στίς ἰδέες μας! Ἀπό τήν καινούρια αὐτή σκοπιά, σκοπός τῆς ζωῆς εἶναι νά ἐκτελέσει τό ἔργο πού ζητᾷ τό περιβάλλον. Τά ζωντανά πλάσματα εἶναι στοιχεῖα τῆς δημιουργίας, μέ ἓνα ἰδιαίτερο χρέος τό καθένα, σάν ὑπηρέτες σέ ἓνα μεγάλο σπίτι, ἢ ὑπάλληλοι σέ μία ἐπιχείρηση. Τήν ἄρμονία τῆς φύσης στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἐξασφαλίζουν οἱ συνδυασμένες προσπάθειες ὅλων τῶν ἀναρίθμητων ζωντανῶν ὀργανισμῶν, τά ξεχωριστά καθήκοντα τοῦ καθενός. Οἱ μορφές συμπεριφορᾶς πού παρατηροῦμε ἐξυπηρετοῦν σκοπούς πολύ ἀνώτερους ἀπό τήν ἀπλή ἐκπλήρωση τῶν βιολογικῶν ἀναγκῶν τοῦ κάθε εἶδους.

Ἡ παραδοχή αὐτή ἀνατρέπει φαινομενικά τή θεωρία τῆς ἐξέλιξης πού κρατοῦσε γιά τόσο καιρό τήν ἀποκλειστικότητα στόν κόσμο τῆς ἐπιστήμης. Οἱ θέσεις ὅμως τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας δέν ἀτονοῦν οὔτε ἐξαφανίζονται, ἀλλά προεκτείνονται γιά νά περιλάβουν τίς νέες θεωρίες. Ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης ἐγκαταλείπει τήν παλιά γραμμική διατύπωσή της, πού τή θεωροῦσε μία σειρά ἀπό διαδοχικά στάδια πού ὀδηγοῦν σέ μιάν ἀπροσδιόριστη τελειότητα. Σήμερα, τό ὄραμα τῆς τελειότητος εἶναι πιό πλατύ. Ἐχει ἀπλωθεῖ σέ ἓνα δισδιάστατο πεδίο, πού συμπεριλαμβάνει πολλές λειτουργικές σχέσεις, κοντινές ἢ ἀπόμακρες, πού συνδέουν τίς δραστηριότητες στίς διάφορες μορφές τῆς ζωῆς.

Οἱ δεσμοί αὐτοί δέν εἶναι μόνο ἐκδηλώσεις συνδρομῆς καί ἀλληλοβοήθειας, ἀλλά ἐξυπηρετοῦν ἓνα γενικό σκοπό, πού συνδέεται μέ τή γενική ἔννοια τοῦ περιβάλλοντος — μία μοναδικότητα καί καθολική ἐνότητα στή φύση. Ἐπικρατεῖ μία τάξη πού κατανέμει δίκαια τά στοιχεῖα πού χρειάζεται ὁ καθένας γιά τήν ὑπαρξή του.

Οἱ γεωλόγοι τοῦ περασμένου αἰῶνα εἶχαν ἀναγνωρίσει τή σχέση τῆς ζωῆς μέ τή λειτουργία τοῦ κόσμου. Ὁ Λάυελ¹², σύγχρονος τοῦ Δαρβίνου, ἔδειξε πῶς ἐμφανίστηκαν τά διάφορα εἶδη στή γῆ στίς διάφορες περιόδους τῆς γεωλογικῆς ἐξέλιξης. Ἀπό τά ἀπολιθώματα τῶν ζώων πού ἀνακαλύφθηκαν στά διάφορα στρώματα τῶν πετρωμάτων μπόρεσε νά ἀποδείξει τήν ἀρχαιότητα τῆς ζωῆς πάνω στή γῆ. Ἀπό τότε καί ἄλλοι γεωλόγοι ἔχουν ἀποδείξει ὅτι ἡ συμπεριφορά τῶν

ζώων επηρέασε τήν κατασκευή τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς. Ἡ διατριβή *Γῆ καί Ζωή*, τοῦ Γερμανοῦ γεωλόγου Φρήντριχ Ράτζελ¹³, γνώρισε μεγάλη διάδοση καί ἐκτίμηση στήν Ἰταλία στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας καί ἀκολούθησαν καί ἄλλες δημοσιεύσεις, μέ πολυάριθμες ἀνακαλύψεις καί συμπεράσματα.

Στήν ἀρχή ἡ ἐκπληξη ἦταν γενική, ὅταν ἀνακαλύφθηκαν ἀπολιθώματα θαλάσσιων ζώων μέσα σέ γεωλογικά στρώματα μέ ὑψόμετρο σάν τῶν Ἰμαλαϊῶν ἢ τῶν Ἀλπεων. Ἀνάλογα ἀπολιθώματα βρέθηκαν καί σέ προσχώσεις ὕλης πού παρέσυρε τό νερό ἀπό τίς κορυφές τῶν βουνῶν. Ἀναμφισβήτητα, τά ζῶα αὐτά εἶχαν συντελέσει στό σχηματισμό τοῦ ἐδάφους, ὅπως τό βλέπουμε ἀκόμη σέ μυριάδες κοραλλιογενή νησιά, πού προβάλλουν σάν λουλούδια μέσα στήν ἀχανή ἔκταση τῶν ὠκεανῶν. Τά ὑπολείμματα αὐτά εἶναι ἡ «ὑπογραφή» ἐνός ἄγνωστου στρατοῦ ἀπό χτίστες, πού προετοίμασαν τήν ἀνάσταση τοῦ κόσμου πού γκρεμιζόταν.

Ὅλοένα πολλαπλασιάζονται οἱ νέες ἀποδείξεις καί οἱ μελέτες. Τό σχῆμα τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μόνο στήν ἐπίδραση τοῦ ἀνέμου καί τοῦ νεροῦ, ἀλλά καί στό βασικό ρόλο πού ἔπαιξαν τά ζῶα, τά φυτά καί οἱ ἄνθρωποι. Ο Ἰταλός γεωλόγος Ἀντόνιο Στοππάνι¹⁴, ἀφοῦ ἀπέδειξε τή σχέση ἀνάμεσα στίς συνθῆκες τῆς γῆς καί τούς ζωντανούς ὀργανισμούς πού τήν κατοικοῦν, ἀναφωνεῖ στό τέλος: «Ὅλα τά ζῶα ἀνήκουν σέ ἕναν ἐξασκημένο καί πειθαρχικό στρατό πού πολεμᾷ γιά νά διατηρήσει τήν ἀρμονία τῆς φύσης».

Δέ χρειάζεται, ὅμως, σήμερα, νά ἀναφέρουμε μεμονωμένες καί μερικές παρατηρήσεις, γιατί ἰδρύθηκε μία νέα ἐπιστήμη, ἡ Οἰκολογία, πού μελετᾷ τή σχέση καί τήν ἀλληλεπίδραση τῶν ζωντανῶν πλασμάτων. Μελετᾷ δηλαδή τίς λεπτομέρειες τῆς συμπεριφορᾶς πού συνδέουν τά εἶδη μεταξύ τους, μέ ἀκρίβεια πού ταιριάζει σέ οἰκονομική ἐπιστήμη, ἐφαρμοσμένη στό φυσικό βασίλειο. Μέ τή βοήθεια τῆς Οἰκολογίας μποροῦν νά λυθοῦν ἄμεσα τοπικά προβλήματα μιᾶς χώρας, ὅπως γίνεται μέ τήν ἐπιστημονική καλλιέργεια. Γιά νά περιοριστεῖ, ἄς ποῦμε, σέ μία περιοχή, ἡ ἀνεξέλεγκτη ἀνάπτυξη καί διάδοση κάποιου

φυτοῦ πού ξεφεύγει ἀπό τόν ἀνθρώπινο ἔλεγχο, ἡ Οἰκολογία προτείνει νά εἰσαχθεῖ ἓνα καταστρεπτικό ἔντομο, πού θά ἀποκαταστήσει τήν ἀπαιτούμενη ἰσορροπία. Ἀνάλογα πειράματα ἐφαρμόστηκαν μέ ἐπιτυχία, κυρίως στήν Αὐστραλία.¹⁵

Ἡ Οἰκολογία μπορεῖ νά ὀνομάστεϊ Πρακτική Βιολογία, καθώς ἀσχολεῖται μέ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά εἶδη καί δέν ἐξετάζει μεμονωμένα τά χαρακτηριστικά κάθε εἶδους.

Ἡ πιό χρήσιμη καί διαφωτιστική πλευρά τῆς σύγχρονης γνώσης εἶναι ἡ πρακτική τῆς ἐφαρμογῆς, πού συμπληρώνει τό ὄραμα τῆς ἐξέλιξης μέ τή δράση τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν καί τήν ἐπίδρασή τους στό περιβάλλον. Πλησιάζουμε ἔτσι ὅλο καί περισσότερο στήν ἐνότητα τῆς ἀλήθειας. Μέ τήν ἐννοια αὐτή ἡ λειτουργία τῆς ζωῆς εἶναι τό πιό ἐντυπωσιακό καί καθοριστικό στοιχεῖο. Ἡ ζωή δέν ὑπάρχει πάνω στή γῆ μόνο γιά νά διαιωνίσει τή δική της ὑπαρξη, ἀλλά καί γιά νά συνεχίσει μία διεργασία ζωτική γιά κάθε δημιουργία, ἀπαραίτητη σέ ὅλα τά ζωντανά πλάσματα.

Ἐνότητα στά πρότυπα καί τίς μεθόδους

Οἱ ἀνακαλύψεις καί οἱ θεωρίες πού διαμορφώνουν τά ἐπιστήμονικά ἐπιτεύγματα τοῦ καιροῦ μας δέν ἀρκοῦν βέβαια γιά νά ἐξηγήσουν τό μυστήριο τῆς ζωῆς, κάθε καινούρια λεπτομέρεια ὅμως πού φέρνουν στό φῶς πλουτίζει τίς γνώσεις μας.

Τά ἐξωτερικά γεγονότα πού μποροῦμε νά παρατηρήσουμε μᾶς καθοδηγοῦν πρακτικά καί μᾶς δείχνουν τό δρόμο. Ὅσοι λοιπόν θέλουν, σάν κι ἐμᾶς, νά βοηθήσουν τή ζωή μέ τήν παιδεία θά ἐξετάσουν τό παιδί στό ἴδιο φῶς μέ ὅλα τά ἄλλα ζωντανά πλάσματα στήν ἀνάπτυξή τους. Στή μελέτη αὐτή μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ θέση πού κατέχει ἡ παιδική ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου στή βιολογία, ἀνάμεσα σέ ὅλα τά ἄλλα πλάσματα. Δέν εἶναι πιά ἀρκετή ἡ γραμμική θεωρία τῆς ἐξέλιξης, πού θεωρεῖ τήν προσαρμοστικότητα, τήν κληρονομικότητα καί τήν ἐπιδίωξη τῆς τελειότητας ἀποκλειστικά στοιχεῖα τῆς καταγωγῆς τοῦ εἶδους. Ὑπάρχει ἄλλη μία δύναμη, πέρα ἀπό τήν παρόρμηση γιά τήν ἐπιβίωση, μία δύναμη γιά ἑναρμόνιση καί

ένοποίηση τῆς προσπάθειας, γιά νά ὀδηγήσει σέ ἕναν κοινό σκοπό.

Τό παιδί, λοιπόν, ἐκτός ἀπό τή ζωτική παρόρμηση νά δημιουργήσει καί νά τελειοποιήσει τόν ἄνθρωπο, ἔχει καί τό καθῆκον νά ἀναπτυχθεῖ ἄρμονικά, μέ τή συνεργασία καί τή σύμπνοια ὄλων τῶν ἐπιμέρους ὀργάνων του.

Σᾶς βλέπω νά ρωτᾶτε τώρα: «Ποιός εἶναι, λοιπόν, ὁ ἀληθινός σκοπός τῆς παιδικῆς ἡλικίας;» Δέ θά μπορέσουμε νά προχωρήσουμε σταθερά στήν ἐπιστημονική ἐκπαίδευση; ἂν δέν ἀπαντήσουμε πρῶτα στήν ἐρώτηση αὐτή.

Τό παιδί ἔχει ἕνα διπλό καθῆκον. Ἄν ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ τή μία πλευρά τοῦ προορισμοῦ του, νά μεγαλώσει καί νά ἐνηλικιωθεῖ, κινδυνεύουμε νά καταπνίξουμε τίς δημιουργικές του ἰκανότητες, τή στιγμή πού ὑποθέτουμε, λογικά, ὅτι τό παιδί γεννιέται μέ δημιουργικές δυνατότητες πού πρέπει νά ἀναπτύξει μέ τή δραστηριότητα στό περιβάλλον του.

Τό παιδί ἔρχεται ἀπό τό μηδέν, δέν ἔχει δηλαδή ψυχικές ιδιότητες οὔτε προκαθορισμένες δυνάμεις, ἔχει ὅμως μέσα του λανθάνουσες ιδιότητες πού προσδιορίζουν τήν ἀνάπτυξή του καί δέχονται τά χαρακτηριστικά τους ἀπό τόν κόσμο πού τό περιβάλλει.

Τό «μηδέν» αὐτό τοῦ νεογέννητου μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τό φαινομενικό «τίποτα» τοῦ γεννητικοῦ κυττάρου.

Ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι, ὅπωςδήποτε, ριζοσπαστική. Ὁ Βόλφφ προκάλεσε γενική ἐκπληξη στόν καιρό του, ὅταν ἀπέδειξε ὅτι τό ζώντανό σῶμα κατασκευάζεται μόνο του καί ὅτι δέν ὑπῆρχε τίποτα προσχηματισμένο πρὶν ἀπό τό ἀρχικό κύτταρο, ὅπως πίστευαν οἱ φιλόσοφοι στίς μέρες του.

Ἀνακαλύπτουμε μέ ἐκπληξη καί θαυμασμό ὅτι τό παιδί ἔρχεται στόν κόσμο χωρίς νά φέρνει μαζί του κανένα ἀπό τά ἐπίκτητα χαρακτηριστικά τῶν δικῶν του, τῆς φυλῆς του, ἀκόμη καί τῆς ἴδιας του τῆς οἰκογένειας. Πρέπει νά τά κατασκευάσει ὅλα μόνο του! Εἶναι ἕνα φαινόμενο γενικό, πού παρατηροῦμε ἀκόμη καί στήν πιό πρωτόγονη καί διασκορπισμένη φυλή, ὅπως καί στήν πιό συγκροτημένη μορφή πολιτισμοῦ, σέ κάθε γωνιά τῆς γῆς. Τά μωρά εἶναι ὅλα ἴδια: δέν κινουῦνται, δέν καταλαβαίνουν, δέ δροῦν.

Τό αδρανές ὅμως αὐτό ὄν διαθέτει μίαν ἀνυπολόγιστη δύναμη, ἓνα «ἀνθρώπινο δημιουργικό ἀπόσταγμα», πού τό κατευθύνει γιά νά διαπλάσει ἓναν ἄνθρωπο ἀπόλυτα προσαρμοσμένο στήν ἐποχή καί στό πολιτιστικό του περιβάλλον. Κατέχει τήν ἰκανότητα νά δέχεται καί νά ἀφομοιώνει τά ἐρεθίσματα καί ἀκολουθεῖ στή διεργασία αὐτή κοινούς πανανθρώπινους νόμους.

Ὅφειλε νά καταλάβει τήν κατάσταση τῆς κοινωνίας πού ἐξελίσσεται, μιᾶς κοινωνίας μέ παρελθόν ἑκατοντάδων χιλιάδων χρόνων καί μέλλον ἐπίσης χιλιάδων, ἴσως καί ἑκατομμυρίων χρόνων. Τό παιδί, δηλαδή, πρέπει νά φτάσει σέ ἓνα ἐπίπεδο, προσδιορισμένο στόν τόπο καί στό χρόνο, ἀλλιώτικο σέ κάθε περίπτωση.

Μᾶς εἶναι δύσκολο νά φανταστοῦμε πόσο πιό εὐκολα ἀπό τόν ἐνήλικο κατακτᾷ τό παιδί τό μοναδικό αὐτό φαινόμενο καί συντελεῖ μία πρόοδο ἀνεξάρτητη ἀπό κληρονομικές καταβολές ἢ ἔμφυτα χαρακτηριστικά.

Συμπληρωματικά, παρατηροῦμε ὅτι τό παιδί δέν ἐπιλέγει, ἀλλά ἀφομοιώνει μέ μία βιολογική ἀδιαφορία καί περιλαμβάνει στό χαρακτήρα του ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ περιβάλλοντος. Εἶναι ἢ πιό ἐντυπωσιακή ἀπόδειξη γιά τήν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐκπληκτικῆς αὐτῆς ἀλήθειας, ἰδιαίτερα στά τελευταῖα χρόνια, ἔγινε ἀφορμή νά μελετηθοῦν ἰδιαίτερα οἱ πρωτόγονες φυλές, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά προσέφεραν συμπληρωματικές ἀποδείξεις.

Στό πρόσφατο δημοσίευσμά της *Σχήματα Πολιτισμοῦ* (Νέα Ὑόρκη, 1948) ἡ Δρ. Ρούθ Μπένεντικτ ἀναφέρει τήν περίπτωση μιᾶς γαλλικῆς ἱεραποστολῆς στήν Παταγονία, πού εἶχε ἀναλάβει ἐθνολογικές μελέτες στήν περιοχή αὐτή. Πιστεύεται ὅτι ἐκεῖ ζοῦν ἀκόμη οἱ πιό πρωτόγονες φυλές τῆς γῆς, μέ βιοτικό ἐπίπεδο καί κοινωνικές συνήθειες πού ἀνήκουν στή λίθινη ἐποχή. Οἱ πρωτόγονες αὐτές φυλές νιώθουν ἀπότροπιασμό γιά τούς λευκοὺς καί οἱ κάτοικοι τρέπονταν σέ φυγή μόλις πλησίαζαν τά μέλη τῆς ἱεραποστολῆς. Κάποτε ὅμως, στή βιασύνη τους, ἄφησαν πίσω τους ἓνα νεογέννητο κοριτσάκι, πού μεγάλωσε μέ τίς φροντίδες τῆς ἱεραποστολῆς. Σήμερα εἶναι μία ἔξυπνη νέα

κοπέλα, μιλά δύο ευρωπαϊκές γλώσσες, έχει δυτικές συνήθειες, ασπάστηκε την καθολική θρησκεία και σπουδάζει βιολογία στο Πανεπιστήμιο. Μέσα σε διάστημα δεκαοχτώ μόνο ετών, πέρασε από τη λίθινη εποχή στην εποχή του ατόμου.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι στην αρχή της ζωής του τό άτομο μπορεί να πετύχει θαύματα — χωρίς συνειδητή προσπάθεια και κόπο.

Τό φαινόμενο αυτό, να δέχεται και να αφομοιώνει τό παιδί τά χαρακτηριστικά του εξωτερικού κόσμου, μάς θυμίζει τό μιμητισμό, στή βιολογία, ένα φαινόμενο πιά συχνό από ό,τι πίστευαν παλιότερα. Τά παραδείγματα μιμητισμού πολλαπλασιάστηκαν τόσο ώστε στό Ζωολογικό Μουσείο του Βερολίνου διαρρυθμίστηκε ολόκληρη πτέρυγα για να τά περιλάβει. Ό μιμητισμός είναι μία μορφή άμυνας, μέ τήν όποία τό σωμα μιμείται τήν εμφάνιση του περιβάλλοντος. Τέτοιο γνώρισμα είναι τό λευκό τρίχωμα της πολικής αρκούδας, τά φτερά της πεταλούδας πού μοιάζουν μέ φύλλα, ή όμοιότητα όρισμένων έντόμων μέ τούς πράσινους μίσχους τών φυτών, καθώς και τό πλατύ σχήμα και τό χρώμα της άμμου πού παίρνουν μερικά ψάρια.

Ό μίμηση αυτή τών στοιχείων του περιβάλλοντος δέν εξαρτάται από τήν ιστορία του είδους ούτε προέρχεται από συνειδητή γνώση. Υπάρχουν ζώα πού παρατηρούν μόνο τίς διαφορετικές πλευρές στό περιβάλλον τους και άλλα πού τίς αφομοιώνουν.

Τό παράδειγμα του μιμητισμού είναι έντελώς διαφορετικό στή φύση του και άφορα άλλες μορφές ζωής, μάς βοηθά όμως να καταλάβουμε τά ψυχικά φαινόμενα της παιδικής ηλικίας.

7.

Τό πνευματικό ἔμβρυο

Καταλαβαίνουμε, από ὅσα εἶπαμε, ὅτι τό νεογέννητο ἀναλαμβάνει μία πνευματική καί ψυχολογική διεργασία ἀντίστοιχη μέ τή σωματική καί φυσική διαμόρφωση πού γίνεται στό ἔμβρυο. Μπροστά του ἀνοίγεται μία περίοδος ζωῆς διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού εἶχε μέσα στή μήτρα, διαφορετική ὅμως καί ἀπό τή ζωή τοῦ ἐνηλίκου. Μετά τή γέννηση, ἀκολουθεῖ μία δημιουργική δραστηριότητα πού συνεχίζεται σέ ὅλη τήν «περίοδο τῆς διαμόρφωσης», ὅπως θά τή λέγαμε. Μποροῦμε, λοιπόν, νά ποῦμε ὅτι τό μωρό εἶναι ἓνα ἔμβρυο στό πνευματικό ἐπίπεδο.

Ἄς φανταστοῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος περνᾷ δύο ἐμβρυακές φάσεις: μία πρὶν ἀπό τή γέννηση, τό ἴδιο ὅπως καί τά ζῶα, καί τήν ἄλλη ἀφοῦ γεννηθεῖ, πού εἶναι καί ἀποκλειστικά δικό του προνόμιο. Τή σημασία αὐτή τοῦ διαχωρισμοῦ ἀπό τά ζῶα ἔχει

καί ἡ παρατεταμένη παιδική ἡλικία στόν ἄνθρωπο. Εἶναι σάν ἕνας κλειστός φράχτης πού τόν ἀπομονώνει ἀπό ὅλα τά ἄλλα πλάσματα. Οἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου δέν ἀποτελοῦν συνέχεια στίς δυνάμεις τοῦ ζώου οὔτε κατάγονται ἀπό ἐκεῖνες. Ἡ ἐμφάνισή του στή γῆ ἦταν ἕνα ἄλμα, ἕνα σημεῖο ἐκκίνησης γιά νέα πεπρωμένα στή ζωή.

Ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στά εἶδη γίνεται πάντοτε μέ βάση τίς διαφορές τους καί ὄχι τά κοινά τους σημεῖα. Κάθε νέο εἶδος παρουσιάζει νέα στοιχεῖα. Δέν προέρχεται ἀπό τό παλιό, ἀλλά τό χαρακτηρίζει ἡ πρωτοτυπία. "Ἐχει χαρακτηριστικά πού ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά. Ἐνας νέος παλμός ἐμφανίζεται στό βασίλειο τῆς ζωῆς, μέ τά θηλαστικά καί τά πτηνά πρῶτα, πού ἔφεραν καινούρια στοιχεῖα. Δέν ἦταν ἀντιγραφή, διασκευή ἢ συνέχεια στά ἄλλα προγενέστερα πλάσματα. Μετά τήν ἐξαφάνιση τῶν δεινόσαυρων, προβάλλουν νέα χαρακτηριστικά: τά πουλιά ὑπερασπίζονται μαχητικά τά ἀβγά τους, χτίζουν φωλιές, φροντίζουν γιά τούς νεοσσούς καί τούς προστατεύουν μέ θάρρος καί αὐτοθυσία. Μέχρι τότε τά ἀναίσθητα ἔρπετά ἐγκατέλειπαν πάντοτε τά ἀβγά τους. Στή συνέχεια τά θηλαστικά ξεπέρασαν ἀκόμη καί τά πουλιά σέ ἐκδηλώσεις φροντίδας καί προστασίας. Αὐτά δέ χτίζουν φωλιές, ἀλλά μεγαλώνουν τά μικρά τους μέσα στό ἴδιο τους τό σῶμα καί τά τρέφουν μέ τό αἷμα τους. Τά βιολογικά αὐτά χαρακτηριστικά ἦταν ἐντελῶς καινούρια.

Καί τότε ἐμφανίζεται ἕνα ἐντελῶς νέο στοιχεῖο, ὁ ἄνθρωπος, μέ διπλή ἐμβρυακή ζωή, νέα πορεία ἀνάπτυξης καί καινούριο ριζικό, σέ σχέση μέ τά ἄλλα πλάσματα.

Στό σημεῖο αὐτό θά σταθοῦμε καί θά ἐξετάσουμε πάλι ἀπό τήν ἀρχή ὅλες τίς μελέτες σχετικά μέ τήν ψυχολογική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου γενικά. Τό ἔργο τοῦ ἀνθρώπου πάνω στή γῆ πηγάζει ἀπό τό πνεῦμα του καί τή δημιουργική του φαντασία καί γι' αὐτό ἡ νόηση καί ἡ εὐφυΐα πρέπει νά ἀποτελοῦν τά ὑπέρτατα στοιχεῖα τῆς ὕπαρξής του καί ὅλων τῶν σωματικῶν του λειτουργιῶν. Ἡ συμπεριφορά του καθῶς καί οἱ σωματικές του δυνάμεις ὀργανώνονται γύρω ἀπό τήν κορυφή αὐτή. Ἐνα εἶδος πνευματικοῦ φωτοστέφανου περιβάλλει τόν ἄνθρωπο στήν ἀνάπτυξή του.

Σήμερα, ακόμη και η δυτική φιλοσοφία ασπάζεται τη θεωρία αυτή που κήρυξε από παλιά η ινδική φιλοσοφία. Από την ίδια την εμπειρία παρατηρούμε ότι οι σωματικές διαταραχές οφείλονται συχνά σε ψυχολογικές αιτίες, όταν το πνεύμα δεν ασκεί τον κατάλληλο έλεγχο.

Αν λοιπόν δεχτούμε ότι είναι στη φύση του ανθρώπου να τον κυβερνά το «πνευματικό φωτόςτέφανο» που τον περιβάλλει και αν από αυτό ρυθμίζει και αντλεί τη συμπεριφορά του, τότε η πρώτη φροντίδα που πρέπει να δώσουμε στο νεογέννητο, πριν από κάθε άλλη, θα πρέπει να είναι η μέριμνα για την πνευματική του ζωή και όχι μόνο για το σώμα του και τις συνθήκες υγιεινής, όπως γίνεται συνήθως σήμερα.

Η ικανότητα προσαρμογής στο παιδί

Καθώς αναπτύσσεται, το παιδί διαπλάθει κάτι περισσότερο από τις ικανότητες του ανθρώπου, τη δύναμη, την ευφυΐα, τη γλώσσα. Ταυτόχρονα προσαρμόζει το όν που κατασκευάζει στις συνθήκες του κόσμου που το περιβάλλει. Το παιδί, με τη δική του μορφή ψυχολογίας, τόσο διαφορετική από των μεγάλων, έχει και διαφορετική σχέση με το περιβάλλον του. Ένας ενήλικος θα θαυμάσει το περιβάλλον, θα το συγκρατήσει και θα σκεφτεί γι' αυτό. Το παιδί όμως απορροφά και αφομοιώνει το περιβάλλον του. Δέ συγκρατεί μόνο τα πράγματα που βλέπει, αλλά διαμορφώνει με αυτά τον ψυχικό του κόσμο. Υλοποιεί μέσα του όλα αυτά που υπάρχουν στον κόσμο γύρω του, όλα όσα βλέπουν τα μάτια του και ακούν τα αυτιά του. Τα ίδια πράγματα που δεν προκαλούν καμιά αίσθηση και αλλαγή σε έναν ενήλικο που τα έχει συνηθίσει, μεταμορφώνουν ριζικά το παιδί. Ο Σέρ Πέρσυ Νάνν έδωσε ένα ξεχωριστό όνομα στη ζωτική λειτουργία που δέ συγκρατεί συνειδητά, αλλά απορροφά τις εικόνες από την ίδια τη ζωή και τις αφομοιώνει. Χρησιμοποίησε την αρχαία ελληνική λέξη «μνήμη».¹⁶

Παράδειγμα της λειτουργίας αυτής είναι, όπως είδαμε, η όμιλία. Το παιδί δέ «θυμάται» τους ήχους, αλλά τους απορροφά και τους ενσαρκώνει για να μπορέσει μετά να τους

αναπαράγει τέλεια. Μιλᾷ τῇ γλώσσᾳ του σύμφωνα μέ ὅλους τούς πολύπλοκους κανόνες της, μέ ὅλες τίς ἐξαιρέσεις καί τίς ιδιομορφίες της, χωρίς νά τή μελετήσῃ, νά τή διδαχτεῖ ἢ νά χρησιμοποιήσῃ τό μνημονικό του μέ τό συνηθισμένο τρόπο. Ἡ «μνήμη» δέ συγκρατεῖ ποτέ συνειδητά, ἡ μητρική ὅμως γλώσσα στό παιδί γίνεται μέρος τοῦ ψυχισμοῦ καί τῆς προσωπικότητάς του.

Ἐχουμε ἐδῶ, ἀναμφισβήτητα, ἕνα φαινόμενο διαφορετικό ἀπό τήν ἀπλή λειτουργία τῆς μνήμης, μία ἀπό τίς πιό παράξενες πλευρές τῆς διάνοησης στό βρέφος. Μέ τά ιδιαίτερα κέντρα εὐαισθησίας πού διαθέτει τό παιδί δέχεται καί ἀφομοιώνει καθετί γύρω του. Ἡ λειτουργία αὐτή νά δέχεται καί νά παρατηρεῖ τό κάνει ἱκανό νά προσαρμόζεται στή ζωή, μέ μία δύναμη μή συνειδητή πού συναντᾷμε μόνο στήν παιδική ἡλικία.

Στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του τό παιδί προσαρμόζεται. Ἡ προσαρμογή αὐτή εἶναι μία προσπάθεια ἐντελῶς διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού κάνουν οἱ ἐνήλικοι. Ἡ ιδιαίτερη αὐτή ἱκανότητα προσαρμογῆς στό παιδί τό κάνει νά προτιμᾷ νά ζεῖ στή χώρα πού γεννήθηκε, ὅπως καί ἡ μόνη γλώσσα πού μιλᾷ στήν ἐντέλεια εἶναι ἡ μητρική του. "Ἐνας μεγάλος, πού ζεῖ σέ ξένη χώρα, δέν προσαρμόζει ποτέ τή ζωή του μέ τόν ἴδιο τρόπο καί στόν ἴδιο βαθμό. "Ἄς πάρουμε τούς ἱεραπόστολους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πηγαίνουν μέ τή θέλησή τους νά διαδώσουν τήν πίστη τους σέ μακρινές χῶρες. "Ἄν τούς ρωτήσετε ὅμως, θά σᾶς ποῦν ὅτι ἡ ζωή στούς ξένους αὐτούς τόπους ἀπαιτεῖ τεράστιες θυσίες. Ἡ παραδοχή αὐτή δείχνει πόσο περιορισμένη ἱκανότητα προσαρμογῆς σέ ἄλλες συνθήκες ζωῆς ἔχει ὁ ἐνήλικος.

Κοιτάξτε ὅμως τό παιδί. Ἀγαπᾷ τήν πατρίδα πού γεννήθηκε, ὅποια κι ἂν εἶναι. "Ὅσο σκληρή καί ἂν εἶναι ἡ ζωή ἐκεῖ, δέ θά γνωρίσει ποτέ παρόμοια εὐτυχία σέ ἄλλο τόπο. Ὁ Φιλανδός ἀγαπᾷ τίς παγωμένες πεδιάδες τοῦ τόπου του, ὁ Ὁλλανδός τίς ὑγρές ἐκτάσεις τῆς Ὁλλανδίας, γιατί ὁ καθένας τους προσαρμόστηκε καί ἀγάπησε τή χώρα του ἀπό τότε πού ἦταν παιδί.

Ἡ ἀγάπη αὐτή γεννιέται στό παιδί καί συνεχίζεται στόν

ἐνήλικο. Ὁ καθένας ἔχει τό αἶσθημα ὅτι ἀνήκει στόν τόπο του, νιώθει ὑποχρεωμένος νά τόν ἀγαπᾶ, εἶναι πιστός του ὑπέρμαχος. Πουθενά ἄλλοῦ δέ θά βρεῖ τήν ἴδια εἰρήνη καί εὐτυχία.

Παλιά, στήν Ἰταλία, οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν καί πέθαιναν στά χωριά πού εἶχαν γεννηθεῖ, χωρίς νά φεύγουν ποτέ μακριά. Ὅταν ἡ Ἰταλία ἐγινε ἐνιαῖο κράτος, πολλοί, εἴτε γιά νά βροῦν δουλειά εἴτε γιά νά παντρευτοῦν, ἔφευγαν ἀπό τόν τόπο πού γεννήθηκαν. Ἀργότερα ὁμως, ὑπέφεραν συχνά ἀπό μία παράξενη ἀρρώστια: ἦταν χλωμοί, παρουσίαζαν κατάθλιψη, ἀδυναμία, ἀναιμία. Οἱ γιατροί δοκίμαζαν πολλές θεραπείες καί, σάν τελευταία λύση, συμβούλευαν τόν ἄρρωστο νά γυρίσει νά πάρει τόν ἀέρα τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Σέ ὅλες σχεδόν τίς περιπτώσεις, ἡ συμβουλή αὐτή εἶχε τά καλύτερα ἀποτελέσματα. Ὁ ἄρρωστος ξανάβρισκε τό χρῶμα καί τήν ὑγεία του. Ἐλεγαν τότε ὅτι ὁ ἀέρας τῆς πατρίδας εἶναι ἡ καλύτερη γιαιρεία, ἀκόμη καί ἂν τό κλίμα της ἦταν πολύ χειρότερο ἀπό τό κλίμα τοῦ καινούριου τόπου. Οἱ ἄρρωστοι αὐτοί εἶχαν στήν πραγματικότητα ἀνάγκη ἀπό εἰρήνη καί ἡρεμία στή μή συνειδητή τους σκέψη, στοιχεῖα πού μποροῦσε νά τοῦς προσφέρει μόνο ὁ ἀπλός τόπος ὅπου εἶχαν ζήσει στά παιδικά τους χρόνια.

Ἡ δεκτική αὐτή ιδιότητα τοῦ νοῦ, πού διαμορφώνει τόν ἐνήλικο καί τόν προσαρμόζει στήν κοινωνική τάξη, τό κλίμα καί τή χώρα εἶναι τό πιό σημαντικό στοιχεῖο καί ἡ βάση γιά ὀλόκληρη τή μελέτη μας. Ἡ δήλωση «Ἀγαπῶ τήν πατρίδα μου» δέν εἶναι ψεύτικη ἢ ἐπιφανειακή, ἀλλά ἀποκαλύπτει μία βασική πλευρά τοῦ ἀνθρώπου, ἕνα βασικό κομμάτι ἀπό τή ζωή καί τήν προσωπικότητά του.

Μποροῦμε λοιπόν νά καταλάβουμε πῶς τό παιδί, μέ τίς ἰδιαίτερες ψυχικές του δυνάμεις, ἀφομοιώνει τά ἦθη καί τά ἔθιμα τοῦ τόπου ὅπου ζεῖ καί σχηματίζει ἕνα τυπικό ἄτομο τοῦ τόπου καί τοῦ καιροῦ του. Τά τοπικά ἦθη εἶναι ἕνα ἀκόμη δυσεξήγητο χαρακτηριστικό πού διαμορφώνει ὁ ἄνθρωπος στήν παιδική του ἡλικία. Εἶναι φανερό ὅτι τά ἦθη καί ἡ συγκεκριμένη νοοτροπία ἐνός τόπου εἶναι ἐπίκτητα, ἀφοῦ δέν εἶναι φυσικά ἢ ἔμφυτα.¹⁷ Ἀρχίζουμε ἔτσι νά σχηματίζουμε μία πολύ πιό συνοπτική εἰκόνα γιά τή δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ,

πού αναπτύσσει μία συμπεριφορά προσαρμοσμένη όχι μόνο στον τόπο και στην εποχή του, αλλά και στη νοοτροπία του τόπου του. Στην Ινδία, ως ποῦμε, ὁ σεβασμός γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι τόσο μεγάλος πού περιλαμβάνει καὶ τὰ ζῶα; σέ μία λατρεία βαθιά ριζωμένη στὶς κάρδιές τῶν ἀνθρώπων. Ἕνας ἐνήλικος δέ θά ἀποκτήσει ποτέ ἕνα τόσο βαθύ συναίσθημα. Ἡ ἀπλή φράση «πρέπει νὰ σεβόμαστε τὴ ζωὴ» δέν ἐκφράζει τὰ βαθύτερα συναισθήματά μας. Ἴσως πιστεύουμε ὅτι τὸ Ἰνδικό αὐτὸ ἀξίωμα εἶναι σωστό; πρέπει νὰ σεβόμαστε τὴ ζωὴ. Γιὰ μᾶς, ὅμως, εἶναι μόνο ἕνας λογικός συλλογισμός πού δέ συνταράσσει τὰ συναισθήματά μας οὔτε ἀπευθύνεται στό συναισθηματικό μας κόσμο. Ποτέ δέ θά μπορέσει ἕνας Εὐρωπαϊὸς νὰ νιώσει τὸ σεβασμό καὶ τὴ λατρεία πού τρέφουν οἱ Ἰνδοὶ γιὰ τὴν ἀγελάδα, ὡς ποῦμε, οὔτε καὶ ὁ ἰθαγενὴς Ἰνδός, ὅσο καὶ ἂν προσπαθήσει νὰ σκεφτεῖ λογικά, θά μπορέσει ποτέ νὰ διώξει τὰ αἰσθήματα αὐτά. Τὰ πνευματικά αὐτά χαρακτηριστικά, πού μοιάζουν κληρονομικά, εἶναι στὴν πραγματικότητα στοιχεῖα πού διαμόρφωσε τὸ παιδί ἀντλώντας μέσα ἀπὸ τὸ περιβάλλον του. Εἶδαμε μιά φορά σέ ἕναν κῆπο προσαρτημένο στό τοπικὸ μοντεσσοριανὸ σχολεῖο ἕνα μικρὸ Ἰνδὸ, λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ δύο χρονῶν, νὰ κοιτάζει ἔντονα στό χῶμα καὶ νὰ χαράζει κάτι σάν γραμμὴ μέ τὸ δάχτυλό του. Ἔβλεπε ἕνα μυρμηγκι πού εἶχε χάσει τὰ δύο του πόδια καὶ περπατοῦσε μέ δυσκολία. Τὸ παιδί προσπαθοῦσε νὰ τὸ βοηθήσει, χαράζοντάς του ἕνα μονοπάτι. Θά νόμιζε κανεὶς ὅτι ὁ μικρὸς Ἰνδός εἶχε «κληρονομήσει» τὴν ἀγάπη αὐτὴ γιὰ τὰ ζῶα.

Ἕνα ἄλλο παιδί πρόσεξε τὸ περιστατικὸ καὶ πλησίασε ἀπὸ περιέργεια. Εἶδε τὸ μυρμηγκι καὶ τὸ πάτησε μέ τὸ πόδι του. Τὸ παιδί αὐτὸ ἦταν μικρὸς μωαμεθανός ἀλλὰ καὶ ἕνα χριστιανό-πουλο θά εἶχε κάνει τὸ ἴδιο, ἢ θά εἶχε προσπεράσει ἀδιάφορα. Δικαιολογημένα θά σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι εἶχαμε καὶ ἐδῶ ἕνα παράδειγμα πνευματικῆς κληρονομικότητας: εἴμαστε διαφορετικοὶ ἀπὸ τὰ ζῶα, πρέπει λοιπὸν νὰ σεβόμαστε μόνο τὸν ἄνθρωπο.

Τὰ διάφορα ἔθνη στὸν κόσμο ἔχουν διαμορφώσει διαφορετικές θρησκείες, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὅταν κάποιος ἀπαρνιέται συνειδητὰ τὶς παλιές του θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, ἢ καρδιά

του νιώθει μία παράξενη ταραχή, γιατί πεποιθήσεις και συναισθήματα αποτελούν αδιάσπαστο κομμάτι από τον έαυτό μας. «Είναι στο αίμα μας», όπως λέμε. Όλες οι κοινωνικές και ήθικές συνήθειες που διαμορφώνουν την προσωπικότητα ενός ατόμου, τό αίσθημα τῆς φυλῆς, τῆς τάξης και όλα τά άλλα τυπικά γνωρίσματα που τον κάνουν γνήσιο Ἰνδό, Ἰταλό ἢ Ἀγγλο, σχηματίζονται στήν παιδική ἡλικία από τή μυστηριώδη πνευματική δύναμη πού οι ψυχολόγοι ονόμασαν «μνήμη».

Τό ἴδιο ισχύει και για τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα στή στάση, τό βάδισμα και τό παράστημα πού διακρίνουν τον τύπο μιᾶς φυλῆς. Οι ἰθαγενεῖς στήν Ἀφρική διαμορφώνουν μία ειδική κατασκευή για νά αντιμετωπίζουν τά ἄγρια θηρία. Ἄλλοι κάνουν αὐθόρμητα τίς κατάλληλες ἀσκήσεις για νά ὀξύνουν τήν ἀκοή τους και ἡ ὀξεῖα ἀκοή γίνεται χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς φυλῆς τους. Κάθε προσωπικό χαρακτηριστικό πού ἀφομοιώνει τό παιδί χαράζεται ἀνεξίτηλα στό πνεῦμα και, ἀκόμη και ἂν ἀργότερα τό ἀποκηρύξει ἡ λογική, κάτι πάντα μένει στή μή συνειδητή σκέψη. Ἡ «μνήμη» — πού θεωροῦμε ἀνώτερο εἶδος μνημονικοῦ — ὄχι μόνο δημιουργεῖ στό ἄτομο ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ἀλλά και τά κρατᾶ ζωντανά μέσα του. Τά στοιχεῖα πού δέχτηκε και ἀφομοίωσε τό παιδί θά μένουν για ὅλη του τή ζωή καθοριστικά συστατικά τῆς προσωπικότητάς του. Τό ἴδιο γίνεται μέ ὅλα τά μέλη και τά ὄργανα και ἔτσι, στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς, χαράζεται στόν ἄνθρωπο μία μόνιμη ἀτομικότητα πού τον ἀκολουθεῖ σέ ὅλη του τή ζωή.

Μάταια λοιπόν ἐλπίζουμε και ἐπιζητᾶμε νά ἀλλάξουμε τούς ἐνηλίκους. Ὄταν λέμε «αὐτός εἶναι κακομαθημένος» ἢ ὅταν τον παρατηροῦμε για τήν ἀνάγκη συμπεριφορά του, μπορεί νά τον πληγώσουμε, νά τον ταπεινώσουμε ἢ νά τον κάνουμε ἴσως νά συνειδητοποιήσει τίς ἐλλείψεις του, δύσκολα ὅμως θά διορθώσει τά λάθη του, γιατί ἔχουν περάσει στίς ἴνες τοῦ κορμιοῦ του, εἶναι βαθιά ριζωμένα και δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν.

Μέ τον ἴδιο τρόπο ἐξηγεῖται και ἡ δυνατότητα προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου — για νά τήν ονομάσουμε ἔτσι — στίς διάφορες ἐποχές. Ἐνας ἐνήλικος τῶν ἀρχαίων χρόνων δέ θά μποροῦσε νά ζήσει στό σύγχρονο κόσμο, τό παιδί ὅμως προσαρμόζεται

στό πολιτιστικό επίπεδο πού βρίσκει όταν ἔλθει στὸν κόσμο καί αὐτό ἀκολουθεῖ στή διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου πού κατασκευάζει, γιά νά ζήσει καί νά συμμορφωθεῖ μέ τίς συνήθειές του. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ πραγματική λειτουργία τῆς βρεφικῆς ἡλικίας, στή διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι μία διαδικασία προσαρμογῆς. Τό παιδί φτιάχνει ἕνα πρότυπο συμπεριφορᾶς πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐνεργεῖ καί νά ἐπιδραῖ στὸν κόσμο γύρω του.

Σήμερα πιά, θεωροῦμε ὅτι τό παιδί εἶναι ὁ συνδετικός κρίκος πού ἐνώνει τίς διάφορες ἐποχές τῆς ἱστορίας καί τὰ διάφορα ἐπίπεδα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ βρεφική καί ἡ παιδική ἡλικία εἶναι οἱ πιό σημαντικές στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου, γιατί στό παιδί θά ἐμφυσησοῦμε νέες ιδέες, μέ τή βοήθεια τοῦ παιδιοῦ θά βελτιώσοῦμε ἢ θά ἀλλάξουμε τὰ ἤθη καί τίς συνήθειες σέ ἕνα λαό καί θά δώσοῦμε νέα πνοή στά ἐθνικά χαρακτηριστικά του. Γιά νά κάνουμε τόν κόσμο καλύτερο καί νά σκορπίσοῦμε τό φῶς τοῦ πολιτισμοῦ σέ ὅλες τίς γωνιές τῆς γῆς, πρέπει νά στραφοῦμε στά παιδιά.

Μία ἀπό τίς αἰτίες προστριβῆς ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους εἶναι οἱ διαφορές στήν καθημερινή ζωή καί τὰ ἐχθρικά αἰσθήματα πού γεννοῦν. "Αν τὰ παιδιά μεγαλώσουν σέ ἕνα περιβάλλον σύμπνοιας καί κατανόησης, οἱ διαφορές αὐτές θά ἐκλείψουν. "Αν, πάλι, θεωροῦμε ἐκφυλισμένα καί παρηκμασμένα τὰ σύγχρονα ἔθιμα καί θέλοῦμε νά ἀναβιώσουν τὰ παλιά, μοναδικός τρόπος γιά νά τό πετύχοῦμε εἶναι νά ἀπευθύνθοῦμε στά παιδιά.

"Αν δώσοῦμε τήν κατάλληλη φροντίδα καί διαπαιδαγώγηση στά παιδιά, μποροῦμε νά ἐπηρεάσοῦμε τήν κοινωνία. Νά γιατί ἔχουν τόση σημασία οἱ παιδικοί σταθμοί. Τά νήπια, πού θά κατασκευάσουν τόν αὐριανό ἄνθρωπο, ἐπεξεργάζονται μόνο τὰ ὑλικά πού θά τοῦς δώσοῦμε ἐμεῖς.

Ἡ παιδεία ἀσκεῖ ἄμετρη ἐπίδραση στά παιδιά, μέ ὄργανό της τό περιβάλλον, γιατί τό παιδί ἀφομοιώνει τό περιβάλλον του, δέχεται τὰ πάντα ἀπό αὐτό καί τό κάνει μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του. Μέ τίς ἀπεριόριστες δυνατότητές του, τό παιδί μπορεῖ νά γίνει ἀναμορφωτής τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπως εἶναι καί δημιουργός της. Στό παιδί στηρίζοῦμε μία μεγάλη ἐλπίδα καί ἕνα νέο

όραμα. Ἐμεῖς οἱ δάσκαλοι καί παιδαγωγοί μπορούμε νά κάνουμε πολλά γιά νά ὀδηγήσουμε τήν ἀνθρωπότητα σέ μία κατανόηση πιό βαθιά, σέ ἕνα ἀνώτερο πολιτιστικό ἐπίπεδο καί σέ μεγαλύτερη πνευματικότητα.

Ἡ ψυχική ἐμβρυακή ζωή

Πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι τό παιδί ἔχει, ἀπό τή γέννησή του, μία σημαντική πνευματική ζωή καί νά τοῦ φερθοῦμε ἀνάλογα. Πραγματικά, σήμερα δίνεται ἰδιαίτερη προσοχή στήν πνευματική ζωή τοῦ νεογέννητου. Ὁ κλάδος αὐτός παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον γιά τούς ψυχολόγους καί ἴσως δημιουργήσει νέα ἐπιστήμη — ὅπως ἔγινε γιά τή σωματική ζωή τοῦ παιδιοῦ, στήν ὑγιεινή καί τήν παιδιατρική.

Λέμε ὅτι ἡ πνευματική ζωή πού ἐκδηλώνει τό νεογέννητο ἔχει διαμορφωθεῖ σέ προηγούμενο στάδιο, ἀλλιῶς θά ἦταν ἀνύπαρκτη. Πρέπει, δηλαδή νά ὑπῆρχε καί στό ἔμβρυο. Ἄν δεχτοῦμε τήν πρόταση αὐτή, προβάλλει τό ἐρώτημα πότε ἀρχίζει ἡ πνευματική ζωή στή ζωή τοῦ ἐμβρύου. Ξέρουμε ὅτι μερικά παιδιά γεννιοῦται μετά ἀπό ἑφτά μῆνες κύησης ἀντί ἐννέα καί ὁ ὀργανισμός τους εἶναι ἀρκετά συμπληρωμένος γιά νά μπορέσουν νά ζήσουν. Καί στό ἑφταμηνίτικο παιδί λοιπόν — ὅπως καί σ' ἐκεῖνο πού γεννήθηκε στούς ἐννέα μῆνες — πρέπει ἡ ψυχή νά εἶναι ἔτοιμη νά λειτουργήσει. Δέ θά ἐπιμείνω στό παράδειγμα αὐτό, θέλω μόνο νά δείξω τί ἐννοῶ ὅταν ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ψυχικός κόσμος ὑπάρχει σέ ὅλη τή ζωή. Ὅλα τά εἶδη ζωντανῶν ὀργανισμῶν εἶναι προικισμένα τό καθένα μέ ἀνάλογη ψυχική ἐνέργεια, μέ ἕνα ὀρισμένο εἶδος ψυχολογίας, ὅσο πρωτόγονο καί ἂν εἶναι τό πλάσμα. Ἄν παρατηρήσουμε μονοκύτταρους ὀργανισμούς, θά δοῦμε ὅτι ἀκόμη καί αὐτοί δίνουν σημεῖα ὅτι γνωρίζουν. Ἀπομακρύνονται, λόγου χάρη, ἀπό τόν κίνδυνο, ἢ πλησιάζουν τήν τροφή.

Κι ὁμως, μέχρι πρόσφατα πίστευαν ὅτι τό μωρό δέν ἔχει πνευματική ζωή. Τελευταῖα μόνο ἔγιναν δεκτά καί προσαρτήθηκαν στήν ἐπιστημονική εἰκόνα του τά πνευματικά χαρακτηριστικά του, πού δέν εἶχαν παρατηρηθεῖ παλιότερα.

Πρόβαλαν στοιχεῖα πού ρίχνουν καινούριο φῶς στή συνείδηση τοῦ ἐνηλίκου καί τοῦ δείχνουν τίς ὑπευθυνότητές

του. Ἡ γέννηση τοῦ ἀνθρώπου ἐρέθισε τή φαντασία τῶν ἐρευνητῶν καί εἶχε ἀντίκτυπο ὄχι μόνο στήν ψυχοθεραπεία ἀλλά καί στή λογοτεχνία.

Ἄνταν οἱ ψυχολόγοι μιλοῦν τώρα γιά τή «δύσκολη περιπέτεια τῆς γέννησης», ἀναφέρονται ὄχι τόσο στή μητέρα ὅσο στό παιδί, πού ὑποφέρει χωρίς νά μπορεῖ νά διαμαρτυρηθεῖ καί φωνάζει μόνο ὄταν τελειώσουν ἡ ἀγωνία καί οἱ πόνοι του.

Ἡ πιό σκληρή καί δραματική δοκιμασία σ' ὀλόκληρη τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὄταν ἀναγκάζεται ξαφνικά νά προσαρμοστεῖ σέ ἕνα περιβάλλον ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού γνῶριζε, ὄταν ὑποχρεώνεται ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη νά ἀναλάβει ἐντελῶς καινούριες λειτουργίες καί ὅλα αὐτά ὄταν βρίσκεται σέ μία κατάσταση ὑπέρμετρης κόπωσης καί ἐξουθένωσης. Οἱ σύγχρονοι ψυχολόγοι χρησιμοποιοῦν τό νεολογισμό «τρόμος τῆς γέννησης»,¹⁸ γιά νά δείξουν πόσο κρίσιμο εἶναι τό σημεῖο αὐτό στήν πνευματική ζωή τοῦ παιδιοῦ.

Δέν πρόκειται, βέβαια, γιά συνειδητό τρόπο. Ἄν μποροῦσε, ὅμως, τό νεογέννητο νά ἐκφράσει τή σκέψη καί τά αἰσθήματά του, θά τά διατύπωνε κάπως ἔτσι: «Γιατί μέ πετάξατε στόν τρομακτικό αὐτόν κόσμο; Τί νά κάνω; Πῶς νά ζήσω μέ τό νέο αὐτόν τρόπο; Πῶς νά ὑποφέρω ὅλους αὐτούς τούς τρομερούς θορύβους καί κρότους, ἐγώ πού δέν ἄκουγα οὔτε ψίθυρο; Πῶς νά ἀναλάβω μόνο μου ὅλες τίς δύσκολες λειτουργίες πού ἔκανε μέχρι τώρα ἡ μητέρα μου γιά μένα; Πῶς νά χωνέψω, πῶς νά ἀνασάνω; Πῶς νά ἀντέξω τίς ἀπότομες ἐναλλαγές στή θερμοκρασία, ἐγώ πού εἶχα πάντα τή σταθερή καί μετρημένη θερμότητα τοῦ κορμιοῦ της;»

Τό παιδί δέν ἔχει ἐπίγνωση τῶν γεγονότων καί δέ θυμᾶται συνειδητά τό μαρτύριο τῆς γέννησής του. Στήν ψυχή του ὅμως πρέπει νά μένει κάποιο σημάδι, ἔστω καί μή συνειδητό. Τό ξέρεи μέ τή μή συνειδητή του νόηση καί ἀποτολμᾶ μέ τό κλάμα του νά ἐκφράσει ἐκεῖνα πού προσπάθησα νά ἀποδώσω μέ λόγια.

Ἄσοι ἐργάστηκαν στόν τομέα αὐτόν πιστεύουν ὅτι ὑπάρχει τρόπος νά βοηθήσουμε τό παιδί νά κάνει τήν πρώτη του γνωριμία μέ τόν κόσμο. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ὅτι καί τά πιό μικρά παιδιά νιώθουν τό φόβο. Ἄταν, τίς πρῶτες στιγμές τῆς ζωῆς

τους, τά βουτᾶμε ἀπότομα σέ ἕνα λουτρό, τά βλέπουμε συχνά νά κάνουν ἀπεγνωσμένες κινήσεις νά κρατηθοῦν ἀπό κάπου, σάν νά ἔνιωθαν ὅτι πέφτουν. Εἶναι μία τυπική ἀντίδραση φόβου. Ἡ φύση, βέβαια, προνοεῖ γιά τό νεογέννητο: ὑπαγορεύει, ἄς ποῦμε, στή μητέρα τό ἔνστικτο νά ἀγκαλιάσει σφιχτά τό μωρό στόν κόρφο της καί νά τό προστατέψει ἀπό τό φῶς. Καθώς καί ἡ μητέρα εἶναι ἀνήμπορη γιά λίγο καιρό, μένει ἀκίνητη γιά τό δικό της καλό καί μεταδίδει ἔτσι τήν ἀπαραίτητη ἡρεμία καί στό παιδί. Ὅλα γίνονται σάν νά καταλάβαινε ἡ μητέρα ὑποσυνείδητα τό συγκλονιστικό πλήγμα πού πέρασε τό μωρό της. Τό κρατᾶ σφιχτά, τοῦ δίνει ἀπό τή ζεστασιά της, τό προστατεύει ἀπό τόν καταιγισμό τῶν νέων ἐντυπώσεων.

Στόν ἄνθρωπο, ἡ μητέρα δέν ἔχει τόσο ἔντονα μέσα της τά ἔμφυτα αὐτά προστατευτικά μέτρα, ὅσο στά ζῶα. Βλέπουμε, ἄς ποῦμε, πῶς κρύβει ἡ γάτα τά γατάκια της σέ σκοτεινές γωνιές καί δείχνει νευρικότητα ὅταν κάποιος πλησιάσει. Τό ἔνστικτο τῆς προστασίας δέν εἶναι τόσο δυνατό στόν ἄνθρωπο καί χάνεται πιο εὐκολα. Μόλις γεννηθεῖ τό παιδί, κάποιος τό παίρνει, τό πλένει, τό ντύνει, τό κρατᾶ στό φῶς γιά νά δεῖ καλύτερα τί χρῶμα ἔχουν τά μάτια του καί γενικά τό μεταχειρίζεται περισσότερο σάν ἄψυχο ἀντικείμενο παρά σάν ζωντανό πλάσμα. Δέν κυριαρχεῖ πιά ἡ φύση, ἀλλά ἡ ἀνθρώπινη λογική. Οἱ ἐνέργειες ὅμως πού ὑπαγορεύει δέν εἶναι σωστές, γιατί δέν τίς φωτίζει ἡ κατανόηση καί γιατί νομίζουμε, ἀπό συνήθεια, ὅτι τό παιδί δέν ἔχει πνευματική ζωή, δέν καταλαβαίνει.

Πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι τήν ὥρα αὐτή, ἢ μάλλον τή σύντομη στιγμή τῆς γέννησης, πρέπει νά τήν ἀντιμετωπίσουμε διαφορετικά.

Χωρίς νά συνδέεται μέ τή γενική ψυχική ζωή τοῦ παιδιοῦ, ἀποτελεῖ ὡστόσο ἕνα μεμονωμένο ἐπεισόδιο, τήν πρώτη ἐπαφή του μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο. Στή φυσική ἱστορία βλέπουμε πόσο ἔξυπνα προνοεῖ ἡ φύση γιά τή στιγμή αὐτή στά θηλαστικά. Λίγο πρίν φέρεי στό φῶς τά μικρά της, ἡ μητέρα χωρίζεται ἀπό τό ὑπόλοιπο κοπάδι καί μένει ἀπομονωμένη μαζί μέ τά μικρά της γιά λίγη ὥρα ἀφοῦ γεννηθοῦν. Αὐτό συμβαίνει συχνότερα σέ ζῶα πού ζοῦν σέ μεγάλα κοπάδια ἢ σέ ἀγέλη,

ὅπως τὰ ἄλογα, οἱ ἀγελάδες, οἱ ἐλέφαντες, οἱ λύκοι καί τὰ σκυλιά. Ὅλα κάνουν τό ἴδιο. Στήν περίοδο τῆς ἀπομόνωσης, τὰ νεαρά ἄτομα προλαβαίνουν νά προσαρμοστοῦν στό περιβάλλον τους. Ζοῦν μόνα μέ τή μητέρα τους, πού τά περιβάλλει μέ τήν ἀγάπη της, τά προσέχει καί τά προστατεύει. Στή φάση αὐτή τό μικρό ζῶο σταδιακά διαμορφώνει τή συμπεριφορά πού χαρακτηρίζει τό εἶδος του. Ἔτσι, ὅταν ἡ μητέρα ξαναγουρίσει στό κοπάδι, τὰ μικρά μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν στό σύνολο, μέ τήν κατάλληλη προετοιμασία, σωματική καί ψυχολογική. Ἐχουν ἀποκτήσει τή συμπεριφορά τοῦ εἶδους τους καί φέρονται ἀνάλογα, σάν ἀλογάκι, μοσχάκι, λυκόπουλο κλπ.

Θά παρατηρήσουμε ὅτι τὰ θηλαστικά διατηροῦν τά παλιά τους ἐνστικτα στό θέμα αὐτό, ἀκόμη καί ὅταν ἐξημερωθοῦν. Στά σπίτια μας βλέπουμε τὰ κατοικίδια, σκύλους καί γάτες, νά σκεπάζουν τὰ μικρά τους μέ τό σῶμα τους. Συνεχίζουν μέ τόν τρόπο αὐτόν τὰ ἐνστικτα τοῦ ἄγριου ζώου καί πετυχαίνουν μιά στενή ἐπαφή πού κρατᾶ τό νεογέννητο συνδεδεμένο μέ τή μητέρα του. Ἐχει ἀποχωριστεῖ ἀπό τό σῶμα της, ἀλλά εἶναι ἀκόμη ἐνωμένο μαζί της. Εἶναι, νομίζω, ὁ πιό πρακτικός τρόπος γιά νά γίνει μιά βαθμιαία μετάβαση ἀπό τόν ἕναν τρόπο ζωῆς στόν ἐπόμενο.

Τό φαινόμενο αὐτό διατυπώνουμε καί ἐρμηνεύουμε σήμερα μέ τό ἀκόλουθο ἀξίωμα: ἡ ζωτική αὐτή φάση στή ζωή τοῦ ζώου ἐκδηλώνεται μέ τό ξύπνημα τῶν ἐνστίκτων τῆς φυλῆς του στίς πρῶτες μέρες τῆς ζωῆς.

Οἱ πράξεις πού βλέπουμε στό νεαρό ἄτομο δέν εἶναι μόνο ἐνστικτώδεις ἀντιδράσεις πού διεγείρονται ἀνάλογα μέ τίς δύσκολες περιστάσεις πού ἀντιμετωπίζει, ἀλλά ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστο στοιχεῖο στήν πορεία τῆς δημιουργίας.

Κάτι παρόμοιο γίνεται καί στόν ἄνθρωπο. Ἡ γέννηση δέν εἶναι μόνο μιά δύσκολη στιγμή, ἀλλά καί μιά στιγμή κρίσιμη γιά ὅλο τό μέλλον του. Τότε ξυπνοῦν οἱ δυνάμεις πού ἀποθηκεύονται στό δυναμικό του, αὐτές πού θά κατευθύνουν τό τεράστιο δημιουργικό ἔργο πού θά κάνει τό παιδί σάν «πνευματικό ἔμβρυο». Ἡ φύση τοποθετεῖ εὐδιάκριτα ὅρια σέ κάθε βασική ὀργανική ἀλλαγή καί ἔτσι βλέπουμε τόν ὁμφάλιο λῶρο πού κρατοῦσε τό παιδί ἐνωμένο μέ τή μητέρα του νά

φεύγει σέ λίγες μέρες μετά τή γέννηση. Ἡ πρώτη αὐτή φάση ἔχει τή μεγαλύτερη σημασία, γιατί τότε προετοιμάζονται οἱ ἀνεξήγητες δυνάμεις τῆς δημιουργίας.

Θά συγκρατήσουμε, λοιπόν, ὄχι μόνο τό *πνεῦμα* τῆς γέννησης, ἀλλά καί τίς δραστηριότητες πού ὁπωσδήποτε ἀποδεδειγμέναι. Στό παιδί δέν ὑπάρχουν προκαθορισμένες μορφές συμπεριφορᾶς (ὅπως στά ζῶα), πρέπει ὅμως νά ἔχει τή δύναμη νά δημιουργήσῃ μία συμπεριφορά. Δέν ἔχει ἀταβιστικές μνήμες γιά νά τό καθοδηγήσουν, ἀλλά θά νιώσει «νεφελώδεις ἀπροσδιόριστες παρορμήσεις», φορτισμένες μέ δυναμική ἐνέργεια: θά ἔχουν σκοπό νά τό καθοδηγήσουν καί νά ὑλοποιήσουν μέσα του τή μορφή τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς πού συναντᾷ στό περιβάλλον του. Ὄνομάσαμε τίς ἄμορφες αὐτές παρορμήσεις «νεφελώματα».¹⁹

Τά ζῶα γεννιοῦνται ἐξοπλισμένα ἀπό τήν κληρονομικότητα. Ἡ φύση τοῦς ὑπαγορεύει τίς κατάλληλες κινήσεις, τόν ἀπαιτούμενο ἔλεγχο, τή δύναμη νά διαλέγουν τή σωστή τροφή, τήν ἄμυνα πού ταιριάζει στό εἶδος τους.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως πρέπει νά τά προετοιμάσει ὅλα αὐτά στή γενική διάπλαση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς του. Τό παιδί, μετά τή γέννηση, πρέπει νά ἐνσωματώσῃ στή ζωή του ὅλες τίς συνήθειες τῆς κοινωνικῆς ομάδας. Στή γέννησή του, δέν τά κατέχει ἔμφυτα, ἀλλά πρέπει νά τά δεχτεῖ ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο. Τό ζωτικό ἔργο τῆς βρεφικῆς ἡλικίας εἶναι τό ἔργο αὐτό τῆς προσαρμογῆς, πού ἀντικαθιστᾷ τά «κληρονομικά πρότυπα» πού ἔχει τό ἔμβρυο στά ζῶα.

Γέννηση καί ἀνάπτυξη

Χωρίς νά ξεχνᾷμε ὅτι ἐκτελεῖ μία εἰδική λειτουργία, μελετᾷμε τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ σάν «γενικό μηχανισμό» τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, μελέτη πού ἀποδεικνύεται πολύ ἐνδιαφέρουσα.

Τό νεογέννητο βρέφος — μέ ἀτελή ἀκόμη καί τά σωματικά του χαρακτηριστικά — θά ἐξελιχθεῖ σέ ἕνα σύνθετο ὄν, ἕναν τέλειο ἄνθρωπο. Στό μωρό τοῦ ἀνθρώπου δέν «ξυπνᾷ τό ἐνστικτο» ὅπως στά νεογέννητα ζῶα, στήν πρώτη ἐπαφή τους

μέ τον κόσμο. Ἀκόμη καί μετά τή γέννηση, τό μωρό συνεχίζει μία ζωή ἐμβρύου καί διαπλάθει ἔτσι «ἓνα σύνολο ἀπό ἀνθρώπινα ἔνστικτα» μέ ζωτική σημασία γιά τήν ἀνάπτυξή του.

Στήν περίπτωση του, τίποτα δέν εἶναι προκαθορισμένο ἢ προσχηματισμένο καί θά πρέπει μόνο του νά διαμορφώσει τήν πνευματική ζωή του καί ὅλους τούς κινητικούς μηχανισμούς πού θά τοῦ ἐπιτρέψουν νά ἐκφραστεῖ.

Τό βλέπουμε τώρα σάν ἀνίσχυρο πλάσμα πού δέν μπορεῖ οὔτε τό κεφαλάκι του νά ὑποστηρίξει, σέ λίγο ὅμως θά μοιάζει μέ τό παιδί πού ἀνάστησε ὁ Χριστός. Πρῶτα, μᾶς λένε, τό παιδί κάθισε, μετά σηκώθηκε καί μετά ὁ Ἰησοῦς «τό ἔδωσε πίσω στή μητέρα του». Μέ τόν ἴδιο τρόπο, τό καθηλωμένο μωρό θά «ἀποδοθεῖ στήν ἀνθρωπότητα», στή ζωή καί στή δράση πάνω στή γῆ.

Ἡ μυϊκή ἀδράνεια τοῦ παιδιοῦ μᾶς φέρνει στό νοῦ τήν ἀνακάλυψη τοῦ Κόγκιλλ — ὅτι τά ὄργανα σχηματίζονται μετά ἀπό τά νευρικά κέντρα, γιά νά εἶναι ἔτοιμα γιά τό ἔργο τους. Στό παιδί, ἀκόμη, πρέπει νά καταστρωθοῦν τά σχήματα τῆς ψυχικῆς συμπεριφορᾶς πρὶν ἀρχίσει νά κινεῖται. Ἡ ἀπαρχή, δηλαδή, τῆς κίνησης τοῦ βρέφους δέ βρίσκεται στά κινητικά κέντρα, ἀλλά στά κέντρα τῆς νόησης.

Ἡ διανοητική ἀνάπτυξη εἶναι τό πιό σημαντικό στοιχεῖο στή γενική ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου. Οἱ κινήσεις στόν ἄνθρωπο συγκροτοῦνται καί ὀργανώνονται ἀνάλογα μέ τήν καθοδήγηση πού ὑπαγορεύει ἡ πνευματική ζωή του. Τόν ἄνθρωπο διακρίνει ἀπό τά ζῶα ἡ εὐφυΐα, τό πρῶτο χαρακτηριστικό πού διαμορφώνεται, γιά νά ἀκολουθήσουν ὅλα τά ἄλλα.

Τό παιδί γεννιέται μέ ἀτελή ὀργανισμό. Ὁ σκελετός δέν ἔχει ὀστεωθεῖ. Τά κινητικά νεῦρα δέν ἔχουν ἀποκτήσει τήν ἐπικάλυψη μυελίνης, τῆς οὐσίας πού τά διαχωρίζει τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί τούς ἐπιτρέπει νά μεταβιβάζουν τίς διαταγές τοῦ ἐγκέφαλου. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού τό μωρό παραμένει ἀδρανές, σάν περίγραμμα μόνο σώματος, σχεδιασμένο μέ ἀδρές πινελιές.

Ἀπό τό στάδιο αὐτό ἀρχίζει ὁ ἄνθρωπος νά ἀναπτύσσει πρῶτα τή νόησή του καί ἀκολουθεῖ ἡ ὑπόλοιπη ἀνάπτυξη, μέ τή μορφή καί τόν τρόπο δράσης πού τῆς ὑπαγορεύει

ἀποκλειστικά ή πνευματική εξέλιξη.

Είναι ἀνυπολόγιστη ή σημασία του πρώτου αυτού χρόνου τής ζωής και ἀναμφισβήτητα τό προβάδισμα τής νόησης στην ἀνάπτυξη είναι ἀποκλειστικό χαρακτηριστικό του ἀνθρώπου.

Η πολυπλευρη ἀνάπτυξη του παιδιού συντελείται σύμφωνα μέ μία προκαθορισμένη τάξη, όπου όλα ἀκολουθοῦν ἕναν κοινό κανόνα. Ἐάν μελετήσουμε προσεκτικά τήν ἐμβρυακή ἀνάπτυξη και τή συνέχειά της μετά τή γέννηση, θά δοῦμε ὅτι τό κρανίο συμπληρώνει τήν ἀνάπτυξή του ὅταν κλείσουν σταδιακά οἱ «πηγές» (fontanellae). Θά παρατηρήσουμε ὅτι σταδιακά πάλι ἐξαφανίζονται οἱ ραφές, ὅπως ή μετωπιαία. Καί μετά θά δοῦμε πῶς ὀλόκληρη ή δομή του σώματος μεταβάλλει τίς ἀναλογίες της και γίνεται ή τελική ὀστέωση. Γνωρίζουμε ἀκόμη πότε ἀποκτοῦν τήν ἐπικάλυψη τής μυελίνης τά ραχιαία νεῦρα και πότε φτάνει ή παρεγκεφαλίδα (cerebellum) — τό ὄργανο του σώματος πού ἐλέγχει τήν ἰσορροπία και πού εἶναι πολύ μικρό στή γέννηση — στην πλήρη ἀνάπτυξή της και στην κανονική ἀναλογία πρὸς τά ἐγκεφαλικά ἡμισφαίρια. Καί, τέλος, θά παρατηρήσουμε πῶς μεταβάλλονται και διαμορφώνονται οἱ ἐνδοκρινεῖς ἀδένες και οἱ ἀδένες πού ρυθμίζουν τή λειτουργία τής πέψης.

Ἐπί τά στοιχεῖα αὐτά, πού εἶναι γνωστά ἐδῶ και ἀρκετό καιρό, φαίνονται τά διαδοχικά στάδια τής «ώριμανσης» στή σωματική ἀνάπτυξη, πού συμβαδίζουν μέ τίς ἀντίστοιχες ἀλλαγές στή φυσιολογία του νευρικοῦ συστήματος. Ἐτσι, π.χ., πρὶν φτάσουν τά νεῦρα και ή παρεγκεφαλίδα στό σωστό βαθμό ώριμότητας, δέ θά μπορέσει τό παιδί νά κρατήσει τήν ἰσορροπία του, νά καθίσει ἢ νά σταθεῖ ὀρθό.

Ἐπί τήν ἐκπαίδευση και ή ἐξάσκηση δέν εἶναι δυνατό νά ἀλλάξουν τό ρυθμό τής ώριμανσης στό ἄτομο. Τά ὄργανα τής κίνησης ὑπακούουν στίς προσταγές του νοῦ σταδιακά, μέχρι νά φτάσουν στην πλήρη ώριμότητα, και μέχρι τότε ἐκτελοῦν κάπως ἀσυντόνιστες κινήσεις, σάν νά ἤθελαν νά ἀποκτήσουν κάποια πείρα στό περιβάλλον.

Μέ τήν ἐμπειρία και τήν ἄσκηση συντονίζονται σιγά σιγά οἱ κινήσεις του παιδιού και μπορεῖ τελικά νά τίς κατευθύνει μέ τή θέλησή του γιά νά ἐκπληρώσει τούς σκοπούς του.

Σέ αντίθεση μέ τά ζῶα, ὁ ἄνθρωπος δέ γεννιέται μέ συντονισμένες τίς κινήσεις του. Δέν ἔχει ἀκόμη προκαθορισμένο σκοπό καί στόχο. Πρέπει νά δημιουργήσῃ μόνος του τούς στόχους καί τούς σκοπούς του. Πόσο διαφέρει ἀπό τά νεογνά τῶν περισσότερων θηλαστικῶν, πού περπατοῦν, τρέχουν καί πηδοῦν ἀπό τήν πρώτη στιγμή μετά τή γέννησή τους, ἀνάλογα μέ τό εἶδος πού ἀνήκουν! Μποροῦν, ἀπό τήν πρώτη κιάλας στιγμή, νά κάνουν τίς πιό δύσκολες κινήσεις. Νά σκαρφαλώσουν, ἄς ποῦμε, ἄν ἀνήκουν σέ εἶδος ἀναρριχώμενο. Νά πηδοῦν ἐμπόδια, ἢ νά πετοῦν, ἄν αὐτά εἶναι γνωρίσματα τοῦ εἶδους τους.

Ὁ ἄνθρωπος, ἀντίθετα, δέ γεννιέται μέ ἔμφυτες ἱκανότητες, μπορεῖ ὅμως, μέ ἀνυπέρβλητη εὐχέρεια, νά μάθει τίς κινήσεις του. Καί, μέ τήν κατάλληλη ἐξάσκηση, μπορεῖ νά ἐπιδοθεῖ σέ μιάν ἀπεριόριστη ποικιλία ἀπό ἔντεχνες κινήσεις: νά γίνει χειροτέχνης, ἀκροβάτης, χορευτής, μουσικός ἢ πρωταθλητής σέ κάποιο ἄθλημα.

Ἡ ποικιλία αὐτή στίς κινήσεις δέν ὀφείλεται μόνο σέ μιάν ἀπλή ὠρίμανση τῶν κινητικῶν ὀργάνων, ἀλλά, ἀναπόσπαστα, στήν πρακτική πείρα καί τήν ἐξάσκηση. Μέ ἄλλα λόγια, στηρίζεται στή μάθηση. Ὁ καθένας μας δημιουργεῖ τίς ἱκανότητες καί τίς ἐπιδεξιότητές του ξεκινώντας πάντα ἀπό τήν ἴδια σωματική διαμόρφωση πού χαρακτηρίζει ὅλους τούς συνανθρώπους του. Μόνος του ὁ ἄνθρωπος τελειοποιεῖται καί ὀλοκληρώνεται.

Εἰδικότερα, στό παιδί, εἶναι σημαντικό νά διαχωρίσουμε τά διάφορα στάδια τῆς ἀνάπτυξης.

Πρέπει νά ἀρχίσουμε ἀπό τήν παραδοχή ὅτι τό παιδί κινεῖται ὅταν τό σῶμα του εἶναι ἔτοιμο γιά τήν κίνηση καί ὅταν φτάσει στόν κατάλληλο βαθμό ὠρίμανσης, ἢ κίνησή του ὅμως ἐξαρτᾶται ἐπίσης καί ἀπό τή διανοητική του ἀνάπτυξη. Στόν ἄνθρωπο, ὅπως εἶδαμε, ἀναπτύσσεται πρῶτα ἡ διανοητική πλευρά. Τά ὄργανα δέ διαμορφώνονται πρίν συντελεστεῖ ἡ ἀνάπτυξη αὐτή, γιά νά μπορέσει νά τά χρησιμοποιήσῃ ὁ νοῦς. Μόλις δραστηριοποιηθοῦν τά ὄργανα, συνεχίζεται ἡ πνευματική ἀνάπτυξη, πάντα μέ τή βοήθεια τῆς κίνησης, πού ἐπιτρέπει στό παιδί νά γνωρίσει τό περιβάλλον του. Ἄν, δηλαδή, ἕνα

παιδί δέν μπορέσει νά χρησιμοποιήσει τίς κινητικές του δυνάμεις μόλις διαμορφωθοῦν, θά ἐμποδιστεῖ καί θά καθυστερήσει ἡ πνευματική του ἀνάπτυξη. Χωρίς νά ἀκολουθεῖ προκαθορισμένα ὄρια, ἡ πνευματική ἀνάπτυξη στό παιδί ἐξαρτᾶται σημαντικά ἀπό τή δυνατότητά του νά χρησιμοποιήσει τά διαμορφωμένα ὄργανα τῆς δράσης καί νά ὑπερικήσει ἔτσι τήν ἀδυναμία του, ἀκολουθώντας πάντα μία ἰδιόμορφη πορεία.

Ἐνα μόνο μυστήριο περιβάλλει τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἀόρατος μελλοντικός προορισμός της. Σέ κάθε ἄτομο θά καρποφορήσουν διαφορετικές δυνάμεις, πού εἶναι ἀδύνατο νά διερευνηθοῦν ὅσο βρίσκεται ἀκόμη τό παιδί στήν κατάσταση τοῦ πνευματικοῦ ἐμβρύου.

Στήν περίοδο αὐτή παρατηροῦμε τήν ἐκπληκτική ὁμοιομορφία ὄλων τῶν μωρῶν σέ ὅλο τόν κόσμο. Μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι ὅλα τά μωρά εἶναι ἴδια, μόλις γεννηθοῦν, καί ἀναπτύσσονται μέ τόν ἴδιο τρόπο καί σύμφωνα μέ τούς ἴδιους νόμους. Μέσα στό μυαλό τους γίνονται διεργασίες σχεδόν ὅμοιες μέ ἐκεῖνες πού γίνονταν στό ἐμβρυακό σῶμα τους. Στό ἔμβρυο ἡ κατάτμηση τῶν κυττάρων ἀκολουθεῖ πάντα τά ἴδια στάδια καί μέ δυσκολία διακρίνει κανεῖς τά ἔμβρυα τῶν διάφορων εἰδῶν. Καί ὅμως τά κύτταρα μέ τόν πολλαπλασιασμό τους θά παράγουν πλάσματα ἐντελῶς διαφορετικά, μία σαύρα, ἕνα πουλί, ἕνα λαγό. Ὅλα σχηματίζονται στήν ἀρχή μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἀργότερα ὅμως ἐμφανίζουν ἔντονες διαφορές.

Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό πνευματικό ἔμβρυο, πού μπορεῖ ἀργότερα νά ἐξελιχτεῖ σέ μεγαλοφυή καλλιτέχνη, σέ λαϊκό ἡγέτη, σέ ἄγιο ἢ σέ συνηθισμένο ἄνθρωπο. Ἀλλά καί ἀνάμεσα στούς συνηθισμένους ἀνθρώπους θά ἐκδηλωθοῦν οἱ πιό διαφορετικές προτιμήσεις καί κλίσεις καί θά τούς ὀδηγήσουν σέ διαφορετικές θέσεις στήν κοινωνική διάρθρωση. Φαίνεται, δηλαδή, καθαρά ὅτι δέν προορίζονται ὅλοι νά «κάνουν τό ἴδιο πράγμα», νά «φέρονται μέ τόν ἴδιο τρόπο», ὅπως γίνεται στά κατώτερα ὄντα, ὅπου ἡ κληρονομικότητα περιορίζει ἀνυπέρβλητα τή δραστηριότητά τους.

Τή μεταγενέστερη αὐτή ἐξέλιξη, τό διαφορετικό προορισμό πάνω στή γῆ δέν μποροῦμε ποτέ νά τά προβλέψουμε οὔτε νά

τά υπολογίσουμε στην έμβρυακή περίοδο τής διαμόρφωσης, τήν περίοδο μετά τή γέννηση, όταν γίνεται ή πνευματική διάπλαση του ανθρώπου.

Στήν περίοδο αυτή, μπορούμε μόνο νά βοηθήσουμε τή ζωή νά ξεδιπλωθεί, μέ τόν ίδιο τρόπο σέ όλους. Για όλους υπάρχει μία περίοδος προσαρμογής. Σέ όλους ή πνευματική εξέλιξη ξεκινά τήν περιπέτεια τής ζωής. "Αν στήν πρώτη αυτή περίοδο δοθεί βοήθεια ανάλογη μέ τίς απαιτήσεις τής ανθρώπινης ζωής, θά είναι εξασφαλισμένο τό όφελος νά μπορέσει αργότερα τό άτομο νά αναπτύξει πλέρια τίς ατομικές του δυνατότητες.

Γι' αυτό, για τό νεογέννητο βρέφος υπάρχει μόνο ένας τρόπος διαπαιδαγώγησης καί φροντίδας. "Αν δεχτούμε ότι ή παιδεία αρχίζει μέ τή γέννηση, στήν περίοδο αυτή μπορεί νά υπάρξει μόνο ένα είδος παιδείας. Δέν έχει νόημα νά μιλάμε για διαφορές στήν ανατροφή τών μωρών στήν Ινδία, τήν Κίνα ή τήν Εύρώπη. Ούτε για μωρά πού ανήκουν σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Μπορούμε μόνο νά μιλάμε για τή μέθοδο πού ακολουθεί τή φυσική εξέλιξη του ανθρώπου. "Όλα τά μωρά έχουν τίς ίδιες ψυχικές ανάγκες καί ακολουθοῦν τήν ίδια πορεία στήν εξέλιξή τους, μέχρι νά φτάσουν στήν τελική διαμόρφωση του ανθρώπινου πλάσματος. "Όλοι περνοῦν από τίς ίδιες φάσεις στήν ανάπτυξη.

Ο φιλόσοφος, ό στοχαστής ή ό έμπειρικός έρευνητής δέν είναι σέ θέση νά προτείνουν λύσεις, νά όρίσουν μία συγκεκριμένη μορφή συμπεριφοράς πρός τό νεογέννητο, γιατί τό θέμα ξεπερνά τά όρια τής προσωπικής γνώμης. Μόνο ή φύση, πού έχει θεσπίσει νόμους καί έχει προσδιορίσει τίς ανθρώπινες ανάγκες στήν πορεία τής ανάπτυξης, μπορεί νά μάς υπαγορεύσει τήν παιδαγωγική μέθοδο πού θά ακολουθήσουμε. Γιατί αυτό έξυπακούει ό στόχος τής παιδείας — νά ικανοποιήσει τίς ανάγκες καί νά εκπληρώσει τούς νόμους τής φύσης.

Τούς νόμους αυτούς καί τίς ανάγκες θά υποδείξει τό ίδιο τό παιδί μέ τίς αυθόρμητες εκδηλώσεις του καί μέ τήν πρόοδό του. Η ήρεμία καί ή χαρά του, ή ένταση στίς προσπάθειες καί ή συνέπεια στήν ελεύθερη ανταπόκρισή του μαρτυροῦν γι' αυτά.

Μοναδική μας φροντίδα καί χρέος είναι νά έρμηνεύουμε τίς

έκδηλώσεις του αυτές και νά τό έξυπηρετοῦμε ὅσο γίνεται καλύτερα.

Ἡ στιγμή τῆς γέννησης

Ἡ ψυχολογία σήμερα διαχωρίζει μία σύντομη ἀλλά σημαντική περίοδο, τή στιγμή τῆς γέννησης, ἀπό τήν περίοδο ἀνάπτυξης πού ἀκολουθεῖ. Μέχρι τώρα, ἡ ἐρμηνεία τῆς βασίστηκε μόνο στήν ἄποψη τοῦ Φρόυντ, πού δίνει ὡστόσο ἀξιόλογα πραγματικά στοιχεῖα καί κάνει ἕνα σαφή διαχωρισμό ἀνάμεσα στά συμπτώματα τῆς «παλινδρόμησης», πού συνδέονται ἄμεσα μέ τό τραῦμα τῆς γέννησης, καί τά συμπτώματα «καταστολῆς», πού ἐξαρτῶνται ἀπό τίς συνθηκες πού ἐπικρατοῦν στήν ἐπόμενη περίοδο τῆς ἀνάπτυξης. Οἱ παλινδρομήσεις δέν εἶναι καταστολές. Δηλώνουν μόνο μιάν ἀπόφαση μή συνειδητή στό νεογέννητο νά γυρίσει πίσω, ἀντί νά προχωρήσει στήν ἀνάπτυξη.

Τό «τραῦμα τῆς γέννησης», ὅπως διαπιστώνεται τώρα, ἔχει πολύ σοβαρότερες συνέπειες ἀπό τό κλάμα καί τίς φωνές τοῦ βρέφους. Προκαλεῖ μιάν ἀνάπτυξη ὄχι κανονική στό παιδί, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀλλάζει ὁ ψυχισμός του καί νά ἀποκλίνουν οἱ ψυχικές του δυνάμεις. Ἀντί νά πάρει τό δρόμο πού ὀνομάζουμε κανονικό, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ ἐκτρέπεται πρὸς μιάν ἄτυχη κατεύθυνση.

Τά παιδιά πού ἀντιδροῦν ἀρνητικά στό συγκλονιστικό πλήγμα τῆς γέννησης δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι δέν προοδεύουν ἀλλά μένουν προσκολλημένα στήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε πρὶν γεννηθοῦν. Ἡ παλινδρόμηση ἐκδηλώνεται μέ διάφορα συμπτώματα, πού ἔχουν ὅλα ἕνα κοινό χαρακτηριστικό: τό ἄτομο πού τά παρουσιάζει μοιάζει νά ἔχει ἀποφασίσει, μετά ἀπό κρίση καί ὠριμη σκέψη, νά γυρίσει πίσω ἐκεῖ ἀπό ὅπου ἦρθε. Θεωρεῖται φυσιολογικό νά κοιμᾶται τό μωρό πολλές ὥρες, ὁ ὑπερβολικός ὕπνος ὅμως δέν εἶναι φυσιολογική ἐκδήλωση ἀκόμη καί στό νεογέννητο καί ὁ Φρόυντ θεωροῦσε τόν ὑπερβολικό αὐτό ὕπνο σάν ἕνα εἶδος καταφύγιο στό ὁποῖο στρέφεται στό παιδί καί πού ἐκφράζει τήν ἀποστροφή πού νιώθει γιά τή ζωή καί τόν κόσμο.

Ακόμη, ό ύπνος περιέχει τό βασίλειο τουϊ μή συνειδητουϊ.
"Όταν έχουμε σοβαρά προβλήματα, καταφεύγουμε στον ύπνο, γιατί βρίσκουμε εκεί τά όνειρα και αποφεύγουμε τήν πραγματικότητα. Στόν ύπνο υπάρχει ζωή χωρίς τήν ανάγκη νά παλέψουμε και νά αγωνιστοϋμε. Ό ύπνος είναι ένα καταφύγιο, μία υπαναχώρηση από τόν κόσμο. Έχει σημασία ακόμη και ή θέση τουϊ σώματος στόν ύπνο. Η φυσική στάση τουϊ νεογέννητου είναι νά έχει τά χέρια κοντά στό πρόσωπο και τά πόδια μαζεμένα. Σε μερικές όμως περιστάσεις τό άτομο διατηρεί τή στάση αυτή ακόμη και στην ενήλικη ζωή και δείχνει, θά νόμιζε κανείς, μία επιστροφή στην έμβρυακή θέση τουϊ σώματος μέσα στη μήτρα. Ένα άλλο σύμπτωμα παλινδρόμησης μπορεί νά είναι τό ύστερικό κλάμα τουϊ μωρουϊ όταν ξυπνά από τόν ύπνο. Μοιάζει τρομαγμένο, σαν νά πρόκειται νά ζήσει πάλι τή φρικτή εκείνη στιγμή πού τό έφερε στόν αποκρουστικό κόσμο. Συχνά τά μικρά παιδιά υποφέρουν από έφιάλτες πού μεγαλώνουν τήν αντιπάθειά τους και τήν αποστροφή για τή ζωή.

Στά χρόνια πού θά ακολουθήσουν, ή παλινδρόμηση μπορεί νά εμφανιστεί σαν μία τάση προσκόλλησης στους άλλους, σαν φόβος τής μοναξιάς. Η προσκόλληση αυτή δέν είναι σημάδι τρυφερότητας αλλά φόβου. Τό παιδί είναι δειλό και θέλει νά μένει πάντα δίπλα σε κάποιον, συνήθως τή μητέρα. Δέν τουϊ άρέσει νά βγαίνει έξω, προτιμά νά μένει στό σπίτι και νά απομονώνεται από τόν κόσμο. Όλα όσα θά έπρεπε νά τό ευχαριστοϋν τό γεμίζουν πανικό και νιώθει αποστροφή για τίς νέες έμπειρίες. Βρίσκει αντιπαθητικό τό περιβάλλον του και όχι έλκυστικό, όπως θά ήταν φυσικό νά τό θεωρεί ένα πλάσμα πού αναπτύσσεται. "Αν, βέβαια, από τά πρώτα του χρόνια, τό παιδί νιώθει αποστροφή για τό περιβάλλον μέσα στό όποιο μεγαλώνει, αυτό όπωςδήποτε θά έμποδίσει τήν όμαλή του ανάπτυξη. Τό παιδί αυτό δέ θά θελήσει ποτέ νά κάνει νέες κατακτήσεις, οϋτε θά μπορέσει νά αφομοιώσει και νά δεχτεί τόν κόσμο. Θά δυσκολεύεται πάντα νά δέχεται τά έξωτερικά έρεθίσματα και ποτέ δέ θά τά απορροφήσει έντελως. Ό χαρακτηρισμός πού τουϊ ταιριάζει είναι ή ζωντανή έκφραση τουϊ αξιώματος: «Ό άνθρωπος γεννιέται για τή θλίψη». Όλα τό κουράζουν.

Ακόμη και η αναπνοή μοιάζει να απαιτεί προσπάθεια και κάθε πράξη του είναι αντίθετη στην κλίση του. Οί άνθρωποι που ανήκουν στην κατηγορία αυτή έχουν ανάγκη από περισσότερο ύπνο και ξεκούραση από τους άλλους. Η πέψη τους είναι συνήθως ελαττωματική. Μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί τι μέλλον περιμένει τά παιδιά αυτά, γιατί, δυστυχώς, τά συμπτώματα της παλινδρόμησης δέν είναι παροδικά και θά συνοδεύουν τό παιδί σέ όλη του τή ζωή. Ο τύπος αυτός παιδιοῦ κλαίει εύκολα, ζητᾶ βοήθεια όλη τήν ὥρα, μοιάζει τεμπέλικο, λυπημένο και θλιμμένο. Όταν μεγαλώσει, ἔχει ἀκόμη μιάν ἀπόστροφή γιά τόν κόσμο, διστάζει νά γνωρίσει ξένους και εἶναι βασικά δειλό. Οί άνθρωποι αυτοί μειονεκτοῦν στόν ἀγώνα τῆς ὑπαρξης. Ἀπό τήν κοινωνική ζωή τους λείπει ἡ χαρά, τό θάρρος και ἡ εὐτυχία.

Αὐτή εἶναι ἡ τρομερή ἐκδίκηση τοῦ ψυχικοῦ ὑποσυνείδητου. Ἡ συνειδητή μνήμη ξεχνᾶ, τό ὑποσυνείδητο ὅμως δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι δέ νιώθει και δέ θυμᾶται τίποτα και κάνει κάτι χειρότερο, καταγράφει τίς ἐντυπώσεις τοῦ ἐπίπεδου αὐτοῦ στην ἀρχέγονη «μνήμη» που τίς χαράζει πάνω στην ἴδια τήν προσωπικότητα.

Εἶναι ἕνας μέγανος κίνδυνος γιά τήν ἀνθρωπότητα τό παιδί που δέν ἔχει τήν κατάλληλη προστασία γιά νά μπορέσει νά ἔχει μία κανονική διάπλαση. Τό παιδί αὐτό θά πάρει ἀργότερα ἐκδίκηση ἀπό τήν κοινωνία, μέ τόν ἐνήλικο που θά ἔχει διαμορφώσει. Ἡ ἐθελουφλία μας δέ φέρνει στό παιδί τήν ἐξέγερση, ὅπως θά ἔκανε σέ ἐνηλίκους, ἀλλά διαπλάθει ἀνθρώπους πιό ἀδύναμους και μειονεκτικούς ἀπό τό κανονικό.

Προκαλεῖ ἐσωτερικές ἀλλαγές που ἐμποδίζουν τή ζωή τοῦ ἀτόμου και διαμορφώνουν προσωπικότητες που καθυστεροῦν τήν πρόοδο τοῦ κόσμου.

«Νεφελώματα»

Τόνισα πιό πάνω τή σημασία που ἀναγνωρίζουν τώρα οί ψυχολόγοι στή στιγμή τῆς γέννησης γιά όλη τήν ψυχική ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Μέχρι ἐδῶ ἀναφέραμε μόνο τίς παλιότερες παρατηρήσεις, που σημειώνουν τόν κίνδυνο τῆς παλινδρόμη-

σης. Σέ συνδυασμό μέ αυτές, θά εξετάσουμε τά μέτρα πού παίρνουν ὅλα τά θηλαστικά γιά νά προστατέψουν τά μικρά τους. Ἀπό τίς πρῶτες κιόλας παρατηρήσεις, οἱ φυσιολίφες ἔφτασαν στό συμπέρασμα ὅτι στίς πρῶτες ὤρες μετά τή γέννηση ἡ φροντίδα τῆς μητέρας, ἔντονη, ἀποκλειστική καί χαρακτηριστική, ἀντιστοιχεῖ στό νεογέννητο μέ ἓνα ξύπνημα τῶν ἐνστίκτων τοῦ εἶδους καί τῆς φυλῆς. Ἡ παρατήρηση αὐτή μᾶς ὁδηγεῖ σέ χρήσιμα συμπεράσματα πού βοηθοῦν γιά μιᾶ καλύτερη κατανόηση τῆς ψυχολογίας τοῦ μικροῦ παιδιοῦ.

Βλέπουμε δηλαδή πόση σημασία ἔχει ἡ προσαρμογή τοῦ παιδιοῦ στόν κόσμο ἀλλά ταυτόχρονα καί ἡ συγκλονιστική ἐμπειρία τῆς γέννησής του, πού δείχνει ὅτι καί αὐτό χρειάζεται μιᾶ εἰδική μεταχείριση, ὅπως καί ἡ μητέρα. Διαφορετικοί κίνδυνοι ἀπειλοῦν τή μητέρα καί τό παιδί καί οἱ δύο ὁμως ἀντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες. Τό παιδί διατρέχει ἓνα μεγάλο κίνδυνο γιά τή σωματική του ζωή, λιγότερο ὁμως σοβαρό ἀπό τόν κίνδυνο πού ἀπειλεῖ τήν πνευματική του ζωή. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι μόνη αἰτία γιά τά συμπτώματα τῆς παλινδρόμησης εἶναι τό τραῦμα τῆς γέννησης, τότε θά ἔπρεπε ὅλα τά παιδιά νά παρουσιάζουν τά συμπτώματα αὐτά. Γι' αὐτό δεχόμαστε μιᾶ ὑπόθεση πιό συνοπτική, πού περιλαμβάνει καί τόν ἄνθρωπο καί τά ζῶα. Εἶναι φανερό ὅτι στίς πρῶτες ὤρες καί μέρες τῆς ζωῆς συμβαίνει κάτι μέ πρωταρχική σημασία. Στά θηλαστικά ἔχουμε τό ξύπνημα τῆς κληρονομικῆς συμπεριφορᾶς. Τό παιδί δέ θά ἀκολουθήσει κληρονομικά πρότυπα συμπεριφορᾶς, διαθέτει ὁμως «δυνάμεις σέ δυνητική κατάσταση» πού θά τό ὁδηγήσουν στήν ἀνάπτυξη μέ τή βοήθεια τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πού τό περιβάλλει.

Μέ ἀρχή τήν ὑπόθεση αὐτή, διατυπώσαμε τή θεωρία τῶν «νεφελωμάτων». Παρομοιάζουμε τίς δημιουργικές ἱκανότητες πού θά βοηθήσουν τό παιδί νά δεχτεῖ καί νά ἀφομοιώσει τά στοιχεῖα ἀπό τό περιβάλλον του, μέ τά ἀστρικά «νεφελώματα» ἀπό τά ὁποῖα ἔλκουν τήν προέλευσή τους τά οὐράνια σώματα. Τά σωματίδια στά οὐράνια «νεφελώματα» εἶναι ἐξαιρετικά ἀπομακρυσμένα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί τά νεφελώματα δέν ἔχουν πραγματική ὑπόσταση, σχηματίζουν ὡστόσο ἓνα ὁρατό σῶμα πού φαίνεται ἀπό μιάν ἀπόσταση ἄρκετά μεγάλη σάν νά

άνηκει σέ κάποιο άστερισμό. Μέ τό πέραςμα τοῦ χρόνου τό νεφέλωμα αὐτό ἀλλάζει καί γίνεται θετικό καί συγκεκριμένο. "Ετσι καί στό παιδί, ἀναφύονται ἀργά στοιχεῖα πού εἶναι κληρονομικά, προέρχονται ὁμως ἀπό μία ἐνστικτώδη τάση πού εἶναι κληρονομική. Για παράδειγμα, τό παιδί δέχεται ἀπό τό νεφέλωμα τῆς ὀμιλίας τά κατάλληλα ἐρεθίσματα καί τήν ἀνάλογη καθοδήγηση γιά νά διαπλάσει μέσα του τή μητρική του γλώσσα. Ἡ γλώσσα αὐτή δέν ὑπάρχει ἔμφυτη μέσα του, τό παιδί ὁμως βρίσκει τά στοιχεῖα τῆς στό περιβάλλον του καί τά δέχεται ἀκολουθώντας στερεότυπους νόμους. Μέ τή βοήθεια τῶν νεφελωμάτων τῆς ὀμιλίας, τό παιδί καταφέρνει νά ξεχωρίζει τούς ἤχους τοῦ λόγου ἀπό τούς ἄλλους ἤχους καί θορύβους πού τό περιστοιχίζουν. Τό νεφέλωμα αὐτό τοῦ ἐπιτρέπει νά ὑλοποιήσει τή γλώσσα πού ἀκούει τό ἴδιο τέλεια σάν νά ἦταν κληρονομικό χαρακτηριστικό τῆς φυλῆς του. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἀποκτᾶ τά κοινωνικά ἤθη, ἔθιμα καί χαρακτηριστικά πού τό κατατάσσουν στό συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο τοῦ τόπου ὅπου ἀνήκει.

Τό νεφέλωμα τῆς ὀμιλίας δέν περιέχει τά στοιχεῖα τῆς γλώσσας πού θά διαμορφώσει τό παιδί, δίνει ὁμως τήν ἀπαιραίτητη ὠθηση γιά νά κατασκευάσει τό παιδί τή γλώσσα πού ἔτυχε νά μιλιέται στό περιβάλλον πού γεννήθηκε. Τή γλώσσα αὐτή θά διαπλάσει καί θά διαμορφώσει στήν ἴδια χρονική περίοδο, ἀκολουθώντας τήν ἴδια διαδικασία μέ ὅλα τά παιδιά σέ ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου.

Παρατηροῦμε ἐδῶ μία βασική διαφορά ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τά ζῶα. Τό νεογέννητο ζῶο παράγει σχεδόν ἀμέσως μετά τή γέννησή του τούς χαρακτηριστικούς ἤχους τῆς φωνῆς τοῦ εἶδους του, γιατί τό πρότυπό τους εἶναι μέρος τῆς κληρονομικότητάς του. Τό παιδί, ἀντίθετα, μένει ἄλαλο γιά ἕνα ἀρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα καί μετά μιλά τή γλώσσα πού ἀκούει νά μιλοῦν γύρω του. "Ετσι, μπορεῖ ἕνας μικρός Ὁλλανδός πού μεγαλώνει στήν Ἰταλία νά μιλήσει ἰταλικά καί ὄχι ὀλλανδικά, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ γονεῖς του εἶναι βέροι Ὁλλανδοί.

Φαίνεται, λοιπόν, καθαρά ὅτι τό παιδί δέν κληρονομεῖ ἕνα προκαθορισμένο πρότυπο γιά τή γλώσσα του, κληρονομεῖ

ὅμως τή δύναμη νά κατασκευάσει μία γλώσσα μέ μία δραστηριότητα ἀφομοίωσης μή συνειδητή. Τή δυνητική αὐτή ἱκανότητα — πού μπορεί νά παρομοιαστεῖ μέ τά *γονίδια* τοῦ γεννητικοῦ κυττάρου πού ἐλέγχουν τοὺς ἀναπτυσσόμενους ἰστούς στό σχηματισμό ἑνός σύνθετου καί προσδιορισμένου ὀργάνου — ὀνομάσαμε «νεφέλωμα τῆς γλώσσας».

Μέ τόν ἴδιο τρόπο, τά νεφελώματα πού κατευθύνουν τή δύναμη τοῦ παιδιοῦ νά προσαρμόζεται στό περιβάλλον του καί νά ἐμφανίζει τήν κοινωνική συμπεριφορά τοῦ συνόλου πού τό περιβάλλει κατά τή γέννησή του δέ μεταδίδουν τά διαδοχικά πρότυπα συμπεριφορᾶς πού ὀδήγησαν τή φυλή στό σημερινό πολιτιστικό της ἐπίπεδο μέ τήν κληρονομικότητα, ἀλλά παρέχουν στό παιδί, μόλις γεννηθεῖ, τή δυνατότητα νά δεχτεῖ καί νά ἀφομοιώσει τά συγκεκριμένα αὐτά πρότυπα πού βρίσκει γύρω του. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ὅλες τίς ἄλλες πνευματικές ἐπιτεύξεις τοῦ παιδιοῦ. Ὅπως σωστά γράφει ὁ Καρρέλ,²⁰ «Ὁ γιός ἑνός φυσικοῦ δέ θά κληρονομήσει κανένα στοιχεῖο ἀπό τή γνώση τοῦ πατέρα του. Ἄν ἐγκαταλειφτεῖ σέ ἕνα ἔρημο νησί, θά εἶναι τό ἴδιο πρωτόγονος ὅσο καί ὁ ἄνθρωπος τοῦ Κρο-Μανιόν».

Στό σημεῖο αὐτό θά κάνω μία διευκρίνιση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεί νά σχημάτισε τήν ἐντύπωση ὅτι, μέ τόν ὄρο «νεφελώματα», ἐννοοῦμε διάφορες ἐνστικτώδεις δυνάμεις, καθεμιά μέ δική της ἀνεξάρτητη ὕπαρξη, καί θά μᾶς ἀντιτάξει ὅτι κάτι τέτοιο θά ἐπισκίαζε τή βασική ἐνότητα τοῦ νοῦ. Χρησιμοποιοῦμε ὅμως ἐδῶ τήν ἀναλογία μέ τά νεφελώματα μόνο σάν μέσο περιγραφῆς, χωρίς καμιάν ἀναφορά σέ κάποια ἀτομιστική ἀντίληψη γιά τό νοῦ. Θεωροῦμε τό μηχανισμό τῆς σκέψης δυναμικό σύνολο, πού μεταλλάσσει τή δομή του μέ τήν πρακτική ἐμπειρία πού ἀποκομίζει ἀπό τό περιβάλλον του. Τό καθοδηγεῖ δηλαδή μία ἐνέργεια (τό «ὀρμέμφυτο»²¹) μέ καθορισμένα καί διαφοροποιημένα στάδια, τά νεφελώματα.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι, γιά κάποιο ἄγνωστο λόγο, δέ λειτουργεῖ τό νεφέλωμα τῆς ὀμιλίας, ἢ ἀργεῖ νά ἐμφανιστεῖ. Στήν περίπτωση αὐτή τό παιδί δέ θά μιλήσει. Ἡ ἀνωμαλία αὐτή, πού εἶναι ἀρκετά συνηθισμένη, προκαλεῖ ἕνα εἶδος ἀλαλιᾶς σέ παιδιά μέ ἐντελῶς κανονικά ὄργανα ἀκοῆς καί λόγου καί μέ μυαλό ἐπίσης κανονικό. Συνάντησα ἀρκετές τέτοιες περιπτώ-

σεις πού ἔφερναν σέ ἀμηχανία τούς εἰδικούς νευρολόγους καί ὠτορινολαρυγγολόγους σάν νά ἦταν αἰνίγμα τῆς φύσης. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τίς περιπτώσεις αὐτές καί νά διερευνήσουμε τά περιστατικά πού ἔγιναν στίς πρῶτες ὥρες καί μέρες στή ζωή τῶν ἄτυχων αὐτῶν παιδιῶν.

Ἡ θεωρία τῶν «νεφελωμάτων» μπορεῖ νά ρίξει φῶς σέ πολλά σκοτεινά σημεία σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ δυνατότητα προσαρμογῆς στό κοινωνικό σύνολο. Ἴσως μάλιστα ἀποδειχτεῖ ὅτι ἔχει μεγαλύτερη πρακτική ἐπιστημονική ἀξία ἀπό τίς ὑποτιθέμενες ἐπιπτώσεις πού ἔχει τό «τραῦμα τῆς γέννησης». Ὑποστηρίζω ὅτι πολλά ἀπό τά συμπτώματα παλινδρόμησης ἐμφανίζονται γιατί λείπει ἡ ζωτική παρόρμηση πού θά ὀδηγήσει τό παιδί στήν κοινωνική προσαρμογή. Στίς περιπτώσεις αὐτές, τό παιδί δέν προσλαμβάνει στοιχεῖα ἀπό τό περιβάλλον του ἐπειδή τοῦ λείπει ἡ ἀνάλογη εὐαισθησία, ἢ ἐμφανίζει ἐλαττωματική δεκτικότητα. Δέ νιώθει ἔλξη ἀλλά ἀποστροφή, δέν αισθάνεται τήν «ἀγάπη γιά τό περιβάλλον» πού θά τοῦ χάριζε τήν ἀνεξαρτησία μέσα ἀπό μία σειρά διαδοχικῶν κατακτήσεων.

Στίς περιπτώσεις αὐτές, ὅπως καταλαβαίνουμε, τό παιδί δέν προσλαμβάνει τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῆς φυλῆς, τά ἔθιμα, τή θρησκεία καί τίς ἄλλες συνήθειες μέ τόν κανονικό τρόπο καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι μία ἠθική ἀνωμαλία, ἕνα πλάσμα ἐκτός τόπου καί χρόνου, ἕνας ἀπόβλητος μέ συμπτώματα παλινδρόμησης σάν ἐκεῖνα πού ἀναφέραμε πρῖν. Ὁ ἄνθρωπος κατέχει *δημιουργικές εὐαισθησίες* καί ὄχι κληρονομικά πρότυπα συμπεριφορᾶς. Σ' αὐτές ὀφείλεται ἡ προσαρμογή στό περιβάλλον καί εἶναι φανερό ὅτι ὀλόκληρη ἡ ψυχική ζωή τοῦ ἀτόμου στηρίζεται στό θεμέλιο πού ὀρίζουν αὐτές στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς. Πρέπει ὅμως τώρα νά ἀναρωτηθοῦμε μήπως μποροῦμε νά ἀποδώσουμε σέ κάποια συγκεκριμένη αἰτία τήν καθυστέρηση ἢ τήν ἔλλειψη στό ξύπνημα τῶν δημιουργικῶν αὐτῶν δυνάμεων. Δέν ὑπάρχει ἀκόμη ὀριστική ἀπάντηση στήν ἐρώτηση αὐτή καί πρέπει νά διερευνήσουμε προσεκτικά τή ζωή καθενός ἀπό τά ἄτυχα αὐτά πλάσματα. Ἡ ἐπιστήμη ὀμολογεῖ τήν ἀδυναμία της καί θεωρεῖ αἰνίγμα τήν περίπτωσή τους.

Μέχρι σήμερα, γνώρισα μόνο μία περίπτωση που θα μπορούσε να δώσει μία κατευθυντήρια γραμμή. Ήταν η περίπτωση ενός νέου που δεν μπορούσε να πειθαρχήσει ή να αφοσιωθεί στη μελέτη: ένα δύσκολο αγόρι με κακό χαρακτήρα, άτιθασο και καταδικασμένο στην απομόνωση. Ήταν ένα όμορφο αγόρι, γερό και έξυπνο. Στις πρώτες όμως δεκαπέντε μέρες της ζωής του είχε παρουσιάσει μία σοβαρή υποσίτιση που προκάλεσε μία σημαντική απώλεια βάρους και τό έκανε να μοιάζει με σκελετό, ιδιαίτερα στο πρόσωπο. Η παραμάνα που έστειλαν να τό ταΐσει τό έβρισκε αποκρουστικό και τό φώναζε «κοκαλιάρη». Μετά από τής πρώτες δύο εβδομάδες και σέ όλη τήν υπόλοιπη ζωή του αναπτύχτηκε κανονικά. Ήταν γερό παιδί και γι' αυτό μπόρεσε και να επιζήσει, ό χαρακτήρας του όμως σηματοδεύτηκε ανεξίτηλα.

Οί υποθέσεις μας όμως δέ βρήκαν ακόμη τήν επιβεβαίωσή τους. Τό γεγονός που έχει τή μεγαλύτερη σημασία είναι ότι τά νεφελώματα τής ευαισθησίας κατευθύνουν τή διανοητική διαμόρφωση του νεογέννητου ακριβώς όπως τά γονίδια κατευθύνουν τό γονιμοποιημένο ώάριο στή διάπλαση του σώματος. Ας δώσουμε λοιπόν στά νεογέννητα τήν ίδια προσεκτική φροντίδα που δίνουν και τά ζώα στά μικρά τους στή σύντομη περίοδο άμέσως μετά τή γέννηση, τότε που ξυπνοϋν τά ειδικά ψυχικά χαρακτηριστικά του είδους. Και δέν έννοοϋμε μόνο τή φροντίδα του παιδιοϋ στον πρώτο χρόνο ή τούς πρώτους μήνες τής ζωής του, οϋτε τήν περιορίζουμε στον τομέα τής σωματικής υγιεινής. Στόχος μας είναι να θέσουμε μία νέα αρχή για τής πληροφορημένες μητέρες και για τήν οικογένεια γενικότερα. Χρειάζεται ένας ιδιαίτερος κώδικας νόμων, διατυπωμένος με ακρίβεια και λεπτομέρεια, για τήν περιποίηση του μωροϋ μετά τή γέννηση και τής πρώτες μέρες που θα ακολουθήσουν.

Τό παιδί κατακτᾷ τήν ανεξαρτησία

8.

Ἐκ τῆς φύσης του, τό παιδί σκοπεύει ἄμεσα καί ἐνεργά πρὸς τή λειτουργική του ανεξαρτησία, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις πού ἔχει τάσεις ἀνασταλτικές. Ἡ ἀνάπτυξη τό ὥθει νά κατακτήσει ὅλο καί περισσότερο τήν ανεξαρτησία αὐτή. Σάν τό βέλος πού ἀφήνει τό τόξο, πετᾷ ἴσια, γρήγορα καί μέ σιγουριά. Τό παιδί ἀρχίζει τήν κατάκτησή του ἀπό τή στιγμή κίόλας πού θά γεννηθεῖ. Καθώς προχωρεῖ, τελειοποιεῖ τίς δυνάμεις του καί ξεπερνᾷ κάθε ἐμπόδιο πού βρίσκει στό δρόμο του. Μέσα του δρᾷ μία ζωτική δύναμη πού ὁδηγεῖ τίς προσπάθειές του στό στόχο τους, αὐτό πού ὀνομάζει «ὄρμη»²² μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική λέξη ὁ Σέρ Πέρσου Νάνν.

Ἄν ἐπιχειρούσαμε νά βροῦμε τό ἀντίστοιχο τῆς «ὄρμης» στόν κόσμο τοῦ συνειδητοῦ, θά λέγαμε ὅτι εἶναι ἡ θέληση. Ἡ παρομοίωση ὅμως θά ἦταν πολύ φτωχή καί πολύ στενά δεμένη

μέ την επίκτητη γνώση. Η «όρμη» ανήκει γενικά στη ζωή και θα μπορούσε να ονομαστεί κατευθυντήρια ώθηση, πηγή για κάθε εξέλιξη. Η ζωτική αυτή παρόρμηση να αναπτυχτεί παρακινεί τό παιδί να δράσει και, αν του δοθεί ή ευκαιρία, να μεγαλώσει κανονικά, χωρίς εμπόδια και αναστολές, μέ αυτό πού λέμε «χαρά της ζωής». Νιώθει και δείχνει χαρούμενο, ξένοιαστο κι ευτυχισμένο.

Κάθε κατάκτηση του παιδιοῦ στό δρόμο για την ανεξαρτησία είναι ένα βασικό βήμα στη λεγόμενη «φυσιολογική εξέλιξη». Μέ άλλα λόγια, αν παρατηρήσουμε προσεκτικά τή φυσική εξέλιξη του παιδιοῦ, θά δοῦμε ὅτι αποτελείται από διαδοχικές κατακτήσεις σέ διάφορα επίπεδα ανεξαρτησίας, ὄχι μόνο στόν πνευματικό αλλά και στό σωματικό τομέα. Τό σῶμα ἔχει και αυτό τήν τάση να αναπτυχτεί και τήν παρόρμησή του αυτή μόνο ὁ θάνατος μπορεί να διακόψει.

As μελετήσουμε, λοιπόν, τό δρόμο αυτόν και τίς φάσεις του. Μέ τή γέννηση, τό παιδί βγαίνει από μιά φυλακή — τή μήτρα της μητέρας του — και αποκτᾶ αυτονομία από τίς λειτουργίες του δικού της σώματος. Αμέσως μετά τό μωρό αποκτᾶ τήν παρόρμηση, ἢ τήν ανάγκη, να αντιμετωπίσει μόνο του τόν ἔξωτερικό κόσμο και να δεχτεί τά ἐρεθίσματά του. Θά λέγαμε ὅτι γεννιέται μέ τήν ψυχική διάθεση να κατακτήσει τόν κόσμο. Ρουφώντας ἄπληστα και ἀφομοιώνοντας αὐτά πού βρίσκει γύρω του, διαμορφώνει τήν προσωπικότητά του.

Η τάση αυτή χαρακτηρίζει τήν πρώτη του περίοδο στόν κόσμο. Τό παιδί νιώθει μιά παρόρμηση (ὀρμέμφυτο) να κατακτήσει τό περιβάλλον του και πρέπει τό περιβάλλον αυτό να παρουσιάζει κάποιο ἐνδιαφέρον (ἔλξη) για τό παιδί. Δέν είναι ὑπερβολή να ποῦμε ὅτι τό παιδί «ἐρωτεύεται» τόν κόσμο του. Θά μπορούσαμε ἀκόμη να ποῦμε, ὅπως εἶπε ὁ Κάτζ,²³ ὅτι «ὁ κόσμος παρουσιάζει στό παιδί μιά ὄψη γεμάτη συναισθηματικά ἐρεθίσματα».

Πρῶτα ὄργανα πού ἀρχίζουν να λειτουργοῦν στό παιδί είναι τᾶ αἰσθητήρια. Τά ὄργανα αὐτά του ἐπιτρέπουν να προσλαμβάνει, να ἀφομοιώνει και να ἀποτυπώνει τίς ἐντυπώσεις, πού πρέπει, στην περίπτωση του, να «ἐνσωματωθοῦν» στην προσωπικότητά του, να γίνουν ένα μ' αυτήν.

Τί βλέπουμε όταν κοιτάζουμε τριγύρω; Βλέπουμε όλα τά ορατά. Τί ακοῦμε όταν ἀφουγκραζόμαστε; Ἀκοῦμε ὅλους τούς ἤχους πού φτάνουν στ' αὐτιά μας. Ἀντλοῦμε, δηλαδή, ἀπό ἓνα πεδίο ἐξαιρετικά πλατύ, ἀνεξερεύνητο καί οἰκουμενικό σχεδόν, γιατί ἔτσι τό θέλησε ἡ φύση. Δέν ἀφομοιώνουμε πρῶτα τόν ἓναν ἤχο καί μετά τόν ἄλλο, ἢ ξεχωριστά τόν καθέναν ἀπό τούς διάφορους θορύβους. Ἀρχίζουμε νά τούς δεχόμαστε ὅλους μαζί, σάν ἀδιαίρετο σύνολο. Οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα σέ ἓνα πράγμα καί κάποιο ἄλλο, ἀνάμεσα σέ ἓνα θόρυβο καί μιά μουσική νότα, ἢ σέ μιά νότα καί μιά ἄλλη νότα, ἔρχονται μετά, σάν ἐξέλιξη στή σφαιρική αὐτή συσσώρευση. Καί ὅλα αὐτά συμφωνοῦν ἀπόλυτα μέ τήν ψυχολογία τοῦ Γκεστάλτ!

Αὐτή, λοιπόν, εἶναι ἡ ψυχική εἰκόνα τοῦ φυσιολογικοῦ παιδιοῦ. Πρῶτα, δέχεται τόν κόσμο στό σύνολό του καί μετά τόν ἀναλύει.

Ἄν ἔχουμε ὅμως ἓνα διαφορετικό τύπο παιδιοῦ, πού δέ νιώθει τήν ἀκατανίκητη αὐτή ἔλξη γιά τό περιβάλλον, λέμε ὅτι τοῦ ἔχει λείψει ἡ ἀγάπη γιά τό περιβάλλον καί τήν ἔχει ἀντικαταστήσει ὁ φόβος. Ὁ κόσμος τό τρομάζει.

Εἶναι φανερό ὅτι τό παιδί πού ἀνήκει στόν πρῶτο τύπο θά ἀναπτυχτεῖ διαφορετικά ἀπό ὅ,τι τό δεύτερο. Στίς μελέτες γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ παρατηρήθηκε ὅτι οἱ ἀλλαγές πού ἐκδηλώνονται μέσα στους πρώτους ἕξι μῆνες τῆς ζωῆς του δηλώνουν ἄν ἡ ἀνάπτυξή του εἶναι κανονική. Μερικές ἀπό τίς ἀλλαγές αὐτές στό σωματικό ἐπίπεδο εἶναι ἀφανεῖς καί προσδιορίζονται μόνο μέ εἰδικές ἐξετάσεις. Ἄλλες πάλι εἶναι ἐμφανεῖς, ὅπως τό στομάχι πού ἀρχίζει νά ἐκκρίνει τό ὑδροχλωρικό ὄξύ πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πέψη καί τό πρῶτο δόντι πού φυτρώνει. Ἡ προοδευτική λοιπόν τελειοποίηση τοῦ σώματος συντελεῖται μέ τίς διάφορες διαδικασίες τῆς ἀνάπτυξης καί, σάν συνέπεια τῶν λειτουργιῶν πού ὀλοκληρώνονται, τό παιδί μπορεῖ, ὅταν γίνει ἕξι μηνῶν, νά ζήσει χωρίς τό γάλα τῆς μητέρας του, ἢ, τουλάχιστον, νά τό συνδυάσει μέ ἄλλα εἶδη τροφῆς, ἐνῶ μέχρι τότε ἦταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένο ἀπό τό μητρικό γάλα, γιατί δέν μποροῦσε νά χωνέψει ἄλλη τροφή. Στούς ἕξι μῆνες, τό παιδί βρίσκεται κιόλας σέ ἓναν ψηλό βαθμό

ανεξαρτησίας! Είναι σαν να μάς ἔλεγε: «Δέ θέλω πιά να ζῶ σέ βάρος τῆς μαμᾶς. Τώρα εἶμαι ὀλότελα ζωντανό καί μπορῶ να τραφῶ καί μόνο μου». Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καί στήν ἐφηβεία, ὅταν τά παιδιά ἀρχίζουν να νιώθουν ταπεινωμένα ἀπό τήν ἐξάρτησή τους ἀπό τήν οἰκογένεια καί προσπαθοῦν να κερδίσουν μιάν αὐτονομία.

Αὕτῃ ἀκριβῶς τῇ στιγμή — καί αὐτό μάς κάνει να θεωροῦμε τήν ἡλικία τῶν ἕξι μηνῶν κρίσιμη καμπή — τό παιδί ἀρχίζει να προφέρει τίς πρῶτες του συλλαβές. Εἶναι οἱ πρῶτες πέτρες στό μεγάλο οἰκοδόμημα τῆς γλώσσας πού πρόκειται να χτίσει, τό δεύτερο μεγάλο βῆμα στό δρόμο γιά τήν ἀνεξαρτησία: Μόλις μπορέσει να μιλήσει τό παιδί, ἔχει τόν τρόπο να ἐκφράσει τίς σκέψεις καί τίς ἐπιθυμίες του καί δέν ἐξαρτᾶται πιά ἀπό τοὺς ἄλλους γιά να μαντεύουν τίς ἀνάγκες του. Ἀποκτᾶ ἐπαφή μέ τήν ἀνθρώπινη κοινωνία, πού ἔχει γιά μέσο ἐπικοινωνίας τῇ γλώσσα.

Ἡ ὁμιλία, λοιπόν, καί ἡ δυνατότητα πού προσφέρει στό παιδί να γίνεται κατανοητό ἀπό τοὺς ἄλλους, εἶναι ἓνα ἀκόμη ἐξαιρετικά ἐντυπωσιακό βῆμα στό δρόμο τῆς ἀνεξαρτησίας. Τό παιδί, κουφό καί ἄλαλο στήν ἀρχή, ἀνίκανο δηλαδή να ἐκφραστεῖ ἢ να καταλάβει τί λένε οἱ ἄλλοι, δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι κατακτᾶ ταυτόχρονα τήν ἀκοή καί τῇ χρήση τῶν λέξεων.

Λίγο ἀργότερα, ὅταν γίνει ἑνός ἔτους, τό παιδί ἀρχίζει να περπατᾶ καί λυτρώνεται ἔτσι καί ἀπό ἄλλη μία φυλακή. Τώρα μπορεῖ να προσανατολιστεῖ, να ξεφύγει καί να κρυφτεῖ ἂν τό πλησιάσετε, σίγουρο ὅτι τά πόδια του θά τό ὀδηγήσουν ἐκεῖ πού θέλει. Ὁ ἄνθρωπος λοιπόν ἀναπτύσσεται σταδιακά καί μέ τά διαδοχικά του βήματα πρὸς τήν ἀνεξαρτησία κατακτᾶ τήν ἐλευθερία. Ἡ ἀνεξαρτησία εἶναι γι' αὐτόν μία φυσιολογική κατάσταση, μιᾶ ἀλλαγῆ πού συντελοῦν οἱ διαδικασίες τῆς ἀνάπτυξης. Ἡ φύση τοῦ δίνει τήν εὐκαιρία να ἀναπτυχτεῖ, τοῦ προσφέρει τήν ἀνεξαρτησία καί τό κατευθύνει πρὸς τήν κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας.

Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι τό παιδί μαθαίνει να περπατᾶ, ὄχι μόνο γιατί εἶναι μιᾶ ἐξαιρετικά περίπλοκη λειτουργία, ἀλλά καί ἐπειδὴ γίνεται στόν πρῶτο χρόνο τῆς ζωῆς, συμβαδίζει δηλαδή μέ τῇ διάπλαση τῆς γλώσσας, τόν προσανατολισμό κλπ. Τό

περπάτημα είναι για τό παιδί ένα αποφασιστικό ψυχολογικό γεγονός. Κανένα άλλο θηλαστικό δέ χρειάζεται νά μάθει νά περπατᾶ. Μόνο ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά διανύσει μιά παρατεταμένη καί λεπτή φάση γιά νά τό καταφέρει. Πρίν ἀκόμη μπορέσει νά σταθεῖ ὀρθό, καί πολύ λιγότερο νά περπατήσῃ, τό παιδί πρέπει νά κάνει ἐπιτεύγματα σέ τρεῖς διαφορετικούς ψυχολογικούς τομεῖς. Ἀντίθετα, τά μοσχάρια καί τά ἄλλα ζῶα πού βρίσκονται σέ πολύ κατώτερο βαθμό ἐξέλιξης, παρά τό τεράστιο μέγεθός τους, ἀρχίζουν νά περπατοῦν μόλις γεννηθοῦν. Ὁ ἄνθρωπος δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι γεννιέται ἀνήμπορος, ἐπειδή ὁ ὀργανισμός του εἶναι πολύ πιά σύνθετος ἀπό τῶν ζώων καί χρειάζεται περισσότερο καιρό γιά νά ἀποκτήσῃ τίς δυνάμεις αὐτές.

Γιά νά σταθεῖ ὁ ἄνθρωπος ὀρθός καί νά περπατήσῃ στά δύο του μόνο πόδια, χρειάζεται ένα ἐξαιρετικά περίτεχνο καί ἐπιμελημένο νευρικό σύστημα μέ πάμπολλα ξεχωριστά ἐξαρτήματα. Ἐνα ἀπό αὐτά εἶναι ἡ παρεγκεφαλίδα (cerebellum), στή βάση τοῦ κρανίου (σχ. 6).

Ἀκριβῶς στήν ἡλικία τῶν ἕξι μηνῶν, ἡ παρεγκεφαλίδα ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται ραγδαῖα μέχρι τό δέκατο τέταρτο ἢ δέκατο πέμπτο μήνα, ὅποτε ἐπιβραδύνεται ὁ ῥυθμός της, χωρίς ὅμως νά πάσῃ νά ἀναπτύσσεται μέχρι νά γίνει τό παιδί τεσεράμισι χρονῶν. Ἡ παρεγκεφαλίδα ρυθμίζει στό παιδί τήν ἰκανότητα νά στέκει ὀρθό καί νά περπατᾶ καί εἶναι εὐκόλο νά παρακολουθήσουμε τά διαδοχικά στάδιά της, καθώς μεγαλώνει τό παιδί. Στούς ἕξι μῆνες, τό μωρό ἀρχίζει νά κάθεται, στούς ἐννέα μπουσουλᾶ ἢ σέρνεται μέ τήν κοιλιά, στούς δέκα μῆνες μπορεῖ νά σταθεῖ ὀρθοῖο καί στούς δώδεκα μέ δεκατρεῖς μῆνες περπατᾶ. Ὄταν συμπληρώσῃ τούς δεκαπέντε μῆνες, εἶναι πιά σίγουρο στά πόδια του.

Ἡ ἄλλη πλευρά τῆς σύνθετης αὐτῆς διαδικασίας εἶναι ἡ τελειοποίηση ὀρισμένων νεύρων. Ἄν δέ συμπληρωθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ νωτιαίου μυελοῦ πού μεταφέρει τίς ἐντολές στούς μῦς τῶν ποδιῶν, δέν μπορούν τά πόδια νά λάβουν τίς ἐντολές αὐτές οὔτε νά ἐλέγξουν τούς μῦς. Πρέπει δηλαδή νά ἐναρμονιστοῦν τά διαφορετικά στοιχεῖα ἐνός σύνθετου μηχανισμοῦ γιά νά μπορέσῃ τό παιδί νά περπατήσῃ. Τρίτο στοιχεῖο,

τέλος, είναι η ανάπτυξη του σκελετού: "Όπως είδαμε, το παιδί γεννιέται χωρίς να έχει τελειώσει η οστέωση στα πόδια και τα άλλα μέλη του. Τα κόκαλα έχουν τη μορφή χόνδρου, δηλαδή είναι μαλακά ακόμη. Πώς είναι δυνατό να στηρίξουν το σώμα; Πρέπει πρώτα να αποκτήσει αρκετή αντοχή ο σκελετός πριν αρχίσει να περπατά το παιδί. Θα σημειώσουμε ακόμη ένα σημείο: συμφύονται τώρα και τα οστά του κρανίου, που δέν ήταν ένωμένα όταν γεννήθηκε το παιδί, κι έτσι, ακόμη και αν πέσει το παιδί, δε διατρέχει το σοβαρό κίνδυνο να προκαλέσει βλάβη στον εγκέφαλό του.

"Αν επιχειρήσουμε με παιδαγωγικές μεθόδους να μάθουμε στο παιδί να περπατά πριν από την περίοδο αυτή, δε θα το καταφέρουμε, γιατί το περπάτημα βασίζεται σε μία σειρά από φυσικές εξελίξεις με αναπότρεπτη σειρά. Πρέπει να περάσει πρώτα το παιδί από όρισμένα στάδια ωριμότητας και κάθε δική μας προσπάθεια και επέμβαση στη φυσιολογική του ανάπτυξη θα μπορούσε να το βλάψει ανεπανόρθωτα. Οδηγός εδώ είναι η φύση. Με τον ίδιο τρόπο, αν προσπαθήσουμε να συγκρατήσουμε ένα παιδί που αρχίζει να περπατά, δε θα μπορέσουμε να το κάνουμε με επιτυχία, γιατί στη φύση, μόλις σχηματιστεί ένα όργανο, πρέπει άμέσως να αρχίσει τη λειτουργία του. Στη γλώσσα της φύσης, η λέξη «δημιουργία» δε σημαίνει μόνο «φτιάχνω κάτι». Σημαίνει ότι αυτό που κατασκευάστηκε πρέπει να αρχίσει να λειτουργεί. Μόλις σχηματιστεί το όργανο, πρέπει άμέσως να αρχίσει τη δράση του, στον τομέα του. Η λειτουργική αυτή εργασία ονομάζεται «έμπειρία του περιβάλλοντος» στη σύγχρονη ορολογία. Χωρίς την έμπειρία αυτή το ασχημάτιστο αρχικά όργανο δε θα μπορέσει να αναπτυχτεί κανονικά. Μόνο με τη χρήση θα μπορέσει να τελειοποιηθεί.

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι για να έχει το παιδί μία σωστή και τέλεια ανάπτυξη πρέπει να αποκτήσει την έμπειρία του περιβάλλοντος. Την έμπειρία αυτή ονομάζουμε «δουλειά». Μόλις εμφανιστεί η όμιλία, το παιδί αρχίζει να φλυαρεί και δεν μπορεί κανείς να το κάνει να σταματήσει. Είναι από τα πιο δύσκολα πράγματα στον κόσμο να επιβάλουμε τη σιωπή σε ένα παιδί. "Αν το εμποδίσουμε να μιλήσει και να περπατήσει,

τό παιδί δέ θά ἀναπτυχτεῖ ὁμαλά καί θά διαταραχτεῖ ὁ κανονικός ρυθμός του. Ἄν ὁμως μπορέσει νά χρησιμοποιήσει τά μέλη του καί εἶναι ἐλεύθερο νά περπατᾶ, νά μιλᾶ, νά τρέχει, νά χοροπηδᾶ, τότε συμπληρώνει φυσιολογικά τήν ἀνάπτυξή του.

Τό παιδί, λοιπόν, ἐπεκτείνει τήν ἀνεξαρτησία του κερδίζοντας νέες δυνάμεις, θά ἀναπτυχτεῖ, δηλαδή, φυσιολογικά μόνο ἂν εἶναι ἐλεύθερο νά ἀσκήσει τίς δυνάμεις αὐτές. Τό παιδί ἐξελίσσεται μέ τήν ἀσκηση τῆς αὐτονομίας πού κερδίζει. Ἡ σύγχρονη ψυχολογία προσδιορίζει περιληπτικά τή διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης: «Ἡ συμπεριφορά κάθε ἀτόμου εἶναι προϊόν τῆς ἐμπειρίας πού ἀποκτᾶ ἀπό τό περιβάλλον».

Σύμφωνα μέ τά δεδομένα αὐτά, ὁ ὅρος διαπαιδαγώγηση πρέπει νά σημαίνει τή βοήθεια πού θά δώσουμε στό παιδί νά ἀναπτύξει τίς δυνάμεις του καί νά προχωρήσει στή ζωή του καί πρέπει νά χαιρόμαστε κάθε φορά πού μᾶς δείχνει ὅτι ἔφτασε σέ ἕνα καινούριο στάδιο ἀνεξαρτησίας. Πόσο μεγάλη χαρά δέ νιώθουμε, ὅταν προφέρει τήν πρώτη του λέξη, καθώς μάλιστα ξέρουμε ὅτι δέν μπορούμε νά κάνουμε τίποτα γιά νά τό βοηθήσουμε! Τό θέμα τῆς διαπαιδαγώγησης προβάλλει μόλις σκεφτοῦμε ὅτι ἡ πρόοδος αὐτή τοῦ παιδιοῦ — πού εἶναι τόσο δύσκολο νά τή σταματήσουμε — μπορεῖ νά σταματήσει ἢ νά ἀνακοπεῖ ἂν λείπει ἀπό τό παιδί ἡ ἀπαιτούμενη ἐμπειρία ἀπό τό περιβάλλον.

Πρῶτο, λοιπόν, αἶτημα τῆς παιδείας εἶναι νά δοθεῖ στό παιδί ἕνα περιβάλλον ὅπου θά μπορέσει νά ἀναπτύξει τίς δυνάμεις πού τοῦ ἔδωσε ἡ φύση. Δέν ἐννοοῦμε μ' αὐτό ὅτι πρέπει μόνο νά τό διασκεδάσουμε ἢ νά τό ἀφήνουμε νά κάνει ὅ,τι τοῦ ἀρέσει. Σημαίνει, ἀντίθετα, ὅτι πρέπει νά προσπαθήσουμε νά συνεργαστοῦμε μέ τή φύση, νά πειθαρχήσουμε στό νόμο πού καθορίζει τήν ἀξία τοῦ περιβάλλοντος στό θέμα τῆς ἀνάπτυξης.

Μέ τό πρῶτο του βῆμα, τό παιδί κατακτᾶ ἕνα ψηλότερο ἐπίπεδο ἐμπειρίας. Ἄν τό παρατηρήσουμε τή στιγμή ἐκείνη, θά δοῦμε ὅτι προσπαθεῖ ἀδιάκοπα νά ἐπεκτείνει τήν ἀνεξαρτησία του. Θέλει νά δρᾶ σύμφωνα μέ τή δική του πρωτοβουλία, νά μεταφέρει ἀντικείμενα, νά ντύνεται καί νά γδύνεται μόνο του, χωρίς ἀντίστοιχη παρακίνηση ἀπό μέρος μας. Εἶναι τόσο

αυθόρμητο και δραστήριο στις ενέργειές του αυτές ώστε πρώτη μας αντίδραση είναι να το σταματήσουμε, να το εμποδίσουμε, να το περιορίσουμε. Με τον τρόπο όμως αυτό βάζουμε φραγμούς όχι μόνο στη δραστηριότητα του παιδιού αλλά και στο ίδιο το έργο της φύσης, γιατί το παιδί συντονίζεται με τη φύση και υπακούει πειθήνια στους νόμους της.

Με τις διαδοχικές του κατακτήσεις, γίνεται όλο και λιγότερο εξαρτημένο από τα πρόσωπα που το περιστοιχίζουν, προχωρώντας μέχρι την κατάκτηση και της πνευματικής του ανεξαρτησίας. Θέλει τότε να αναπτύξει το πνεύμα του με δικές του εμπειρίες και όχι ξένες. Αρχίζει να αναζητά την αιτία των πραγμάτων. Με τον τρόπο αυτό συντελείται η μοναδικότητα του ανθρώπου, από τα πρώτα κιόλας νηπιακά χρόνια. Όλα αυτά δεν είναι ανεξακρίβωτες θεωρίες, αλλά γεγονότα που μπορούμε εύκολα να παρατηρήσουμε. Όταν λέμε ότι η ελευθερία του παιδιού πρέπει να είναι *απόλυτη* εννοούμε ότι πρέπει η κοινωνία να του *εξασφαλίσει* την ανεξαρτησία και την ομαλή λειτουργία των δυνάμεών του. Δεν είναι μία άοριστη ιδεολογία, αλλά αλήθειες που αποκάλυψαν οι θετικές παρατηρήσεις στη ζωή και τη φύση. Μόνο με την ελευθερία και την εμπειρία του περιβάλλοντος θα μπορέσει ο άνθρωπος να αναπτυχτεί ομαλά και σωστά.

Δεν πρέπει, ωστόσο, να προβάλλουμε στον κόσμο του παιδιού τις ιδέες για την ανεξαρτησία και την ελευθερία που ρυθμίζουν τον κόσμο των μεγάλων. Αν ζητήσουμε από ενηλικούς να κάνουν μία επισκόπηση στις αξίες τους και να προσδιορίσουν την ανεξαρτησία και την ελευθερία, θα έδιναν έναν όρισμό κατά προσέγγιση, γιατί έχουν μία πολύ στενή και περιορισμένη ιδέα για την ελευθερία. Η ελευθερία δεν αντιπροσωπεύει, για αυτούς, τους πλατιούς ορίζοντες και τις απέραντες προοπτικές που προσφέρει η φύση. Μόνο στο παιδί βλέπουμε να αντανακλάται το μεγαλείο της φύσης, που του χαρίζει την ίδια τη ζωή, αν το αφήσουμε ελεύθερο και ανεξάρτητο. Με απαραβάτους κανόνες, ανάλογα με την ηλικία και τις ανάγκες του κάθε ανθρώπου, η φύση κάνει νόμο της ζωής την ελευθερία: αν δεν είσαι ελεύθερος, θα πεθάνεις!

Μέ τόν τρόπο αυτό πιστεύω ὅτι ἡ φύση μᾶς προσφέρει μία βοήθεια, μία νέα βάση γιά νά ἐρμηνεύσουμε τήν κοινωνική ζωή. Τό παιδί πού μεγαλώνει ἀποκαλύπτει στά μάτια μας τή σκηνή σέ ὅλο τό μεγαλεῖο της. Ἐμεῖς ὅμως, στήν κοινωνική μας ζωή, παίρνουμε ἀπό τή φύση λίγες μόνο δευτερεύουσες λεπτομέρειες. Τό παιδί μᾶς δίνει ἕνα σωστό ὁδηγό γιά τήν πραγματικότητα, τήν ἀλήθεια. Μέ κάθε ἀλήθεια πού ἀποκαλύπτει, διαλύει τήν ἀμφιβολία. Ἡ ἐλευθερία, λοιπόν, πού κερδίζει μεγαλώνοντας καί ὠριμάζοντας, μπορεῖ νά ὁδηγήσει τή σκέψη μας σέ νέους παραγωγικούς δρόμους.

Ποιός εἶναι, στ' ἀλήθεια, ὁ σκοπός τῆς ἀδιάκοπης αὐτῆς κατάκτησης τῆς ἀνεξαρτησίας; Ἀπό ποῦ πηγάζει; Ἀπό τή στιγμή πού θά ἐμφανιστεῖ στήν προσωπικότητα, σέ κάποιο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής της, θά τῆς δώσει τήν ἰκανότητα νά ὑπερασπιστεῖ τόν ἑαυτό της καί νά δράσει αὐτόνομα, πάντοτε μέ τή βοήθεια καί τή συμβολή τῆς φύσης. "Ὅπως κάθε ζωντανό πλάσμα στήν αὐτόνομη λειτουργία του, ἔτσι καί τό παιδί ἀκολουθεῖ τό διάγραμμα τῆς φύσης καί φτάνει στήν ἐλευθερία αὐτή πού εἶναι ὁ πρῶτος κανόνας γιά ὅλα τά ζωντανά πλάσματα. Πῶς κατακτᾷ τήν ἀνεξαρτησία αὐτή; Μέ μιάν ἀδιάκοπη δραστηριότητα. Πῶς φτάνει στήν ἐλευθερία; Μέ μιάν ἀκατάβλητη προσπάθεια. "Ἐνα μόνο πράγμα εἶναι ἀδύνατο γιά τή ζωή, νά σταθεῖ ἀκίνητη. Ἡ ἀνεξαρτησία δέν εἶναι μία στατική κατάσταση, εἶναι μία συνεχῆς κατάκτηση. Γιά νά φτάσει στήν ἐλευθερία ἀλλά καί στήν κατάκτηση καί τήν τελειοποίηση τῶν ἰκανοτήτων του, πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά ἀκολουθήσει τό δρόμο αὐτόν τοῦ ἐπίμονου καί ἀμετάθετου μόχθου.

Πρῶτη παρόρμηση τοῦ παιδιοῦ εἶναι νά ἐκτελεῖ μόνο του τίς πράξεις του, χωρίς τή βοήθεια κανενός, καί πρώτη του συνειδητή προσπάθεια γιά ἀνεξαρτησία εἶναι νά ἀντιδρᾷ σέ ὅσους προσπαθοῦν νά κάνουν κάτι στή θέση του. Γιά νά τά καταφέρει μόνο του, ἐντείνει τίς προσπάθειές του.

Πολλοί πιστεύουν ὅτι θά ἦταν ὑπέροχο νά μήν κάνουν τίποτα, νά κάθονται νωχελικά καί νά ἀφήνουν τοῦς ἄλλους νά τοῦς ἐξυπηρετοῦν. Στά μάτια τους πρέπει νά φαίνεται ἰδανική ἡ ζωή πού ἔκανε τό παιδί πρὶν ἀκόμη γεννηθεῖ, τότε πού ἦταν

μέσα στην κοιλιά της μητέρας του και εκείνη έκανε τά πάντα γι' αυτό. Και μόνο να μάθει να μιλά, να επικοινωνεί δηλαδή με τους συνανθρώπους του, είναι ένα επίπονο και τρομερό έργο. "Αν ιδανικό της ζωής ήταν η απραξία και τό χουζούρι, τό παιδί θά εγκατέλειπέ τήν προσπάθεια να μάθει να μιλά και να προσαρμόζεται στις κανονικές συνθήκες τροφής. Δέ θά έκανε τόν κόπο να μάθει να περπατά και να χρησιμοποιεί τό μυαλό του, δέ θά γνώριζε όμως ποτέ τήν απόλαυση να γνωρίσει και να εξερευνήσει τόν κόσμο γύρω του.

Πόσο διαφορετική είναι ή αντιμετώπιση αυτή από τις αλήθειες πού μās αποκαλύπτουν τά παιδιά! Μās δείχνουν πόσο διαφέρει ή διδασκαλία της φύσης από τά πλαστά ιδανικά πού κατασκευάζει ή κοινωνία. Τό παιδί αναζητά τήν ανεξαρτησία, στό σώμα και τό πνεύμα, μέ τή δράση και τήν εργασία. Δέν επαφίεται στη γνώση τών άλλων. Θέλει να αποκτήσει δική του γνώση και εμπειρία του κόσμου, να κάνει τις δικές του αυτόνομες προσπάθειες. Πρέπει να καταλάβουμε ότι, δίνοντας στό παιδί ελευθερία και ανεξαρτησία, είναι σαν να δίνουμε τήν ελευθερία σε έναν εργάτη πού έχει κιόλας ανασκουμπωθεί για τή δουλειά, πού δέν μπορεί να ζήσει χωρίς δουλειά και δράση. Τό στοιχείο αυτό, κοινό σε όλες τις μορφές της ζωής, θά εκφυλιστεί αν τό εμποδίσουμε να εκδηλωθεί.

Ζωή σημαίνει δράση. Είναι τό αποκορύφωμα της δράσης και μόνο μέ τή δράση προοδεύει και τελειοποιείται. Οι κοινωνικοί στόχοι πού παραλάβουμε από τις περασμένες γενιές, τά ιδανικά να έχουμε ελάχιστες ώρες εργασίες, να δουλεύουν άλλοι αντί για μās, ή επιθυμία για μιάν απραξία ακόμη πιο απόλυτη — όλα αυτά είναι σημάδια της φύσης ότι γίνεται κάποιος εκφυλισμός στην παιδική ηλικία. Δηλώνουν τήν αναστολή και τήν παλινδρόμηση στό άτομο πού δέ βοηθήθηκε στις πρώτες μέρες της ζωής του να προσαρμοστεί στό περιβάλλον του και νιώθει, γι' αυτό, απέχθεια για τή δράση και τή ζωή, τή χρήση του περιβάλλοντος και τήν άσκηση. Στα παιδικά του χρόνια ήθελε να τό βοηθούν και να τό εξυπηρετούν, να τό σηκώνουν στα χέρια ή στό καρτσάκι, ήταν δύστροπο και κοιμόταν μέ τις ώρες. Η επιστήμη αναγνωρίζει τώρα και περιγράφει τά σημάδια αυτά του εκφυλισμού σαν μιά

τάση επιστροφῆς στήν ἐμβρυακή κατάσταση, μέσα στή μήτρα. Ἐνα παιδί πού γεννήθηκε καί μεγαλώνει κανονικά, στοχεύει πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία. "Ὅποιο προσπαθεῖ νά τὴν ἀποφύγει, παρουσιάζει σημάδια ἐκφυλισμοῦ.

Ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν ἀτυχῶν αὐτῶν παιδιῶν παρουσιάζει ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ πρόβλημα. Πῶς θά θεραπεύσουμε τὴν παλινδρόμηση πού καθυστερεῖ καί διαστρεβλώνει τὴν κανονικὴ ἀνάπτυξη; Τὸ παιδί μέ τίς ἀνασταλτικὲς τάσεις δέν ἀγαπᾷ τὸ περιβάλλον του καί βρῖσκει ὑπερβολικὲς καί ἀξεπέρασ-
στες τίς δυσκολίες πού συναντᾷ. Ὁ κόσμος τοῦ φαίνεται σκληρὸς καί ἄπονος. Σήμερα ἡ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, πού θά ἔπρεπε καλύτερα νά λέγεται ψυχοπαθολογία τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μέ τὸ παιδί αὐτό καί τίς παρεκκλί-
σεις στήν ἀνάπτυξή του. "Ὅλο καί περισσότεροι σταθμοὶ ἰατρικῆς καθοδήγησης γιὰ τὸ παιδί ἰδρύνονται καί ὅλοένα τελειοποιοῦνται νέες τεχνικὲς καί μέθοδοι, ὅπως ἡ *θεραπεία μέ τὸ παιχνίδι*, γιὰ νά ἀντεπεξέλθουν στὸν αὐξανόμενο ἀριθ-
μὸ τῶν προβληματικῶν παιδιῶν. Ἡ παιδαγωγικὴ μᾶς διδάσκει ὅτι πρέπει τὸ περιβάλλον νά παρουσιάζει λιγότερη ἀντί-
σταση, νά ἐλαττώνονται δηλαδή τὰ ἐμπόδια πού μποροῦν νά ἀποφευχτοῦν ἢ καί νά ἐξαλείφονται. Σήμερα φτιάχνουν τὰ ἀντικείμενα πού ἔχουν σχέση μέ τὸ παιδί ὅλο καί πιὸ ἐλκυστικὰ, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ παιδιά πού νιώθουν ἀπέχθεια γιὰ τὸ περιβάλλον, μέ τὴν ἐλπίδα νά ξυπνήσουν σ' αὐτὰ αἰσθήματα ἀγάπης καί συμπάθειας καί νά ὑπερνικήσουν τὴν ἐπιφύλαξη καί τὴν ἀπέχθεια. Οἱ δραστηριότητες πού προσφέρονται γίνονται εὐχάριστες, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη βασίζεται στή δράση. Τὸ περιβάλλον πρέπει νά προσφέρει ἀξιόλογα κίνητρα καί νά δίνει ἐνδιαφέρον στή δράση, καλώντας τὸ παιδί νά κατευθύνει μόνο του τίς ἐμπειρίες του. Αὐτές τίς ἀρχές καθορίζει ἡ ζωὴ καί ἡ φύση γιὰ νά μπορέσει τὸ παιδί μέ τίς ἀνασταλτικὲς ἐκδηλώσεις νά περάσει ἀπὸ τὴ νωθρότητα στό κέφι γιὰ τὴ δράση, ἀπὸ τὸ λήθαργο καί τὴν ἀδράνεια στή δουλειά, ἀπὸ τὸ φόβο (πού ἐκδηλώνεται, καμιά φορά, μέ ἐπίμονη προσκόλλησι-
στοὺς ἀνθρώπους καί ἀδυναμία νά τοὺς ἀποχωριστεῖ) σέ μιὰ χαρούμενη καί ξένοιαστη ἐλευθερία, τὴν ἐλευθερία νά ξεκινή-
σει γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ζωῆς.

Από την απραξία στη δουλειά! Νά 'ο δρόμος τῆς γιαιτρείας, καθώς καί 'ο δρόμος τῆς ανάπτυξης πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν ἀδράνεια στη δράση τό κανονικό παιδί. Ἡ ἀρχή αὐτή πρέπει νά εἶναι ἡ βάση τῆς νέας ἐκπαίδευσης, πού ὑπαγορεύει καί κατακυρώνει ἡ ἴδια ἡ φύση.

Ἡ σημασία τῆς ὠρίμανσης

Χωρίς νά ἐπεκταθῶ σέ μακροσκελεῖς ἀναλύσεις, θά ἤθελα, πρὶν προχωρήσω, νά διασαφηνίσω τή χρήση τῆς λέξης «ὠρίμανση», γιά νά γίνουν πιο κατανοητά τά ἐπόμενα κεφάλαια, ἀλλά καί ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Ἡ γενετική καί ἡ ἐμβρυολογία χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο «ὠρίμανση» γιά νά προσδιορίσουν τήν περίοδο τῆς ανάπτυξης στό ἀρχικό γεννητικό κύτταρο καί τή μετατροπή του σέ ὠριμό κύτταρο,²⁴ πρὶν ἀκόμη γίνει ἡ γονιμοποίηση.

Στήν ψυχολογία ὁμως ὁ ὄρος αὐτός ἔχει πάρει μία σημασία πιο πλατιά. Σημαίνει τό ρυθμιστικό μηχανισμό στη διαδικασία τῆς ανάπτυξης, πού ἐξασφαλίζει τήν ἰσορροπία στό σύνολο τοῦ ὀργανισμοῦ καί κατευθύνει τήν πορεία της. Τήν ἀρχή αὐτή ἀνέπτυξε ὁ Ἄρνολντ Γκέσελλ, χωρίς ὁμως νά τή διατυπώσῃ μέ ἓνα συγκεκριμένο ὀρισμό. Ἡ θεωρία του, ἂν καταλαβαίνω σωστά τά λόγια του, ὑποστηρίζει ὅτι τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου διέπουν καθορισμένοι νόμοι πού πρέπει νά γίνουν σεβαστοί, ἀφοῦ τό παιδί «ἔχει ἀπό τήν κατασκευή του χαρακτηριστικά καί τάσεις, ἔμφυτα στό μεγαλύτερο μέρος, πού προσδιορίζουν *πῶς, τί* καί μέχρι ἑνός σημείου, *πότε* θά μάθει».²⁵

Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Γκέσελλ λέει ὅτι τό παιδί ἔχει λειτουργίες πού δέν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει ἡ ἐκπαίδευση.²⁶

Αὐτό ἀληθεύει στό σωματικό τομέα. Ἀνέλυσσα καί πιο πάνω ὅτι δέν μποροῦμε νά διδάξουμε στό παιδί νά περπατᾷ πρὶν συμπληρωθοῦν οἱ ἀπαιτούμενες διεργασίες τῆς ὠρίμανσης. Κανένα παιδί δέν μπορεῖ νά μάθει νά μιλᾷ πρὶν ἀπό μία ὀρισμένη ἡλικία (ὅπως καί κανεῖς δέν μπορεῖ νά τό σταματήσῃ, ἀπό τή στιγμή πού θά ἀρχίσει). Ὅσοι παρακολούθησαν τό ἔργο μου ξέρουν ὅτι ἤμουν ἀπό τούς πρώτους πού ὑποστήριξα ὅτι τά παιδιά μεγαλώνουν σύμφωνα μέ φυσικούς νόμους.

Θεωρῶ, ἀλήθεια, τούς νόμους τῆς φύσης βάση τῆς ἐκπαίδευσης. Βρίσκω ὅμως ὅτι ἡ θέση τοῦ Γκέσελλ ἔχει ἐφαρμογή περισσότερο στή βιολογία καί δέν ἀντιστοιχεῖ μέ ἀκρίβεια στήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Ἡ θεωρία του ὑποστηρίζει ὅτι «τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ ἐκτυλίσσεται ἀκριβῶς ὅπως καί τό σῶμα, μέ τίς ἴδιες διαδικασίες ἀνάπτυξης». ²⁷ Τά πράγματα ὅμως δέν εἶναι τόσο ἀπλά. Ἄν ἀναθρέψουμε ἓνα παιδί σέ ἓνα ἀπομονωμένο μέρος, χωρίς ἀνθρώπινες ἐπαφές καί δίνοντάς του μόνο τροφή γιά τό σῶμα του, τό σῶμα του θά ἀναπτυχτεῖ κανονικά, τό πνεῦμα του ὅμως δέ θά ἔχει τήν ἀνάλογη ἐξέλιξη. Τήν ἀλήθεια τῶν προτάσεων αὐτῶν ἀποδεικνύει τό παράδειγμα τοῦ Δρ. Ἰταρντ, πού ἔκανε ὑπομονετικές προσπάθειες νά ἐκπαιδεύσει τό παιδί πού ἦταν μέχρι τότε γνωστό μέ τό ὄνομα «ὁ ἄγριος τοῦ Ἀβεϋρόν». ²⁸

Τόνισα πολλές φορές ὅτι δέν μπορούμε νά κατασκευάσουμε μιὰ μεγαλοφυΐα. Μπορούμε μόνο νά δώσουμε σέ κάθε ἄτομο τήν εὐκαιρία νά ἀξιοποιήσει τίς δυνατικές του ἰκανότητες. Ἄν ἀναγνωρίζουμε τή διαδικασία τῆς «βιολογικῆς ὠρίμανσης», πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει καί ἡ διαδικασία τῆς «ψυχικῆς ὠρίμανσης». Ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε στά προηγούμενα κεφάλαια, ἡ διαδικασία αὐτή ἀκολουθεῖ παράλληλη πορεία μέ ὅλα τά φαινόμενα πού ἐξετάζει ἡ ἐμβρυολογία.

Στή διεργασία τῆς διαμόρφωσης τῶν ὀργανισμῶν, δέν ὑπάρχει ὁμοιόμορφη καί κανονική ἀνάπτυξη τοῦ συνόλου. Κάθε ὄργανο ἀναπτύσσεται μεμονωμένα γύρω ἀπό σημεῖα δράσης. Ἡ δραστηριότητα τῶν σημείων αὐτῶν ἔχει περιορισμένη διάρκεια καί σβῆνει μόλις ἐμφανιστεῖ τό ὄργανο. Ἐκτός ἀπό τά κέντρα δράσης πού καθορίζουν τό σχηματισμό τῶν ὀργάνων, ὑπάρχουν καί περίοδοι εὐαισθησίας, πού παίζουν σημαντικό ρόλο στή ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ζώου μέχρι τή στιγμή πού θά μπορέσει νά ζήσει στόν ἐξωτερικό κόσμό. Τήν ἀρχή αὐτή ἀπέδειξε ὁ Ὁλλανδός βιολόγος Ντέ Βρίες. Ἡ ψυχική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ ἀκολουθεῖ παράλληλο ὁρόμο καί μᾶς πείθει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀκολουθεῖ πιστά τίς μεθόδους τῆς ζωῆς.

Ἡ «ὠρίμανση» λοιπόν εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τό «καθαρό ἄθροισμα τῶν ἐπιδράσεων τῶν γονιδίων μέσα σέ κα-

θορισμένο χρονικό κύκλο»,²⁹ γιατί, εκτός από την επίδραση των γονιδίων, υπάρχει και η επίδραση του περιβάλλοντος. Τό περιβάλλον παίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαδικασία της ώριμανσης.

Η ψυχική ώριμανση συντελείται μόνο με την εμπειρία του περιβάλλοντος που αλλάζει μορφή σε κάθε επίπεδο ανάπτυξης, κάθε φορά που τό «όρμέφυτο» μεταμορφώνεται και παρακινεί τό άτομο σε καινούριες πράξεις που θά επαναλάβει εξακολουθητικά μέχρι νά εμφανιστεί ξαφνικά — μέ αίτια τήν επανάληψη αυτή — μιά νέα λειτουργία. Τό πρότυπο, λοιπόν, τής λειτουργίας προκύπτει από μία ώριμανση χωρίς εξωτερικά γνωρίσματα. Οί επαναλαμβανόμενες πράξεις, άσχετες, φαινομενικά, μέ τή λειτουργία που παράγουν άτονούν μόλις εμφανιστεί ή λειτουργία αυτή. Τό ενδιαφέρον του παιδιού μετατοπίζεται σε κάποια άλλη δραστηριότητα που θά προετοιμάσει κάποια άλλη λειτουργία. "Αν έμποδίσουμε τό παιδί νά χαρεί τίς εμπειρίες, αυτές τότε ακριβώς που τίς προγραμματίσει ή φύση, θά εκλείψει ή ιδιαίτερη ευαισθησία που τό τραβά κοντά τους και θά διαταραχτεί ή ανάπτυξη και ή ώριμανσή του.

"Ένα νεώτερο σύγγραμμα ψυχολογίας³⁰ δίνει έναν ευρύτερο όρισμό για τήν ώριμανση: «'Ωριμανση», λέει, «είναι μία σειρά από αλλαγές στη δομή, κυρίως κληρονομικές, που έχουν δηλαδή τήν καταγωγή τους στα χρωμοσώματα του γονιμοποιημένου ωαρίου, προέρχονται όμως σε μεγάλο ποσοστό από τήν ανταλλαγή έντυπώσεων και επιδράσεων ανάμεσα στον οργανισμό και τό περιβάλλον».

Ο όρισμός αυτός, στό πρίσμα των δικών μας πορισμάτων, επιβεβαιώνει τήν άποψη ότι ο άνθρωπος γεννιέται μέ μία ζωτική δύναμη, τήν «όρμή», που υπάρχει στη βασική δομή του *δεκτικού νοῦ* μέ τίς εξειδικεύσεις και τίς διαφοροποιήσεις που έντάξαμε στα «νεφελώματα».

Η δομή αυτή μεταβάλλεται στη διάρκεια τής παιδικής ηλικίας μέ τήν καθοδήγηση των *περιόδων ευαισθησίας*³¹ (άκολουθήσαμε, στον όρισμό τους, τον Ντέ Βρίες). Τήν ανάπτυξη λοιπόν καθοδηγούν τρεις παράγοντες: ο δεκτικός νοῦς, τά νεφελώματα και οί περίοδοι ευαισθησίας, μέ τούς

αντίστοιχους μηχανισμούς τους. Τά κληρονομικά αυτά χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τό ανθρώπινο είδος. Περικλείουν όμως μιά υπόσχεση πού μπορεί νά εκπληρωθεῖ μόνο μέ τήν ἐμπειρία τοῦ περιβάλλοντος καί τήν ἐλεύθερη δράση μέσα σ' αὐτό.

Οι πρώτες μέρες τῆς ζωῆς

9.

Γιά νά βοηθήσουμε τήν πνευματική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νά καταλάβουμε ἀπό τήν ἀρχή ὅτι τό *δεκτικό νοῦ τοῦ* μικροῦ παιδιοῦ τρέφει ἀποκλειστικά καί μόνο τό περιβάλλον του. Παίρνει μιά θέση μέσα σ' αὐτό καί σχηματίζεται ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀφομοιώνει. Πρέπει λοιπόν τό περιβάλλον αὐτό νά γίνει ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον καί ἐλκυστικό καί μάλιστα στίς πρώτες μέρες τῆς ζωῆς.

Τό παιδί, ὅπως εἶδαμε, περνᾷ ἀπό διαδοχικές φάσεις ἀνάπτυξης. Σέ καθεμιά ἀπό αὐτές τό περιβάλλον παίζει ἕνα σημαντικό — ὅσο καί διαφορετικό κάθε φορά — ρόλο. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τό περιβάλλον ἀμέσως μετά τή γέννηση, γεγονός πού παραγνωρίζεται γενικά, καθώς μάλιστα, μέχρι πρόσφατα, οἱ πνευματικές ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ στά δύο πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς του ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστες καί

ἀδιανόητες. Ὡστόσο οἱ ἀνάγκες αὐτές εἶναι τόσο ἐπιτακτικές πού δέν μπορεῖ νά τίς ἀγνοήσει κανείς χωρίς δυσάρεστες ἐπιπτώσεις γιά τήν υπόλοιπη ζωή τοῦ παιδιοῦ.

Οἱ ἐπιστήμονες ἀσχολήθηκαν μόνο μέ τή σωματική εὐμάρεια τοῦ μωροῦ. Ἰδιαίτερα στόν αἰώνα μας ἡ ἱατρική καί ἡ ὑγιεινή τελειοποίησαν μία ἐξαιρετικά φροντισμένη περιποίηση γιά νά ἐλαττωθεῖ ἡ ὑψηλή θνησιμότητα πού μάστιζε τά βρέφη. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή εἶχε σκοπό νά μειώσει τή θνησιμότητα, ἡ φροντίδα αὐτή σταματοῦσε στή σωματική ὑγιεινή καί περιποίηση. Ἡ ψυχική καί ἡ πνευματική ὑγεία δέν ἔχουν ἀκόμη διερευνηθεῖ σχεδόν καθόλου καί μοναδικός ὁδηγός γιά ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τό θέμα εἶναι ἡ φυσική ἱστορία, καθῶς καί ἡ πίστη ὅτι βασικός σκοπός τῆς βρεφικῆς ἡλικίας εἶναι νά διαπλάσει ἕνα ἄτομο προσαρμοσμένο στήν κοινωνική ζωή τοῦ καιροῦ του.

Τί μᾶς διδάσκει ἡ φυσική ἱστορία; Βλέπουμε στά ζῶα μία πρώτη περίοδο ἀπομόνωσης καί πνευματικῆς προσαρμογῆς στόν ἐξωτερικό κόσμο, ἀπαραίτητη ἀκόμη καί στά θηλαστικά πού γεννιοῦνται μέ προκαθορισμένη τήν κατοπινή συμπεριφορά τους.

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δέν ἔχει προκαθορισμένη συμπεριφορά στή γέννησή του καί στό παιδί δέ γίνεται πνευματικό ξύπνημα ἀλλά πνευματική δημιουργία. Ὁ ρόλος δηλαδή πού κρατᾶ τό περιβάλλον στή ζωή του εἶναι ἀφάνταστα μεγαλύτερος. Ἡ ἀξία καί ἡ σημασία του παίρνουν τεράστιες διαστάσεις, ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἐνδεχόμενοι κίνδυνοι πού περικλείει. Γι' αὐτό χρειάζεται ἰδιαίτερη φροντίδα σέ ὅλες τίς συνθῆκες πού περιστοιχίζουν τό νεογέννητο μωρό, γιά νά μή νιώσει ἀπώθηση καί ἀναπτύξει τάσεις παλινδρόμησης, ἀλλά νά ἐνδιαφερθεῖ καί νά ἀγαπήσει τόν καινούριο του κόσμο. Τά θετικά αὐτά αἰσθήματα θά βοηθήσουν τό μεγάλο ἔργο του τῆς ἀφομοίωσης πού θά καθορίσει τήν κατοπινή του πρόοδο, ἀνάπτυξη καί ἐξέλιξη.

Στόν πρῶτο χρόνο τῆς ζωῆς ὑπάρχουν διάφορες περίοδοι καί ἀπαιτοῦν ἡ καθεμίᾳ ἰδιαίτερη φροντίδα.³² Πρώτη εἶναι ἡ σύντομη ὅσο καί δραματική στιγμή τῆς γέννησης. Δέ θά ἐπεκταθοῦμε σέ λεπτομέρειες, πρέπει ὅμως νά ὑποδείξουμε

μερικές βασικές αρχές. Τό παιδί πρέπει νά μένει (στίς πρῶτες πρῶτες μέρες) ὅσο γίνεται περισσότερο σέ ἐπαφή μέ τή μητέρα του. Ἡ θερμοκρασία, τό φῶς, οἱ θόρυβοι δέν πρέπει νά διαφέρουν πολὺ ἀπό τίς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν πρὶν ἀπό τή γέννησή του μέσα στή μήτρα τῆς μητέρας του, ὅπου βασίλευε τέλεια σιωπή, σκοτάδι καί ὁμοιόμορφη θερμοκρασία. Στά σύγχρονα μαιευτήρια κρατοῦν τή μητέρα καί τό παιδί σέ ἓνα δωμάτιο μέ τοίχους ἀπό γαλάζιο γυαλί, μέ θερμοκρασία πού ρυθμίζεται ἔτσι ὡστε νά ἐξομοιωθεῖ σιγά σιγά μέ τήν κανονική ἐξωτερική θερμοκρασία. Τό γαλάζιο χρῶμα στούς γυάλινους τοίχους δίνει ἀπαλό φωτισμό.

Υπάρχουν ἀκόμη σωστοί κανόνες γιά τή μεταχείριση καί τή μετακίνηση τοῦ βρέφους, πού ἔρχονται σέ μεγάλη ἀντίθεση μέ ὅσα ἐπικρατοῦσαν παλιότερα. Συνήθως βουτοῦσαν ἀμέσως τό μωρό σέ ἓνα μπανάκι στό πάτωμα καί αὐτό τοῦ προκαλοῦσε ἓνα δυνατό σόκ. Σήμερα, ἀντί νά τό ντύνουν βιαστικά καί ἀδιάφορα, σάν νά ἦταν ἓνα ἄψυχο ἀντικείμενο, ἡ ἐπιστήμη ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νά ἀγγίζουν τό παιδί ὅσο γίνεται λιγότερο καί νά μήν τό ντύνουν καθόλου, ἀλλά νά τό κρατοῦν σέ ἓνα χῶρο χωρίς ρεύματα καί ἀρκετά θερμό γιά νά μήν κρυώνει. Ἀκόμη καί ὁ τρόπος πού μετακινοῦμε τό μωρό ἔχει ἀλλάξει. Τό βάζουμε μαλακά σέ ἓνα ἀπαλό στρωματάκι καί τό μεταφέρουμε σάν σέ κούνια, χωρίς νά τό σηκώνουμε ἢ νά τό κατεβάζουμε ἀπότομα. Πρέπει νά τοῦ δείχνουμε τήν ἴδια προσοχή καί τρυφερότητα σάν νά ἦταν τραυματίας. Τούς τρόπους αὐτούς δέν ὑπαγορεύει μόνο ἡ ὑγιεινή. Οἱ νοσοκόμες φοροῦν μία γάζα μπροστά ἀπό τή μύτη τους γιά νά μή διαχέουν τά μικρόβιά τους στήν ἀτμόσφαιρα καί ἡ μητέρα καί τό παιδί δέχονται μία μεταχείριση σάν νά ἦταν μέλη ἀπό τό ἴδιο σῶμα πού ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους. Ἔτσι γίνεται ἡ προσαρμογή τοῦ παιδιοῦ μέ τρόπο φυσικό, γιατί ἀναγνωρίζεται ὁ ιδιαίτερος δεσμός πού ἐνώνει τή μητέρα μέ τό παιδί, μία δυνατή μαγνητική ἔλξη.

Ἡ μητέρα ἀκτινοβολεῖ ἀόρατες δυνάμεις γνώριμες στό παιδί πού τό βοηθοῦν στό δύσκολο ἔργο τῆς προσαρμογῆς.

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό παιδί ἀλλάξε μόνο θέση σέ σχέση μέ τή μητέρα. Ἀντί νά εἶναι μέσα στό σῶμα της, εἶναι

τώρα έξω από αυτό. "Όλα τὰ ἄλλα ὅμως εἶναι τὰ ἴδια καί διατηρεῖται ἡ ἐπαφή καί ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσά τους. "Ἐτσι ἀντιλαμβάνεται σήμερα ἡ ἐπιστήμη τή σχέση μητέρας καί παιδιοῦ, ἂν καί μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια χῶριζαν ἀμέσως τή μητέρα ἀπὸ τὸ μωρὸ ἀκόμη καί στά καλύτερα μαιευτήρια.

"Ὅσα περιέγραψα ἐδῶ εἶναι ἡ «τελευταία λέξη» στήν ἐπιστημονική φροντίδα γιά τὸ μωρὸ. Ἡ φύση ὅμως δείχνει ὅτι τὰ ἀκραῖα αὐτὰ μέτρα δέν εἶναι ἀπαραίτητα σέ ὅλο τὸ διάστημα τῆς βρεφικῆς ἡλικίας. Μετά ἀπὸ λίγο καιρὸ, μητέρα καί παιδί μποροῦν νά διακόψουν τήν ἀπομόνωσή τους καί νά λάβουν μέρος στήν κοινωνική ζωή.

Τὸ παιδί δέν ἔχει τὰ ἴδια κοινωνικά προβλήματα μέ τοὺς ἐνηλίκους. Μέχρι τώρα οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες ἐπιδρουσαν στά παιδιά ἀντίστροφα ἀπὸ ὅ,τι στοὺς γονεῖς τους. Δέν εἶναι σχῆμα λόγου νά ποῦμε ὅτι οἱ ἐνήλικοι ὑποφέρουν ὅταν εἶναι φτωχοί, ἐνῶ τὰ παιδιά ὑποφέρουν ὅταν γεννιοῦνται σέ πλούσια οἰκογένεια. Ἐκτός ἀπὸ τὸ πολύπλοκο ντύσιμο, τὰ κοινωνικά ἔθιμα, τὰ πλήθη συγγενῶν καί φίλων πού ἔρχονται νά δοῦν τὸ μωρὸ στίς εὐπορες τάξεις, συχνά ἡ μητέρα ἐγκαταλείπει τὸ παιδί τῆς στίς φροντίδες τῆς παραμάνας ἢ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ αὐτὸ μέ κάποιον ἄλλο τρόπο. Στούς φτωχοὺς, ἀντίθετα, ἡ μητέρα ἀκολουθεῖ τὸ δρόμο τῆς φύσης καί κρατᾷ τὸ μωρὸ στό πλευρὸ τῆς. Βλέπουμε, ἀπὸ χίλια μικρὰ δείγματα, ὅτι στὸν κόσμο τῶν ἐνηλίκων ἐπικρατοῦν ἀντίστροφες ἀξίες, πού ἔχουν διαφορετικὲς ἐπιπτώσεις στὸν κόσμο τῶν παιδιῶν.

Μετά τήν πρώτη αὐτὴ περίοδο, τὸ παιδί προσαρμόζεται ὁμαλά στό περιβάλλον του, χωρὶς ἀποστροφή καί ἐνδοιασμούς. Ξεκινᾷ τὸ δρόμο γιά τήν ἀνεξαρτησία, πού περιγράψαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, καί ἀνοίγει τὰ χέρια γιά νά ἀγκαλιάσει τὸν κόσμο. Ἀπορροφᾷ καί ἀφομοιώνει τίς συνήθειες καί τὰ ἔθιμα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ του περιβάλλον.

Ἡ πρώτη δραστηριότητά του στήν πορεία αὐτή, πού δικαιολογημένα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί κατάκτηση, εἶναι ἡ χρήση τῶν αἰσθήσεων. Τὰ κόκαλά του εἶναι ἀκόμη ἀσχημάτιστα καί δέν μπορεῖ νά κουνηθεῖ οὔτε καί νά κουνήσει τὰ μέλη του. Ἡ ζωή του λοιπὸν δέν ἔχει κίνηση καί δράση, τὸ πνεῦμα

του όμως είναι δραστήριο και απορροφά απλώς τις εντυπώσεις που του δίνουν οι αισθήσεις.

Τά μάτια του είναι ζωηρά και λαμπερά και, όπως έδειξε πρόσφατα η έπιστήμη, δεν τά επηρεάζει μόνο τό φώς. Τό μωρό δεν είναι παθητικό και αδρανές. Δέχεται ακατάπαυστα τις εντυπώσεις και εξερευνά μέ περιέργεια τόν κόσμο του, αναζητώντας νέα έρεθίσματα.

Η εξέταση στό μικροσκόπιο του ματιού ενός ζώου μάς δείχνει ότι ο μηχανισμός τής όρασης μοιάζει μέ τό δικό μας, τό μάτι δηλαδή είναι ένα είδος σκοτεινού θαλάμου. Η φύση όμως επιβάλλει στά ζώα μία πιά περιορισμένη χρήση τών ματιών τους. Τά έρεθίζουν περισσότερο όρισμένα πράγματα και λιγότερο μερικά άλλα. Ένας έσωτερικός όδηγός κατευθύνει και τυποποιεί τή δράση τους σέ όλους τούς τομείς και ύπαγορεύει τή χρήση τών αισθητηρίων τους.

Στά ζώα ύπάρχει από τήν αρχή ο έσωτερικός αυτός όδηγός και οι αισθήσεις τους σχηματίζονται και τελειοποιούνται για νά τόν ακολουθήσουν. Έτσι, τό μάτι τής γάτας (όπως και τών άλλων ζώων που κυνηγοῦν στά σκοτεινά) προορίζεται νά βλέπει στό σκοτάδι, ή γάτα όμως, όσο και αν προσαρμόζεται στό σκοτάδι, προσέχει μόνο τά αντικείμενα που κινούνται και όχι αυτά που μένουν ακίνητα. Μόλις κινηθεί κάτι στό σκοτάδι, ή γάτα χιμά επάνω του, χωρίς νά δώσει τήν παραμικρή προσοχή στό υπόλοιπο σκηνικό. Δέ δείχνει γενικό ενδιαφέρον για τό περιβάλλον, αλλά μόνο μία ένστικτώδη παρόρμηση για όρισμένα στοιχεία του. Μέ τόν ίδιο τρόπο μερικά έντομα προσελκύονται από λουλούδια μέ όρισμένο χρώμα, γιατί σ' αυτά βρίσκουν τήν τροφή τους. Κι όμως, τό έντομο που μόλις βγήκε από τήν κάμψια δεν μπορεί νά έχει καμιά εμπειρία στό θέμα αυτό. Τό όδηγεί τό ένστικτό του και τό μάτι τό βοηθά νά δράσει ανάλογα. Ο όδηγός αυτός έλέγχει τή συμπεριφορά του είδους. Τό άτομο δεν είναι σέ μηχανική εξάρτηση από τις αισθήσεις του. Οι αισθήσεις όμως ύπάρχουν, προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στόν αφέντη τους και εκείνος δρᾷ μέ τήν καθοδήγησή τους.

Τό παιδί είναι ιδιαίτερα ευνοημένο. Οι αισθήσεις του και ο όδηγός του δεν είναι περιορισμένα, όπως στά ζώα. Η γάτα

προσέχει μόνο τά πράγματα πού κινουῦνται στό περιβάλλον της. Τό παιδί δέν ἔχει τέτοιους περιορισμούς. Παρατηρεῖ καθετί πού εἶναι ὀρατό καί ἡ πείρα δείχνει ὅτι τά ἀφομοιώνει ὅλα ἐξίσου. Ἐπιπλέον, δέ δέχεται τίς ἐντυπώσεις του μόνο ἀπό τή φωτογραφική μηχανή τοῦ ματιοῦ του, ἀλλά γίνεται μέσα του ἕνα εἶδος ψυχο-χημικῆς ἀντίδρασης κι ἔτσι οἱ ἐντυπώσεις πού ἀποκομίζει γίνονται ἀδιάσπαστο μέρος τῆς προσωπικότητάς του. Μπορεῖ νά πεί κανείς μέ σιγουριά — ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιστημονικές ἀποδείξεις — ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι ἔρμαιο στίς ἀνεξέλεγκτες ἐπιθυμίες του ὑποφέρει ἀπό κάποιο ἐσωτερικό ἐλάττωμα. Ὁ ἐσωτερικός ὁδηγός του δέν ἔχει ἀρκετή δύναμη γιά νά ἐπηρεάσει τή συμπεριφορά του. Γίνεται ἔτσι ἄβουλο θύμα στίς αἰσθήσεις του, ἕνα χαμένο καί ἐγκαταλειμμένο πλάσμα.

Ἐπὲρτατη σημασία ἔχει λοιπόν νά φροντίσουμε καί νά κρατήσουμε ξύπνιο καί δραστήριο τόν ὁδηγό μέσα σέ κάθε παιδί.

Ἡ παρομοίωση πού κάναμε πῶς πάνω μᾶς βοηθᾷ νά καταλάβουμε τή δύναμη πού ἔχει τό παιδί νά δέχεται στοιχεῖα ἀπό τό περιβάλλον του. Ὑπάρχουν ἔντομα πού μοιάζουν μέ φύλλα καί ἄλλα πού εἶναι ὅμοια μέ μίσχους. Περνοῦν τή ζωή τους πάνω σέ φύλλα καί σέ μίσχους καί ἐξομοιώνονται τόσο πολύ μέ αὐτά πού εἶναι σάν ἕνα σῶμα. Κάτι παρόμοιο γίνεται καί στό παιδί. Δέχεται καί ἀφομοιώνει τή ζωή πού συνεχίζεται γύρω του καί γίνεται ἕνα μ' αὐτήν, ὅπως καί τά ἔντομα γίνονται ἕνα μέ τή βλάστηση πού τά περιβάλλει. Οἱ ἔντομες ἐντυπώσεις τοῦ παιδιοῦ τοῦ προκαλοῦν μία βιολογική ψυχο-χημική μεταβολή πού ἐξομοιώνει τελικά τό πνεῦμα του μέ τό περιβάλλον. Τά παιδιά ἐξομοιώνονται μέ τά πράγματα πού ἀγαποῦν. Ἡ δύναμη αὐτή νά ἀφομοιώνει τό περιβάλλον καί νά ἐξομοιώνεται μέ αὐτό παρατηρήθηκε σέ ὅλους τούς τύπους τῆς ζωῆς.

Στά ἔντομα πού ἀναφέραμε καί σέ ἄλλα ζῶα ὑπάρχει στό φυσιολογικό ἐπίπεδο. Στό παιδί στόν πνευματικό καί ψυχολογικό τομέα.

Εἶναι κάτι πού παρατηροῦμε σέ ὅλα τά ζωντανά πλάσματα. Τό παιδί δέν ἀντιλαμβάνεται τόν κόσμον σάν κι ἐμᾶς. Ἐμεῖς

μπορεί να δοῦμε κάτι, να ποῦμε «Τί ὦραϊο!» καί να προχωρήσουμε σέ ἄλλα πράγματα. Τό συγκρατοῦμε ἀμυδρά, σάν ἀνάμνηση. Τό παιδί ὅμως κατασκευάζει τό βαθύτερο ἑαυτό του ἀπό τίς συγκλονιστικές ἐντυπώσεις πού δέχεται, ἰδιαίτερα στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του. "Ὅσο εἶναι μωρό, μέ τίς βρεφικές του δυνάμεις καί μόνο, τό παιδί ἀποκτᾷ τά προσωπικά γνωρίσματα πού θά τό χαρακτηρίζουν γιά πάντα — τή γλώσσα, τή θρησκεία, τή φυλή κ.ἄ. Μέ τόν τρόπο αὐτόν προσαρμόζεται στόν κόσμο πού τό περιβάλλει. Τό πνεῦμα του ὠριμάζει μέσα στή χαρά καί τήν ἐκπλήρωση.

Τό παιδί μπορεῖ να προσαρμοστεῖ σέ κάθε μορφή περιβάλλοντος πού θά συναντήσῃ. Τί ἐννοοῦμε «νά προσαρμοστεῖ»; Σημαίνει να μεταμορφωθεῖ μέ τέτοιο τρόπο ὥστε να μπορεῖ να ζήσει στό περιβάλλον, πού γίνεται τότε μέρος τῆς ὑπαρξῆς του. Πρέπει λοιπόν να ἀναρωτηθοῦμε τί πρέπει να κάνουμε, καί τί περιβάλλον να διαμορφώσουμε γιά να βοηθήσουμε τό παιδί.

"Ἄν τό παιδί ἦταν τριῶν ἐτῶν, θά μπορούσε να μᾶς τό πεί καί μόνο του. Θά ἔπρεπε να φροντίσουμε να μήν τοῦ λείψουν τά λουλούδια καί τά ὄμορφα πράγματα. Θά ἔπρεπε να προβλέψουμε να τοῦ προσφέρουμε ἐρεθίσματα γιά τή δράση του, ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς ἀνάπτυξῆς του. Εὐκολα βρίσκουμε τί ἐρεθίσματα χρειάζονται σέ κάθε στάδιο ἀνάπτυξης. Γιά να προσαρμοστεῖ ὅμως τό νεογέννητο μωρό, τί περιβάλλον μπορούμε να τοῦ ἐτοιμάσουμε;

Ἀκόμη δέ δόθηκε ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό. Στήν πραγματικότητα ὅμως φυσικό περιβάλλον τοῦ μωροῦ εἶναι ὁ κόσμος, τό καθετί πού εἶναι γύρω του. Γιά να μάθει μιά γλώσσα, πρέπει να ζεῖ μέ ἀνθρώπους πού τή μιλοῦν. Γιά να ἀποκτήσῃ εἰδικές πνευματικές δυνάμεις, θά πρέπει να ζεῖ μέ ἀνθρώπους πού χρησιμοποιοῦν ἀδιάκοπα τίς δυνάμεις αὐτές. Θά ἀποκτήσῃ τούς τρόπους, τά ἦθη καί τά ἔθιμα τῆς ὁμάδας του μόνο ἂν βρίσκεται μαζί μέ ἀνθρώπους πού τά κατέχουν.

Τό δωμάτιο τοῦ μωροῦ

Ἐπικρατεῖ σήμερα μιά ἰδέα ἐντελῶς ἐπαναστατική, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ ὅσα πίστευαν καί ὅσα ἔκαναν τά

τελευταία χρόνια. Ξεκινώντας από τή λογική ὅτι προέχει ἡ σωματική ὑγιεινή, ἔφταναν στό λανθασμένο συμπέρασμα νά ἀπομονώνουν τό παιδί. Τό ἔβαζαν σέ ξεχωριστό δωμάτιο, τό «παιδικό δωμάτιο», παίρνοντας γιά παράδειγμα τό νοσοκομεῖο. Τό παιδί ἔμενε μόνο του καί τό ἔβαζαν νά κοιμηθεῖ ὅσο γινόταν περισσότερο, σάν νά ἦταν ἄρρωστος.

Πρέπει ὅμως νά καταλάβουμε ὅτι ἡ ἐκζήτηση αὐτή γιά φυσική ὑγιεινή περικλείει κινδύνους γιά τήν πνευματική ζωή. Ἄν ἀπομονώσουμε τό παιδί σέ ἕνα εἰδικό παιδικό δωμάτιο, μέ μοναδική συντροφιά του τήν παραμάνα, ἄν δέν μπορεῖ νά φτάσει σ' αὐτό καμιά ἀληθινή ἐκφραση τῆς μητρικῆς ἀγάπης, ἡ κανονική του ἀνάπτυξη καί ἐξέλιξη θά σταματήσει καί θά ἐμποδιστεῖ. Θά τό κυριεύσει ἕνα αἶσθημα καθυστέρησης, ἀπογοήτευσης, πνευματικῆς πείνας, μέ δυσάρεστα ἐπακόλουθα. Ἄντί νά ζήσει, ὅπως θά ἤθελε, μέ τή μητέρα του καί νά ἐκδηλώσει τόν ἰδιαίτερο σύνδεσμο ἀγάπης καί τρυφερότητας πού τήν ἐνώνει μαζί του, μοναδικός του σύντροφος εἶναι ἡ παραμάνα πού σπάνια τοῦ μιλά. Συχνά τό κλείνουν σέ μιά ψηλή κούνια, πού τό ἐμποδίζει νά βλέπει τί γίνεται στόν κόσμο γύρω του.

Οἱ συνθῆκες αὐτές δέν εἶναι καθόλου εὐνοϊκές γιά τό παιδί καί εἶναι τόσο χειρότερες ὅσο πῶς εὐπορη εἶναι ἡ οἰκογένειά του. Εὐτυχῶς, μετά τόν πόλεμο, ἡ κατάσταση ἔχει ἀρχίσει νά ἀλλάζει. Ἡ φτώχεια καί οἱ καινούργιες κοινωνικές ιδέες ἔδωσαν πίσω στούς γονεῖς τά παιδιά τους, σέ μιά εὐεργετική σχέση ἀγάπης.

Ἡ νέα ὑγιεινή

Ἡ περιποίηση τοῦ μωροῦ θά ἔπρεπε νά ἀποτελεῖ κοινωνικό θέμα. Ἄπό τίς σύγχρονες παρατηρήσεις καί μελέτες γιά τό παιδί συμπεραίνουμε ὅτι, μόλις μπορέσει νά βγεῖ ἔξω, πρέπει νά τό παίρνουμε μαζί μας καί νά τό ἀφήνουμε νά βλέπει τριγύρω του ὅσο περισσότερο γίνεται. Εἶναι μακριά οἱ μέρες πού συνηθίζονταν τά ψηλά κλειστά καρότσια καί ἔχει ἀλλάξει πολύ ἡ διαρρύθμιση τοῦ παιδικοῦ δωματίου. Χωρίς νά ξεφεύγει ἀπό τούς κανόνες τῆς ὑγιεινῆς, οἱ τοῖχοι του στολίζονται μέ

χαρούμενες ζωγραφιές και τό παιδί ξαπλώνει σέ μία επιφάνεια μέ έλαφρή κλίση γιά νά μπορεί νά δεσπόζει στό όλο σκηνικό και όχι νά στύλωναί μόνο τό βλέμμα του στό ταβάνι.

Τό πρόβλημα τής γλώσσας είναι πιό δύσκολο, ιδιαίτερα όταν προσλαμβάνονται παραμάνες—βοηθοί πού συχνά ανήκουν σέ διαφορετική κοινωνική τάξη από τό παιδί. Προκύπτει επίσης τό έρώτημα αν πρέπει τό παιδί νά παρακολουθει τίς συζητήσεις των γονιών του μέ τούς γνωστούς και φίλους τους. Τό θέμα επιδέχεται πολλές αντιρρήσεις, πρέπει όμως νά τονίσουμε ότι γιά νά βοηθήσουμε τό παιδί πρέπει νά τό κρατάμε κοντά μας, γιά νά βλέπει τί κάνουμε και νά ακούει τί λέμε. Ακόμη και αν δέν καταλαβαίνει συνειδητά τί γίνεται γύρω του, θά συγκρατήσει μία έντύπωση μή συνειδητή πού θά αφομοιώσει και θά τό βοηθήσει νά αναπτυχτεί. "Όταν παίρνουμε τό παιδί έξω, θά στρέψει τό ενδιαφέρον του πρὸς όλες τίς κατευθύνσεις. Πρέπει νά τό παρατηρήσουμε και νά τό βοηθήσουμε. Οι εμπειρες μητέρες και οι καλές παραμάνες παρακολουθοῦν τό ενδιαφέρον πού δείχνει τό παιδί και τό αφήνουν νά κοιτάζει και νά περιεργαστεί όσο θέλει κάτι πού τράβηξε τήν προσοχή του. Τό σηκώνουν, γιά νά δεῖ καλύτερα, και βλέπουν τό πρόσωπό του νά φωτίζεται από ανείπωτη χαρά κι αγάπη. Πώς μπορούμε έμεις νά κρίνουμε τί θά ενδιαφέρει τό μικρό παιδί; Πρέπει νά μπορούμε στή διάθεσή του. Ανατρέπονται λοιπόν όλες οι περασμένες θεωρίες και πρέπει όλοι νά τό μάθουν. Είναι απαραίτητο νά πειστοῦμε όλοι μας ότι τό παιδί κατασκευάζει στους πρώτους του μήνες τή ζωτική προσαρμογή στό περιβάλλον του και πρέπει γι' αυτό νά είναι τέλεια και ολοκληρωτική ή έπαφή του μ' αυτό. "Αν τό παιδί αποτύχει στό έργο αυτό, αν τοῦ λείπει ή έπαφή και ή προσαρμογή, θά αντιμετωπίσουμε ένα πολύ σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα.

Πολλά σημερινά κοινωνικά προβλήματα πηγάζουν από τήν άποτυχία τοῦ ατόμου νά προσαρμοστεί στόν ήθικό τομέα αλλά και σέ άλλα θέματα. Τό βασικό αυτό πρόβλημα μᾶς αποδεικνύει ότι ή έπιστήμη πού ασχολείται μέ τό παιδί πρέπει νά γίνει, σέ τελική ανάλυση, τό πιό έντονο και μόνιμο ενδιαφέρον γιά κάθε πολιτισμένη κοινωνία.

Θά αναρωτηθοῦμε βέβαια πώς άγνοήθηκε τόσο καιρό ή

μεγάλη και αυταπόδεικτη αυτή αλήθεια. Οί συντηρητικοί πού δυσπιστοῦν σέ κάθε καινοτομία θά ὑποστηρίξουν ὅτι οἱ περασμένες γενιές τά κατάφεραν και χωρίς τή γνώση αὐτή. Θά μᾶς ποῦν: « Ἡ ἀνθρώπινη φυλή εἶναι πανάρχαια. Ἔχουν ζήσει στή γῆ χιλιάδες και μυριάδες ἀνθρώποι. Κι ἐγώ και τά παιδιά μου μεγαλώσαμε χωρίς αὐτές τίς θεωρίες. Στίς μέρες μου, τά παιδιά μάθαιναν νά μιλοῦν και ἀποκτοῦσαν συνήθειες τόσο ἔντονες πού ἔφταναν μέχρι τήν προκατάληψη!»

Ἄς σκεφτοῦμε, ὅμως, γιά λίγο τούς ἄλλους λαούς τῆς γῆς πού ἔχουν ἕνα πολιτιστικό ἐπίπεδο διαφορετικό ἀπό τό δικό μας. Στήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ὅλοι αὐτοί οἱ λαοί μοιάζουν πιά φωτισμένοι ἀπό μᾶς — μέ τά ὑπερσύγχρονα δυτικά ἰδανικά μας! Πουθενά δέ μεταχειρίζονται τά παιδιά μέ τρόπο τόσο ἀντίθετο στίς φυσικές τους ἀνάγκες. Σέ ὅλες σχεδόν τίς χῶρες αὐτές, τό παιδί ἀκολουθεῖ τή μητέρα του ὅπου πηγαίνει. Μητέρα και παιδί εἶναι ἀχώριστοι. Ὅση ὥρα εἶναι μαζί ἔξω, ἡ μητέρα μιλά και τό παιδί ἀκούει. Τήν ἀκούει νά μιλά μέ τή γιγνόντισσα, νά παζαρεύει στήν ἀγορά. Βλέπει και ἀκούει αὐτά πού γίνονται γύρω του. Αὐτό συνεχίζεται γιά ὅλο τό διάστημα πού θηλάζει τό παιδί, πού εἶναι ἄλλωστε και ἡ αἰτία τῆς στενῆς αὐτῆς συνύπαρξης. Ἡ μητέρα πρέπει νά θηλάσει τό μωρό της, δέν μπορεῖ λοιπόν νά τό ἀφήσει στό σπίτι ὅταν βγεῖ ἔξω. Στήν ἀνάγκη αὐτή γιά φαγητό προστίθεται και ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη και τρυφερότητα. Ἡ ἀνάγκη λοιπόν τοῦ παιδιοῦ νά τραφεῖ και ἡ ἀγάπη πού τό συνδέει μέ τή μητέρα του λύνουν μαζί, σέ συνδυασμό, τό πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς του στόν κόσμο μέ τόν πιά φυσικό τρόπο. Μητέρα και παιδί ἀποτελοῦν ἕνα ἀδιάσπαστο στοιχεῖο.

Μόνο στίς περιπτώσεις πού ὁ πολιτισμός ἀνέτρεψε τό ἔθιμο αὐτό παραδίνει ἡ μητέρα τό μωρό της σέ κάποιον ἄλλο. Κανονικά, τό παιδί μοιράζεται συνεχῶς τή ζωή τῆς μητέρας. Λένε συχνά ὅτι οἱ μητέρες εἶναι κάπως φλύαρες, θά πρέπει ὅμως νά εἶναι αὐτό μιά αὐθόρμητη βοήθεια γιά τήν ἀνάπτυξη και τήν προσαρμογή τοῦ παιδιοῦ. Ἄν βέβαια τό παιδί ἀκουγε μόνο τά λόγια πού τοῦ ἀπευθύνονται, τό κέρδος του θά ἦταν μικρό. Μόνο ὅταν ἀκούει τή συζήτηση τῶν μεγάλων στό σύνολό της και βλέπει τίς κινήσεις πού τή συνοδεῦουν και τήν

ἐπεξηγοῦν, νιώθει σιγά σιγά τή δομή τῶν προτάσεων. Είναι πολύ πιά σημαντικό από τίς μονοσύλλαβες λέξεις πού τοῦ ψιθυρίζει ἡ μητέρα του. Είναι ἡ γλῶσσα τῆς ζωντανῆς σκέψης μαζί μέ τή δράση πού τήν περιβάλλει.

Ἀνάμεσα στίς μεγάλες ἀνθρώπινες ὁμάδες, τά ἔθνη καί τοὺς λαούς, ὑπάρχουν ἀναμφισβήτητα διαφορές. Σηκώνουν, γιά παράδειγμα, τό μωρό μέ διαφορετικούς τρόπους καί ἡ μελέτη τῶν τρόπων αὐτῶν εἶναι ἀπό τά πιά ἐνδιαφέροντα θέματα στή σύγχρονη ἐθνολογία. Στά περισσότερα μέρη τοῦ κόσμου οἱ μητέρες βάζουν τό παιδί σέ ἓνα μικρό κρεβάτι ἢ σέ μιά μεγάλη τσάντα, σχεδόν ποτέ δέν τό σηκώνουν στά χέρια. Σέ μερικές χῶρες δένουν τό παιδί μέ ταινίες σέ ἓνα κομμάτι ξύλο πού βαστᾷ ἡ μητέρα στούς ὤμους της ὅταν πηγαίνει γιά δουλειά. Ἄλλοῦ πάλι ἡ μητέρα κρεμᾷ τό παιδί ἀπό τό λαιμό της, τό δένει στήν πλάτη της ἢ τό βάζει μέσα σέ ἓνα μικρό καλάθι. Παντοῦ ἔχουν βρεῖ τρόπο νά παίρνουν μαζί τους τά μωρά. Γιά νά μπορεῖ τό μωρό νά ἀναπνέει καί νά μήν κινδυνεύει ἀπό ἀσφυξία, ὅταν τό πρόσωπό του εἶναι πρὸς τό μέρος τῆς πλάτης τῆς μητέρας, παίρνουν συνήθως εἰδικές προφυλάξεις. Οἱ Γιαπωνέζοι, ἄς ποῦμε, βαστοῦν τό παιδί μέ τό λαιμό του ψηλότερα ἀπό τόν ὤμο τῆς μητέρας πού τό κουβαλᾷ. Γι' αὐτό καί οἱ πρῶτοι περιηγητές στήν Ἰαπωνία ὀνόμασαν τοὺς Ἰάπωνες «ράτσα μέ δύο κεφάλια». Στήν Ἰνδία μεταφέρουν τό παιδί στό ὕψος τοῦ γοφοῦ καί οἱ ἐρυθρόδερμοι Ἰνδιάνοι τό δένουν στήν πλάτη μέσα σέ μιά κούνια πού τό κρατᾷ πλάτη μέ πλάτη μέ τή μητέρα καί τοῦ ἐπιτρέπει νά βλέπει ὅλα ὅσα γίνονται πίσω της. Κανείς δέ διανοεῖται νά ἀφήσει μόνο του τό παιδί στό σπίτι καί κάποτε, σέ μιάν ἀφρικανική φυλή, στή στέψη τῆς βασίλισσας, οἱ ἱεραπόστολοι μέ ἔκπληξη τήν εἶδαν νά ἔρχεται μαζί μέ τό μωρό της.

Ἐνα ἄλλο ἐνδεικτικό σημεῖο εἶναι ἡ παράταση τοῦ θηλασμοῦ. Καμιά φορά βαστᾷ ἐνάμιση χρόνο, ἄλλοτε πάλι δύο ἢ καί τρία χρόνια, ἄσχετα ἀπό τίς διαιτητικές ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ πού ἀπό καιρό μπορεῖ νά ἀφομοιώνει καί ἄλλα εἶδη τροφῆς. Ἡ παράταση ὅμως αὐτή τοῦ θηλασμοῦ κάνει τή μητέρα νά μένει περισσότερο κοντά στό παιδί, ἰκανοποιώντας τή μή συνειδητή της ἀνάγκη νά βοηθήσει ὑποσυνείδητα τό

·βλαστάρι της νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν κοινωνική ζωή καί νά διαμορφώσει τή σκέψη καί τό πνεῦμα του. Ἄκόμη καί ὅταν ἡ μητέρα δέ μιλά στοῦ παιδί, τό φέρνει σέ συνεχή ἐπαφή μέ τόν κόσμο ὅταν τό παίρνει παντοῦ μαζί της. Τοῦ δίνει τήν εὐκαιρία νά βλέπει καί νά ἀκούει τούς ἀνθρώπους στοῦ δρόμο καί στήν ἀγορά, τά ἀμάξια, τά ζῶα καί ὅλα αὐτά παίρνουν μιά θέση στή σκέψη του, ἀκόμη καί ἂν δέν ξέρεي τό ὄνομά τους. Παρατηρήστε πῶς φωτίζεται τό προσωπάκι του ὅταν ἡ μητέρα του παζαρεύει στοῦ μανάβη τήν τιμή κάποιου φρούτου. Ὅλα τά λόγια καί οἱ κινήσεις γύρω του τοῦ γεννοῦν ἕνα βαθύ καί ἔντονο ἐνδιαφέρον.

Τό κλάμα τοῦ μωροῦ

Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι τό μωρό πού ἀκολουθεῖ παντοῦ τή μητέρα του δέν κλαίει ποτέ, παρά μόνο ἂν εἶναι ἄρρωστο ἢ ἂν ὑποφέρει. Καμιά φορά κοιμᾶται, δέν κλαίει ὅμως. Στίς φωτογραφίες πού συνοδεύουν τά στοιχεῖα γιά τήν κοινωνική ζωή μιᾶς χώρας, ποτέ δέ θά δεῖτε μωρά νά κλαῖνε, ἂν εἶναι μαζί μέ τή μητέρα τους.

Τό κλάμα ὅμως τοῦ μωροῦ εἶναι πρόβλημα στίς δυτικές χῶρες. Συχνά ἀκοῦμε τούς γονεῖς νά παραπονιοῦνται γιά τό ἀδιάκοπο κλάμα τοῦ μωροῦ καί νά ζητοῦν συμβουλές τί νά κάνουν γιά νά τό ἡσυχάσουν καί πῶς νά τό κρατήσουν ἡσυχο καί χαρούμενο. Ἡ σύγχρονη ψυχολογία δίνει μιά τεκμηριωμένη ἀπάντηση: «Τό μωρό κλαίει καί εἶναι ἀνήσυχο γιατί ὑποφέρει ἀπό πνευματική στέρση καί πείνα». Ἀλήθεια, τό παιδί βариέται. Πεινᾶ πνευματικά, γιατί τό κρατοῦν δέσμιο σέ ἕνα στενό χῶρο πού δέν τοῦ προσφέρει παρά μόνο ἄρνηση καί δεσμεύσεις στήν ἄσκηση τῶν δυνάμεών του. Μοναδική θεραπεία εἶναι νά τό ἐλευθερώσουμε ἀπό τήν ἀπομόνωση καί νά τό ἀφήσουμε νά συμμετέχει στήν κοινωνική ζωή, ὅπως γίνεται μέ φυσικό καί αὐθόρμητο τρόπο σέ πολλές χῶρες. Πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε καί νά ἐφαρμόσουμε σκόπιμα τή συνήθεια αὐτή, μετά ἀπό ὠριμη καί σωστή σκέψη.

Μερικές σκέψεις γιά τή γλώσσα

10.

"Ας εξετάσουμε τώρα πώς μαθαίνει τό παιδί νά μιλά καί ἄς δοῦμε τή σχέση τῆς γλώσσας μέ τήν κοινωνική ζωή. Ἡ γλώσσα ἐνώνει τούς ἀνθρώπους σέ ομάδες καί ἔθνη καί εἶναι τό κύριο διακριτικό σημεῖο ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τά ζῶα. Ἡ γλώσσα εἶναι ἡ ἀπαρχή τῆς μεταποίησης καί τῆς ἐπέμβασης στό περιβάλλον πού ὀνομάζουμε πολιτισμό.

Ἡ ἀνθρώπινη ζωή δέ στηρίζεται ἀποκλειστικά στό ἔνστικτο, ὅπως στά ζῶα. Κανείς δέν μπορεῖ νά προβλέψει τί θά κάνει τό μωρό ἀργότερα στή ζωή του. Ἄν ὅμως δέν ὑπῆρχε ἡ ἀμοιβαία συνεννόηση, εἶναι φανερό ὅτι κανείς δέ θά μπορούσε νά κάνει πολλά πράγματα! Δέν εἶναι ἀρκετή ἡ δύναμη τῆς ἀτομικῆς σκέψης. Παρά τήν ἐξυπνάδα τους, οἱ ἄνθρωποι δέ θά ὀλοκλήρωναν τίς ιδιότητές τους χωρίς τίς ἀπαραίτητες συ-

ζητήσεις καί συμφωνίες μεταξύ τους. Ἡ γλώσσα εἶναι τό ὄργανο τῆς *συλλογικῆς σκέψης*.

Πρὶν φανεῖ ὁ ἄνθρωπος στή γῆ δέν ὑπῆρχε γλώσσα. Καί τί, στ' ἀλήθεια, εἶναι ἡ ὁμιλία; Μιά ἀνάσα, ἴσα ἴσα. Μερικοὶ ἦχοι πού προφέρονται μαζί.

Οἱ ἦχοι μιᾶς γλώσσας δέν ἔχουν νόημα ἀπό μόνοι τους. Δέν ὑπάρχει λογική σχέση ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο καί τή λέξη. Νόημα στούς ἦχους δίνει ἡ συμφωνία τῶν ἀνθρώπων νά τούς ὀρίσουν μία εἰδική σημασία. Τό ἴδιο γίνεται μέ ὅλες τίς λέξεις. Ἐκφράζουν μία συμφωνία ἀνάμεσα στά μέλη μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων καί μόνο οἱ «μυημένοι» μποροῦν νά τίς καταλάβουν. Οἱ ἄλλες ὁμάδες μπορεῖ νά συμφωνήσουν σέ ἐντελῶς διαφορετικούς ἦχους γιά νά ἐκφράσουν τίς ἴδιες ἐννοιες.

Ἡ γλώσσα λοιπόν εἶναι σάν ἕνας τοῖχος πού περικυκλώνει κάποια ἀνθρώπινη συντροφιά καί τή χωρίζει ἀπό ὅλες τίς ἄλλες. Καί αὐτή, ἴσως, εἶναι ἡ αἰτία πού ὁ «λόγος» εἶναι μία ἐννοια μυστικισμοῦ στή σκέψη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γλώσσα ἐνώνει τούς ἀνθρώπους ἀκόμη πιά στενά καί ἀπό τήν ἐθνικότητα. Οἱ λέξεις εἶναι οἱ κρίκοι ἀνάμεσα στά ἄτομα καί ἡ γλώσσα πού χρησιμοποιοῦν ἀναπτύσσεται καί διακλαδώνεται ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς σκέψης τους. Ἡ γλώσσα, μποροῦμε νά ποῦμε, ἀναπτύσσεται μαζί μέ τήν ἀνθρώπινη σκέψη.

Εἶναι ἀξιοπερίεργο πόσο λίγοι ἦχοι ἀρκοῦν γιά νά σχηματίσουν τόσο πολλές λέξεις. Οἱ ἦχοι αὐτοί μποροῦν νά συνδυαστοῦν μέ ἀναρίθμητους τρόπους καί νά σχηματίσουν ἀπειράριθμες λέξεις. Ἐνας ἦχος μπορεῖ νά προηγηθεῖ ἢ νά ἀκολουθήσει κάποιον ἄλλο, νά γίνει ἔναρθρος ἢ σιωπηρός, νά προφερθεῖ μέ τά χεῖλη κλειστά ἢ ἀνοιχτά. Τό πιά ἐκπληκτικό ὅμως εἶναι ἡ δύναμη τῆς μνήμης νά συγκρατεῖ καί νά ἀναπλάθει ὅλους αὐτούς τούς συνδυασμούς μαζί μέ τή σημασία τους. Ἡ σκέψη πάλι ἐκφράζεται μέ τή διάταξη τῶν λέξεων σέ φράσεις. Οἱ λέξεις στίς προτάσεις αὐτές πρέπει νά ἀκολουθήσουν μία ὀρισμένη σειρά. Δέ γίνεται νά ἀνακατωθοῦν ἀσυνάρτητα, τό ἴδιο ὅπως καί τά ἔπιπλα μέσα σέ ἕνα δωμάτιο. Ὑπάρχουν κανόνες πού ἐξηγοῦν στόν ἀκροατή τίς προθέσεις τοῦ ὁμιλητῆ. Γιά νά ἐκφράσει μία σκέψη ἢ μία γνώμη, πρέπει ὁ ὁμιλητής νά

χρησιμοποιήσει τά κατάλληλα ουσιαστικά και νά βάλει δίπλα τά επίθετα. Τό υποκείμενο, τό ρήμα και τό κατηγορούμενο έχουν τό καθένα δική του θέση μέσα στην πρόταση. Δέν ἄρκει νά χρησιμοποιήσουμε τίς σωστές λέξεις, πρέπει νά τίς πάρουμε και μέ τή σωστή σειρά. Διαπιστώνουμε εὐκολα τή σημασία πού ἔχει ἡ σειρά τῶν λέξεων ἂν πάρουμε μιάν ἀπλή πρόταση και τή γράψουμε σέ ἕνα χαρτί. Ἐάν κόψουμε μετά τίς λέξεις και τίς ἀνακατέψουμε, χάνουν τό νόημά τους. Μέ διαφορετική σειρά, οἱ ἴδιες λέξεις δέν ἔχουν νόημα. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ὅτι πρέπει οἱ ἄνθρωποι νά συμφωνήσουν και γιά τή σειρά τῶν λέξεων.³³

Ἡ γλώσσα ἐκφράζει τήν ἀνώτερη εὐφυΐα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τήν ἱστορία μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρξαν γλώσσες πού ἔγιναν πολύπλοκες και δύσχρηστες και, ὅταν κατέρρευσε ὁ πολιτισμός πού τίς διαμόρφωσε και τίς χρησιμοποιοῦσε, ἐξαφανίστηκαν και αὐτές, ἀφοῦ πρῶτα τίς ἐγκατέλειψαν και τίς ξέχασαν. Θά λέγαμε ὅτι ἡ φύση μᾶς δίνει τή γλώσσα, πρέπει ὅμως νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ γλώσσα ξεπερνᾷ τή φύση. Εἶναι τό ὄργανο και τό προϊόν τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος. Ξαπλώνεται πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις σέ ἕνα ἀπεριόριστο δίκτυο μέ ἀνεξάντλητη ἰκανότητα ἐκφρασης. Εἶναι τό ὑπέρτατο δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχουν γλώσσες, ὅπως τά σανσκριτικά ἢ τά λατινικά, πού μποροῦμε νά τίς μελετήσουμε γιά χρόνια χωρίς ποτέ νά τίς μάθουμε στην ἐντέλεια. Τό μυστήριό τους παραμένει ἀνεξερεύνητο. Παραδεχόμαστε ὅμως ὅτι, γιά νά συντονίσουν και νά προγραμματίσουν τή δράση τους, πρέπει οἱ ἄνθρωποι νά συμφωνήσουν και γι' αὐτό ἔχουν ἀνάγκη ἀπό μία κοινή γλώσσα. Ἡ γλώσσα αὐτή ἔχει μία πραγματική ἀξία, ὅσο και ἂν εἶναι, μέ τήν ἄπιαστη ὑπόστασή της, τό πιό ρευστό ἀπό τά ἐργαλεῖα πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος στή διάθεσή του.

Ἐάν ἐξετάσουμε πῶς κατακτᾷ ὁ ἄνθρωπος τό ἐργαλεῖο τῆς γλώσσας, θά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό παιδί «ἀπορροφᾷ» τή γλώσσα. Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι στ' ἀλήθεια βαθύ και παράξενο και δέν ἔλαβε ἀκόμη τήν προσοχή πού τοῦ πρέπει. Λέμε συνήθως: «Τά παιδιά ζοῦν μαζί μέ ἀνθρώπους πού μιλοῦν μιά γλώσσα κι ἔτσι τή μιλοῦν κι αὐτά». Μέ δεδομένα ὅμως τίς ἀναρίθμητες δυσκολίες πού παρουσιάζουν

οί πίο πολλές γλώσσες, ή άποψη αυτή φαίνεται πολύ επιφανειακή. Έπικράτησε ώστόσο για χιλιάδες χρόνια και άποτελοῦσε άκλόνητη και έμμονη πεποίθηση.

Όσο μελετοῦμε τό θέμα, παρατηροῦμε άκόμη κάτι: τή γλώσσα πού μās φαίνεται δύσκολη τή μιλοῦσε σέ κάποιο τόπο και χρόνο ή άνεκπαιδευτη τάξη. Τά λατινικά, ας ποῦμε, πού δυσκολεύουν άκόμη και αυτούς πού μιλοῦν σήμερα μίαν από τίς λατινογενείς γλώσσες, τά μιλοῦσαν αρχικά άκόμη και οί σκλάβοι στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Παρουσίαζαν και τότε τίς ίδιες δυσκολίες ὅπως και σήμερα, αλλά τόσο οί άμόρφωτοι άγρότες ὅσο και τά τρίχρονα παιδιά στά άνάκτορα τῆς Ρώμης τά χρησιμοποιοῦσαν μέ εύκολία και άνεση.

Και τί νά ποῦμε για τήν Ίνδία ὅπου, πολλά χρόνια πίσω, ὁ κάθε άγρότης και ὁ κάθε κυνηγός στη ζούγκλα εκφράζονταν μέ τρόπο φυσικό στη σανσκριτική γλώσσα;

Ή περιέργεια πού ξυπνοῦν τά έρωτήματα αυτά ὁδήγησε σέ προσεκτικές μελέτες για τήν εξέλιξη τῆς γλώσσας πού βασίστηκαν σέ παρατηρήσεις στα σημερινά παιδιά. Λέω τήν εξέλιξη και ὄχι τήν εκμάθηση, γιατί ή μητέρα δέ μαθαίνει οὔτε διδάσκει τή γλώσσα στό παιδί. Τό παιδί αναπτύσσει αυθόρμητα τή γλώσσα, σαν άνεπιτήδευτο δημιούργημα, ακολουθώντας σταθερούς κανόνες πού είναι οί ἴδιοι για ὅλα τά παιδιά. Οί διάφορες περίοδοι στη ζωή τοῦ παιδιοῦ δείχνουν ὅτι κατακτᾶ διαδοχικά τά στάδια τῆς γλώσσας — και αυτό επαναλαμβάνεται στα παιδιά ὅλου τοῦ κόσμου, αςχετα αν ή γλώσσα τοῦ τόπου τους είναι απλή ή σύνθετη. Υπάρχουν άκόμη και σήμερα πρωτόγονοι λαοί πού μιλοῦν γλώσσες εξαιρετικά απλές και τά παιδιά φτάνουν σ' αυτές στό ἴδιο επίπεδο ὅπως και τά παιδιά στίς χῶρες μέ τίς δύσκολες γλώσσες. Στην πρώτη φάση, ὅλα τά παιδιά προφέρουν μόνο συλλαβές. Μετά προφέρουν ὀλόκληρες λέξεις και, τέλος, χρησιμοποιοῦν στην εντέλεια ὅλους τους κανόνες τῆς γραμματικῆς και τοῦ συντακτικοῦ.³⁴

Οί διαφορές άνάμεσα σέ άρσενικό και θηλυκό, ενικό και πληθυντικό, άνάμεσα στους χρόνους και τίς εγκλίσεις, τά προθέματα και τίς καταλήξεις, ὅλα βρίσκουν εφαρμογή στη γλώσσα τοῦ παιδιοῦ. Όσο σύνθετη και αν είναι ή γλώσσα, ὅσες εξαιρέσεις και αν έχει στους κανόνες της, τό παιδί τή

μαθαίνει στο σύνολό της και μπορεί να τη χρησιμοποιήσει στην ίδια ηλικία με το Αφρικανόπουλο που χρησιμοποιεί μόνο τις λίγες λέξεις από το πρωτόγονο λεξιλόγιό του.

“Αν παρατηρήσουμε πώς παράγονται οι διάφοροι ήχοι, θα δοῦμε ὅτι καί αὐτοί ἀκολουθοῦν ὀρισμένους κανόνες. Ὅλοι οἱ ἤχοι τῶν λέξεων παράγονται ἀπό ὀρισμένους μηχανισμούς. Ὅρισμένες φορές ἡ μύτη συντονίζεται μέ τό λάρυγγα, σέ ἄλλες περιπτώσεις χρειάζεται νά συντονιστοῦν οἱ μύες στή γλώσσα καί στά μάγουλα. Τά διάφορα μέρη τοῦ σώματος συμμετέχουν στήν κατασκευή τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ πού λειτουργεῖ ἄψογα γιά τή μητρική γλώσσα, τή γλώσσα πού μαθαίνει τό παιδί. Ἀλλά ἀκόμη καί σέ μία ξένη χώρα, ὅπου ἐμεῖς οἱ μεγάλοι δέν μπορούμε οὔτε κἀν νά διακρίνουμε ὅλους τούς ἤχους πού ἀκοῦμε καί πολύ λιγότερο νά τούς μιμηθοῦμε φωνητικά, τό παιδί μπορεί νά διαμορφώσει τό μηχανισμό της καί νά τή μιλήσει τέλεια, ὅπως καί ὅλες τίς γλώσσες πού ἀκούει νά μιλοῦν γύρω του.

Ἡ ἀφομοίωση αὐτή δέν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειδητῆς ἐργασίας. Γίνεται σέ ἐπίπεδο μή συνειδητό στή σκέψη καί στό πνεῦμα. Ἀνήκει στά βαθύτερα στρώματα τοῦ ὑποσυνειδήτου ὅπου καί ξεδιπλώνεται καί ἀπό ὅπου ξεπροβάλλει σάν ἀποκρυσταλλωμένο ἀπόκτημα. Ἐμεῖς οἱ ἐνήλικοι, ὅταν ἀποφασίσουμε ὅτι θέλουμε νά μάθουμε συνειδητά μιᾶ γλώσσα, πρέπει νά καταβάλουμε συνειδητές προσπάθειες γιά νά τό καταφέρουμε. Θά ἔπρεπε ὅμως νά ἀναπτύξουμε μιάν ἄλλη θεωρία. Τήν ἀρχή τῶν φυσικῶν μηχανισμῶν, ἢ μάλλον τῶν μηχανισμῶν πού ξεπερνοῦν τή φύση καί ἐνεργοῦν ξεχωριστά ἀπό τή συνειδητή σκέψη. Οἱ θαυμαστοί αὐτοί μηχανισμοί καί οἱ συνδυασμοί τους ἀναπτύσσονται σέ βάθη ὅπου δέν μπορεί νά φτάσει ἡ παρατήρηση. Ἡ μόνη ἀπόδειξη πού ἔχουμε γι’ αὐτούς εἶναι ἐξωτερική, εὐδιάκριτη ὅμως, γιατί εἶναι κοινή σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους.

Ἡ εἰκόνα εἶναι ἐκπληκτική στό σύνολό της, μερικές ὅμως ἀπό τίς λεπτομέρειές της εἶναι ἀκόμη πιό ἐντυπωσιακές. Βλέπουμε, ἄς ποῦμε, ὅτι στή γλώσσα τοῦ κάθε λαοῦ ὑπάρχει συνέχεια καί ὁμοιομορφία στήν προφορά ἀπό τή μιᾶ γενιά στήν ἄλλη. Βλέπουμε ἀκόμη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀφομοιώνει καί

δέχεται τις σύνθετες γλώσσες με την ίδια ευκολία όπως και τις απλές. Κανένα παιδί δε βρίσκει κουραστικό να μάθει τη μητρική του γλώσσα: οι «μηχανισμοί» του την υλοποιούν στο σύνολό της, όσο δύσκολη και αν είναι.

Ο τρόπος που απορροφά το παιδί τη γλώσσα μου φέρνει στο νοῦ μιάν αναλογία που δεν είναι βέβαια πολύ στενή, μπορεί όμως να μας δώσει μία ιδέα για ὅ,τι συμβαίνει στο μυαλό του παιδιού.

“Ας πούμε ὅτι χρειάζομαι την εικόνα κάποιου πράγματος. Μπορώ είτε να τη φτιάξω μόνος μου, χρησιμοποιώντας μολύβι και μπογιές, ἢ να τραβήξω μία φωτογραφία, που στηρίζεται σε διαφορετική ἀρχή. Ἡ εικόνα, στην περίπτωση αὐτή, καταγράφεται σε μία ευαίσθητη πλάκα που μπορεί να δεχτεί την εικόνα δέκα ἀνθρώπων, ὅπως και ενός. Ὅλα γίνονται ἀστραπιαῖα και με τὸν ἴδιο κόπο μπορούμε να φωτογραφίσουμε και χίλιους ἀνθρώπους. Ἡ δουλειά είναι ἡ ἴδια πάλι είτε πρόκειται για τὸ ἐξώφυλλο ενός βιβλίου ἢ για μιὰ πυκνογραμμένη σελίδα με ξενικούς χαρακτήρες. Τὰ χημικά ἀντιδρῶν σε ὅλα τὸ ἴδιο, ἀπλά ἢ σύνθετα ἀντικείμενα, σε ἓνα κλάσμα δευτερολέπτου. Για να ζωγραφίσουμε ὅμως μόνοι μας μιάν ἀνθρώπινη μορφή, θά μας πάρει χρόνο και ὅσο περισσότερα πρόσωπα ζωγραφίσουμε τόσο πιό πολλή ὥρα θά πάρει. Ἄν κάνω τόση ὥρα για να ἀντιγράψω την ἐπικεφαλίδα ενός βιβλίου, θά κάνω πολύ περισσότερη ὥρα για να ἀντιγράψω μιὰ πυκνογραμμένη σελίδα.

Ἐκτός ἀπὸ αὐτό, ἡ φωτογραφική εικόνα ἀποτυπώνεται στην πλάκα σε ἀπόλυτο σκοτάδι. Ἡ ἐμφάνιση και ἡ στερῆση γίνονται ἐπίσης στά σκοτεινά και τότε μόνο μπορεί να φανεῖ στο φῶς. Τότε ὅμως ἔχει γίνει πιὰ ἀναλλοίωτη και δεν μπορεί να ἀλλάξει.

Ἄνάλογος είναι και ὁ ψυχικός μηχανισμός τοῦ παιδιού που τοῦ ἐπιτρέπει να μάθει μιὰ γλώσσα. Τὸ ἔργο του ἀρχίζει στά πιό σκοτεινά βάθη τῆς μή συνειδητῆς σκέψης. Ἀναπτύσσεται ἐκεῖ και μετά στερῆνεται τὸ ἀποτέλεσμα. Τότε μόνο προβάλλει στην ἐπιφάνεια. Χωρίς ἀμφιβολία, κάποιος μηχανισμός μπαίνει σε κίνηση για να γίνει ἡ διεργασία αὐτή.

Ἄφοῦ διαπιστώσουμε την ἀλήθεια τῶν παρατηρήσεων

αὐτῶν, εἶναι φυσικό νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τήν αἰτία τους. Οἱ ἐπιστημονικές μελέτες καταπιάνονται μέ ἐνθουσιασμό μέ τό θέμα, ἀλλά καί μόνοι μας μπορούμε νά παρατηρήσουμε μερικές ἀπό τίς ἐκδηλώσεις του, τά ὀρατά δηλαδή γεγονότα πού εἶναι ἄλλωστε καί τά μόνα σίγουρα καί ἀναμφισβήτητα. Οἱ παρατηρήσεις βέβαια αὐτές πρέπει νά ἔχουν ἀπόλυτη ἀκρίβεια καί νά γίνονται μέ προσεκτική φροντίδα, καλύπτοντας τήν περίοδο ἀπό τή γέννηση μέχρι τά δύο ἢ δύομισι χρόνια. Σημειώνεται τί γίνεται κάθε μέρα, καθώς καί οἱ περίοδοι ὅπου μένει στάσιμη ἡ ἀνάπτυξη. Ἀπό τίς σημειώσεις καί τίς παρατηρήσεις αὐτές μερικά στοιχεῖα προβάλλουν σάν ὀρόσημα. Βλέπουμε ἀκόμη ὅτι πολλές φορές ἡ ποσότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔργου εἶναι τεράστια, τά ἐξωτερικά ὅμως γνωρίσματα εἶναι μικρά. Ὑπάρχει δηλαδή μεγάλη δυσαναλογία ἀνάμεσα στίς δυνάμεις ἐκφρασης καί τήν ἐσωτερική διεργασία πού γίνεται στό παιδί. Παρατηρήθηκε ἀκόμη ὅτι ἡ πρόοδος πού καταγράφεται δέν ἀκολουθεῖ ὀμαλή πορεία, ἀλλά κάνει ἄλματα. Σέ μιά ὀρισμένη στιγμή, ἄς ποῦμε, τό παιδί ἀποκτᾷ τήν ἱκανότητα νά προφέρει συλλαβές καί μετά, γιά μῆνες ὀλόκληρους, τό παιδί ἀρθρώνει μόνο συλλαβές. Ἐξωτερικά δέ δείχνει νά κάνει καμιά πρόοδο, ξαφνικά ὅμως λέει μιά λέξη. Γιά μεγάλο διάστημα, χρησιμοποιεῖ μόνο μιά ἢ δύο λέξεις καί ἀργεῖ τρομερά νά προχωρήσει περισσότερο. Καί ὅμως, ἀπό ἄλλες μορφές τῆς δραστηριότητάς του, φαίνεται ὅτι στή ζωή του γίνεται μιά σταθερή καί ἀξιόλογη πρόοδος.

Μήπως ὁ τρόπος αὐτός τῆς ἀνάπτυξης μοιάζει κάπως μέ τίς δικές μας ἐμπειρίες; Μαθαίνουμε ἀπό τήν ἱστορία γιά πρωτόγονους λαούς πού ζοῦν γιά αἰῶνες σέ πολύ χαμηλό πολιτιστικό ἐπίπεδο καί μοιάζουν ἀνίκανοι γιά πρόοδο καί ἐξέλιξη. Αὐτά τά ἐξωτερικά φαινόμενα παρατηρεῖ ὁ ἱστορικός. Στήν πραγματικότητα ὅμως γίνεται μιά συνεχῆς ἐσωτερική ἀνάπτυξη πού ἐκδηλώνεται ξαφνικά μέ μιά σειρά ἀπό κατακτήσεις καί ἀνακαλύψεις πού ὀδηγοῦν σέ μιά ραγδαία ἀλλαγῆ. Ἀκολουθεῖ στή συνέχεια ἄλλη μιά περίοδος ἡρεμίας καί ἀργῆς ἀνάπτυξης, γιά νά ἐτοιμάσει τό ἐπόμενο δυνατό ξέσπασμα.

Τό ἴδιο ἀκριβῶς γίνεται καί μέ τή γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου στήν παιδική ἡλικία. Δέν ὑπάρχει ὀμαλή καί ἀργή πρόοδος, λέ-

ξη μέ τή λέξη, παρουσιάζονται ὅμως καί ἐδῶ τά «ἐκρηκτικά φαινόμενα» — ὅπως τά ὀνομάζουν οἱ ψυχολόγοι — πού δέν προκαλοῦν οἱ ἐνέργειες κάποιου δασκάλου, ἀλλά γίνονται μόνα τους χωρίς κανένα φανερό λόγο. Κάθε παιδί, σέ μιά συγκεκριμένη περίοδο τῆς ζωῆς του, παρουσιάζει ξαφνικά ἕναν ἀριθμό λέξεων πού προφέρει στήν ἐντέλεια. Μέσα σέ ἕνα διάστημα τριῶν μηνῶν, τό παιδί, πού ἦταν σχεδόν ἄλαλο, μαθαίνει νά χρησιμοποιεῖ μέ ἄνεση ὅλες τίς πολύπλοκες μορφές στά οὐσιαστικά, τά ἐπίθετα, τίς προθέσεις καί τά ρήματα. Ὅλα αὐτά ἐμφανίζονται σέ κάθε παιδί πρὸς τό τέλος τοῦ δευτέρου χρόνου τῆς ζωῆς του.

Μποροῦμε λοιπόν κι ἐμεῖς νά ἀναθαρρήσουμε ἀπό τό παράδειγμα τοῦ παιδιοῦ καί νά κάνουμε ὑπομονή. Ὑπάρχει πάντα ἡ ἐλπίδα νά ξεπηδήσει ἡ πρόοδος ἀπό τίς περιόδους τῆς ἱστορίας πού δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι λιμνάζουν. Ἴσως ὁ ἄνθρωπος νά μὴν εἶναι τόσο ἐπιπόλαιος καί παλαβός ὅσο δείχνει. Μπορεῖ τό μέλλον νά μᾶς ἐπιφυλάσσει θαυμαστές ἐκρήξεις καί γεγονότα πού ἐτοιμάζονται σέ μιά ζωή ἐσωτερική, κρυμμένη ἀπό μᾶς.

Οἱ ἐκρήξεις καί οἱ ξαφνικές κατακτήσεις στή δύναμη τοῦ παιδιοῦ νά ἐκφραστεῖ συνεχίζονται καί πολύ μετά τήν ἡλικία τῶν δυό χρόνων. Χρησιμοποιεῖ τίς προτάσεις, ἀπλές καί σύνθετες, τά ρήματα στούς χρόνους καί τίς ἐγκλίσεις τους, τήν ὀριστική καί τήν ὑποτακτική. Οἱ κύριες καί οἱ δευτερεύουσες προτάσεις ἐμφανίζονται μέ τόν ἴδιο ἀναπάντεχο τρόπο. Ἐτσι, ἐδραιώνονται οἱ πνευματικές δομές καί οἱ μηχανισμοί τῆς ἐκφρασης μιᾶς γλώσσας πού χαρακτηρίζουν τή φυλή ἢ τήν κοινωνική τάξη ὅπου ἀνήκει τό παιδί. Ὅλα αὐτά εἶναι ὁ θησαυρός πού ἐτοιμάζεται στό ὑποσυνείδητο καί περνᾷ μετά στή συνειδητή γνώση. Τό παιδί, περήφανο γιά τή νέα του δύναμη, μιλά ἄσταμάτητα.

Πέρα ἀπό τήν ἡλικία τῶν δυόμισι χρόνων, πού ἀποτελεῖ μία ὀριακή γραμμή στήν πνευματική διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀρχίζει μία νέα περίοδος στήν ὀργάνωση τῆς γλώσσας, πού συνεχίζει τήν ἐξέλιξή της χωρίς ἐκρήξεις πιά ἀλλά μέ μεγάλη ζωτικότητα καί αὐθορμητισμό. Ἡ δεύτερη αὐτή περίοδος διαρκεῖ μέχρι τά πέντε ἢ ἕξι περίπου χρόνια καί στή διάρκειά

της τό παιδί μαθαίνει πολλές καινούριες λέξεις καί τελειοποιεί τό σχηματισμό τῶν φράσεων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἂν στό περιβάλλον πού μεγαλώνει τό παιδί ἀκούει πολύ λίγες λέξεις ἢ μόνο μία διάλεκτο, θά μάθει νά μιλά ἔτσι. Ἐάν ὅμως ζεῖ σέ καλλιεργημένο περιβάλλον μέ πλούσιο λεξιλόγιο, θά τά ἀφομοιώσει ὅλα ἐξίσου καλά. Οἱ περιστάσεις λοιπόν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, τό παιδί ὡστόσο θά πλουτίσει τή γλώσσα του στήν περίοδο αὐτή ἀνεξάρτητα ἀπό τό πολιτιστικό τοῦ περιβάλλον.

Τελευταῖα στό Βέλγιο οἱ ψυχολόγοι ἀνακάλυψαν ὅτι στήν ἡλικία τῶν δύομισι χρόνων τό παιδί ἔχει ἓνα λεξιλόγιο ἀπό διακόσιες ἢ τριακόσιες λέξεις, στά ἕξι του ὅμως χρόνια ξέρει χιλιάδες λέξεις. Καί ὅλα αὐτά χωρίς κανένα δάσκαλο. Εἶναι μία αὐθόρμητη κατάκτηση. Καί ὅταν πιά τά ἔχει μάθει ὅλα αὐτά μόνο του, τό στέλνουμε ἐμεῖς στό σχολεῖο καί τοῦ παρουσιάζουμε σάν μεγάλη προσφορά νά τοῦ διδάξουμε τό ἀλφάβητο!

Δέν πρέπει ποτέ νά φεύγει ἀπό τή σκέψη μας γό διπλό μονοπάτι πού ἀκολουθεῖ τό παιδί. Τή μή συνειδητή δραστηριότητα πού προετοιμάζει τήν ὀμιλία, διαδέχεται μία συνειδητή διεργασία πού ξυπνᾷ ἀργά καί παίρνει ἀπό τό ὑποσυνείδητο τά στοιχεῖα πού μπορεῖ νά τῆς προσφέρει.

Ποιό ὅμως εἶναι τό τελικό ἀποτέλεσμα; Εἶναι ὁ *ἄνθρωπος*. Τό παιδί τῶν ἕξι χρόνων πού ἔχει μάθει νά μιλά σωστά, πού γνωρίζει καί χρησιμοποιεῖ τούς κανόνες τῆς μητρικῆς του γλώσσας, δέ θά μπορούσε ποτέ νά περιγράψει τή μή συνειδητή διεργασία πού τοῦ τά δίδαξε. Καί ὅμως, αὐτός, ὁ *ἄνθρωπος*, εἶναι ὁ δημιουργός τῆς γλώσσας. Τή φτιάχνει ἐντελῶς ὁ ἴδιος του, ἂν ὅμως τοῦ ἔλειπε ἡ πρωταρχική δύναμη καί δέν μπορούσε νά τελειοποιήσει αὐθόρμητα τή γλώσσα του, δέ θά γινόταν κανένα ὀλοκληρωμένο ἔργο στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων. Δέ θά ὑπῆρχε ποτέ πολιτισμός.

Ἀπό τή σκοπιά αὐτήν πρέπει νά δοῦμε τό παιδί. Αὐτή εἶναι ἡ σημασία του καί ἡ δύναμή του. Ὁ πολιτισμός στηρίζεται στό ἔργο του. Γι' αὐτό πρέπει νά δώσουμε στό παιδί τή βοήθεια πού χρειάζεται, νά τό διευκολύνουμε καί νά τό ἐξυπηρετήσουμε, γιά νά μήν κάνει μόνο του τό δρόμο.

Τό κάλεσμα τῆς γλώσσας

11.

Θά προσπαθήσω στό κεφάλαιο αὐτό νά περιγράψω τήν κατασκευή τοῦ ἀξιοθαύμαστου μηχανισμοῦ τῆς γλώσσας. Ξέρουμε ὅλοι ὅτι τό κεντρικό νευρικό σύστημα ἐπιτρέπει στά ζωντανά πλάσματα νά προσαρμόζονται στόν ἐξωτερικό κόσμο καί ὅτι τά διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, τά νεῦρα, τά νευρικά κέντρα, καθώς καί οἱ κινητήριοι μύες συμμετέχουν ἐνεργά στή διαδικασία αὐτή. Γιά νά ἀναπτυχτεῖ ὅμως ὁ μηχανισμός τῆς ὁμιλίας χρειάζεται ἀσφαλῶς κάτι περισσότερο ἀπό τούς καθαρά ὑλικούς αὐτούς παράγοντες. Πρός τό τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀποδείχτηκε ὅτι οἱ περιοχές τῶν νευρικῶν κυττάρων ἢ «κέντρα», στό φλοιό τοῦ ἐγκέφαλου, ἔχουν στενή σχέση μέ τήν ὁμιλία. Δύο ἀπό αὐτά ὑπείσρχονται ἄμεσα, ἐκεῖνο πού μᾶς κάνει νά ἀκοῦμε τή γλώσσα (τό δεκτικό κέντρο

τῆς ἀκοῆς) καί ἐκεῖνο πού κατευθύνει τίς κινήσεις πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἄρθρωση τῶν λέξεων. Ἔχουμε δηλαδή ἕνα αἰσθητήριο καί ἕνα κινητήριο κέντρο.

Τόν ἴδιο διαχωρισμό μπορούμε νά κάνουμε καί στά ὀρατά μέρη τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ὀμιλίας. Τό αὐτί (ὄργανο τῆς ἀκοῆς) δέχεται τούς ἤχους τῆς ὀμιλίας καί τά ὄργανα τῆς ἄρθρωσης (στόμα, λάρυγγας, μύτη κλπ.) τούς παράγουν. Τά δύο αὐτά κέντρα ἀκολουθοῦν ξεχωριστή φυσιολογική καί ψυχολογική ἀνάπτυξη. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τά ὄργανα τῆς ἀκοῆς συνδέονται μέ τήν ἀνεξερεύνητη ἔδρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐκεῖ πού διαπλάθεται ἡ γλώσσα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, στά βάθη τῆς μή συνειδητῆς του σκέψης. Στόν τομέα τῆς παραγωγῆς τῶν ἤχων, πάλι, μπορούμε νά ἀντιληφτοῦμε τήν πολύπλοκη διεργασία ἀπό τήν πολυσύνθετη πλοκή καί τήν πιστή ἀκρίβεια τῶν κινήσεων πού θά σχηματίσουν τίς λέξεις.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τό δεύτερο αὐτό μέρος ἀναπτύσσεται μέ πιό ἀργό ρυθμό καί ἐμφανίζεται ἀργότερα ἀπό τό ἄλλο. Μία πιθανή ἐξήγηση γιά τό φαινόμενο αὐτό δίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἤχοι πού ἀκούει τό παιδί θέτουν σέ κίνηση τίς λεπτές κινήσεις πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ἀναπαραγωγή τους.

Στήν ἐξήγηση αὐτή μᾶς ὀδηγεῖ ἡ λογική: ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι προικισμένος μέ μία προκαθορισμένη γλώσσα. Πρέπει, ἀντίθετα, νά δημιουργήσει μόνος του τήν ὀμιλία του. Τό παιδί πρέπει νά ἀκούσει τούς ἤχους πού χρησιμοποιοῦν γύρω του οἱ δικοί του, γιά νά μπορέσει νά τούς ἐπαναλάβει. Οἱ κινήσεις λοιπόν γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν λέξεων θά βασιστοῦν στό ὑπόστρωμα τῶν ἤχων πού ἔχει καταγράψει ὁ νοῦς καί θά ἐξαρτηθοῦν ἀπό τούς ἤχους πού ἄκουσε καί συγκράτησε ὁ νοῦς. Ὁ συλλογισμός αὐτός εἶναι ἀπλός, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ἡ ὀμιλία παράγεται ἀπό ἕνα φυσικό μηχανισμό καί ὄχι ἀπό λογική σκέψη. Πραγματικά, τό ρόλο τῆς λογικῆς ἀναλαμβάνει ἡ φύση. Γιά νά μελετήσουμε τή φύση, παρατηροῦμε πρῶτα τά γεγονότα καί στή συνέχεια συνειδητοποιοῦμε τή λογική πού τά διέπει. Φτάνουμε ἔτσι, στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές κατευθύνονται ἀπό κάποια πνευματική δύναμη. Ἡ ἐκδηλη αὐτή ἐπίδραση τῆς πνευματικῆς δυνάμεως πού δρᾷ δημιουργικά εἶναι ἐντονότερη στά ψυχολογικά ἀπό ὅ,τι στά

βιολογικά φαινόμενα, χωρίς να λείπει έντελως και από αυτά. Μας έρχονται στο νοῦ τά λουλούδια, πόσο ὁμορφα εἶναι μέ τά χρώματα και τά σχήματά τους. Στή γέννησή του, τό παιδί δέν ἀκούει και δέ μιλά. Μέσα του ὅμως κρύβει ἕναν ἀξιοθαύμαστο μηχανισμό, ἔτοιμο να μπει σε κίνηση.

Ἔχει τά δυό κέντρα, ἀκουστικό και κινητικό, παρθένα ἀπό κάθε ἤχο και ἀπαλλαγμένα ἀπό κάθε κληρονομική καταβολή, στό θέμα τουλάχιστον τῆς συγκεκριμένης γλώσσας. Κι ὅμως, τά κέντρα αὐτά ἔχουν τή δύναμη να ἀρπάξουν τή γλώσσα και να τελειοποιήσουν τίς κινήσεις πού θά παράγουν τίς λέξεις της. Τελειοποιώντας ὀρισμένα τμήματα τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ὁμιλίας, ἡ φύση κατευθύνει τό παιδί σε μίαν ἀψογή διαμόρφωση τοῦ γλωσσικοῦ του ιδιώματος.

Μέ μίαν ἀκόμη βαθύτερη διερεύνηση, θά διαπιστώσουμε ὅτι μαζί μέ τά δυό αὐτά νευρικά κέντρα πρέπει να ὑπάρχει και μιά εἰδική εὐαισθησία και μιά ἐτοιμότητα για δράση, πού ὑπάγονται και αὐτές σε κάποιο κέντρο. Συμπεραίνουμε, δηλαδή, ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ ἀκολουθεῖ τήν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς. Ὅλα εἶναι ὀργανωμένα μέ ἐκπληκτική ἀκρίβεια και ἔτσι τό παιδί μπορεῖ, ἀμέσως μετά τή γέννησή του, να ἀρχίσει τό ἔργο τῆς προσαρμογῆς και τῆς προετοιμασίας για τή γλώσσα.

Τά ὄργανα, ὅπωςδήποτε, δέν εἶναι παρά ἕνα μέρος ἀπό τίς σύνθετες αὐτές προεργασίες. Ἡ παρατήρηση μās ἀποκάλυψε ἕνα μηχανισμό ἐξίσου θαυμαστό και στόν ψυχολογικό τομέα. Τό αὐτί (ἀκουστικό ὄργανο) διαμορφώνεται ἀπό τή φύση στίς ἀνεξέλεγκτες συνθῆκες τῆς ἐνδομήτριας ζωῆς και εἶναι ἕνα ἐργαλεῖο ἀσύγκριτα σύνθετο και λεπτό, σάν ἐπινόηση μιās μουσικῆς μεγαλοφυΐας. Τό κεντρικό τμήμα του θυμίζει ἄρπα, μέ χορδές πού πάλλονται σε ἀνταπόκριση μέ τούς διάφορους ἤχους, ἀνάλογα μέ τό μήκος κύματος τοῦ καθενός. Ἡ ἄρπα μέσα στό αὐτί μας ἔχει 64 κλιμακωμένες χορδές, τοποθετημένες στόν περιορισμένο χῶρο σε ἐλικοειδή διάταξη, σάν θαλάσσιο κέλυφος. Ἡ στενότητα τοῦ χώρου δέν ἐμπόδισε τή φύση, μέ τήν προνοητικότητά της, να ἐξασφαλίσει στόν ἄνθρωπο ὅλα τά ἀπαραίτητα για τήν ἀκοή τῶν μουσικῶν ἤχων. Πῶς ὅμως πάλλονται οἱ χορδές αὐτές; Ἄν δέν τίς ἀγγίζει

τίποτε, θά μείνουν για πάντα σιωπηλές, σάν ξεκούρδιστο άχρηστευμένο πιάνο. Ακριβῶς ὅμως μπροστά στήν ἄρπα ὑπάρχει μία μεμβράνη πού ἀντηχεῖ, σάν τήν τεντωμένη ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου. Μόλις χτυπήσει κάποιος ἦχος τή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου, πάλλονται οἱ χορδές τῆς ἄρπας καί στήν ἀκοή μας φτάνει ἡ μουσική τῆς ὀμιλίας.

Τό ἀνθρώπινο αὐτί δέν ἀντιδρᾷ σέ ὅλους τοὺς ἦχους τοῦ σύμπαντος, γιατί δέν ἔχει ἀρκετές χορδές. Ἐχει ὅμως ἀρκετές ὥστε νά ἀντηχοῦν σέ σύνθετους μουσικούς ἦχους καί νά μποροῦν νά μεταβιβάσουν μία ὀλόκληρη γλώσσα μέ ὅλες τίς λεπτές ἀποχρώσεις της. Τό ὄργανο τῆς ἀκοῆς σχηματίζεται στή θαυμαστή ἐνδομήτρια ζωή. Καί στοὺς ἑφτά μῆνες τῆς κύησης ἂν γεννηθεῖ τό παιδί, τό αὐτί ἔχει ἤδη συμπληρωθεῖ καί εἶναι ἔτοιμο νά ἀρχίσει τό ἔργο του. Πῶς ὅμως μεταδίδει τό ὄργανο αὐτό τοὺς ἦχους πού δέχεται καί πῶς τοὺς στέλνει μέ τά μικροσκοπικά νευρικά ἰνίδια στό σημεῖο ἐκεῖνο τοῦ ἐγκέφαλου ὅπου ἐντοπίζονται τά εἰδικά κέντρα πού θά τοὺς δεχτοῦν; Βρισκόμαστε καί πάλι μπροστά σέ ἓνα ἀπό τά μυστήρια τῆς φύσης.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς σχηματίζεται ἡ ὀμιλία μετά τή γέννηση. Οἱ ψυχολόγοι πού μελέτησαν τό νεογέννητο λένε ὅτι ἡ ἀκοή ἔχει τήν πιο ἄργή ἀνάπτυξη ἀπό ὅλες τίς αἰσθήσεις. Ἐκδηλώνεται τόσο ἀνεπαίσθητα, πού κάνει πολλοὺς νά πιστεύουν ὅτι τό παιδί γεννιέται κουφό. Δέν ἀντιδρᾷ σέ κανένα θόρυβο, παρά μόνο ἂν συνοδεύεται ἀπό ἄλλα ἀπτά ἐρεθίσματα. Πρόσωπικά ἀποδίδω στό φαινόμενο μία μυστικιστική σημασία. Δέ νομίζω ὅτι δέν ὑπάρχει ἡ εὐαισθησία, ἀποδίδω ὅμως τήν ἀφάνειά της σέ μιᾶ ἐντονη προσήλωση στή συγκέντρωση τῶν ἦχων: ἡ εὐαισθησία συμπυκνώνεται στά κέντρα τῆς ὀμιλίας, ἰδιαίτερα σ' ἐκεῖνο πού ἀποταμιεύει τίς λέξεις. Ὁ ἰσχυρός μηχανισμός τῆς ἀκοῆς ἀντιδρᾷ καί ἀνταποκρίνεται μόνο στοὺς ἦχους μιᾶς συγκεκριμένης κατηγορίας, τοὺς ἦχους τῆς γλώσσας. Οἱ λέξεις λοιπόν πού ἀκούει τό παιδί θέτουν σέ κίνηση τό σύνθετο μηχανισμό πού κατευθύνει τίς κινήσεις πού θά χρειαστοῦν για νά τίς ἀνάπαράγει. Ἄν δέν ὑπῆρχε εἰδική ἀπομόνωση τῆς εὐαισθησίας πού κατευθύνει τή λειτουργία αὐτή — ἂν τά κέντρα προσλάμβαναν κάθε εἶδους

θόρυβο — τό παιδί θά ἄρθρωνε τούς πιό ἐκπληκτικούς ἤχους: θά μπορούσε νά μιμηθεῖ ὅλους τούς ἤχους πού βρίσκονται στόν τόπο πού γεννήθηκε, ἀνθρώπινους καί μή. Μόνο ἐπειδή ἡ φύση κατασκεύασε καί ἀπομόνωσε τά κέντρα αὐτά γιά τή λειτουργία τῆς ὁμιλίας, μαθαίνει τό παιδί νά μιλά. Γιά παράδειγμα, τά «παιδιά-λύκοι» πού μεγάλωσαν στό δάσος — ὅσο καί ἂν ἔζησαν ἀνάμεσα στίς φωνές τῶν ζώων καί τῶν πουλιῶν, ἀκούγοντας τό κελάρυσμα τοῦ νεροῦ καί τό θρόισμα τῶν φύλλων, τά παιδιά αὐτά ἔμειναν ἐντελῶς ἄλαλα. Δέ βγάζουν κανέναν ἤχο, γιατί δέν ἄκουσαν ποτέ τήν ἀνθρώπινη λαλιά πού διαθέτει ἀποκλειστικά τή δύναμη νά βάζει σέ κίνηση τό μηχανισμό τῆς γλώσσας.³⁵

Τό τονίζω αὐτό γιά νά ἀποδείξω ὅτι ὑπάρχει ἰδιαίτερος γλωσσικός μηχανισμός. Ὁ ἀνθρώπος ἀναπτύσσει τή γλώσσα του ὄχι ἐπειδή τήν κατέχει ἀπό πρῖν, ἀλλά ἐπειδή διαθέτει τό μηχανισμό αὐτόν, πού ἀποτελεῖ καί τό διακριτικό σημεῖο τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους. Οἱ λέξεις λοιπόν εἶναι ἓνα κατασκεύασμα τοῦ παιδιοῦ, μέ τή βοήθεια τοῦ μηχανισμοῦ πού διαθέτει. Στήν ἀνεξερεύνητη πρώτη περίοδο ἀμέσως μετά τή γέννηση, τό παιδί — μία ψυχική ὁλότητα προικισμένη μέ μία ἰδιαίτερα ἐκλεπτυσμένη μορφή εὐαισθησίας — εἶναι σάν ἓνα κοιμισμένο «ἐγώ». Ξαφνικά ξυπνᾷ καί ἀκούει μία ὑπέροχη μουσική: ὅλες οἱ χορδές του ἀρχίζουν νά πάλλονται. Ἴσως τό μωρό νομίζει ὅτι στ' αὐτιά του δέν ἔφτασε ποτέ ἄλλος ἤχος, ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ ψυχή του δέν προσλαμβάνει τούς ἄλλους ἤχους. Μόνο ἡ ἀνθρώπινη φωνή καί λαλιά ἔχουν τή δύναμη νά τό συγκινήσουν.

Ἀπό τή θεώρηση τῶν μεγάλων ἐπιτακτικῶν δυνάμεων πού δημιουργοῦν καί διατηροῦν τή ζωή, καταλαβαίνουμε γιατί ἡ συνέχεια τῆς γλώσσας διατηρεῖται μόνο ἀπό τά νέα πλάσματα πού ἔρχονται συνεχῶς στόν κόσμο. "Ὅ,τι ἀποτυπωθεῖ στή «μνήμη» τοῦ παιδιοῦ τήν ἐποχή ἐκείνη ἔχει τή δύναμη νά παραμείνει αἰώνια.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καί μέ τά ρυθμικά τραγούδια καί τούς χορούς. Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες ὁμάδες ἀγαποῦν τή μουσική καί κάθε ὁμάδα δημιουργεῖ τή δική της μουσική, ἀκριβῶς ὅπως καί τή γλώσσα της. Κάθε ὁμάδα ἀνταποκρίνεται στή δική της

μουσική και τήν εκφράζει μέ κινήσεις τοῦ σώματος και δικά της λόγια. Ἡ ἀνθρώπινη φωνή εἶναι μία μουσική και οἱ λέξεις εἶναι οἱ νότες της, γιατί ἔχουν μόνο τή σημασία πού θά τοὺς ὀρίσει ἡ κάθε ὀμάδα. Στήν Ἰνδία ὑπάρχουν ἑκατοντάδες ἰδιώματα πού χωρίζουν τίς φυλές και τίς κάστες, ἡ μουσική ὀμως τοὺς ἔνωει ὀλους — ἀποδεικνύοντας, γιά μιάν ἀκόμη φορά, τήν ἱκανότητα τοῦ παιδιοῦ νά συγκρατεῖ. Τί σημαίνει αὐτό; Κανένα ζῶο-δέν ἔχει μουσική και χορό, οἱ ἀνθρωποι ὀμως παντοῦ, σέ ὀλα τά μέρη τοῦ κόσμου, φτιάχνουν τοὺς χορούς και τά τραγούδια τους. Οἱ ἦχοι τῆς γλώσσας ἀποτυπώνονται στό ὑποσυνείδητο, μέ μία διεργασία πού γίνεται μέσα στό ζωντανό πλάσμα. Τά ἔξωτερικά ὀμως γνώρισματά μας καθοδηγοῦν γιά τήν κατανόησή της: στό ὑποσυνείδητο τοῦ νηπίου ἀποτυπώνονται πρῶτα οἱ ἀπλοί ἦχοι τῆς γλώσσας και σχηματίζουν τό βασικό μέρος τοῦ ἰδιώματος, κάτι πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε «ἀλφάβητο τῶν ἦχων». Ἀκολουθοῦν οἱ συλλαβές και μετά οἱ λέξεις πού χρησιμοποιεῖ τό παιδί χωρίς νά τίς καταλαβαίνει — ὀπως γίνεται καμιά φορά και ἀργότερα, ὀταν διαβάσει φωναχτά ἀπό τό ἀναγνωστικό. Μέ πόση σοφία ὀμως συντελεῖται τό ἔργο αὐτό! Μέσα στό παιδί δουλεύει ἕνας μικροσκοπικός δάσκαλος, σάν τοὺς παλιούς ἐκείνους δασκάλους πού ἔβαζαν τά παιδιά νά μάθουν πρῶτα νά ἀπαγγέλλουν τό ἀλφάβητο, μετά νά προφέρουν τίς συλλαβές και μετά τίς λέξεις. Ὁ δάσκαλος ὀμως τό ἔκανε αὐτό πρῶτα, ὀταν τό παιδί εἶχε κιόλας κάνει μόνο του τή διεργασία και γνώριζε στήν ἔντελεια τή γλώσσα του! Ὁ ἔσωτερικός δάσκαλος, ἀντίθετα, τό κάνει στήν κατάλληλη στιγμή. Τό παιδί ἀποτυπώνει πρῶτα τοὺς ἦχους και μετά τίς συλλαβές, ἀκολουθώντας μία προοδευτική λογική διαδικασία, ὀπως και ἡ ἴδια ἡ γλώσσα. Ἀκολουθοῦν οἱ λέξεις και στό τέλος ἔρχεται ἡ γραμματική και ἡ σύνταξη. Μαθαίνει πρῶτα τά ὀνόματα τῶν πραγμάτων, τά οὐσιαστικά. Ὁ σοφός δάσκαλος, ἡ φύση, φωτίζει τή σκέψη τοῦ παιδιοῦ και τοῦ ὑπαγορεύει αὐτά πού φαίνονται σέ μας τοὺς ἐνηλίκους τά πιό ἀνιαρά κομμάτια τῆς γλώσσας. Ξυπνᾷ στό παιδί ἕνα ζωηρό και ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον πού συνεχίζεται και στήν ἐπόμενη περίοδο τῆς ἀνάπτυξης, ἀπό τά τρία μέχρι τά πέντε χρόνια. Μέ μεθοδικότητα, ἡ φύση διδάσκει τά ὀνόματα και τά ἐπίθετα,

τούς συνδέσμους και τις αντωνυμίες, τά ρήματα στην οριστική, μετά την κλίση και την έγκλιση ρημάτων και όνομάτων, τά προθέματα, τις καταλήξεις και όλες τις εξαιρέσεις στους κανόνες. Είναι σαν σχολείο, μέ εξετάσεις στό τέλος τής περιόδου, όταν τό παιδί δείχνει έμπρακτα ότι ξέρει νά χρησιμοποιει όλα τά μέρη του λόγου. Τότε μόνο προσέχουμε πόσο καλός ήταν ό δάσκαλος πού δούλεψε μέσα του, πόσο καλός μαθητής ήταν τό ίδιο τό παιδί και πόση έξυπνάδα χρειάστηκε γιά νά τά μάθει όλα αυτά σωστά. "Όλα αυτά όμως μās φαίνονται αυτονόητα και άσήμαντα και μόνο όταν αρχίσει τό παιδί τό σχολείο, ενδιαφερόμαστε γιά τις προόδους του και καμαρώνουμε γι' αυτά πού μαθαίνει. Έμεις όμως, οι μεγάλοι, πού διακηρύττουμε ότι αγαπάμε τά μικρά μας, θά έπρεπε νά μένουμε έκθαμβοι μπροστά στό θαῦμα τών κατακτήσεών τους και όχι νά στεκόμαστε μόνο μπροστά σ' αυτά πού θεωρούμε ελλείψεις τους.

Τό παιδί είναι στ' αλήθεια μία αξιοθαύμαστη ύπαρξη και θά έπρεπε ό παιδαγωγός νά έχει πλήρη συναίσθηση γι' αυτό. Μέσα σε δύο χρόνια, τό πιτσιρίκι μαθαίνει τά πάντα. Στα δύο πρώτα χρόνια τής ζωής του, βλέπουμε νά ξυπνά τό συνειδητό του μέ έπιταχυνόμενο ρυθμό και νά τό συνέπαιρνει ξαφνικά ένας μαγεμένος άνεμος: αρχίζει τότε νά δεσπόζει και νά κυριαρχεί οτά πάντα. Στους τέσσερις μήνες (μερικοί λένε νωρίτερα και θά είχα την τάση νά συμφωνήσω μαζί τους) τό μωρό αποκτά την επίγνωση, ότι ή παράξενη μουσική πού τό περιβάλλει και τό συγκινεί τόσο βαθιά έρχεται από τό ανθρώπινο στόμα. Τό στόμα και τά χείλη την παράγουν μέ την κίνησή τους. Σπάνια παρατηρούμε πόσο προσεκτικά κοιτάζει τό μωρό τά χείλη του προσώπου πού μιλά: έντείνει την προσήλωσή του και προσπαθει νά μιμηθει τις κινήσεις. Στή συνέχεια παρεμβαίνει τό συνειδητό, γιά νά αναλάβει ενεργό ρόλο. Οι κινήσεις, βέβαια, έχουν προετοιμαστεί στό υποσυνείδητο. Δεν έχουν συντελεστεί ακόμη όλοι οι έπακριβείς συντονισμοί στις μικροσκοπικές μυϊκές ίνες πού θά παράγουν την όμιλία, έχει όμως ξυπνήσει τό συνειδητό ενδιαφέρον πού κάνει τό παιδί νά συγκεντρώνει την προσοχή του και τό οδηγεί σε μία σειρά από έξυπνες και ζωντανές δοκιμές.

Αφού παρατηρήσει τό στόμα τοῦ ὁμιλητῆ γιά δυό μῆνες, τό παιδί ἀρχίζει νά βγάζει μονοσύλλαβους ἤχους γύρω στούς ἕξι μῆνες. Μέχρι τώρα ἦταν βουβό, νά ὁμως πού ξυπνᾷ ἕνα πρῶν πρὶν ἀπό σᾶς καί τό ἀκοῦτε νά λέει: «μπα... μπα... μα... μα...». Εἶπε «μαμά», «μπαμπά». Γιά λίγο καιρό θά ἐπαναλαμβάνει μόνο τίς δυό αὐτές συλλαβές καί λέμε τότε: «μωρό εἶναι, αὐτά λέει». Πρέπει ὁμως νά μὴν ξεχνᾷμε τίς τεράστιες προσπάθειες πού κατέβαλε γιά νά φτάσει στό σημεῖο αὐτό. Ὁ σκοπός πού ἔθεσε τό «ἐγώ» του ἀνακάλυψε τή δύναμή του καί τή γνωρίζει τώρα. Τό ἀνθρωπάκι μας δέν εἶναι πιά μηχανή. Εἶναι ἕνα ἄτομο πού μπορεῖ νά χρησιμοποιοῦσε τό μηχανισμό πού διαθέτει.

Φτάνουμε ἔτσι στό τέλος τοῦ πρώτου χρόνου. Νωρίτερα, ὡστόσο, γύρω στούς δέκα μῆνες, τό παιδί ἔχει κάνει ἄλλη μιάν ἀνακάλυψη. Κατάλαβε ὅτι ἡ μουσική πού βγαίνει ἀπό τό στόμα τῶν ἀνθρώπων ἔχει ἕνα σκοπό. Δέν εἶναι μόνο μουσική. Ὄταν τοῦ μιλᾷμε τρυφερά καί χαϊδευτικά, τό μωρό νιώθει ὅτι τά λόγια μας προορίζονται γι' αὐτό καί ἀρχίζει νά καταλαβαίνει ὅτι τά λέμε μέ κάποια πρόθεση. Πρὸς τό τέλος λοιπόν τοῦ πρώτου χρόνου στή ζωὴ τοῦ παιδιοῦ ἔχουν συμβεῖ δυό πράγματα: τό μωρό ἔχει καταλάβει τή γλώσσα σέ ἐπίπεδο μὴ συνειδητό καί ἔχει δημιουργήσει μία ὁμιλία στό ἐπίπεδο τοῦ συνειδητοῦ, πού βρίσκεται βέβαια ἀκόμη στό στάδιο τῆς μωρουδίστικης φλυαρίας, λογάκια φτιαγμένα ἀπό ἐπανάληψη καί συνδυασμό τῶν ἤχων.

Ὄταν χρονίσει, τό παιδί λέει τήν πρώτη του λέξη «μέ νόημα». Δέν παύει νά φλυαρεῖ, ὅπως καί πρὶν, τώρα ὁμως θέλει κάτι νά πεῖ μέ τά ἀσυνάρτητα λογάκια του. Ἡ πρόθεσή του νά ἐκφράσει κάποιο νόημα δείχνει ὅτι ἡ πνευματική του ἀνάπτυξη ἔχει περάσει στό στάδιο τοῦ συνειδητοῦ. Πῶς ὁμως ἐκδηλώθηκε; Ἡ προσεκτική μελέτη μᾶς ἔχει ἀποδείξει ὅτι μέσα στό παιδί συμβῶνται πολύ περισσότερα ἀπό ὅσα ἐκδηλώνονται μέ τίς καινότητές του. Τό παιδί ἀποκτᾷ ὅλο καί μεγαλύτερη ἐπίγνωση ὅτι ἡ γλώσσα ἀναφέρεται στό περιβάλλον του καί μεγαλώνει ὀλοένα ἡ ἐπιθυμία του νά τήν κατέχει συνειδητά. Καί ἀκριβῶς ἐδῶ ἀρχίζει ἕνας μέγας πόλεμος μέσα του. Εἶναι ὁ ἀγώνας τῆς συνειδητῆς ἐπίγνωσης ἐναντία στή μηχανή. Εἶναι ἡ πρώτη σύγκρουση στόν ἀνθρώπο, ἡ πρώτη πάλη ἀνάμεσα στά μέρη

του! Θα προσπαθήσω να τό εξηγήσω με δικές μου εμπειρίες: "Ας ποῦμε ὅτι ἔχω να ἐκφράσω πολλές ιδέες καί ὅτι θέλω — ὅπως συμβαίνει συχνά ὅταν βρίσκομαι σέ μία ξένη χώρα — να τίς ἀποδώσω σέ μία γλώσσα πού δέν εἶναι δική μου, γιά να ἀγγίξω τό ἀκροατήριό μου. Στήν ξένη γλώσσα ὅμως οἱ λέξεις μου εἶναι ἀσυνάρτητη φλυαρία. Ξέρω ὅτι οἱ ἀκροατές μου εἶναι σκεπτόμενοι ἄνθρωποι καί θά ἤθελα να ἀνταλλάξω ἀπόψεις μαζί τους, χάνω ὅμως τό προνόμιο αὐτό γιὰτί μοῦ λείπουν τά μέσα τῆς ἐκφρασης.

Τό παιδί περνᾷ μία περίοδο δραματική, πού τοῦ φέρνει τίς πρῶτες του ἀπογοητεύσεις. Δέν μπορεῖ να ἐκφράσει τό πλῆθος τῶν ιδεῶν πού θά ἤθελε να μεταδώσει στούς ἄλλους, γιὰτί τοῦ λείπει ἡ γλώσσα. Χωρίς βοήθεια, μέ ὑποσυνείδητες προσπάθειες, ἀγωνίζεται να μάθει καί ἡ προσπάθεια αὐτή κάνει τήν ἐπιτυχία του ἀκόμη πιό ἐκπληκτική.

"Ὅταν κάποιος προσπαθεῖ να ἐκφραστεῖ, χρειάζεται ἐπειγόντως ἓνα δάσκαλο πού θά προφέρει καθαρά καί εὐδιάκριτα τίς λέξεις. Γιὰτί δέν μπορεῖ να γίνει αὐτό στήν οἰκογένεια; Ἄντίθετα, συνήθως δέν κάνουμε τίποτα. Μιμούμαστε μόνο κι ἐμεῖς τή μωρουδίστικη φλυαρία τοῦ παιδιοῦ καί, ἂν ἔλειπε ὁ ἑσωτερικός του δάσκαλος, τό παιδί δέ θά μάθαινε ποτέ να μιᾷ. Ὁ δάσκαλος αὐτός τό κάνει να ἀκούει τούς μεγάλους ὅταν μιλοῦν μεταξύ τους καί ὅταν ἀκόμη δέν ἀπευθύνονται σ' αὐτό. Τό ὠθεῖ να τελειοποιήσει τή γλώσσα του μέ μιάν ἀκρίβεια πού παρακολουθοῦμε ἐμεῖς, ξένοἱ καί ἀμέτοχοι.

Δέ θά ἦταν ὅμως ἀκατόρθωτο να βρεθοῦν ἔξυπνοι ἄνθρωποι γιά να μιλήσουν καθαρά καί μέ νόημα στό μικρό παιδί. Κάτι τέτοιο γίνεται κιόλας στά σχολεῖα μας. Ἐχουν μείνει παραγνωρισμένες οἱ δυσκολίες πού συναντᾷ τό παιδί ἀνάμεσα στόν πρῶτο καί τό δεύτερο χρόνο καί δέν καταλαβαίνουμε πόσο σημαντικό εἶναι να τοῦ δώσουμε τήν εὐκαιρία να μάθει τέλεια. Πρέπει να καταλάβουμε ὅτι τό παιδί φτάνει βέβαια μόνο του στή γνώση τῆς γραμματικῆς, δέν εἶναι ὅμως αὐτός ὁ λόγος γιά να μήν τοῦ μιᾷμε σωστά γραμματικά ἢ να μήν τό βοηθᾷμε στή δομή τῶν προτάσεών του.

Ὁ νέος θεσμός τῶν «βοηθῶν στό σπίτι»³⁶ γιά τά παιδιά, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά δύο χρόνια, θέλει τούς ἀνθρώπους αὐτούς

νά έχουν μία επιστημονική προπαιδεία στα θέματα της ανάπτυξης της γλώσσας. Βοηθώντας τό παιδί, γινόμαστε συνεργάτες καί βοηθοί της φύσης πού τό δημιουργεί καί βλέπουμε ὅτι ἔχει κιόλας καταστρωθεῖ ὀλόκληρο τό πρόγραμμα γιά τή μετέπειτα ανάπτυξη του.

Γιά νά ξαναγυρίσω στό παράδειγμά μου, ἀναρωτιέμαι πῶς θά μπορούσα νά συμπεριφερθῶ, ἂν ἤθελα νά πῶ κάτι ιδιαίτερα σημαντικό σέ μία ξένη γλώσσα καί δέν εἶχα τόν τρόπο νά τό ἐκφράσω. Θά ἔχανα ἴσως τήν ψυχραιμία μου, θά θύμωνα, ἴσως, καί θά φώναζα. Τό ἴδιο κάνει καί τό παιδί· στόν ἕνα ἢ τά δύο του χρόνια. Ὄταν προσπαθεῖ νά μᾶς πεί κάτι μέ μία μόνο λέξη καί ἐμεῖς δέν τό καταλαβαίνουμε, θυμώνει καί ἐξοργίζεται. Τό πιάνουν παροξυσμοί λύσσας καί ὀργῆς πού μᾶς φαίνονται ἀνόητοι. Φτάνουμε στό σημεῖο νά ποῦμε ὅτι ἡ συμπεριφορά αὐτή δείχνει τήν ἐμφυτη ποταπότητα της ἀνθρώπινης φύσης!

Τό ἀνθρωπάκι μας ὅμως ἀγωνίζεται γιά τήν ἀνεξαρτησία του καί δέ βρίσκει κατανόηση στόν ἀγῶνα του. Ἐπειδή δέν μπορεῖ νά μιλήσει, δείχνει μόνο μέ τό θυμό τήν ἀπόγνωσή του. Στήν προσπάθειά του νά χτίσει τή γλώσσα του, ὁ θυμός του προέρχεται ἀπό τίς ἄκαρπες δοκιμές του νά προφέρει τή σωστή λέξη, πού θά πρέπει νά προσδιορίσει ὅσο μπορεῖ καλύτερα. Συνεχίζει ἀπόητο τήν προσπάθεια παρά τίς ἀπογοητεύσεις καί τίς παρεξηγήσεις καί βλέπουμε σιγά σιγά νά προβάλλουν στή λαλιά του λέξεις πού μοιάζουν κάπως μέ ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς.

Στόν ἐνάμιση περίπου χρόνο, τό παιδί ἀνακαλύπτει κάτι ἀκόμη, ὅτι κάθε πράγμα ἔχει τό ὄνομά του. Αὐτό δείχνει ὅτι, ἀπό ὅλες τίς λέξεις πού ἔχει ἀκούσει, κατάφερε νά ἀπομονώσει τά ὀνόματα καί ιδιαίτερα τά συγκεκριμένα. Ἐχει κάνει ἕνα μεγάλο βῆμα στήν κατάκτηση της γλώσσας! Ἦξερε ὅτι τό περιβάλλει ἕνας κόσμος ἀπό πράγματα καί τώρα κάθε πράγμα προσδιορίζεται ἀπό μία εἰδική λέξη. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά ἐκφράσει ὅλες τίς ἔννοιες μέ ὀνόματα καί στήν ἀρχή πρέπει τό παιδί νά ἀποδίδει μονολεκτικά ὀλόκληρη τή σκέψη του. Οἱ ψυχολόγοι δίνουν μεγάλη προσοχή στίς λέξεις αὐτές πού χρησιμοποιοῦν τά παιδιά σάν προτάσεις. Τίς

ονομάζουν «περιληπτικές» λέξεις ή «λέξεις-όδηγούς» — «μονολεκτικές προτάσεις». Καθώς βλέπει να έτοιμάζεται τό φαγητό του, ἄς ποῦμε, τό παιδάκι λέει «μαμητό» καί έννοεῖ «Μαμά, θέλω φαγητό».

Ένα έντονο χαρακτηριστικό στή συμπυκνωμένη αὐτή ὁμιλία εἶναι ἡ ἀλλοίωση πού παθαίνουν οἱ λέξεις. Συχνά σέ συντομωμένη μορφή ένώνονται μέ μιμητικούς ἤχους, ὅπως «βάβ-βάβ» γιά τό σκυλί, ἢ ἀκόμη ἐπινοεῖται μιά λέξη. Σχηματίζεται ἔτσι ἡ «μωρουδιακή» γλώσσα, πού τῆς ἀξίζει ὅμως πολύ περισσότερη μελέτη ἀπό ὅση τῆς ἀφιερώνουμε καί θά ἔπρεπε γενικά νά τῆς ἀφιερώνουν ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τή φροντίδα τῶν παιδιῶν.

Στήν ἡλικία αὐτή, τό παιδί δέ διαμορφώνει μόνο τή γλώσσα. Ἀποκτᾶ, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί τήν αἴσθηση τῆς τάξης. Δέν εἶναι μία ἐπιφανειακή ἢ παροδική ἐκδήλωση, ὅπως ὑποθέτουμε συχνά, ἀλλά ξεπηδᾶ ἀπό μία πραγματική ἀνάγκη. Τό παιδί περνᾶ ἀπό μία φάση ἐνεργητικῆς δομῆς τῆς ψυχῆς του καί νιώθει συχνά μία βαθύτερη παρόρμηση νά βάλει σέ τάξη αὐτό πού, σύμφωνα μέ τή λογική του, βρίσκεται σέ μία κατάσταση σύγχυσης καί χάους.

Πόσο εὐκόλα μπορεῖ νά τοῦ προκαλέσει ἡ ἀδυναμία του πνευματικό ἄγχος καί πόσο σημαντικό εἶναι νά καταλάβουμε τή γλώσσα του γιά νά μπορέσουμε νά τό βοηθήσουμε νά τό ξεπεράσει καί νά ἡρεμήσουμε τό πνεῦμα του!

Συναντᾶμε καθημερινά ἀνάλογες περιπτώσεις, θά ἀναφέρω ὅμως ἐκείνη πού ἔχω ξαναπεῖ³⁷, ἐπειδή διαφωτίζει ἰδιαίτερα τό σημεῖο αὐτό. Εἶναι ἡ περίπτωση ἑνός παιδιοῦ ἀπό τήν Ἰσπανία πού ἔλεγε «go» ἀντί γιά «abrigo», πού θά πεῖ παλτό, καί «palda» ἀντί γιά «espalda», πού θά πεῖ ὤμος. Τό παιδί ξεφώνιζε τίς λεξοῦλες αὐτές μέ μία ταραχή πού ἔδειχνε μία σοβαρή πνευματική σύγκρουση. Ἡ μητέρα του τοῦ εἶχε βγάλει τό παλτό του καί τό βαστοῦσε στό χέρι τῆς. Τότε τό παιδί ἄρχισε νά χτυπιέται καί νά ξεφωνίζει καί δέ σταματοῦσε μέ τίποτα. Τελικά πρότεινα στή μητέρα νά τοῦ φορέσει πάλι τό παλτό του. Μόλις τό ἔκανε, τό παιδί σταμάτησε ἀμέσως τίς φωνές καί εἶπε, εὐχαριστημένο, «go palda», έννοώντας «τώρα εἶναι ἐντάξει, τό παλτό πρέπει νά φοριέται στους ὤμους». Ἡ ἱστορία αὐτή μᾶς δίνει ἕνα χρήσιμο παράδειγμα γιά τήν ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ γιά

τήν τάξη καί τήν ἀποστροφή του πρὸς τήν ἀκαταστασία. Τονίζω λοιπόν καί πάλι τή σημασία ἑνὸς ἐιδικοῦ «σχολείου» γιὰ τὰ παιδιὰ ἑνὸς μέ δύο ἐτῶν καί πιστεύω ὅτι οἱ μητέρες καί ἡ κοινωρία γενικότερα θά ἔπρεπε νά ἀφήνουν τὰ μικρά νά ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τή ζωή τῶν μεγάλων καί νά τοὺς δίνουν τήν εὐκαιρία νά ἀκοῦν μιά σωστή ὁμιλία μέ καθαρὴ ἄρθρωση καί προφορά, ἀντὶ νά τὰ κρατοῦν σέ μιά παρατεταμένη ἀπομόνωση.

Έμπόδια στό δρόμο τῆς ανάπτυξης

12.

Στό σημείο αὐτό νομίζω ὅτι θά μπορούμε νά ἀντιληφτοῦμε καλύτερα τίς κρυμμένες τάσεις τοῦ παιδιοῦ ἂν ἐξετάσουμε τήν πολύμορφη εὐαισθησία πού παρουσιάζει τό πνεῦμα του. Εἶναι σάν μιά ψυχανάλυση στό πνεῦμα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ. Στά σχήματα 8 καί 9 προσπάθησα νά δείξω μέ σύμβολα πῶς ἀναπτύσσει τό παιδί τή γλώσσα, γιά νά γίνει σαφέστερη ἡ ἀντίληψη τοῦ θέματος.

Τά μαῦρα τρίγωνα ἀντιπροσωπεύουν τά οὐσιαστικά (τά ὀνόματα τῶν πραγμάτων), οἱ κόκκινοι κύκλοι τά ρήματα. Τά ὑπόλοιπα μέρη τοῦ λόγου παριστάνονται ἀπό σύμβολα, ὅπως δείχνει τό ὑπόμνημα στό σχῆμα 9. Γνωρίζοντας ὅτι τό παιδί χρησιμοποιεῖ δυό ἕως τρεῖς ἑκατοντάδες λέξεις σέ μιά ὀρισμένη ἡλικία, μέ τή μέθοδο πού προτείνω μπορούμε νά τό δείξουμε μέ μιά γραφική παράσταση καί νά δοῦμε ἔτσι μέ μιά ματιά πῶς ἐξελίσσεται ἡ γλώσσα τοῦ παιδιοῦ, ὅποια καί ἂν εἶναι, ἀγγλικά, ἰσπανικά, ἰταλικά ἢ κάποιο ἄλλο ἰδίωμα. Τά μέρη τοῦ λόγου

ἀντιπροσωπεύονται πάντα ἀπό τὰ ἴδια σύμβολα.

Στήν ἄκρη ἀριστερά στό διάγραμμα μας βρίσκονται μερικές ὀμιχλώδεις κηλίδες πού δείχνουν τίς πρῶτες προσπάθειες τοῦ μωροῦ νά μιλήσει: ἐπιφωνήματα, φωνίτσες κ.ἄ. Στό ἐπόμενο στάδιο ἐνώνονται δύο ἤχοι καί παράγουν μία συλλαβή. Μετά, τρεῖς ἤχοι, καί ἔχουμε τίς λέξεις. Ἀκόμη ἀργότερα, προχωρώντας πρὸς τὰ δεξιά στό διάγραμμα, βλέπουμε διάφορες ὁμάδες λέξεων. Εἶναι τὰ οὐσιαστικά πού χρησιμοποιεῖ συχνότερα τό παιδί καί μετά ἔρχονται φράσεις μέ δυό λέξεις ἢ καθεμιά — φράσεις μέ διάχυτο νόημα, ὅπου κάθε λέξη ἀντιπροσωπεύει πολλές ἄλλες. Λίγο καιρό μετά ἀπό αὐτό ἐπέρχεται μία τεράστια «ἐκρηξη» καί τό παιδί ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖ ἕνα πλῆθος ἀπό νέες λέξεις. Στό διάγραμμα δείχνω τόν ἀριθμό πού ὑπολογίζουν οἱ ψυχολόγοι.

Ἀκριβῶς πρὶν ἀπό τήν ἐκρηξη βλέπουμε στό διάγραμμα μία ὁμάδα ἀπό λέξεις, ὀνόματα κυρίως, καί δίπλα τους διάφορα ἄλλα μέρη τοῦ λόγου, διάσπαρτα στήν τύχη γύρω τους. Ἀμέσως ὅμως μετά τήν ἡλικία τῶν δύο χρόνων, τό παιδί περνᾷ σέ μιά φάση ὅπου οἱ λέξεις σχηματίζουν κανονικές ὁμάδες. Εἶναι ἡ ἐκρηξη τοῦ σχηματισμοῦ τῶν φράσεων. Ἡ πρώτη ἐκρηξη λοιπόν εἶναι μία ἐκρηξη λέξεων, ἡ δεύτερη μία ἐκρηξη σκέψης.

Γιὰ νά μπορέσουν τώρα νά ἐκδηλωθοῦν οἱ ἐκρήξεις αὐτές, πρέπει νά ὑπάρξει κάποια προετοιμασία. Κρυφή ἴσως καί μυστική, ἀλλά ἀποδειγμένα ὑπαρκτή, ἀφοῦ βλέπουμε ἀπό τὰ ἀποτελέσματά της τίς προσπάθειες πού κάνει τό παιδί γιὰ νά ἐκφράσει τίς σκέψεις του. Ἐπειδή ὁ ἐνήλικος δέν καταλαβαίνει πάντα τί προσπαθεῖ νά πεῖ τό μικρό παιδί, αὐτό ξεσπάει σέ νεῦρα καί θυμούς, πού ἐκδηλώνονται σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν περίοδο τῆς ζωῆς του, ὅπως ὑποδείξαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο. Τά νεῦρα καί οἱ θυμοί εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ στήν ἡλικία αὐτή. Κάθε ἀποτυχία στίς προσπάθειές του προκαλεῖ τήν ὀργή καί τό θυμό του. Γνωρίζουμε ἀπό παρατηρήσεις ὅτι οἱ κωφάλαλοι εἶναι συχνά πολύ εὐερέθιστοι, ἴσως ἐπειδή εἶναι ἀνίκανοι νά ἐκφραστοῦν. Ἕνας μέγανος ἐσωτερικός πλοῦτος περιμένει νά ἐξωτερικευτεῖ καί τό κανονικό παιδί βρίσκει τόν τρόπο νά τό πετύχει,

αντιμετωπίζοντας πάντοτε τεράστιες δυσκολίες.

Είναι μιά δύσκολη περίοδος για τό παιδί, γιατί τά εμπόδια βρίσκονται στό περιβάλλον του ή πηγάζουν από περιορισμούς στις δικές του δυνάμεις. Για δεύτερη φορά, συναντᾶ δυσκολίες στην προσαρμογή του. Είχε συναντήσει δυσκολίες για πρώτη φορά ἀμέσως μετά τή γέννηση, όταν βρέθηκε στην ανάγκη νά ἀναλάβει μόνο του τίς λειτουργίες πού ἐκπλήρωνε μέχρι τότε ή μητέρα του. Είδαμε τότε πόσο ἀπειλείται τό παιδί από τό τραῦμα τῆς γέννησης καί τίς παλινδρομήσεις πού προκαλεῖ, ἂν λείπει ή κατάλληλη φροντίδα καί κατανόηση. Είδαμε ἐπίσης ὅτι μερικά παιδιά εἶναι πιό δυνατά από ἄλλα, ἢ πιό τυχερά στις περιστάσεις πού συναντοῦν, καί κατευθύνονται σταθερά πρὸς τήν ἀνεξαρτησία πού ἀποτελεῖ καί τή βάση τῆς κανονικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἐξέλιξη τῆς γλώσσας παρουσιάζει μιά ἐκπληκτική παραλληλία. Εἶναι ἕνα κοπιαστικό ταξίδι πρὸς τήν πληρέστερη ἀνεξαρτησία πού δίνει ή ὁμιλία καί караδοκοῦν καί ἐδῶ ἀνυπολόγιστοι κίνδυνοι παλινδρόμησης καί καθυστέρησης.

Πραγματικά, ὁ ἀναγνώστης θά θυμᾶται ἄλλο ἕνα χαρακτηριστικό τῆς δημιουργικῆς αὐτῆς περιόδου: τόσο οἱ ἐντυπώσεις πού φτάνουν στό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ ὅσο καί οἱ συναισθηματικές συνέπειες πού προκαλοῦν ἔχουν τήν τάση νά καταγράφονται ἀνεξίτηλα στό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἀρχή αὐτή διέπει τήν ἀφομοίωση τῶν ἤχων τῆς ὁμιλίας καί τῶν κανόνων τῆς γραμματικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τά παιδιά συγκρατοῦν στην περίοδο αὐτή τά πράγματα πού μαθαίνουν για ὅλη τήν ὑπόλοιπη ζωή τους, διατηροῦν ἐπίσης καί τίς δυσμενεῖς συνέπειες τῶν ἐμποδίων πού συναντοῦν. Κάθε φάση τῆς δημιουργικῆς ζωῆς ἔχει τή διττή αὐτή ὑπόσταση. Μία ὁποιαδήποτε προστριβή, ἀνησυχία, ἀναποδιά μπορεῖ νά ἔχει ἀνυπολόγιστες συνέπειες, καθὼς ή ἀντίδραση στά εμπόδια αὐτά ἀφομοιώνεται από τό νοῦ, τό ἴδιο ὅπως καί οἱ θετικές ἐπιδράσεις τῆς προόδου. Μᾶς ἔρχεται στό νοῦ τό σημάδι πού ἀφήνει στή φωτογραφική πλάκα μία διαρροή φωτός, πού ἐπαναλαμβάνεται στερεότυπα σέ ὅλες τίς ἐπόμενες ἀνατυπώσεις. Στην περίοδο αὐτή λοιπόν δέν ἀναπτύσσεται μόνο ὁ χαρακτήρας ἀλλά εἶναι δυνατό νά προκληθοῦν καί ὀρισμένες δυσπλασίες, ἢ «ἀποκλίσεις» τῆς προσωπικότητας, πού ἀπο-

κτοῦν ιδιαίτερη σοβαρότητα στα επόμενα στάδια τῆς ανάπτυξης.

Στὴν περίοδο αὐτὴ πού διαμορφώνει τὸν ἄνθρωπο ἐδραιώνονται ἡ ὁμιλία καὶ τὸ περιπάτημα. Ἡ διάρκειά της μπορεῖ νά παραταθεῖ καὶ μετὰ τὰ δύομισι χρόνια, τότε ὅμως ἀρχίζουν νά μειώνονται ἡ ἔνταση καὶ ἡ παραγωγικότητά της. Τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν δυνάμεων παρακολουθοῦν στενά τὰ ἐλαττώματα καὶ οἱ δυσκολίες πού ἔχουν τὴν ἀπαρχή τους στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο. Πραγματικά, στὴν ψυχανάλυση εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι οἱ περισσότερες διανοητικές καὶ ψυχικές παθήσεις στὴν ἐνήλικη ζωὴ μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὰ πρῶτα αὐτὰ χρόνια.

Οἱ δυσκολίες πού συνδέονται μὲ τὴ φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη ἐμπίπτουν στὸ γενικὸ πεδίο τῆς «καταστολῆς», ὅρο πού χρησιμοποιεῖ γενικά ἡ ψυχολογία ἀλλὰ ιδιαίτερα ἡ ψυχανάλυση. Οἱ «καταστολές», πού ἔχουμε ὅλοι ἀκουστά, ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴν πρώτη παιδικὴ ἡλικία. Τὰ περισσότερα παραδείγματα ἐκδηλώνονται στὴν ὁμιλία ἀλλὰ ὑπάρχουν ἄφθονα σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. "Ὅταν ἀρχίζει ἡ «ἐκρηξη τῶν λέξεων», πρέπει ὁ ὄγκος τῶν ἤχων νά βρεῖ μιὰ διέξοδο. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ φράσεις, στὸ ἐπόμενο στάδιο, ὅταν τὸ παιδί ἀρχίζει νά δίνει γραμματικὴ μορφή στὶς σκέψεις του. Ἡ παιδαγωγικὴ, σήμερα, δίνει μεγάλη σημασία στὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης καὶ τὴ συνδέει ὄχι μόνο μὲ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ μηχανισμοῦ τῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ μετέπειτα ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ ἐκρηξη τοῦ λόγου δέ γίνεται στὴν ἀνάλογη ἡλικία. "Ἄς ποῦμε, μπορεῖ ἓνα παιδί τριῶν χρόνων, ἢ καὶ τριάμισι, νά χρησιμοποιεῖ μόνο τὰ λίγα λογάκια πού λέει συνήθως ἓνα πολὺ μικρότερο παιδί. "Ἡ μπορεῖ νά μένει ἐντελῶς ἄλαλο, χωρὶς νά παρουσιάζουν βλάβη τὰ ὄργανα τῆς ὁμιλίας. Κάτι τέτοιο ὀνομάζεται «πνευματικὴ ἀλαλία», ἐπειδὴ ὀφείλεται ἀποκλειστικά καὶ μόνο σὲ διανοητικές διεργασίες καὶ ἀποτελεῖ ψυχο-παθολογικὴ περίπτωση.

Στὴν ἡλικία αὐτὴ μπορεῖ νά ἐμφανιστοῦν καὶ ἄλλα εἶδη διανοητικῶν διαταραχῶν πού μελετᾶ ἡ ψυχανάλυση (αὐτοτελῆς κλάδος τῆς σύγχρονης ἰατρικῆς). Μπορεῖ τὸ παιδί νά ἀρχίσει ξαφνικά νά μιλᾶ, σάν ἀπὸ θαῦμα. Μιλᾶ σωστά, μὲ

συνέπεια και μέ τέλεια χρήση τῆς γραμματικῆς. Εἶναι φανερό ὅτι, ἐνῶ εἶχε γίνει μία πλήρης προετοιμασία στά κατάβαθα τῆς ὑπόστασῆς του, κάποιο ἐμπόδιο δέν ἄφηνε τά γνωρίσματα τῆς γλώσσας νά ἐκδηλωθοῦν.

Στά σχολεῖα μας ἔχουμε παιδιά τρίων και τεσσάρων ἐτῶν πού δέ μιλοῦσαν καθόλου. Δέν εἶχαν χρησιμοποήσει ποτέ οὔτε καν τίς «σύμμεικτες» λέξεις πού προφέρει τό παιδί στά δυό του χρόνια. Χάρη ὅμως στήν ἐλευθερία πού τούς παρέχουμε, καθώς και στά ἐρεθίσματα πού τούς προσφέρει τό περιβάλλον, ἔδειξαν ξαφνικά ὅτι θά μπορούσαν νά μιλοῦν. Πῶς ἔγινε αὐτό; Κάποια σόβαρή διανοητική βλάβη ἢ κάποιο ἐπίμονο ἐμπόδιο δέν ἄφηνε τόν πλοῦτο τῆς γλώσσας, πού ὑπῆρχε στήν πραγματικότητα, νά βρεῖ διέξοδο και νά ἐκδηλωθεῖ.

Πόσοι ἐνήλικοι δέ δυσκολεύονται νά μιλήσουν! Μιλοῦν μέ τεράστια προσπάθεια, σάν νά ἀναρῶτιοῦνται ὅλη τήν ὥρα τί νά ποῦν. Ὁ δισταγμός αὐτός παίρνει διάφορες μορφές:

- α) τούς λείπει ἐντελῶς τό θάρρος νά μιλήσουν·
- β) τούς λείπει τό θάρρος νά σχηματίσουν λέξεις·
- γ) δυσκολεύονται στή χρήση τῶν προτάσεων·
- δ) ἡ ὁμιλία τους εἶναι ἀργή και διακόπτεται ἀπό ἐπιφωνήματα τοῦ τύπου... εεε!... α!... χμ!... κλπ.

Οἱ ἐσωτερικές αὐτές δυσκολίες ἔχουν γίνει ἀνυπέρβλητες. Ἐκφράζουν μία μόνιμη κατωτερότητα και συνοδεῦουν τό ἄτομο σέ ὀλόκληρη τή ζωή του.

Ἄλλες διαταραχές μέ ψυχολογική προέλευση ἐμποδίζουν τήν καθαρῆ ἀρθρωση: τό ἄτομο τραυλίζει ἢ ἔχει ἐλαττωματική προφορά. Οἱ ἀδυναμίες αὐτές παρουσιάζονται γιά πρώτη φορά τότε πού διαμορφώνεται ὁ μηχανισμός τῆς ὁμιλίας. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι σέ κάθε περίοδο ὑπάρχουν οἱ ἀντίστοιχες καταστολές:

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Διαμορφώνονται οἱ μηχανισμοί γιά τό σχηματισμό τῶν λέξεων. Ἀντίστοιχη διαταραχή: ἐλαττωματική προφορά, τραύλισμα.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Διαμορφώνονται οἱ μηχανισμοί γιά τό σχηματισμό τῶν προτάσεων (ἐκφράζονται οἱ σκέψεις).

Αντίστοιχη διαταραχή: δισταγμός στην άρθρωση των φράσεων.

Οι διαταραχές αυτές συνδέονται με τη γενική ευαισθησία του παιδιού. Δεν είναι δεκτικό μόνο στις δημιουργικές διεργασίες και την αύξηση των δυνάμεών του, αλλά και στην υπερβολική αντίθεση. Τα αποτελέσματα της καταπίεσης στη δημιουργικότητά του αποκρυσταλλώνονται στην προσωπικότητά του με τη μορφή ελαττωμάτων και διαταραχών και τό συνοδεύουν σε όλη την υπόλοιπη ζωή του. Πρέπει πάντα να θυμόμαστε ότι τό παιδί διαθέτει ευαισθησία μεγαλύτερη από όσο μπορούμε ποτέ να φανταστούμε.

Πολλές φορές τά εμπόδια προέρχονται από μās, πού γινόμαστε έτσι υπεύθυνοι για τίς ισόβιες ανωμαλίες. Πρέπει τό φέρσιμό μας να είναι όσο γίνεται πιό ήπιο και να αποφεύγουμε τη βία: καμιά φορά δέ συνειδητοποιούμε πόσο σκληρή και βίαιη είναι ή συμπεριφορά μας! Πρέπει να προσέχουμε πολύ τόν έαυτό μας και τίς αντιδράσεις μας. Η πραγματική προετοιμασία για τόν παιδαγωγό είναι ή μελέτη του έαυτού. Ο δάσκαλος πού θά βοηθήσει την ανάπτυξη της ζωής δέν πρέπει να άρκεστεί σε απομνημόνευση θεωριών. Πρέπει να διαμορφώσει τό χαρακτήρα του και να προετοιμάσει κατάλληλα τό πνεύμα του.

Υπάρχουν πολλά είδη ευαισθησίας στά παιδιά, όλα όμως είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στά *τραύματα*. Πόσο εύκολα πληγώνονται! Και μέ πόση όξύτητα νιώθουν την ψυχρή και άμεμπτη ήρεμία του μεγάλου: «Τώρα, χρυσό μου, θυμήσου τί σου είπε ή μανούλα». Οι γονείς πού συνηθίζουν ακόμη να παραδίνουν τά παιδιά τους σε γκουβερνάντα, θά πρέπει να προσέξουν ιδιαίτερα τόν ψυχρό αυταρχικό τόνο στό φέρσιμό της. Στη μεταχείριση αυτή όφείλονται συχνά τά προβλήματα πού αντιμετώπίζουν άτομα της άνώτερης τάξης πού διστάζουν να μιλήσουν, κομπιάζουν ή τραυλίζουν, ενώ δέν τους λείπει τό θάρρος στις άλλες τους εκδηλώσεις.

Κι εγώ ή ίδια, πολλές φορές, φέρθηκα σε παιδιά μέ υπερβολική αυστηρότητα. Τό παράδειγμα πού ακολουθεί υπάρχει και σε άλλο ένα βιβλίο μου³⁷: "Ένα παιδί είχε άκουμπήσει τά παπούτσια του στό όμορφο μεταξωτό κάλυμμα

του κρεβατιού του. Πήρα τά παπούτσια με μίαν απότομη κίνηση και ξεσκόνισα δυνατά με τό χέρι μου τό κάλυμμα, για νά του δείξω ότι δέν ήταν αυτή ή θέση για τά παπούτσια του. Για δύο ή τρείς μήνες μετά τό περιστατικό, κάθε φορά πού έβλεπε τό παιδί ένα ζευγάρι παπούτσια τούς άλλαζε πρώτα θέση και μετά έψαχνε νά βρει ένα κάλυμμα ή ένα μαξιλάρι, για νά τό ξεσκονίσει. Με άλλα λόγια, ή αντίδρασή του στό υπερβολικά τονισμένο μάθημά μου δέν είχε προκληθεί από πίκρα ή έναντίωση. Τό παιδί δέν είπε: «Μή μου φέρεσαι έτσι, θά βάζω τά παπούτσια μου όπου μου άρέσει!» Η ανταπόκρισή του στή λαθεμένη συμπεριφορά μου ήταν μιά παρέκκλιση στή δική του συμπεριφορά. Πολλές φορές τά παιδιά δέν αντιδρούν βίαια. Μία βίαιη αντίδραση θά ήταν ωστόσο προτιμότερη, γιατί τό παιδί πού θυμώνει έχει βρει τόν τρόπο νά υπερασπίζεται τόν έαυτό του και θά μπορέσει νά αναπτυχτεί όμαλά. Όταν όμως αντιδρά με μία μεταβολή στό χαρακτήρα του, ή βρίσκει καταφύγιο σέ μιά συμπεριφορά μή κανονική, αυτό σημαίνει ότι έχει διαταραχτεί όλόκληρη ή ζωή του. Συχνά οι μεγάλοι παραβλέπουν τά γνωρίσματα αυτά και νομίζουν ότι λόγος νά ανησυχούν υπάρχει μόνο όταν τό παιδί θυμώνει.

Μία άλλη ομάδα διαταραχών πού εμφανίζεται σέ ενήλικα άτομα είναι οι φόβοι και τά παράλογα «τίκ». Οι περισσότερες από τίς διαταραχές αυτές όφείλονται σέ κάποια βίαιη επέμβαση στήν υπέρμετρη ευαισθησία του μικρού παιδιού. Καμιά φορά αντανακλούν δυσάρεστες έμπειρίες με ζώα, γάτες, σκύλους ή κοτόπουλα. Άλλες πάλι προέρχονται από κάποιο φόβο του παιδιού μήπως κλειδωθεί σέ ένα χώρο. Ούτε ή λογική ούτε ή πειθώ δέ βοηθά τά θύματα τών φόβων αυτών, πού όνομάζονται «φοβίες» στήν ιατρική. Μερικές από αυτές, οι πιο συνηθισμένες, έχουν ιδιαίτερα όνόματα, όπως κλειστοφοβία, ό φόβος για τούς κλειστούς χώρους ή τίς κλεισμένες πόρτες.

Θά μπορούσα νά αναφέρω πολύ περισσότερες περιπτώσεις από τήν ιατρική μου πείρα, περιορίζομαι όμως σ' αυτές για νά φωτίσω καλύτερα τίς πνευματικές διεργασίες του παιδιού στήν ηλικία αυτή και νά τονίσω ότι κάθε δική μας επίδραση και βοήθεια θά καρποφορήσει, όχι μόνο εκείνη τή στιγμή, αλλά και στή μετέπειτα ζωή του.

Η παρατήρηση και η διερεύνηση μᾶς βοηθοῦν νά καταλάβουμε τό πνεῦμα τοῦ μωροῦ. Πρέπει νά κάνουμε κάτι ἀνάλογο μέ αὐτό πού κάνει ἡ ψυχανάλυση, πού προχωρεῖ μέχρι τά μή συνειδητά ἐπίπεδα στό πνεῦμα τοῦ ἐνηλίκου. Αὐτό βέβαια εἶναι δύσκολο, γιατί σπάνια κατέχουμε ἀρκετά καλά τή «μωρουδίστικη γλώσσα». Μπορεῖ ἀκόμη νά μᾶς διαφεύγουν οἱ εἰδικές σημασίες πού ἀποδίνει τό παιδί στίς λέξεις του. Καμιά φορά χρειάζεται νά γνωρίζουμε ὀλόκληρο τό ἱστορικό τοῦ μωροῦ, ἢ τουλάχιστο νά ἐξετάσουμε τό ἄμεσο παρελθόν του, γιά νά μπορέσουμε νά ἠρεμήσουμε τό μικροσκοπικό αὐτό πλάσμα πού ἀντιμετωπίζει μιά δυσκολία. Πόσο συχνά δέν ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι χρειαζόμαστε ἕνα διερμηνέα γιά νά μᾶς ἐξηγήσει τά λόγια του!

Μέ τό θέμα αὐτό ἀσχολήθηκα προσωπικά γιά μεγάλο χρονικό διάστημα καί προσπάθησα νά γίνω ἐγώ ὁ διερμηνέας τοῦ παιδιοῦ. Παρατήρησα μέ ἐκπληξη πώς τά παιδιά τρέχουν μέ προθυμία στό μεγάλο πού ἀναλαμβάνει τό ρόλο τοῦ διερμηνέα, σάν νά καταλαβαίνουν ὅτι αὐτός θά μπορούσε νά τά βοηθήσει.

Τόν αὐθόρμητο ἐνθουσιασμό πού δείχνει τό παιδί γιά τό διερμηνέα του δέν τόν ἐκδηλώνει οὔτε σ' αὐτούς πού τό γεμίζουν χάδια καί περιποιήσεις. Σ' αὐτόν στηρίζει ὅλες του τίς ἐλπίδες. Αὐτός θά τοῦ ἀνοίξει τήν κλειδωμένη πόρτα στό περιβόλι τῶν ἀνακαλύψεων. Στό βοηθό αὐτόν ἐπιφυλάσσει τό παιδί μιά στενή σχέση ἀνώτερη ἀπό τήν ἀγάπη καί τήν τρυφερότητα, γιατί ἡ βοήθειά του εἶναι πιό πολύτιμη ἀπό κάθε χάδι.

Σέ ἕνα σπίτι πού ἔμενα κάποτε, συνήθιζα νά σηκώνομαι πολύ νωρίς τό πρωί καί νά πιάνω δουλειά. Μιά μέρα, ἕνα ἀγοράκι, ὄχι μεγαλύτερο ἀπό ἐνάμιση χρονῶν, μπῆκε στό δωμάτιό μου τήν ἀνήκουστη αὐτή ὥρα. Τό ρώτησα τρυφερά μήπως ἤθελε τίποτα νά φάει. Ἀπάντησε «κουλήκια». Χωρίς νά κρύψω τήν ἐκπληξή μου, τό ρώτησα: «Σκουλήκια, σκουλήκια θέλεις;» Εἶδε ὅτι δέν καταλάβαινα καί προσπάθησε νά μέ βοηθήσει, προσθέτοντας μιάν ἀκόμη λέξη, «ἀβγό». Ἀναλογίστηκα: «Αὐτός δέ θέλει τό πρωινό του ρόφημα. Τί νά ἐννοεῖ, ἄραγε;» Τότε ὁ μικρός εἶπε: «Νίνα, ἀβγό, κουλήκια» καί

επιτέλους μπήκα στο νόημα. Θυμήθηκα (καί τονίζω ἐδῶ πόσο σημαντικό είναι νά γνωρίζει κανείς ὅλο τό πλαίσιο τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ) ὅτι τήν προηγούμενη μέρα ἡ ἀδερφή του, ἡ Νίνα, μπογιάτιζε μέ ἓνα χρωματιστό μολύβι ἓνα ὠοειδές περίγραμμα. Ζήτησε κι ἐκεῖνος τό κραγιόνι, ἐκείνη ὅμως θύμωσε καί τόν ἐδιώξε. Κοιτάξτε τώρα πῶς δουλεύει τό μυαλό τοῦ παιδιοῦ: Ἄντί νά τῆς ἐναντιωθεῖ, περίμενε — μέ ἐπιμονή καί ὑπομονή — τήν εὐκαιρία νά ξαναπροσπαθήσει. Τοῦ ἔδωσα ἓνα κραγιόνι καί τό μεταλλικό σχῆμα καί τό προσωπάκι του φωτίστηκε. Ἐπειδή δέν μποροῦσε νά χαράξει τό περίγραμμα τοῦ ἀβγοῦ, τό σχεδίασα ἐγώ. Ἄρχισε τότε νά τό γεμίζει μέ κυματιστές γραμμές. Ἡ ἀδερφή του εἶχε χρησιμοποιήσει τίς συνηθισμένες εὐθείες γραμμές, αὐτός ὅμως εἶχε μιά καλύτερη ἰδέα καί χρησιμοποίησε κυματιστές γραμμές, σάν σκουλήκια. Νά λοιπόν τό μωρό αὐτό, πού περίμενε τήν ὥρα πού ἦταν ὅλοι κοιμισμένοι ἐκτός ἀπό τό διερμηνέα του, ἐμένα, καί ἦρθε μέ τήν πεποίθηση ὅτι θά τό βοηθοῦσα.

Τήν περίοδο αὐτή στή ζωή τοῦ παιδιοῦ δέν τή χαρακτηρίζει ὁ θυμός καί ἡ βία ἀλλά ἡ ὑπομονή. Ἡ ὑπομονή νά περιμένει τήν κατάλληλη στιγμή. Ἐκδηλώνει βία καί ὀργή (σκληρές καί νεῦρα) μόνο ὅταν δέν μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ καί συναντᾷ ἔσωτερικά ἐμπόδια στίς ἐπιθυμίες του. Ἀπό τό παράδειγμα πού ἀνέφερα φαίνεται ἀκόμη πῶς προσπαθοῦν νά μιμηθοῦν τά μικρούτσικα αὐτά ἀνθρωπάκια τά μεγαλύτερα παιδιά. Ἄν ἓνα παιδί τριῶν χρονῶν ἀρχίσει μιά δουλειά, τό μικρό τῶν ἐνάμιση θά θελήσει κι αὐτό νά κάνει τό ἴδιο. Μπορεῖ νά δυσκολευτεῖ, ἀλλά θά προσπαθήσει.

Ἐνα μικρό ἀγοράκι στό σχολεῖο μας ἤθελε νά μιμηθεῖ τήν ἀδερφή του, τριῶν χρονῶν, πού μάθαινε τά βήματα ἑνός καινούριου χοροῦ. Ἡ δασκάλα μᾶς εἶχε ἤδη ρωτήσει πῶς θά ἔπρεπε νά διδάξει μπαλέτο σέ ἓνα τόσο μικρό κοριτσάκι. Τῆς εἶπαμε ὅτι δέν εἶχε σημασία τί θά μάθαινε τό παιδί, ὅσο ἡ προσπάθειά του. Ἡ δασκάλα ἤξερε ὅτι σκοπός μας ἦταν νά βοηθήσουμε τό παιδί στήν ἀνάπτυξή του καί δέχτηκε νά ἀναλάβει τό κοριτσάκι. Μόλις ἄρχισε, τό ἀγοράκι, ἐνάμιση χρονῶν, ἔτρεξε φωνάζοντας: «Θέλω κι ἐγώ».

Ἡ δασκάλα κράτησε μιά κατηγορηματική στάση: ἦταν

έντελῶς ἀδύνατο καί ἀντίθετο μέ τήν ἀξιοπρέπειά της νά ἀναλάβει αὐτή, μιά δασκάλα τοῦ χοροῦ, ἕνα τόσο μικρό παιδί. Τήν πείσαμε ὡστόσο νά παραμερίσει τόν ἐγωισμό της καί νά μᾶς βοηθήσει στήν προσπάθειά μας. Κάθησε λοιπόν στό πιάνο καί ἄρχισε νά παίζει ἕνα ἐμβατήριο. Τό μωρό ὅμως εἶχε ἕνα ζέσπασμα ὀργῆς καί ἀρνιόταν νά κουνηθεῖ. Ἡ δασκάλα τό θεώρησε ἐπιβεβαίωση τῆς ἀποψῆς της. Τό ἀγοράκι ὅμως δέν τό ἔνοιαζε ὁ χορός. Αἰτία γιά τήν ὀργή του ἦταν τό καπέλο τῆς δασκάλας, πού ἦταν ἀκουμπισμένο στόν καναπέ. Δέν ἔλεγε ὅμως οὔτε «καπέλο» οὔτε «δασκάλα». Ἐπαναλάμβανε ἐπίμονα δυό λέξεις «χόλ» καί «κρεμάστρα». Ἦθελε νά πεῖ: «Τό καπέλο δέν εἶναι στή θέση του. Πρέπει νά εἶναι στήν κρεμάστρα, στό χόλ». Ξέχασε ὅλη του τή λαχτάρα γιά τό χορό, σάν νά εἶχε μοναδικό χρέος νά φέρει τήν τάξη στή σύγχυση. Μόλις μπῆκε τό καπέλο στήν κρεμάστρα, τό παιδί ἠρέμησε καί ἐτοιμάστηκε νά χορέψει. Φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ βασική ἀνάγκη γιά τάξη στό μικρό παιδί προηγεῖται ἀπό ὅλες τίς ἄλλες κοινωνικές ἀπαιτήσεις πού θέτει τό περιβάλλον.

Μελετώντας τήν ὁμιλία καί τήν εὐαισθησία τοῦ παιδιοῦ, μποροῦμε νά ἐρευνήσουμε τήν ψυχή του μέχρι ἕνα βάθος πού σπάνια φτάνουν οἱ ψυχολόγοι.

Ἡ ὑπομονή τοῦ παιδιοῦ, στό πρῶτο παράδειγμα, καί τό πάθος του γιά τήν τάξη, στό δεύτερο, κινοῦν τό ἐνδιαφέρον μας. Ἄν προσθέσουμε καί τήν περίπτωση τοῦ μικροῦ παιδιοῦ πού παρακολούθησε καί κατάλαβε μιά ὀλόκληρη συζήτηση ἀλλά διαφωνοῦσε μέ τήν κατάληξη τοῦ τελευταίου ὁμιλητῆ γιά τό αἴσιο τέλος τῆς ἱστορίας πού διηγιόταν³⁸, βλέπουμε ὅτι ἐκτός ἀπό τά στοιχεῖα πού δείχνει τό διάγραμμα στό σχῆμα 7, στό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ διαδραματίζεται μιά ὀλόκληρη ζωή, μιά διανοητική διεργασία ἀπό τήν ὁποία ἀποκλείονται οἱ μεγάλοι.

Πρέπει νά δημοσιεύεται κάθε νέα ἀνακάλυψη στόν τομέα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πνεύματος στήν ἡλικία αὐτή, γιατί φωτίζει τήν προσπάθειά μας νά βοηθήσουμε τά νήπια νά προσαρμοστοῦν καλύτερα στίς συνθήκες πού ἀντιμετωπίζουν. Τό βρίσκουμε ἴσως κουραστικό, ἀλλά καθετί πού βοηθᾷ τήν ἀνθρώπινη ζωή ἔχει μιά ὑψιστή σημασία καί μιά τεράστια ἀξία. Ὁ παιδαγωγός τοῦ παιδιοῦ στά πρῶτα του χρόνια ἔχει ἕνα

εὐγενές χρέος: νά ξεκινήσει καί νά συμπαρασταθεῖ στή διάπλαση ἑνός στερεοῦ ὑπόβαθρου στό ὁποῖο θά στηριχθεῖ τελικά ἡ πνευματική ἀνάπτυξη καί ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα. Στό μεταξύ, πρέπει ἐμεῖς νά βαστάξουμε τό φορτίο αὐτό γιά νά προλάβουμε νά στιγματίσουν οἱ ἀποκλίσεις καί οἱ διαταραχές τήν προσωπικότητα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ καί νά διαμορφώσουν ἔτσι μειονεκτικούς ἐνηλίκους. Γιά τό σκοπό αὐτόν πρέπει νά θυμόμαστε:

1) ὅτι τά δύο πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς ἐπηρεάζουν ὅλα τά ὑπόλοιπα,

2) ὅτι τό μωρό ἔχει μεγάλες πνευματικές δυνάμεις πού δέν ἔχουν λάβει τήν ἀνάλογη προσοχή, καί

3) ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά εὐαίσθητο καί κάθε εἶδος βίας τοῦ φέρνει ὄχι μόνο μίαν ἄμεση ἀντίδραση ἀλλά καί διαταραχές πού μπορεῖ νά εἶναι μόνιμες.

Ο ρόλος τῆς κίνησης στή γενική ανάπτυξη τοῦ παιδιοῦ

13.

Εἶναι πιά καιρός νά κοιτάξουμε τήν κίνηση μέσα ἀπό νέο πρίσμα, στήν παιδαγωγική. Συνήθως παρερμηνεύουμε τή φύση της, ἰδιαίτερα στήν παιδική ἡλικία, καί οἱ ἐδραιωμένες σφαλές ιδέες μᾶς κάνουν νά τῆς ἀποδίδουμε μικρότερη ἀξία ἀπό ὅση ἔχει στήν πραγματικότητα. Τά σχολικά προγράμματα δίνουν προτεραιότητα στή διανόηση καί παραμελοῦν τήν κίνηση, μέ δυσάρεστα ἐπακόλουθα. Καί ὅταν ἀκόμη τή δέχονται, τήν καλύπτουν μέ τά ὀνόματα «ἄσκηση», «σωματική ἀγωγή» ἢ «ἀθλήματα». Ἔτσι ὁμως παραγνωρίζεται ἡ στενή σχέση τῆς κίνησης μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος.

Ἄν ἐξετάσουμε τό νευρικό σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, τό θαυμαστό αὐτόν καί σύνθετο μηχανισμό, θά δοῦμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη: Πρῶτα ἔχουμε τόν ἐγκέφαλο (ἢ «κέντρο»). Μετά ἔρχονται τά διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, πού

συλλέγουν τὶς ἐντυπώσεις καὶ τὶς μεταβιβάζουν στὸν ἐγκέφαλο. Τέλος ὑπάρχουν οἱ μῦες. Καὶ τὰ νεῦρα τί κάνουν; Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τους; Τὰ νεῦρα εἶναι τὰ καλώδια πού μεταφέρουν τὴ νευρική ἐνέργεια στοὺς μῦς. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἐλέγχει τὶς μυϊκὲς κινήσεις. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι τὸ νευρικό σύστημα ἔχει τρία μέρη, τὸν ἐγκέφαλο, τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ μυϊκό σύστημα. Ἡ λειτουργία ὅλων αὐτῶν τῶν λεπτῶν μηχανισμῶν ὁδηγεῖ στὴν κίνηση, τὸ τελικό ἀποτέλεσμα. Πραγματικά, ἡ κίνηση εἶναι τὸ μοναδικό μέσο ἐκφρασης γιὰ τὴν προσωπικότητα. Ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν ὁμιλία ἢ τὴ γραφὴ γιὰ νὰ μεταδώσιν τὶς σκέψεις του καὶ αὐτὸ προϋποθέτει μυϊκὴ κίνηση. Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ ἀξία τῆς σκέψης, ἂν δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ τὸν τρόπο νὰ ἐκφραστῆ; Μοναδικὸς ὅμως τρόπος γιὰ νὰ ἐκφραστῆ εἶναι ἡ χρῆση τῶν μυῶν.

Στὰ ζῶα μᾶς κάνει ἐντύπωση ὅτι ἐκφράζονται ἀποκλειστικά καὶ μόνο μέ τὶς κινήσεις τους. Θὰ ἦταν παράλογο λοιπὸν νὰ ἀγνοεῖται στὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου ἡ πλευρὰ αὐτὴ τῆς ὕπαρξής του.

Ἡ φυσιολογία θεωρεῖ τοὺς μῦς τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ λέει ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ λειτουργεῖ σάν σύνολο καὶ ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐπαφή μέ τὸ περιβάλλον του. Καὶ πραγματικά, τὸ σύστημα πού ἀποτελοῦν ὁ ἐγκέφαλος, οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ μῦες ὀνομάζεται συχνά *σύστημα ἐπικοινωνίας*, μέ τὴν ἔννοια ὅτι φέρνει τὸν ἄνθρωπο σέ ἐπαφή μέ τὸν κόσμο γύρω του, τὰ ζωντανά καὶ τὰ ἄψυχα, καθὼς καὶ μέ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Χωρὶς τὴ βοήθειά του ὁ ἄνθρωπος δέ θὰ μπορούσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μέ τὸ περιβάλλον του ἢ μέ τοὺς συνανθρώπους του.

Σέ σύγκριση μέ τὸ νευρικό σύστημα, ὅλα τὰ ἄλλα συστήματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι — θὰ λέγαμε — μονόπλευρα καὶ ἐγωιστικά, γιατί ἐξυπηρετοῦν μόνο τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο. Τοῦ δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ ἢ, ὅπως λέμε, νὰ «ἐπιβιώνει» καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάζονται ὄργανα καὶ συστήματα «ἐπιβίωσης». Τὰ ὄργανα αὐτὰ βοηθοῦν τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ. Τὸ σύστημα τῆς ἐπικοινωνίας τὸν φέρνει σέ ἐπαφή μέ τὸν κόσμο.

Τὰ συστήματα ἐπιβίωσης ἐξασφαλίζουν τὴν ὑγεία καὶ τὴ

σωματική ευεξία στο άτομο. Το νευρικό σύστημα όμως του δίνει την όμορφιά των έντυπώσεων, την τελειότητα της σκέψης. Είναι η πηγή για κάθε έμπνευση. Γι' αυτό, είναι σφάλμα να σταματάμε στο επίπεδο της επιβίωσης. Κάθε προσκόλληση σε πρότυπα που αφορούν μόνο τη δική μας τελειοποίηση, που σκοπεύουν στη δική μας μόνο ανύψωση σε ανώτερα πνευματικά επίπεδα, μας οδηγεί στην περιοχή της διανοητικής αλαζονείας. Είναι ένα από τα σοβαρότερα σφάλματα του ανθρώπου. Στα ζώα ή έμφυτη συμπεριφορά δέν τους παρέχει μόνο όμορφα κορμιά και αρμονικές κινήσεις, αλλά εξυπηρετεί και άλλους, απώτερους σκοπούς. Το ίδιο και η ζωή του ανθρώπου έχει ένα σκοπό. Δέν αρκεί να προσβλέπουμε ολοένα σε ψηλότερα επίπεδα πνευματικής τελειότητας και έσωτερικής όμορφιας. Φυσικά, ο άνθρωπος μπορεί να σκοπεύσει, και θα έπρεπε πάντα να τό κάνει, στα ανώτατα επίπεδα της σωματικής και πνευματικής τελειότητας, η ζωή όμως αυτή θά ήταν μάταιη και χωρίς αξία αν οί στόχοι του σταματούσαν εδώ. Πραγματικά, τί θά αξιζε να έχει μυαλό ή γερούς μύς; Τά πάντα στον κόσμο αποτελούν μέρος της παγκόσμιας οικονομίας. Είμαστε προικισμένοι μέ πνευματικά χαρίσματα, μέ αίσθηση του ωραίου και μέ έκλεπτυσμένη συνείδηση όχι μόνο για τό δικό μας καλό, αλλά για να χρησιμοποιήσουμε τά δώρα αυτά για τό γενικό όφελος και να τά εντάξουμε στην παγκόσμια οικονομία της πνευματικής ζωής.

Οί πνευματικές δυνάμεις είναι μιά μορφή πλούτου. Πρέπει να κυκλοφορούν για να μπορούν να τίς απολαμβάνουν και οί άλλοι. Πρέπει να βρίσκουν έκφραση, να υλοποιούνται, να συμπληρώνουν τόν κύκλο των ανθρώπινων σχέσεων. Ακόμη και η ύψιστη πνευματικότητα χάνει την αξία της αν γίνει αυτότελής σκοπός και, αποβλέποντας μόνο στα πνευματικά αγαθά, παραμελοῦμε τό μεγαλύτερο μέρος της ζωής και τούς σκοπούς της. Ακόμη και στην περίπτωση που πιστεύουμε στη μετένσάρκωση, δέν μπορούμε να ποῦμε, «Αν ζήσω τώρα καλά, θά έχω μιά καλύτερη ζωή την επόμενη φορά», γιατί τά λόγια αυτά θά ήταν καθαρά έγωιστικά. Αν σκεφτόμαστε μόνο τόν έαυτό μας, στη ζωή αυτή ή στην αιωνιότητα, δέ θά μπορούμε να αποβάλουμε τόν έγωισμό. Αντίθετα, πρέπει

νά εξετάζουμε καί τήν ἄλλη ἄποψη, ὄχι μόνο στήν καθημερινή ζωή ἀλλά καί στήν ἐκπαίδευση. Ἡ φύση μᾶς προίκισε μέ ικανότητες πού πρέπει νά ἀναπτύξουμε, νά χρησιμοποιήσουμε καί νά ἀξιοποιήσουμε.

Θά κάνω μία ἐπεξηγηματική παρομοίωση. Ξέρουμε ὅτι, γιά νά ἔχουμε καλή ὑγεία, πρέπει νά λειτουργοῦν ἄρμονικά καί συντονισμένα ὅλα τά ὄργανα, ἡ καρδιά, οἱ πνεύμονες, τό στομάχι. Γιατί νά μὴν ἐφαρμόσουμε τόν ἴδιο αὐτόν κανόνα τῆς ἀλληλεπίδρασης καί στό σύστημα τῆς ἐπικοινωνίας, τό κεντρικό νευρικό μας σύστημα; Πρέπει τό μυαλό, τά αἰσθητήρια ὄργανα καί οἱ μύες νά συνεργάζονται ἄρμονικά. Πρέπει τό σύστημα νά λειτουργεῖ μέ ὅλα του τά μέρη, χωρίς κανένα νά παραμελεῖται. Ἐστω καί ἂν θέλουμε, ἄς ποῦμε, νά ἀναπτύξουμε τίς ικανότητες τοῦ νοῦ, δέν πρέπει νά παραμελήσουμε τίς ἄλλες πλευρές τοῦ συστήματος. Ἡ κίνηση πρέπει νά εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ κύκλου γιά τήν τελειοποίηση ὅλων τῶν δραστηριοτήτων. Μέ ἄλλα λόγια, μόνο μέ τή δράση θά φτάσουμε στήν ψηλότερη πνευματικότητα. Αὐτή εἶναι ἡ σωστή ἀντιμετώπιση τῆς κίνησης, πού ἀνήκει στή γενική λειτουργία τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος καί ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος του. Τό σύστημα ἐπικοινωνίας εἶναι ἓνα σύνολο πού ἀποτελεῖται ἀπό τρία ξεχωριστά μέρη. Εἶναι μία ἐνιαία ὄντοτητα καί λειτουργεῖ τέλεια μόνο ὅταν χρησιμοποιεῖται σάν ἐνοποιημένο σύνολο.

Στίς μέρες μας κάνουμε τό μεγάλο λάθος νά θεωροῦμε τήν κίνηση ξεχωριστή λειτουργία, ξένη πρὸς τίς πνευματικές λειτουργίες. Νομίζουμε ὅτι οἱ μύες εἶναι ὄργανα πού χρησιμεύουν μόνο γιά τίς ἀνάγκες τῆς ὑγιεινῆς. «Κάνουμε ἄσκηση» ἢ «γυμναζόμαστε» γιά νά κρατηθοῦμε «σέ φόρμα», γιά νά ἀναπνέουμε ἢ νά κοιμόμαστε καλύτερα. Τό λάθος αὐτό ἐπαναλαμβάνεται καί στά σχολεῖα. Εἶναι ἀκριβῶς σάν νά ἀνάγκαζαν ἓναν πρίγκιπα νά γίνεи ὑπηρέτης τοῦ βοσκοῦ. Χρησιμοποιοῦμε τόν πρίγκιπα — τό μυϊκό σύστημα — σάν ὑπηρέτη τῆς ἐπιβίωσης — τοῦ βοσκοῦ.

Τό σοβαρό αὐτό λάθος ὀδηγεῖ στό βλαβερό διαχωρισμό τῆς κίνησης ἀπό τή σκέψη. Τό παιδί δέν ἔχει μόνο πνεῦμα, ἔχει καί σῶμα, καί εἶναι ἀπαραίτητο νά περιλαμβάνονται παιχνίδια καί

ἀθλήματα στό σχολικό πρόγραμμα γιά νά μήν παραμελεῖται κανένα ἀπό τά χαρίσματα τῆς φύσης. Πρέπει ὅμως νά ὑπάρχει συνέχεια καί ἀλληλοσύνδεση στό πνεῦμα καί τό σῶμα. Κάθε διαχωρισμός ἀπομακρύνει τή δράση ἀπό τή σκέψη. Πραγματικός ὅμως σκοπός τῆς κίνησης δέν εἶναι μόνο νά ἀνοίξει τήν ὄρεξη ἢ νά δυναμώσει τά πνευμόνια. Σκοπός της εἶναι νά ἐνισχύσει τούς λόγους τῆς ὑπαρξης, τήν παγκόσμια οἰκονομία στό πνεῦμα τῆς φύσης.

Γιά νά βροῦν τή σωστή τους θέση, πρέπει οἱ κινήσεις τοῦ ἀνθρώπου νά συντονίζονται μέ τό κέντρο — τόν ἐγκέφαλο. Ἡ σκέψη καί ἡ δράση εἶναι πλευρές τῆς ἴδιας λειτουργίας καί ἡ κίνηση δίνει ἕνα μέσο ἔκφρασης στήν πνευματική ζωή. Δέν εἶναι δυνατό νά θεωρήσουμε τό ἀνθρώπινο σῶμα ἕνα σωρό ἀπό μῦς καί κόκαλα, χωρίς μυαλό. Τά συστήματα τῆς ἐπιβίωσης ἐξασφαλίζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ ὀργανισμοῦ, δέ συντονίζουν ὅμως τή σύνδεση τοῦ νοῦ μέ τό μυϊκό σύστημα. Πρέπει νά συντονίσουμε τή δύναμη τῆς ἀπόφασης μέ τόν ἔλεγχο τῶν μυῶν. Ἄν δέ γίνει αὐτό, δέ θά πετύχουμε τήν ἀνεξαρτησία, ἀλλά θά καταρρεύσει τό οἰκοδόμημα πού προορίζε ἡ σοφία τῆς φύσης νά ἀποτελέσει ἕνα ἐνιαῖο σύνολο.

Στίς συζητήσεις μας γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ νοῦ ἀκοῦμε συχνά: «Ποιά σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἡ κίνηση μέ τό πνεῦμα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ;» Ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε σχηματίζει γιά τή διανοητική δραστηριότητα παρουσιάζει ἀνθρώπους ἀκίνητους, βυθισμένους σέ ἔντονο διαλογισμό. Πρέπει ὅμως ἡ ἀνάπτυξη τοῦ νοῦ νά συνδέεται στενά μέ τήν κίνηση καί νά ἐξαρτᾶται ἀπό αὐτήν. Ἐχει πρωταρχική σημασία νά ἐνημερωθεῖ ἡ παιδαγωγική, στή θεωρία καί στήν πράξη, σχετικά μέ τό θέμα αὐτό.

Μέχρι τώρα, ὅλοι σχεδόν οἱ παιδαγωγοί θεωροῦσαν ὅτι ἡ κίνηση καί γενικά τό μυϊκό σύστημα εἶναι μόνο μία βοήθεια γιά τήν ἀναπνοή ἢ τήν κυκλοφορία, ἢ ἕνα μέσο γιά νά ἀποκτήσει ἀντοχή ὁ ὀργανισμός. Στή νέα μας θεωρία ὑποστηρίζουμε τήν ἄποψη ὅτι ἡ κίνηση ἔχει τεράστια σημασία γιά τήν ἴδια τήν πνευματική ἀνάπτυξη, μέ τήν προϋπόθεση νά *συνδέεται ἡ δραστηριότητα τῆς κίνησης μέ τή σχετική πνευματική δραστηριότητα*. Ἡ κίνηση προωθεῖ τόσο τήν πνευματική ὅσο καί τή

διανοητική ανάπτυξη και είναι απαραίτητη για να φτάσει τό άτομο στό ὕψιστο σημεῖο τῆς πνευματικῆς ὑγείας. Στή φύση βρίσκουμε ἀναρίθμητες μαρτυρίες γιά τή σχέση αὐτή καί τό ἴδιο ἀδιάψευστα τή βλέπουμε ἂν παρακολουθήσουμε τήν ανάπτυξη τῶν παιδιῶν μέ φροντίδα καί προσοχή. " Ἄν παρατηρήσουμε ἕνα παιδί, βλέπουμε καθαρά ὅτι ὁ νοῦς του ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τίς κινήσεις του. Στήν ἐξέλιξη τῆς ὁμιλίας, π.χ., ἡ δύναμη νά καταλαβαίνει συμβαδίζει μέ τή χρήση τῶν μυῶν πού σχηματίζουν τίς λέξεις καί τούς ἤχους. Ἡ παρατήρηση παιδιῶν ἀπό ὀλόκληρο τόν κόσμο ἐπιβεβαιώνει τή θεωρία ὅτι τό παιδί ἐπεκτείνει τήν ἀντίληψή του μέ τήν κίνηση. Ἡ κίνηση βοηθᾷ τό νοῦ νά ἀναπτυχτεῖ. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτή, μέ τή σειρά της, βρίσκει καινούρια μέσα ἔκφρασης στήν κίνηση καί τή δράση. Ἐχουμε ἐδῶ μία κυκλική φορά, ὅπου ὁ νοῦς καί ἡ κίνηση ἀποτελοῦν μέρη τῆς ἴδιας ἐνιαίας μονάδας. Δέν πρέπει βέβαια νά παραγνωρίζεται ὁ ρόλος τῶν αἰσθήσεων: ἕνα παιδί πού δέν ἔχει τήν εὐκαιρία νά δραστηριοποιήσει τίς αἰσθήσεις του θά μείνει σέ χαμηλότερο πνευματικό καί διανοητικό ἐπίπεδο.

Οἱ μύες πού καθοδηγεῖ ὁ ἐγκέφαλος λέγονται ἐκούσιοι μύες, ἐλέγχονται δηλαδή ἀπό τή θέληση. Ἡ δύναμη τῆς θέλησης εἶναι μία ἀπό τίς ἀνώτερες ἐκφράσεις τοῦ πνεύματος. Χωρίς τή βούληση, δέ θά ὑπῆρχε πνευματική ζωή. Γι' αὐτό καί οἱ ἐκούσιοι μύες ὀδηγοῦνται ἀπό τή θέληση καί πρέπει νά ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο ὄργανο τοῦ νοῦ.

Οἱ ἐκούσιοι μύες, θά λέγαμε, ἡ σάρκα δηλαδή τοῦ σώματος, σχηματίζουν τό μεγαλύτερο μέρος του. Ὁ σκελετός εἶναι μόνο τό στήριγμα. Γι' αὐτό ἀκριβῶς πρέπει νά μὴν παραγνωρίζεται ἡ ἀξία τους γιά τή γενική λειτουργία τοῦ σώματος. Τά ὅστα καί οἱ ἐκούσιοι μύες δίνουν τήν ἐξωτερική μορφή στό σῶμα, πού ἀποθαυμάζουμε στόν ἄνθρωπο καί στά ζῶα. Οἱ μύες αὐτοί καθορίζουν τή γενική μορφή τοῦ σώματος, τό πρῶτο πού χτυπᾷ στό μάτι μας. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι σχεδόν ἀνυπολόγιστος καί οἱ διαφορές μεταξύ τους παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Μερικοί εἶναι συμπαγεῖς, ἄλλοι λεπτοί καί ἰνώδεις. Ἐχουν διαφορετικό μῆκος ὁ καθένας καί ἐξυπηρετοῦν διαφορετικές ἀνάγκες. Ἄν ἕνας μῦς τεντωθεῖ πρὸς μία

κατεύθυνση, κάποιος άλλος όπωσδήποτε θά πάρει αντίθετη φορά καί από τό συντονισμό καί τήν ακρίβεια στή δράση τών αντίθετων αὐτῶν δυνάμεων ἐξαρτᾶται ἡ ακρίβεια καί ὁ συντονισμός τῶν κινήσεων πού προκύπτουν. Ἄν ἐπαναλαμβάνουμε μιά κίνηση συνεχῶς, ἄν «ἐξασκηθοῦμε», ὅπως λέμε, γιά νά τή φτάσουμε σέ ἓνα ἐπιθυμητό βαθμό τελειότητας, τό κάνουμε μέ τό σκοπό νά πετύχουμε μιά τέλεια ἄρμονία ἀνάμεσα στίς ἀντίρροπες δυνάμεις. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι περισσότερο μιά ἐναρμονισμένη ἀντίθεση παρά μιά συμφωνία.

Δέν ἀντιλαμβανόμαστε συνειδητά τίς ἀλληλοσυγκρουόμενες αὐτές δυνάμεις. Τίς χρωστᾶμε ὡστόσο εὐγνωμοσύνη, γιατί ἐλέγχουν τίς κινήσεις μας. Στά ζῶα τήν ἐσωτερική αὐτή ἄρμονία τή δίνει ἡ φύση: ἡ χάρη πού ἔχει τό ἄλμα τῆς τίγρης ἢ τό σκίρτημα τοῦ σκίουρου ὀφείλεται σέ ἓναν πλοῦτο ἀντιθέσεων τέλεια ἐξισορροπημένων. Εἶναι σάν πολύπλοκα ἐξαρτήματα μηχανῆς πού λειτουργοῦν στήν ἐντέλεια, σάν τό ρολόι πού δείχνει μέ ακρίβεια τήν ὥρα, ἐνῶ τά ροδάκια του γυρίζουν πρὸς ἀντίθετες κατευθύνσεις, ἐπειδή ακριβῶς κατασκευάστηκε καί συναρμολογήθηκε μέ ἀπόλυτο καί λεπτομερή συντονισμό.

Κάθε κίνηση λοιπόν ἔχει ἓναν πολύπλοκο καί λεπτό μηχανισμό. Στόν ἄνθρωπο ὁ μηχανισμός αὐτός δέν ὑπάρχει στή γέννηση. Πρέπει νά σχηματιστεῖ καί νά τελειοποιηθεῖ μέ τή δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ στόν κόσμο. Ἀντίθετα ἀπό τά ζῶα, ὁ ἄνθρωπος διαθέτει τέτοιο πλοῦτο μυῶν, ὡστε μπορεῖ νά μάθει νά ἐκτελεῖ ὅλες τίς κινήσεις. Ἡ ἐκμάθηση αὐτή δέ βασίζεται στό δυνάμωμα τῶν μυῶν ἀλλά στό συντονισμό τους, κάτι ὀλότελα διαφορετικό. Οἱ κινήσεις τοῦ νεογέννητου εἶναι ἀσυντόνιστες. Ὅλες οἱ κινήσεις πού μαθαίνει στηρίζονται σέ νευρικές λειτουργίες πού διαμορφώνονται καί τελειοποιοῦνται μέ προσπάθειες πού ξεκινοῦν ἀπό τό νοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, τό παιδί διαθέτει τήν ἐσωτερική δύναμη νά συντονίσει τοὺς μῦς του καί ἔτσι δημιουργεῖ μόνο του τίς κινήσεις του. Ἀπό τή στιγμή πού ἐκδηλώνεται ὁ συντονισμός αὐτός, θά μπορέσει νά τόν τελειοποιήσει μέ τήν ἄσκηση, τό δεύτερο ἀπό τοὺς βασικούς παράγοντες γιά τό συντονισμό.

Οἱ κινήσεις τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι προκαθορισμένες καί περιορισμένες, σάν τῶν ζῶων. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τό προνόμιο

νά αποφασίζει ποιές κινήσεις θά μάθει. Ἐπί τῶν ζῶων ἄλλα ἔχουν τήν ἱκανότητα νά σκαρφαλώνουν, ἄλλα νά κολυμποῦν ἢ νά ἔρπουν. Ὁ ἄνθρωπος δέν ἔχει τέτοια ἔμφυτα χαρίσματα. Ἀντίθετα, ἔχει ἓνα μόνο δῶρο, τήν ἱκανότητα νά μαθαίνει ὅλες τίς κινήσεις καί νά τίς φτάνει σέ βαθμό τελειότητας ἀνώτερο ἀπό τῶν ζῶων!

Ἡ ἀπεριόριστη ὅμως αὐτή ἱκανότητα βασιζέται στήν ἀσκήση. Ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο τήν προσπάθεια νά ἐπαναλάβει τήν κίνηση πολλές φορές, νά «ἀσκηθεῖ», ὅπως λέμε. Ἀπό τή συνεχῆ ἀσκήση οἱ μῦες μαθαίνουν στό τέλος νά συντονίζονται ἀρμονικά, γιατί οἱ νευρικές διασυνδέσεις πετυχαίνουν αὐτόματα τήν ἀπαιτούμενη ἀρμονία, ἂν ἡ βούληση τοῦς δώσει τό ἀρχικό ἐρέθισμα.

Στήν πραγματικότητα, δέν μπορεῖ κανείς νά τελειοποιήσει καί νά ἐκμεταλλεῖται ὅλες τίς μυϊκές ἱκανότητες πού διαθέτει. Ὁ ἄνθρωπος μοιάζει μέ κληρονόμο πού κληρονόμησε τόσο ἀμύθητα πλούτη ὥστε τοῦ εἶναι ἀδύνατο νά τά χρησιμοποιοῦν ὅλα. Μπορεῖ ὅμως νά διαλέξει ἐλεύθερα ποιό μέρος ἀπό τήν κληρονομιά του θά ἀξιοποιήσει. Μπορεῖ κάποιος νά ἀσχοληθεῖ ἐπαγγελματικά μέ τή γυμναστική, χωρίς αὐτό νά προϋποθέτει ὅτι γεννήθηκε μέ μῦς εἰδικά προσαρμοσμένους στή γυμναστική. Οὔτε καί ὁ ἐπαγγελματίας χορευτής ἦταν προικισμένος μέ μῦς εἰδικά κατασκευασμένους γιά τό χορό. Ὁ γυμναστής καί ἡ μπαλαρίνα κατασκευάζονται μέ τή δύναμη τῆς θέλησής. Ὁ καθένας μας διαθέτει ἓνα τεράστιο καί ἀφάνταστα ἐκτεταμένο μυϊκό δυναμικό καί μπορεῖ νά διαλέξει τί θέλει νά κάνει καί νά καταστρώσει ἓνα πρόγραμμα ἀσκήσης. Ὁ νοῦς καθορίζει καί κατευθύνει τήν πρόοδό του. Τίποτα δέν εἶναι προκαθορισμένο, ἀλλά ὅλα εἶναι κατορθωτά. Χρειάζεται μόνο ἡ συνεργασία θέλησης καί πράξης.

Στό ἀνθρώπινο εἶδος δέν ἀκολουθοῦν ὅλα τά ἄτομα τόν ἴδιο δρόμο στήν ἀνάπτυξή τους, ὅπως γίνεται στά ζῶα κάποιου συγκεκριμένου εἴδους. Ἀκόμη καί ὅταν διάφοροι ἄνθρωποι ἀσχολοῦνται μέ τήν ἴδια τέχνη, ὁ καθένας τους τήν ἐξασκεῖ μέ διαφορετικό τρόπο. Τό βλέπουμε αὐτό στό γράψιμο. Μποροῦμε ὅλοι μας νά γράφουμε, ὁ καθένας μας ὅμως ἔχει τό δικό του γραφικό χαρακτήρα. Κάθε ἀνθρώπινη προσωπικότητα ἔχει τό

δικό της ανεπανάληπτο τρόπο έκφρασης και δράσης.

Οι κινήσεις κάθε ατόμου προδίνουν την εργασία που κάνει. Πραγματικά, η εργασία του εκφράζει το πνεῦμα του—την πνευματική του ζωή—και τοῦ δίνει πρόσβαση σέ έναν ολόκληρο θησαυρό κινήσεων που τάσσονται στην υπηρεσία τῆς ἐσώτερης ὑπαρξῆς του—τό κεντρικό, ἡγετικό μέρος της. "Αν κάποιος δέν αναπτύξει τό μυϊκό του σύστημα στό σύνολό του ἤ, ὅπως συμβαίνει καμιά φορά, αναπτύξει μόνο ἐκείνους τούς μῦς που χρειάζονται γιά βαριά χειρωνακτική εργασία, τό πνεῦμα του θά παραμείνει στό χαμηλό επίπεδο που χαρακτηρίζει τίς κινήσεις του. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ἡ πνευματική ζωή τοῦ ατόμου μπορεῖ νά περιοριστεῖ ἀπό τό εἶδος ἐργασίας που τοῦ προσφέρεται, ἢ που διαλέγει ὁ ἴδιος. Καί φυσικά κινδυνεύει σοβαρά ἡ πνευματική ζωή ὅταν δέν κάνουν καμιά εργασία, γιατί, ἂν οἱ μυϊκές δυνάμεις χρησιμοποιοῦνται κάτω ἀπό ἕνα ἐλάχιστο ὄριο, ἀποδυναμώνεται καί ἀτονεῖ ολόκληρη ἡ ζωή τοῦ ατόμου. Γι' αὐτό καί ἔχουν περιληφθεῖ ἡ γυμναστική καί τά ἀθλήματα στην ὑποχρεωτική ὑλή τῶν σχολείων, γιά νά προλάβουν τόν ἐκφυλισμό τοῦ μυϊκοῦ συστήματος.

Θά ἀκολουθούσαμε καί μεῖς στή μέθοδό μας τό συνηθισμένο πρόγραμμα μέ ἐναλλαγή στίς σωματικές καί τίς διανοητικές δραστηριότητες, ἀλλά συμβαίνει νά ἔχουμε προχωρήσει πιό πέρα: στά σχολεῖα μας τά παιδιά κατευθύνουν τήν πνευματική τους ζωή χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα καί ἀκατάπαυστα τό σύνολο τῶν μυῶν τους. Δέν ἔχουμε ἐμεῖς εἰδίκευση καί ἐξειδικευμένη ἐξάσκηση. Τό σύστημά μας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό μερικά σύγχρονα παιδαγωγικά συστήματα που μαθαίνουν στό παιδί νά γράφει ὁμορφα γιά νά κάνει στή ζωή του γραφική εργασία ἢ κατατάσσει ἄλλα στή χειρωνακτική εργασία, δίνοντάς τους κασμά καί φτυάρι, γιά νά γίνουν καλύτεροι ἀγρότες. Μιά τέτοια αὐθαίρετη ἐπιλογή στην ἐξάσκηση δέν ἐξυπηρετεῖ τούς πραγματικούς σκοπούς τῆς κίνησης στην ἐκπαίδευση, μέ τήν ἔννοια που τῆς ἀποδίνουμε ἐμεῖς. Ἡ θεωρία μας εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Ἀποβλέπει νά συντονίσει μόνο του τό παιδί τίς κινήσεις που παίζουν σημαντικό καί ἀπαραίτητο ρόλο στην πνευματική του ζωή, γιά νά πλουτίσει ἔτσι τίς πρακτικές πλευρές τῆς σκέψης του καί

τούς τρόπους εφαρμογής και εκτέλεσής τους.

Χωρίς τή διασύνδεση αυτή κινήσεων και νοῦ, τό πνεῦμα ἀποξενώνεται καί χάνει τήν ἐπαφή μέ τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου του, καθώς ἀναπτύσσεται. "Όταν οἱ κινήσεις δέν κατευθύνονται ἀπό τό νοῦ, γίνονται ἄρρυθμες, τυχαῖες καί ἐπιζήμιες. Ἡ σημασία τῆς κίνησης στή ζωή τῶν ἀνθρώπων, τήν ἐπαφή τους μέ τό περιβάλλον καί τίς σχέσεις τους μέ τούς ἄλλους εἶναι τόσο πρωταρχική πού δέν μπορούμε νά τήν ἀγνοήσουμε. "Έργο της εἶναι νά ἐξυπηρετεῖ τόν ἀνθρώπο καί τή ζωή του σέ σχέση μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο.³⁹

Οἱ σημερινές παιδαγωγικές θεωρίες προσανατολίζονται μονόπλευρα στήν τελειοποίηση καί τήν πραγμάτωση τοῦ *ἐ-αυτοῦ*, ἐγκεντρικότητα πού ἐξαφανίζεται μόλις καταλάβουμε τούς πραγματικούς σκοπούς τῆς κίνησης. Ἀναγκαζόμαστε νά περιλάβουμε στή ζωή μας ὅλες τίς πραγματοποιήσιμες δυνατότητες. Μέ λίγα λόγια, πρέπει πάντα νά πιστεύουμε ἀκράδαντα στή λεγόμενη «φιλοσοφία τῆς κίνησης». Ἡ κίνηση ξεχωρίζει τό ζωντανό ἀπό τό ἄψυχο. Παρατηροῦμε ὡστόσο ὅτι τά ζωντανά πλάσματα δέν κινοῦνται ποτέ στήν τύχη. Κατευθύνονται πρὸς ὀρισμένο στόχο καί ἡ ζωή τους ἀκολουθεῖ τούς νόμους τῆς φύσης. "Ἄς προσπαθήσουμε νά φανταστοῦμε (γιά νά καταλάβουμε καλύτερα τή σημασία τῆς κίνησης) τί θά γινόταν ἂν ἔμεναν ὅλα ἀκίνητα. "Ἄν σταματοῦσε κάθε κίνηση στά φυτά, δέ θά ὑπῆρχαν πιά λουλούδια καί καρποί. Τά δηλητηριώδη ἀέρια θά κατέκλυζαν τήν ἀτμόσφαιρα, μέ ὀλέθριες συνέπειες. "Ἄν σταματοῦσε κάθε κίνησή, ἂν τά πουλιά ἔμεναν ἀκίνητα στά δέντρα καί ὅλα τά ἔντομα ἔπεφταν στή γῆ, ἂν τά θηρία δέν περιδιάβαιναν στή ζούγκλα καί τά ψάρια δέν κολυμποῦσαν πιά στά νερά, πόσο ἀπίστευτα τρομακτικός θά γινόταν ὁ κόσμος μας!

Στή φύση δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπόλυτη ἀκίνησις. "Ἄν σταματοῦσε κάθε κίνηση, στόν κόσμο θά βασίλευε τό χάος. Ἄλλά τό ἴδιο θά γινόταν ἂν ἔλειπε ἀπό τήν κίνηση τῶν ὄντων ὁ σκοπός, ἡ καθοδήγηση τῆς τελεολογικῆς σκοπιμότητας πού ὑπάρχει ἔμφυτη σέ ὅλα τά πλάσματα. Κάθε ζωντανό ὄν ἔχει τίς χαρακτηριστικές του κινήσεις καί τούς δικούς του προκαθορισμένους στόχους καί ὑπάρχει στήν πλάση μιά ἁρμονική

ισορροπία ανάμεσα στις διάφορες δραστηριότητες που συντονίζονται για να επιτελέσουν κάποιο σκοπό.

Η ζωή του ανθρώπου και της ευρύτερης ανθρώπινης κοινωνίας είναι στενά συνυφασμένη με την κίνηση. "Αν σταματούσε κάθε εργασία για ένα μήνα, η ανθρωπότητα θα έσβηνε. Η κίνηση λοιπόν έχει και μία κοινωνική πλευρά. Δεν είναι μόνο θέμα άσκησης και υγείας. "Αν όλο τό ανθρώπινο δυναμικό καταναλωνόταν για «άσκηση», ή ενέργεια της ανθρωπότητας θα ξοδευόταν χωρίς να παράγει τίποτα. Η ίδια ή ύπαρξη της κοινωνικής τάξης εξαρτάται από τη δημιουργική κίνηση. Τό άτομο, στους κόλπους της κοινωνικής ζωής, κινείται και ενεργεί για λόγους προσωπικούς αλλά και κοινωνικούς. "Όταν μιλάμε για «συμπεριφορά» στον άνθρωπο και στά ζωα, έννοούμε τις συνειδητές κινήσεις του είδους που εξυπηρετούν κάποιο σκοπό. Η συμπεριφορά αυτή είναι ό πυρήνας των δραστηριοτήτων τους και δεν περιορίζεται σε ενέργειες που εξυπηρετούν μόνο μία προσωπική ανάγκη, ως ποῦμε τήν καθαριότητα ή τήν ασχολία με τά οικιακά. Μπορεί να εξυπηρετήσει ανώτερους σκοπούς και να συντελέσει στό γενικό καλό. "Όταν γίνεται αυτό, ή κίνηση σημαίνει κάτι περισσότερο από τις ασκήσεις της γυμναστικής. Ο χορός, ή πιό εξατομικευμένη από όλες τις κινήσεις, θά ήταν μάταιος χωρίς κοινό. "Αν έλειπε, δηλαδή, κάποιος κοινωνικός ή υπερβατικός σκοπός.

Γιά να κατανοήσουμε όμως τήν παγκόσμια τάξη, όπου κάθε μορφή ζωής εξαρτάται από τις κατευθυνόμενες κινήσεις που ξεπερνούν τούς συνειδητούς και άπτους στόχους, πρέπει να καταλάβουμε τό έργο του παιδιοῦ, για να μπορέσουμε έτσι να τό καθοδηγήσουμε καλύτερα και ασφαλέστερα.

Χέρι καί πνεῦμα

14.

Ἡ μηχανική ἀνάπτυξη τῆς κίνησης παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνο γιά τή μεγάλη ποικιλία της ἀλλά καί γιά τίς εὐδιάκριτες φάσεις της.

Τό σχῆμα 10 παριστάνει τήν ἐξέλιξη τῆς κίνησης μέ δύο ὀριζόντιες γραμμές, χωρισμένες μέ τρίγωνα καί μικροὺς κύκλους σέ διαστήματα ἑνός μηνός, ἕξι μηνῶν καί χρόνων. Τά γαλάζια τρίγωνα δηλώνουν διαστήματα ἕξι μηνῶν καί οἱ κόκκινοι ἀριθμοί ἐπάνω ἀπό τά τρίγωνα τά χρόνια. Ἡ κάτω γραμμὴ παριστάνει τήν ἐξέλιξη τῶν χεριῶν καί ἡ ἐπάνω τήν ἀνάπτυξη καί τῶν τεσσάρων ἄκρων, ἀνά δύο.

Στά κατώτερα ζῶα εἶναι ταυτόχρονη ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ λειτουργία καί τῶν τεσσάρων ἄκρων, στόν ἄνθρωπο ὅμως τό ἕνα ζευγάρι ἀναπτύσσεται ξεχωριστά ἀπό τό ἄλλο, πρᾶγμα

πού δείχνει καθαρά ότι εξυπηρετοῦν διαφορετικούς σκοπούς. Τά πόδια καί τά χέρια, δηλαδή, ἔχουν διαφορετικές λειτουργίες. Ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει νά περπατᾶ καί νά κρατᾶ τήν ἰσορροπία του μέ μαθηματική βιολογική ἀκρίβεια καί γενικά κάθε ἄνθρωπος πού γεννιέται θά περπατήσῃ στήν ὀρισμένη ἡλικία καί θά χρησιμοποιήσῃ τά πόδια του μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως καί οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι. Κανείς ὅμως δέν μπορεῖ νά προβλέψῃ πῶς θά χρησιμοποιήσῃ ὁ κάθε ἄνθρωπος τά χέρια του. Ποιός ξέρεῖ τί ἐπιδεξιότητες θά ἀναπτύξουν τά σημερινά μωρά; Μπορεῖ νά εἶναι ὀλότελα διαφορετικές ἀπό ἐκείνες πού εἶχαν τά μωρά στίς περασμένες γενιές. Οἱ δύο γραμμές λοιπόν στό διάγραμμά μας ἔχουν διαφορετική σημασία καί προσδιορίζουν ξεχωριστά τήν ἀνάπτυξη τῶν χειρῶν ἢ τῶν κάτω ἄκρων.

Ἡ λειτουργία τῶν ποδιῶν ἔχει ἀναμφισβήτητα μία βιολογική βάση καί συνδέεται μέ τήν ἐσωτερική ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκέφαλου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο θηλαστικό πού περπατᾶ στά δύο πόδια, ἐνῶ ὅλα τά ἄλλα χρησιμοποιοῦν καί τά τέσσερα. Ἀπό τή στιγμή πού θά κρατήσῃ ὁ ἄνθρωπος τήν ἰσορροπία του στά δύο πόδια, μπορεῖ νά ἐλέγξῃ τή δύσκολη αὐτή ὀρθία στάση. Ἡ ἰσορροπία αὐτή κερδίζεται δύσκολα, ἀποτελεῖ πραγματικό ἄθλο πού ἀπαιτεῖ μακρό χρόνο ἐξάσκησης. Πρέπει τό πόδι νά ἀκουμπᾶ μέ ὀλόκληρο τό πέλμα στό ἔδαφος, ἐνῶ τά περισσότερα ζῶα πατοῦν στά δάχτυλα, γιατί, καθῶς χρησιμοποιοῦν καί τά τέσσερα πόδια, τά σημεῖα στήριξης εἶναι πολύ περισσότερα. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ἡ μελέτη τῶν κάτω ἄκρων στόν ἄνθρωπο παρουσιάζει τρεῖς πλευρές: τή φυσιολογία, τή βιολογία καί τήν ἀνατομία, ὅλες τους μέ ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον.

Στή λειτουργία τῶν χειρῶν δέν ὑπάρχει ἡ βιολογική καθοδήγηση πού ἔχουμε στά πόδια καί οἱ κινήσεις τους δέν εἶναι προκαθορισμένες. Ἐπειδή ἀκριβῶς δέν ἔχει σχέση μέ τή βιολογία καί τή φυσιολογία, τό χέρι λαβαίνει τήν καθοδήγησή του μόνο ἀπό τό νοῦ. Τό χέρι βρίσκεται σέ ἄμεση ἐξάρτηση ὄχι μόνο ἀπό τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά καί μέ τούς διάφορους τρόπους ζωῆς πού υἰοθέτησαν οἱ ἄνθρωποι ἐπάνω στή γῆ σέ διάφορους τόπους καί χρόνους. Ἡ ἐπιδεξιότητα τοῦ ἀνθρώπινου χειριοῦ συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν ἐξέλιξη στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου καί τή βλέπουμε, στό φῶς τῆς ἱστορίας, νά

ἀκολουθεῖ τήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀνθρώπος ἐκφράζει τή σκέψη του μέ τά χέρια: ἀπό τήν ἐποχή πού πρωτοεμφανίστηκε στή γῆ, ἔχουν καταγραφεῖ στήν ἱστορία μαρτυρίες γιά ἔργα τῶν χειρῶν του. Κάθε μεγάλη ἐποχή τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ἀφήσει τά χαρακτηριστικά της ἔργα τέχνης. Στήν Ἰνδία ἡ χειροτεχνία ἦταν ἐξαιρετικά ἐκλεπτυσμένα, τόσο πού δύσκολα βρίσκει μιμητές σήμερα. Στήν Αἴγυπτο ἐπίσης ὑπάρχουν μαρτυρίες γιά ὑπέροχα ἔργα, ἐνῶ οἱ πολιτισμοί μέ κατώτερο πολιτιστικό ἐπίπεδο ἄφησαν κατάλοιπα κάπως πιο ἄτεχνα καί χοντροκομμένα.

Διαπιστώνουμε δηλαδή ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἰκανότητας τῶν χειρῶν συμβαδίζει μέ τήν πνευματική ἀνάπτυξη. Ἐνα ζωηρό πνεῦμα θά καθοδηγήσει μέ συνέπεια καί φροντίδα μία λεπτή ἐργασία τῶν χειρῶν. Στή Μεσαιωνική Εὐρώπη, στήν ἐποχή τοῦ πνευματικοῦ διαφωτισμοῦ, τά βιβλία καί τά χειρόγραφα πού ἀντανάκλουσαν τίς καινούριες ιδέες ἦταν διακοσμημένα μέ λαμπρά στολίσματα. Ἀκόμη καί ἡ ζωή τῆς διανόησης, πού δείχνει τόσο ἀπόμακρη ἀπό τά γήινα, εἶχε τίς ἀνάλογες μνημειακές ἐκδηλώσεις καί θαυμάζουμε τήν τελειότητα στήν οἰκοδομική τέχνη τῶν ναῶν πού συγκέντρωναν τοὺς ἀνθρώπους σέ κοινή λατρεία — ναοί πού ὑψώνονταν παντοῦ ὅπου ὑπῆρχε πνευματική ζωή.

Ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης — ἴσως ἡ πιο ἀπλή καί ἀγνή ἀνθρώπινη ψυχή — συνήθιζε νά λέει: «Τοῖχοι τοῦ ναοῦ μας εἶναι οἱ μακρινοί λόφοι. Σ' αὐτούς προσβλέπουν οἱ καρδιές μας». Κάποια μέρα ὅμως αὐτός καί οἱ πνευματικοί ἀδελφοί του ἔνωσαν τήν ἀνάγκη νά χτίσουν μία ἐκκλησία καί χρησιμοποίησαν τοὺς ἀλάξευτους βράχους πού ὑπῆρχαν στήν περιοχή, μεταφέροντάς τους στοὺς ὤμους τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό ἐλεύθερο πνεῦμα βρίσκει τήν ὑλοποίησή του σέ κάποια μορφή ἐργασίας, μέ ὄργανο τά χέρια. Βρίσκουμε παντοῦ ἴχνη τῶν ἀνθρώπινων χειροτεχνημάτων, πού μᾶς δίνουν χρήσιμες πληροφορίες γιά τόν πολιτισμό καί τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς πού τά δημιούργησε.

Ἀπό μία ἐποχή πού ἀνήκει στό θολό μακρινό παρελθόν, πού δέ μᾶς ἔχει διασώσει οὔτε κἀν ἀνθρώπινα ὀστά, τά δείγματα τῆς τέχνης μᾶς βοηθοῦν νά ἀνασυγκροτήσουμε καί νά

φανταστοῦμε τή ζωή τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν τότε. Ἀπό πανάρχαιες προϊστορικές ἐποχές σώθηκαν δείγματα ἑνός πρωτόγονου πολιτισμοῦ, βασισμένου στή σωματική δύναμη. Τά μνημεῖα τους εἶναι τεράστιοι ὀγκόλιθοι σέ κανονική διάταξη πού μᾶς προβληματίζουν γιά τή δύναμη τῶν ἀνθρώπων πού τούς τοποθέτησαν. Σέ ἄλλα μέρη συναντᾶμε μία τέχνη πιά ἐκλεπτυσμένη, πού δείχνει ἀναμφισβήτητα ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδή ἀκολούθησε τή διανόησή του, τήν πνευματική του ζωή καί τά συναισθήματά του καί ἄφησε σημάδια πού προδίδουν τήν παρουσία του. Εἶναι μία ψυχολογική θεώρηση τοῦ θέματος, πού βρίσκει ὁμως τήν πρακτική της ἐφαρμογή στίς ἀλλαγές πού ἔφερε ὁ ἄνθρωπος στό περίβάλλον του. Θά νόμιζε κανεῖς ὅτι μοναδικό ἔργο τοῦ νοῦ εἶναι νά καθοδηγεῖ τό ἔργο τῶν χεριῶν. Πραγματικά, ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶχε ἀρκεστεῖ νά μεταδίδει τή σκέψη του μόνο προφορικά, ἂν τήν εἶχε ἐκφράσει ἀποκλειστικά καί μόνο μέ λέξεις, δέ θά εἶχε διασωθεῖ κανένα ἴχνος ἀπό τίς περασμένες γενιές. Ἀπό τά χέρια, τό σύντροφο τοῦ νοῦ, ξεπήδησε ὁ πολιτισμός. Τό χέρι εἶναι τό μέσο ἐκφρασης τῆς τεράστιας αὐτῆς κληρονομιάς.

Τά χέρια συνδέονται ἄμεσα μέ τήν πνευματική ζωή. Ἡ ἀρχαία τέχνη τῆς χειρομαντείας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς φυλῆς βρίσκεται ἀποτυπωμένη στό χέρι καί ὅτι τό χέρι εἶναι τό ὄργανο τοῦ πνεύματος. Γι' αὐτό, ἡ μελέτη τῆς ψυχολογικῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ πρέπει νά συνδέεται ἄμεσα μέ τή μελέτη τῆς δραστηριότητος τῶν χεριῶν του, καθώς λαβαίνουν ἐρεθίσματα ἀπό τό νοῦ. Ἡ συνδυασμένη αὐτή μελέτη θά μᾶς ἐπιτρέψει νά δοῦμε καθαρά πόσο ἀναπόσπαστα εἶναι αὐτά τά δύο.

Ἄς τό διατυπώσουμε κάπως διαφορετικά: ἡ πνευματική ἰκανότητα στό παιδί μπορεῖ νά ἀναπτυχτεῖ μέχρι ἕνα ὀρισμένο σημεῖο χωρίς τή συμμετοχή τοῦ χεριοῦ. Ἄν ὁμως στήν ἀνάπτυξη αὐτή πάρει μέρος καί τό χέρι, τότε τό ἐπίπεδο θά εἶναι ψηλότερο καί ὁ χαρακτήρας τοῦ παιδιοῦ θά εἶναι ἰσχυρότερος. Βλέπουμε ὅτι ἀκόμη καί ἐδῶ, σέ ἕνα θέμα καθαρά ψυχολογικό, ὁ χαρακτήρας θά μείνει στάσιμος καί σέ χαμηλό ἐπίπεδο ἂν δέν μπορέσει νά ἐκφραστεῖ μέ τήν κίνηση μέσα στό περίβάλλον

του. Ἡ πείρα μου ἔχει δείξει ὅτι ἂν -- γιά εἰδικούς λόγους -- ἓνα παιδί δέν μπόρεσε νά χρησιμοποιήσῃ τά χέρια του, ὁ χαρακτήρας του θά παραμείνῃ σέ χαμηλό ἐπίπεδο. Τό παιδί αὐτό δέν ὑπακούει, δέ συγκεντρώνεται, δέν ἔχει πρωτοβουλία καί φαίνεται νωθρό καί θλιμμένο. Τά παιδιά ὅμως πού εἶχαν τήν εὐκαιρία νά δουλέψουν μέ τά χέρια τους προχωροῦν ὁμαλά στήν ἀνάπτυξή τους καί ὁ χαρακτήρας τους διαπλάθεται ἰσχυρός καί ἴσιος.

Ἡ σχέση αὐτή χειρῶν καί χαρακτήρα μᾶς φέρνει στό νοῦ μία ἐνδιαφέρουσα στιγμή στήν ἱστορία τῆς Αἰγύπτου, ὅταν ἡ ἐπιτήδεια ἐργασία τῶν χειρῶν εἶχε εἰσχωρήσῃ σέ ὅλους τούς τομεῖς: τέχνη, ἀρχιτεκτονική, θρησκεία. Ἀπό ἐπιγραφές πού σώθηκαν πάνω σέ τάφους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἀνώτερος ἔπαινος ἦταν ἡ ἐξύμνηση τοῦ χαρακτήρα. Ἡ διαμόρφωση δηλαδή ἑνός ἰσχυροῦ χαρακτήρα εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιά τούς ἀνθρώπους αὐτούς πού εἶχαν φτάσει σέ ὑπέρτατο βαθμό καλλιτεχνικῆς ἐπιδεξιότητος. Ἀπό τό παράδειγμα αὐτό φαίνεται καί πάλι πῶς συμβαδίζουν τά δημιουργήματα τοῦ χεριοῦ, σέ ὅλη τήν πορεία τῆς ἱστορίας, μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα καί πῶς συνδέεται τό χέρι μέ τήν προσωπικότητα καί τή διάπλασή της.

Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τόν τρόπο πού ὁ ἀνθρωπος περπατοῦσε, στίς διάφορες ἱστορικές περιόδους, θά δοῦμε ὅτι πάντοτε στεκόταν στά δύο πόδια καί περπατοῦσε ὀρθίως κρατώντας τήν ἰσορροπία του. Βέβαια σέ ἄλλους πολιτισμούς οἱ ἀνθρωποὶ θά χόρευαν καί θά ἔτρεχαν κάπως διαφορετικά ἀπό ὅ,τι ἐμεῖς, πάντοτε ὅμως χρησιμοποιοῦσαν τά δύο τους πόδια γιά τό περπάτημα καί τίς μετακινήσεις τους.

Ἡ ἐξέλιξη λοιπόν τῆς κίνησης παρουσιάζει δύο πλευρές: ἀπό τήν μιά συνδέεται μέ τό βιολογικό νόμο, ἀπό τήν ἄλλη μέ τήν ἐσωτερική ζωή. Οἱ μύες παίζουν τόν κύριο ρόλο καί στίς δύο περιπτώσεις. Γιά νά παρακολουθήσουμε τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, εἶναι ἀπαραίτητο νά διαχωρίσουμε δύο πορεῖες: τήν ἀνάπτυξη τοῦ χεριοῦ καί τή λειτουργία τοῦ βαδίσματος καί τῆς ἰσορροπίας. Στό σχῆμα 10 παρατηροῦμε ὅτι μόνο στήν ἡλικία τῶν ἐνάμιση χρόνων γίνεται κάποια διασύνδεση ἀνάμεσα στά δύο, τότε πού τό παιδί θέλει νά σηκώσῃ καί νά μεταφέρει

βαριά αντικείμενα και ζητᾶ από τὰ πόδια του νά τό στηρίξουν. Τά πόδια τοῦ ἀνθρώπου, τό φυσικό του μεταφορικό μέσο, τόν μεταφέρουν στον τόπο πού θά ἐργαστεῖ, σέ μία ἐργασία πού θά κάνει μέ τὰ χέρια του. Περπατώντας, ὁ ἄνθρωπος καλύπτει τεράστιες ἀποστάσεις. Μήπως δέν ἔχει καταλάβει ὀλόκληρη τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, σέ διάστημα ἀναρίθμητων γενιῶν και συνεχίζοντας τό βιολογικό ρυθμό του; "Ολοι οἱ πολιτισμοί ὅμως ἄφησαν πίσω τους σημάδι γιά τό πέρασμά τους, τὰ ἔργα τῶν χεριῶν τοῦ ἀνθρώπου.

"Όταν ἐξετάσαμε τήν ἀνάπτυξη τῆς γλώσσας, εἶδαμε ὅτι ἡ ὁμιλία συνδέεται πρωταρχικά μέ τήν ἀκοή. Ἡ δράση ἀντίστοιχα συνδέεται μέ τήν ὄραση, γιατί πρέπει νά βλέπουμε πού πατοῦμε ἢ τί κάνουμε ὅταν χρησιμοποιοῦμε πόδια και χέρια. Οἱ δύο αὐτές αἰσθήσεις, ἀκοή και ὄραση, παίζουν βασικό ρόλο στήν ψυχοσωματική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Στόν πνευματικό του κόσμο πρώτη ξυπνᾶ ἡ ἰκανότητα νά παρατηρεῖ ὅσα βρίσκονται γύρω του. Πρέπει πρῶτα νά γνωρίσει τόν κόσμο γύρω του γιά νά μπορέσει ἀργότερα νά κινηθεῖ μέσα σ' αὐτόν. Ἡ παρατήρηση ἀρχίζει πρὶν ἀπό τίς πρῶτες του κινήσεις και ἔτσι, ὅταν ἀρχίσει νά κινεῖται, τό ὁδηγοῦν ἡ γνώση γιά τό περιβάλλον και ἡ ἀντίληψη πού ἔχει γι' αὐτό. Ἡ ἰσορροπία και ἡ κίνηση ἐξαρτῶνται ἀπό τό βαθμό τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης πού ἔχει προηγηθεῖ. Γι' αὐτό και τό νεογέννητο μένει ἀκίνητο στήν ἀρχή. "Όταν ἀργότερα κινεῖται, ἀκολουθεῖ τήν καθοδήγηση τοῦ νοῦ.

Πρῶτο σημεῖο κίνησης εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ παιδιοῦ νά ἀδράξει, νά πιᾶσει κάτι. Ἀφοῦ τό καταφέρει, θά στρέψει τήν προσοχή του στό χέρι, τό ὄργανο πού τοῦ ἐπέτρεψε τήν κίνηση αὐτή. Ἡ κίνηση, ἀπό μή συνειδητή, περνᾶ στό ἐπίπεδο τοῦ συνειδητοῦ και τό παιδί παρατηρεῖ πρῶτα τό χέρι του και μετά τό πόδι του. Τώρα, ὅταν πιάνει ἢ ἀρπάζει κάτι, ἡ κίνησή του δέν εἶναι πιά ἐνστικτώδης, ἀλλά ἀποκτᾶ μία πρόθεση και ἕνα σκοπό. Στούς δέκα μῆνες τό παιδί ἔχει παρατηρήσει τόν κόσμο γύρω του, ἔχει ξυπνήσει τό ἐνδιαφέρον του γι' αὐτόν και θέλει νά τόν κατακτήσει. Κάθε φορά πού ἀρπάζει κάτι, παρακινημένο ἀπό κάποιο σκοπό ἢ ἐπιθυμία, κάνει κάτι περισσότερο ἀπό μιάν ἀπλή κίνηση. Ὁ σκοπός τοῦ ὑπαγορεύει

τίς σωστές κινήσεις τοῦ χεριοῦ καί μπορεῖ νά κουνήσει αὐτό πού κρατᾶ πέρα δῶθε. Ἔχει μιά καθαρή εἰκόνα γιά τό περιβάλλον του, εἶναι γεμάτο ἐπιθυμίες σέ σχέση μ' αὐτό καί ἔτσι ἀρχίζει νά δρᾶ. Πρὶν κλείσει χρόνο, ἀπασχολεῖ τά χέρια του μέ διάφορους τρόπους πού σημαίνουν γι' αὐτό, θά ἔλεγε κανεῖς, ἀντίστοιχους τρόπους ἐργασίας: ἀνοίγει καί κλείνει ντουλάπια καί κουτιά μέ καπάκι, τραβᾶ τά συρτάρια, βγάζει καί ξαναβάζει τό φελλό ἢ τό βούλωμα σέ ἓνα μπουκάλι, βγάζει μικροπράγματα ἀπό ἓνα καλάθι καί τά ξαναβάζει. Οἱ προσπάθειες αὐτές τοῦ μαθαίνουν νά ἀποκτᾶ μεγαλύτερο ἔλεγχο στίς κινήσεις τῶν χεριῶν του.

Τί κάνουν στό μεταξύ τά πόδια του; Δέ συμμετέχει ἐδῶ οὔτε τό πνεῦμα οὔτε ἡ γνώση. Ἡ ἀνάπτυξη εἶναι βιολογική καί ὀφείλεται σέ μία ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς παρεγκεφαλίδας, τοῦ ὄργάνου πού ἐλέγχει τούς μῦς καί ρυθμίζει τήν ἰσορροπία.

Εἶναι σάν νά χτυπᾶ κάποιο κουδούνι πού καλεῖ τό ἀδρανές σῶμα νά σηκωθεῖ καί νά κρατήσει τήν ἰσορροπία του. Τό περιβάλλον δέν παίζει κανένα ρόλο. Οἱ διαταγές ἔρχονται ἀπό τό μυαλό. Μέ τήν προσπάθεια καί μέ κάποια βοήθεια, τό παιδί θά μπορέσει νά καθίσει καί μετά νά στηριχτεῖ στά πόδια του καί νά περπατήσει.

Οἱ ψυχολόγοι λένε τώρα ὅτι γιά νά σηκωθεῖ ὁ ἄνθρωπος στήν ὄρθια στάση περνᾶ ἀπό τέσσερα στάδια: στό πρῶτο μαθαίνει νά κάθεται, στό δεύτερο μπορεῖ νά σέρνεται μέ τήν κοιλιά καί ἄν, στή φάση αὐτή, τό κρατήσει κάποιος ἀπό τό χέρι, θά κινήσει ἀνάλογα τά πόδια του, ἀγγίζοντας τό ἔδαφος μέ τά ἀκροδάχτυλά του. Ὄταν τελικά σταθεῖ μόνο του, πατᾶ μέ ὀλόκληρο τό πέλμα. Ἔχει φτάσει τότε στήν ὄρθια στάση τοῦ ἀνθρώπου καί μπορεῖ νά περπατήσει ἄν κρατιέται ἀπό κάπου, ἄς ποῦμε τό φόρεμα τῆς μητέρας του. Πολύ σύντομα μετά ἀπό αὐτό φτάνει στό τέταρτο στάδιο, περπατᾶ δηλαδή μόνο του.

Ὅλα αὐτά πηγάζουν ἀπό μία ἐσωτερική διεργασία ὠρίμανσης. Μετά ἀπό αὐτό, τό παιδί θά ἤθελε νά πεί: «Τώρα πού στάθηκα στά πόδια μου, φεύγω, ξεκινῶ. Γειά σας!»

Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνάπτυξης

Τό παιδί ἔχει τώρα κατακτήσει ἓνα καινούριο ἐπίπεδο

ανεξαρτησίας, καθώς ουσία τῆς ανεξαρτησίας είναι νά μπορεί νά κάνει κάτι μόνο του. "Ολες οἱ κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώπου στό δρόμο τῆς ανεξαρτησίας βασίζονται στήν ἀρχή τῆς προσπάθειας. Ἀνεξαρτησία είναι νά μπορέσει νά κάνει κάτι χωρίς τή βοήθεια τῶν ἄλλων. "Αν προσπαθήσει συνειδητά, τό παιδί θά κάνει μιά ταχύτατη πρόοδο. "Αν ὅμως λείπει ἡ προσπάθεια, ἡ πρόοδος θά είναι ἀργή. "Όταν τό ξέρουμε αὐτό, φερόμαστε ἀνάλογα στό παιδί. "Έχουμε ἕνα χρήσιμο βοηθό γιά τή συμπεριφορά μας ἀπέναντί του. Θά εἶχαμε βέβαια τήν ἐμφυτη τάση νά τό βοηθήσουμε στίς προσπάθειές του, ἡ ἀρχή ὅμως τῆς ἀτομικῆς προσπάθειας μᾶς ὑπαγορεύει νά μήν προσφέρουμε ποτέ περισσότερη βοήθεια ἀπό ὅση είναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη. Πρέπει νά ἀφήσουμε νά προσπαθήσει τό παιδί πού θέλει νά περπατήσῃ μόνο του, γιατί ἡ ἐξάσκηση αὐτή τονώνει καί προωθεῖ τήν ἀνάπτυξη καί πρέπει νά συνεχιστεῖ καί ἀφοῦ ἀκόμη ἀναπτυχτεῖ ἡ πρώτη φυσική ικανότητα. "Αν σηκώνουμε συνεχῶς τό παιδί στά χέρια, ἀκόμη καί στήν ἡλικία τῶν τριῶν χρόνων (πράγμα πού εἶδα συχνά νά συμβαίνει) δέν τό βοηθάμε στήν ἀνάπτυξή του, ἀλλά ἀντίθετα τό ἐμποδίζουμε. Ἀπό τή στιγμή πού θά κερδίσει τό παιδί τήν ανεξαρτησία του, κάθε βοήθεια ἀπό τόν ἐνήλικο τοῦ γίνεται ἐμπόδιο.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι δέν πρέπει νά σηκώνουμε συνεχῶς τό παιδί, ἀλλά νά τό ἀφήνουμε νά περπατᾷ. "Αν θέλει νά δουλέψει μέ τά χέρια του, νά τοῦ δίνουμε ἀντικείμενα γιά νά ἐξασκηθεῖ πρακτικά καί δημιουργικά. Ἡ δράση καί ἡ ἀπασχόληση θά τό φέρουν στό δρόμο τῆς ανεξαρτησίας.

Διαπιστώθηκε ἀπό παρατηρήσεις ὅτι στήν ἡλικία τῶν ἐνάμισι χρόνων ἐμφανίζεται ἕνας νέος παράγοντας πολύ σημαντικός γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἄκρων. Είναι ὁ παράγοντας τῆς ἀντοχῆς. Τό παιδί, δραστήριο καί ἐπιδέξιο ὅπως εἶναι, νιώθει ὅτι εἶναι δυνατό. Κύριος σκοπός του, σέ ὅτιδήποτε κάνει, δέν εἶναι μόνο νά ἐξασκηθεῖ, ἀλλά νά καταβάλλῃ τή μέγιστη προσπάθεια (πόσο διαφορετικά σκεφτόμαστε ἐμεῖς!).

Εἶναι σάν νά τοῦ λέει ἡ φύση: «Εἶσαι εὐκίνητο καί ἐπιδέξιο. Γίνε τώρα δυνατό. Ἀλλιῶς ὅλα θα εἶναι ἄχρηστα».

Καί ἐδῶ ἀκριβῶς συμπιπτουν ἡ ἐπιδεξιότητα τῶν χεριῶν καί

ή ικανότητα να ισορροπεί στα πόδια του. Τό παιδί δέν ἀρκείται να στέκεται καί να περπατᾶ, θέλει να κάνει μεγάλες διαδρομές καί να σηκώνει πράγματα βαριά. Είναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει προορισμό να μεταφέρει φορτία. Τό χέρι, ἔχοντας μάθει να πιάνει, πρέπει να ἐξασκηθεῖ να σηκώνει βάρη καί να τά μετακινεῖ. Κοιτάζτε ἕνα παιδάκι ἐνάμιση χρονῶν πού ἀγκαλιάζει μέ τά μπρατσάκια του ἕνα τεράστιο κανάτι νερό. Τό στηρίζει μέ κόπο, κρατᾶ μέ δυσκολία τήν ισορροπία του καί προχωρεῖ ἀργά καί προσεκτικά. Στό παιδί ἀρέσει ἀκόμη να ἀψηφᾶ τούς νόμους τῆς βαρύτητας καί να τούς ὑπερνικᾶ. Τρελαίνεται να σκαρφαλώνει καί να ἀρπάζεται ἀπό τά χέρια γιά να ἀνεβεῖ ψηλότερα. Δέν πιάνει μόνο γιά να πάρει ἀλλά γαντζώνεται γιά να σκαρφαλώσει. Στήν προσπάθεια αὐτή να γίνει γερό καί ἀνθεκτικό ἀφιερώνει μία ὀλόκληρη περίοδο τῆς ζωῆς του. Βλέπουμε καί ἐδῶ τή λογική τῆς φύσης πού φροντίζει να ἀποκτήσει ὁ ἄνθρωπος τή σωματική δύναμη καί ἀντοχή πρὶν συμπληρώσει τήν ἀνάπτυξή του.

Τώρα τό παιδί μπορεῖ να περπατᾶ καί να ἐμπιστεύεται τίς δυνάμεις του. Ἀρχίζει τώρα να παρατηρεῖ τίς κινήσεις τῶν ἄλλων γύρω του καί προσπαθεῖ να τούς μιμηθεῖ. Μιμεῖται ὄχι γιατί τοῦ εἶπε κάποιος να τό κάνει, ἀλλά ἀπό μία βαθύτερη ἐσωτερική ἀνάγκη. Ἡ μίμηση αὐτή ἐκδηλώνεται μόνο ὅταν τό παιδί εἶναι ἐλεύθερο. Νά ἡ λογική σειρά πού ἀκολουθεῖ ἡ φύση:

1. Τό παιδί ἀποκτᾶ τήν ὀρθια στάση.
2. Μαθαίνει να περπατᾶ καί ἀσκεῖται στή δύναμη.
3. Ἀρχίζει να συμμετέχει στήν ἐνεργή ζωή πού γίνεται γύρω του.

Ἀπό τή διαδοχή στίς προπαρασκευαστικές φάσεις βλέπουμε ὅτι τό παιδί πρέπει πρῶτα να ἐτοιμαστεῖ καί να προετοιμάσει τά ὄργανα τοῦ σώματός του, μετά να ἀποκτήσει δύναμη καί ἀντοχή, μετά να παρατηρήσει τούς ἄλλους καί τέλος να ἐνεργήσει μόνο του, ἀνάλογα μέ τίς ἐπιθυμίες του. Ἡ φύση τό ὠθεῖ καί τοῦ ὑπαγορεύει κατάλληλες ἀσκήσεις, γιά να σκαρφαλώνει σέ κρθίσματα καί σκάλες. Ἀφοῦ περάσει τό στάδιο αὐτό, μπαίνει σέ μία νέα φάση, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀνάγκη να τά κάνει ὅλα μόνο του. «Τώρα εἶμαι ἐτοιμο καί

θέλω να είμαι ελεύθερο».

Οι ψυχολόγοι δέν εξέτασαν σοβαρά τήν ανάγκη του παιδιοῦ να κάνει μεγάλες πορείες καί τήν άντοχή του σε μεγάλους περιπάτους. Μέ τήν ιδέα ὅτι δέν μπορεῖ να περπατήσσει, τοῦ προσφέρουμε μεταφορικό μέσο, τό σηκώνουμε στά χέρια ἢ τό βάσουμε στό καρτσάκι. Νομίζουμε ὅτι δέν μπορεῖ να δουλέψει καί δουλεύουμε ἐμεῖς στή θέση του. Ἀκριβῶς τή στιγμή πού μπαίνει στή ζωή τοῦ δημιουργοῦμε ἕνα σύμπλεγμα κατωτερότητας.

Ανάπτυξη καί μίμηση

15.

Στό προηγούμενο κεφάλαιο αφήσαμε τό παιδί στήν ηλικία τῶν ἐνάμιση χρόνων. Ἡ ηλικία αὐτή ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό σημεῖο, μία καμπή ἴσως ἀπό παιδαγωγική ἄποψη. Στήν ηλικία αὐτή συνδυάζεται ἡ προετοιμασία τῶν ἄνω καί τῶν κάτω ἄκρων. Τό ἴδιο καί ἡ προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἐτόιμη νά πάρει νέες διαστάσεις, γιατί σύντομα, μέ τήν «ἐκρηξη τῆς γλώσσας» στά δύο του χρόνια, τό παιδί θά φτάσει σέ ἕνα στάδιο τέλειας πληρότητας. Ἀκριβῶς πρὶν συμβεῖ αὐτό, στά ἐνάμιση χρόνια του, ἔχει κιάλας ἀρχίσει νά προσπαθεῖ νά ἐκφράσει αὐτά πού ἔχει στό νοῦ του. Ἡ ηλικία αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονη προσπάθεια καί δημιουργική ἐργασία.

Στή φάση αὐτή τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νά

προσέξουμε ιδιαίτερα νά μήν καταστρέψουμε καμιάν από τίς φυσικές του ροπές. Ἡ φύση μᾶς δείχνει καθαρά ὅτι εἶναι μία περίοδος ἔντονης προσπάθειας καί πρέπει μέ κάθε τρόπο νά βοηθήσουμε τήν προσπάθεια αὐτή. Ἐμεῖς ἐδῶ τό διατυπώνουμε σάν γενική παραδοχή, ἄλλοι ὅμως μελετητές τῆς παιδικῆς ἡλικίας τό ἀναπτύσσουν μέ περισσότερη λεπτομέρεια. Πραγματικά, στήν περίοδο αὐτή τῆς ζωῆς του τό παιδί ἀρχίζει νά μιμεῖται. Ἡ διαπίστωση δέν εἶναι καινούρια, ἦταν πάντα γνωστό ὅτι τά παιδιά μιμοῦνται τούς μεγάλους. Δέ μᾶς ἀρκεῖ ὅμως ἡ ἐπιφανειακή αὐτή διαπίστωση. Συνειδητοποιοῦμε σήμερα ὅτι, πρὶν μπορέσει νά μιμηθεῖ, τό παιδί πρέπει πρῶτα νά *καταλάβει*. Παλιότερα πίστευαν ὅτι ἂν οἱ μεγάλοι συμπεριφέρονταν μέ τό συνηθισμένο τους τρόπο, τά παιδιά, μέ τή μίμηση, θά ἀκολουθοῦσαν τή συμπεριφορά αὐτή, μεγαλώνοντας. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτή περιορίζει τίς εὐθύνες μας. Φυσικά, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ ἀρχή νά «δώσουμε τό καλό παράδειγμα», συμπεριφορά πού ἔπρεπε νά υἱοθετοῦν ὅλοι οἱ ἐνήλικοι καί ιδιαίτερα οἱ δάσκαλοι. Πίστευαν ὅτι ἀπό τό παράδειγμά τους ἐξαρτᾶται τό καλό τῆς ἀνθρωπότητας. Τό ἴδιο καί οἱ μητέρες, ἔπρεπε νά εἶναι τέλειες.

Ἡ φύση ὅμως δέν ἀκολουθεῖ τήν ἴδια λογική. Δέν ἀσχολεῖται μέ τήν τελειότητα τῶν ἐνηλίκων. Μεγαλύτερη σημασία ἔχει νά ἐτοιμαστεῖ τό παιδί γιά τή μίμηση, μέ τίς κατάλληλες προσπάθειες. Αὐτό ἀληθεύει γιά ὅλα τά ἀνθρώπινα πλάσματα, χωρίς ἐξαίρεση. Τό παράδειγμα πού δίνουν οἱ μεγάλοι εἶναι μόνο ἓνα κίνητρο γιά τή μίμηση. Δέν ἐξασφαλίζει ἓνα ἐπιτυχημένο ἀποτέλεσμα. Στήν οὐσία τό παιδί, ἀπό τή στιγμή πού θά θέσει σέ ἐνέργεια τίς προσπάθειές του, θά ξεπεράσει πολλές φορές τά παραδείγματα πού ἔχει μπροστά του. Ἐκτελεῖ μέ περισσότερη ἀκρίβεια καί τελειότητα τίς πράξεις πού ἐμπνεύστηκε. Σέ μερικές περιπτώσεις ἡ ἀλήθεια αὐτή εἶναι αὐταπόδεικτη. Ὅλοι ξέρουμε ὅτι γιά νά γίνει ἓνα παιδί πιανίστας δέν ἀρκεῖ μόνο νά μιμηθεῖ κάποιον πού παίζει πιάνο. Πρέπει νά ἐξασκηθεῖ ὦρες ἀτέλειωτες γιά νά ἀποκτήσουν τά δάχτυλά του τήν ἀπαιτούμενη ἐπιδεξιότητα. Κι ὅμως, πόσο συχνά δέν ἐφαρμόζουμε τήν *ἀπλοϊκή* αὐτή πίστη στή μίμηση ἀκόμη καί σέ θεωρητικούς τομεῖς. Διαβάζουμε ἢ λέμε ἱστορίες

στό παιδί για ήρωες και για αγίους, νομίζοντας ότι θα αποκτήσει μέ τον τρόπο αυτό αισθήματα ήρωα ή αγίου. Δεν μπορεί όμως να γίνει κάτι τέτοιο χωρίς να προηγηθεί μία βαθύτερη προετοιμασία του πνεύματος. Κανείς ποτέ δε γίνεται μεγάλος μόνο από μίμηση. Τό καλό παράδειγμα μπορεί να ανακινήσει μία έλπίδα, να ξυπνήσει ένα ενδιαφέρον. Η επιθυμία για μίμηση μπορεί να τονώσει την προσπάθεια. Είναι απαραίτητη όμως μία αδιάκοπη εξάσκηση για να φτάσει κανείς στα μεγάλα ύψη. Στην παιδαγωγική, ή ίδια ή φύση μας διδάσκει ότι ή μίμηση χρειάζεται προετοιμασία. Οι πρώτες προσπάθειες του παιδιού δεν έχουν στόχο τή μίμηση, αλλά γίνονται για να διαπλάσει μέσα του την ικανότητα να μιμείται. Στόχος του είναι να αλλάξει τον έαυτό του και να τον μετατρέψει στό ποθούμενο. Βλέπουμε λοιπόν πόσο μεγάλη σημασία έχει ή έμμεση προετοιμασία. Η φύση μας δίνει τή δύναμη όχι μόνο να μιμηθοῦμε αλλά και να μεταμορφωθοῦμε, να γίνουμε τό πρότυπο πού δίνει τό καλό παράδειγμα. Καί αν πιστεύουμε, σαν παιδαγωγοί, ότι μπορούμε να βοηθήσουμε τίς ζωτικές δυνάμεις του παιδιού να φτάσουν στό στόχο τους, τότε είναι σημαντικό να γνωρίζουμε σε ποιά σημεία μπορεί να είναι χρήσιμη ή βοήθειά μας.

"Αν παρατηρήσουμε ένα παιδί στην ηλικία αυτή, θα δοῦμε ότι οί προσπάθειές του έχουν ένα συγκεκριμένο στόχο. Μπορεί σε μας να φαίνονται παράλογες, τό παιδί όμως νιώθει ότι πρέπει να τελειώσει την προσπάθειά του. Τό διατάσσει μέσα του ή παρόρμηση τής φύσης. "Αν διακοπεί ο κύκλος τής δραστηριότητάς του, υπάρχει κίνδυνος να αποκλίσει ολόκληρη ή προσωπικότητά του, να χάσει τό σκοπό και τό ενδιαφέρον του. Στίς μέρες μας αναγνωρίστηκε ότι είναι σημαντικό να συμπληρώσουν την πορεία τους οί κύκλοι αυτοί τής δραστηριότητας. Τό ίδιο σημαντικές είναι και οί έμμεσες μορφές προετοιμασίας. Καί στ' αλήθεια, ολόκληρη ή ζωή μας προετοιμάζει έμμεσα για τό μέλλον. Βλέπουμε ότι ολοι όσοι έκαναν κάποιο θαυμαστό έργο ή πράξη πέρασαν στή ζωή τους μία έντατική περίοδο προετοιμασίας ακριβώς πριν από την εκτέλεση του μεγάλου έργου. Χωρίς να συνδέεται πάντοτε άμεσα μέ τό έργο αυτό, αποτέλεσε όπωσδήποτε μία έντατική προσπάθεια προς κάποια κατεύθυνση και έπαιξε τό ρόλο τής πνευματικῆς προετοιμασίας,

μέ τήν προϋπόθεση ὅτι δόθηκε στό ἄτομο ἡ εὐκαιρία νά ἐξαντλήσει τήν προσπάθεια αὐτή καί ὅτι μπόρεσε νά συμπληρώσει τήν πορεία της. Ἔτσι, ἂν δοῦμε ὅτι τό παιδί ἐκδηλώνει κάποια πνευματική δραστηριότητα — ἀκόμη καί ἂν σέ μᾶς φαίνεται χωρίς νόημα, ἢ εἶναι ἀντίθετη στίς ἐπιθυμίες μας (μέ τήν προϋπόθεση, βέβαια, ὅτι δέν εἶναι βλαβερή) — πρέπει νά μήν ἐπέμβουμε. Γιατί πρέπει τό παιδί νά ἔχει πάντα τή δυνατότητα νά συμπληρώσει τόν κύκλο τῆς δραστηριότητος πού ἔχει ἀρχίσει.

Ὅπως εἶπαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, τά νήπια στήν ἡλικία αὐτή βρίσκουν πάντα κάποιο ἔξυπνο τρόπο γιά νά βάλουν σέ ἐφαρμογή τίς ιδέες τους. Βλέπουμε πιτσιρίκια κάτω ἀπό δύο χρονῶν νά σηκώνουν βάρη, χωρίς φανερό αἶτια, πού ξεπερνοῦν τήν ἀντοχή τους. Στό σπίτι μιᾶς φίλης μου ὑπῆρχαν κάτι βαριά καθίσματα καί εἶδα ἓνα παιδί, ἐνάμιση ἔτους, πού βάλθηκε νά τά μετακινήσει μέ φανερό προσπάθεια ἀπό τή μιάν ἄκρη τοῦ δωματίου στήν ἄλλη. Στά παιδιά ἀρέσει νά βοηθοῦν στό στρώσιμο τοῦ τραπέζιου καί πρόθυμα μεταφέρουν στήν ἀγκαλιά τους καρβέλια ψωμί τόσο μεγάλα πού τά ἐμποδίζουν νά βλέπουν τά πόδια τους. Συνεχίζουν νά κάνουν τή δουλειά αὐτή, νά κουβαλοῦν φορτία πέρα δῶθε, μέχρι νά κουραστοῦν. Συνήθως ὁ ἐνήλικος θά προσπαθήσει νά βοηθήσει τό παιδί καί νά τό ἀπαλλάξει ἀπό τό βαρῦ φορτίο, σήμερα ὅμως οἱ ψυχολόγοι ἔχουν πειστεῖ ὅτι μιᾶ τέτοια βοήθεια, νά διακόψουμε δηλαδή τή δραστηριότητα πού διάλεξε μόνο του τό παιδί, εἶναι μιᾶ βλαβερή μορφή καταπιεστικῆς ἐνέργειας ἐκ μέρους μας. Οἱ νευρικές ἐνοχλήσεις πού παρουσιάζουν πολλά «δύσκολα» παιδιά μποροῦν νά ἀναχθοῦν σέ ἐπεμβάσεις τέτοιου εἶδους.

Μιᾶ ἄλλη προσπάθεια πού μοιάζει νά εἶναι ἐπιτακτική γιά τά παιδιά εἶναι τό ἀνέβασμα σέ σκάλες. Συνήθως ἀνεβαίνουμε σκαλιά γιά κάποιο λόγο, τό παιδί ὅμως τό κάνει χωρίς φανερό αἶτια. Δέν τοῦ ἀρκεῖ νά φτάσει στήν κορυφή, ἀλλά ξανακατεβαίνει γιά νά ἀνεβεῖ πάλι καί ἔτσι συμπληρώνει τόν κύκλο πολλές φορές ἀπό τήν ἀρχή. Οἱ τσουληθρες, ἀπό ξύλο, σίδερο ἢ τσιμέντο, πού βλέπουμε σέ σχολεῖα καί παιδικές χαρές, ἐξυπηρετοῦν πολύ καλά τό σκοπό αὐτόν. Θά δοῦμε ὅμως ὅτι τό μικρό παιδί δέν ἀπολαμβάνει τόσο τό γλίστρημα πρὸς

τά κάτω, όσο τήν προσπάθεια νά άνεβεΐ τά σκαλιά καί τή χαρά πού τοῦ δίνει.

Εΐναι πολύ δύσκολο γιά τόν ἐνήλικο νά συγκρατηθεΐ καί νά μὴν ἐπέμβει στίς δραστηριότητες τοῦ νηπίου. Γι' αὐτό ὁμόφωνα ὅλοι οἱ ψυχολόγοι ζητοῦν νά ὑπάρχει ἓνα ξεχωριστό μέρος γιά νά δουλεύουν τά παιδιά, ἓνας χῶρος ὅπου δέ θά τά διακόπτουν. Τήν ἀνάγκη αὐτή καλύπτουν οἱ παιδικοί σταθμοί καί τά νηπιαγωγεΐα, ἰδιαίτερα γιά τά πολύ μικρά παιδιά, ἀπό τήν ἡλικία τῶν ἐνάμιση χρόνων. Γιά τά σχολεΐα αὐτά κατασκευάζονται εἰδικά διάφορα ἀντικείμενα. Μπορεΐ νά ὑπάρχει ἓνα σπιτάκι πάνω σέ ἓνα δέντρο καί μιά ἀνεμόσκαλα γιά νά ἀνεβοκατεβαίνουν τά παιδιά. Τό σπιτάκι αὐτό δέν προορίζεται γιά ἀνάπαυση οὔτε εΐναι χῶρος ζωῆς. Τό παιδί ἐνδιαφέρεται κυρίως νά φτάσει μέχρι ἐκεΐ. Σκοπός του εΐναι ἡ προσπάθεια πού καταβάλλει. Τό σπιτάκι βρίσκεται ἐκεΐ περιστασιακά μόνο. "Αν τό παιδάκι πού μπουσουλᾷ ἀκόμη θέλει νά μεταφέρει κάτι, θά διαλέξει χωρίς ἄλλο τά πιό βαριά ἀντικείμενα πού μπορεΐ νά βρεΐ. Ἐπίσης καί τό σκαρφάλωμα, πού μᾶς κάνει τόση ἐντύπωση στήν ἡλικία αὐτή, δέν εΐναι παρά μιά ἐπιθυμία νά γίνει ἡ ἀπαραΐτητη προσπάθεια. Τό παιδί ψάχνει νά σκαρφαλώσει σέ κάτι «δύσκολο», μιά καρέκλα ἴσως. Οἱ σκάλες ὅμως τοῦ δίνουν τή μεγαλύτερη χαρά, γιατί εΐναι ἔμφυτη ἡ τάση στό παιδί νά ἀνεβαΐνει.⁴⁰

Ἡ δραστηριότητα αὐτή, πού δέν ἐξυπηρετεΐ κανέναν ἐξωτερικό σκοπό, δίνει στά παιδιά τήν ἐξάσκηση πού χρειάζονται γιά νά συντονίσουν τίς κινήσεις τους. "Οταν οἱ κινήσεις του εΐναι συντονισμένες (ὅταν δηλαδή οἱ μύες συνεργάζονται ἄρμονικά γιά μιά κίνηση) τό παιδί μπορεΐ πιά νά μιμηθεΐ τίς δικές μας κινήσεις. Χωρίς φανερό στόχο ἢ ἀπώτερο σκοπό, τό παιδί ὑπακούει σέ μιά ἐσωτερική παρόρμηση. Θά μιμηθεΐ τούς μεγάλους μόνο μετά ἀπό τήν κατάλληλη προετοιμασία. Μόνο τότε θά τοῦ δώσει ἰδέες καί ἐμπνεύσεις τό περιβάλλον του. "Αν δεΐ κάποιον νά σκουπίζει τό πάτωμα, ἢ τή μαγεΐρισα νά φτιάχνει κουλουράκια, μπορεΐ τώρα νά συμμετέχει καί αὐτό. Κάθε νέο ἐρέθισμα μπορεΐ νά ξεκινήσει κάποια ἐνδιαφέρουσα δραστηριότητα.

Περπάτημα καί ἐξερεύνηση

“Ας γυρίσουμε τώρα στό παιδί τῶν δύο χρόνων καί τήν ἀνάγκη πού νιώθει νά περπατᾶ. Εἶναι μιά φυσιολογική ἀνάγκη, γιατί, γιά νά ἐτοιμάσει τόν αὐριανό ἄνθρωπο, πρέπει νά χτίσει μέσα του ὅλες τίς βασικές ἀνθρώπινες ἱκανότητες. Στά δύο του χρόνια, τό παιδί μπορεῖ ἄνετα νά περπατήσῃ μέχρι καί τρία ἢ τέσσερα χιλιόμετρα ἢ καί νά σκαρφαλώσῃ σέ ἀπότομη πλαγιά, ἂν εἶναι στήν κατάλληλη διάθεση. Πιό πολύ τό κεντρίζουν οἱ δυσκολίες καί οἱ κακοτοπιές. Πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι γιά τό παιδί τό περπάτημα εἶναι κάτι πολύ διαφορετικό ἀπό ὅ,τι γιά μᾶς. Πιστεύουμε ὅτι δέν μπορεῖ νά περπατήσῃ μεγάλες ἀποστάσεις, ἐπειδή τό κάνουμε νά περπατᾶ μέ τό δικό μας βῆμα. Εἶναι σάν νά θέλαμε ἐμεῖς νά ἀκολουθήσουμε τόν ἴδιο βηματισμό μέ ἕνα ἄλογο. Τό ἄλογο θά μᾶς ἔβλεπε νά λαχανιάζουμε καί θά ἔλεγε (ὅπως λέμε κι ἐμεῖς στά παιδιά): «Δέν τά καταφέρνεις. Ἀνέβα στήν πλάτη μου, γιά νά φτάσουμε κάποτε». Τό παιδί ὅμως δέν ἐνδιαφέρεται διόλου νά «φτάσῃ» κάπου. Θέλει μόνο νά περπατᾶ. Καί ἐπειδή τά πόδια του εἶναι πιό κοντά ἀπό τά δικά μας, δέν πρέπει νά προσπαθήσουμε νά τοῦ ἐπιβάλουμε τό δικό μας ρυθμό. Πρέπει ἐμεῖς νά προσαρμοστοῦμε στό βῆμα του. Ὁ κανόνας αὐτός, τόσο σημαντικός στήν περίπτωση αὐτή, ἰσχύει γιά ὅλη τή διαπαιδαγώγηση τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, σέ ὅλους τούς τομεῖς καί τά πεδία δραστηριότητας. Τό παιδί ἀκολουθεῖ δικούς του νόμους στήν ἀνάπτυξή του καί αὐτούς πρέπει νά ἀκολουθήσουμε γιά νά τό βοηθήσουμε νά μεγαλώσῃ καί ὄχι νά τοῦ ἐπιβάλλουμε τούς δικούς μας νόμους καί κανόνες. Τό παιδί δέν περπατᾶ μόνο μέ τά πόδια ἀλλά καί μέ τά μάτια. Ἄν συναντήσῃ κάτι ἐνδιαφέρον, τραβᾶ τήν προσοχή του καί κοντοστέκεται. Νά ἕνα πρόβατο πού βόσκει. Τό παιδί πλησιάζει καί κάθεται δίπλα του γιά νά τό περιεργαστεῖ. Τώρα σηκώνεται καί ἀπομακρύνεται — βλέπει ἕνα λουλούδι — τό μυρίζει — βλέπει ἕνα δέντρο — τό πλησιάζει, γυρίζει γύρω ἀπό τό δέντρο μερικές φορές καί κάθεται πάλι κάτω γιά νά τό κοιτάξῃ. Μπορεῖ νά καλύψῃ χιλιόμετρα μέ τόν τρόπο αὐτό. Στόν περίπατό του μεσολαβοῦν διακοπές καί ἀνάπαυλες, καθώς καί ἕνα πλῆθος ἀπό ἐνδιαφέ-

ρουσες ανακαλύψεις. "Αν κατά τύχη βρεθεί κάποιο εμπόδιο στο δρόμο του, πεσμένοι βράχοι ή κάποιος κορμός δέντρου, τότε ή ευτυχία του είναι απόλυτη. Τρελαίνεται για τό νερό. Καθισμένο δίπλα στο ρυάκι, μουρμουρίζει μέ απόλαυση: «Νερό, νεράκι». 'Ο ενήλικος συνοδός του, πού θέλει νά φτάσει κάπου ὅσο γίνεται πιά γρήγορα, ἔχει πολύ διαφορετική αντίληψη για τό περπάτημα.

'Ο τρόπος τοῦ παιδιοῦ μοιάζει μέ τίς πρωτόγονες φυλές πού περιδιάβαιναν πάνω στή γῆ. Κανείς δέν ἔλεγε «ἄς πᾶμε στό Παρίσι», γιατί δέν ὑπῆρχε Παρίσι. "Η, «ἄς πάρουμε τό τρένο», γιατί δέν ὑπῆρχαν τρένα. Οἱ ἄνθρωποι περπατοῦσαν μέχρι νά συναντήσουν κάτι χρήσιμο ἢ ἐνδιαφέρον: κάποιο δάσος για νά μαζέψουν ξύλα, ἕνα ἀνοιχτό λιβάδι για βοσκή. Τά παιδιά είναι σάν τούς πρωτόγονους. Τό ἐνστικτο πού τά ὠθεῖ νά μετακινηθοῦν ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο, νά περάσουν ἀπό τή μιάν ἀνακάλυψη στήν ἄλλη, είναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς φύσης τους καί πρέπει νά ἀποτελεῖ καί βασικό στοιχεῖο τῆς διαπαιδαγώγησής τους. Για τόν παιδαγωγό, τό παιδί πού πάει περίπατο είναι ἕνας ἐξερευνητής. 'Η ἰδέα τῆς ἐξερεύνησης, ὁ προσκοπισμός, πού ἔχει σήμερα διαδοθεῖ σάν ἐλεύθερη ἀσχολία ἢ ξεκούραση ἀπό τό σχολεῖο, θά ἔπρεπε νά συμπεριλαμβάνεται στό τακτικό πρόγραμμα τῆς ἐκπαίδευσης καί νά ἀρχίζει ἀπό πιά νωρίς στή ζωή τοῦ παιδιοῦ. Θά ἔπρεπε ὅλα τά παιδιά νά μποροῦν νά κάνουν τέτοιους περιπάτους, μέ ὁδηγό τά πράγματα πού τραβοῦν τήν προσοχή τους. Τό σχολεῖο, στήν περίπτωση αὐτή, θά μποροῦσε νά προσφέρει μιὰ προκαταρκτική βοήθεια στήν τάξη: νά τούς μάθει, ἄς ποῦμε, τά χρώματα, τά σχήματα, τίς ἀποχρώσεις τῶν φύλλων, τίς συνήθειες τῶν ἐντόμων, τῶν πουλιῶν καί τῶν ζώων. "Όλα αὐτά ἀνοίγουν τομεῖς μέ μεγάλο ἐνδιαφέρον: ὅσο περισσότερα ξέρουν τά παιδιά τόσο περισσότερα θέλουν νά δοῦν καί τόσο μακρύτερα νά περπατήσουν. Για νά γίνει κανείς ἐξερευνητής, πρέπει νά ἔχει ἕνα σωρό πνευματικά ἐνδιαφέροντα καί πρέπει *ἐμεῖς* νά τά δώσουμε ἐξαρχῆς στό παιδί.

Τό περπάτημα είναι μία πλήρης ἀσκηση. Δέ χρειάζεται νά προστεθοῦν ἄλλες ἀσκήσεις. "Ένας ἄνθρωπος πού περπατᾶ ἔχει καλύτερη πέψη καί ἀναπνοή, ἀπολαμβάνει ὅλα τά ὀφέλη

στην υγεία πού ζητᾶμε ἀπό τὰ σπόρ. Τό περπάτημα εἶναι μία ἄσκηση πού φέρνει ὁμορφιά στό σῶμα καί ἄν, στό δρόμο μας, βροῦμε κάτι ἐνδιαφέρον νά μαζέψουμε καί νά ταξινομήσουμε, ἢ ἓνα χαντάκι νά περάσουμε πηδώντας, ἢ ξύλα νά μαζέψουμε γιά τή φωτιά, τότε οἱ κινήσεις αὐτές πού κάνουμε — ὅταν τεντώνουμε τὰ χέρια ἢ σκύβουμε τό σῶμα — κάνουν τόν περίπατό μας μία τέλεια γυμναστική. Σιγά σιγά, καθώς πληθαίνουν οἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου, πλαταίνουν τὰ πνευματικά του ἐνδιαφέροντα καί μαζί καί οἱ δραστηριότητες τοῦ κορμιοῦ του. Ἡ ἐκπαίδευση θά ἔπρεπε νά ἀκολουθεῖ τό δρόμο τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης, τήν τάση τοῦ ἀνθρώπου νά περπατᾶ καί νά γνωρίζει ὀλοένα καί πιο πλατιούς ὀρίζοντες. Μέ τόν τρόπο αὐτόν ἡ ζωή τοῦ παιδιοῦ γίνεται ὅλο καί πιο πλούσια.

Εἶναι ιδιαίτερα σημαντικό νά ἐνσωματωθεῖ ἡ ἀρχή αὐτή στήν παιδεία, εἰδικά στίς μέρες μας, πού ὁ κόσμος περπατᾶ λιγότερο καί χρησιμοποιεῖ κάθε εἶδους μεταφορικά μέσα. Δέν εἶναι καλό νά κόβουμε τή ζωή στά δύο, νά χρησιμοποιοῦμε πόδια καί χέρια γιά τό παιχνίδι καί τὰ σπόρ καί τό κεφάλι γιά τή μελέτη. Ἡ ζωή θά ἔπρεπε νά εἶναι ἓνα ἐνιαῖο σύνολο, ιδιαίτερα στά πρῶτα χρόνια, τότε πού τό παιδί διαμορφώνεται ἀκολουθώντας τούς νόμους τῆς ἀνάπτυξης.

Από τή
μή συνειδητή
δημιουργία
στή συνειδητή
ἐξάσκηση

16.

Ἐξετάσαμε μέχρι ἐδῶ μία περίοδο στήν ανάπτυξη τοῦ παιδιοῦ πού παρουσιάζει, κατά τή γνώμη μας, πολλά κοινά σημεῖα μέ τήν ἐνδομήτρια ζωή. Ἡ ανάπτυξη αὐτή συνεχίζεται μέχρι νά γίνει τό παιδί τριῶν χρονῶν καί στή διάρκεια τῆς ἐξαιρετικά δημιουργικῆς αὐτῆς περιόδου γίνονται πολλές σημαντικές ἀλλαγές. Δέν παύει ὡστόσο νά ἀποτελεῖ τό τμήμα τῆς ζωῆς πού περνᾷ στή λησμοσύνη. Εἶναι σάν νά χάραξε ἡ φύση μία διαχωριστική γραμμή: ἀπό τό ἕνα μέρος εἶναι τά γεγονότα πού δέν μπορούμε πιά νά θυμηθοῦμε. Ἀπό τό ἄλλο, ἡ ἀπαρχή τῆς μνήμης. Τό μέρος πού ξεχνιέται ὀνομάσαμε ψυχο-εμβρυακή περίοδο, γιατί μπορεί νά συγκριθεῖ μέ τήν ἐμβρυακή ἢ ἐνδομήτρια περίοδο πρὶν ἀπό τή γέννηση, μία ἐποχή πού κανεῖς δέ θυμᾶται.

Στήν ψυχο-εμβρυακή αὐτή περίοδο ἀναπτύσσονται πολλές

δυνάμεις, ανεξάρτητα ή μία από τήν ἄλλη: ἄς ποῦμε ἡ γλῶσσα, ἡ οἱ κινήσεις τῶν χεριῶν καί τῶν ποδιῶν. Ἐπίσης διαμορφώνονται ὀρισμένες αἰσθητήριες δυνάμεις. Καί γι' αὐτό ἀκριβῶς τήν παρομοιάζουμε μέ τήν περίοδο πρὶν ἀπό τή γέννηση, τότε πού τά ὄργανα τοῦ σώματος ἀναπτύσσονται καθένα γιά λογαριασμό του, ανεξάρτητα ἀπό τά ἄλλα. Στήν ψυχο-εμβρυακή αὐτή περίοδο ἐμφανίζονται σταδιακά οἱ πνευματικές δυνάμεις ἐλέγχου. Καί εἶναι φυσικό νά σβίγουν τά γεγονότα τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπό τή μνήμη, γιατί ἀκόμη δέν ὑπάρχει ἐνότητα στήν προσωπικότητα—ἡ προσωπικότητα θά συγκροτηθεῖ σέ ἐνιαῖο σύνολο μόνο ἀφοῦ συμπληρωθοῦν τά μέρη της.

Ἔτσι, ἡ ἡλικία τῶν τριῶν χρόνων εἶναι σάν ἓνα καινούριο ξεκίνημα στή ζωή. Τό συνειδητό ξεπροβάλλει καί λάμπει σέ ὅλο του τό μεγαλεῖο καί τή δύναμη. Ἀνάμεσα στίς δύο περιόδους, τήν πρώτη μή συνειδητή περίοδο καί τήν περίοδο τῆς συνειδητῆς ἐπίγνωσης πού ἀκολουθεῖ, μοιάζει νά ὑπάρχει ἓνα εὐδιάκριτο ὄριο. Στήν πρώτη περίοδο δέν ὑπάρχει συνειδητή μνήμη. Μόνο μέ τόν ἐρχομό τῆς συνειδητῆς γνώσης ἀποκτᾶ ἐνότητα ἡ προσωπικότητα καί ἐμεῖς τήν ἰκανότητα νά θυμόμαστε.

Πρὶν ἀπό τά τρία χρόνια οἱ λειτουργίες σχηματίζονται — μετά τά τρία ἀναπτύσσονται. Ἡ ὀριακή γραμμή ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές περιόδους μᾶς θυμίζει τά Νερά τῆς Λήθης — τόν Ποταμό τῆς Λησμοσύνης στήν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία. Εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ξαναθυμηθοῦμε κάτι πού ἔγινε πρὶν ἀπό τά τρία ἢ, ἀκόμη νωρίτερα, πρὶν ἀπό τά δύο μας χρόνια. Ἡ ψυχανάλυση προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά ὀδηγήσει τό πνεῦμα πίσω στό παρελθόν, κανεῖς ὅμως, σέ γενικές γραμμές, δέν μπορεῖ νά ἀνασύρει ἀπό τή μνήμη του περιστατικά παλιότερα ἀπό τόν τρίτο χρόνο τῆς ζωῆς του. Ἡ κατάσταση περικλείει ἓνα ἔντονο στοιχεῖο δραματικότητας: ἀκριβῶς γιά τήν ἐποχή πού ἡ δημιουργία μᾶς ἔβγαζε ἀπό τή μηδέν, τό ἀμέσως ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο δέν μπορεῖ νά μᾶς πεῖ τίποτα ἀπολύτως!

Ὁ μή συνειδητός δημιουργός, ἡ ξεχασμένη ὑπαρξη, μοιάζει νά εἶναι ἐντελῶς σβησμένη ἀπό τήν ἀνθρώπινη μνήμη. Τό παιδί

πού μᾶς παρουσιάζεται στά τρία του χρόνια εἶναι ἓνα ἄτομο ἐξαιρετικά δυσνόητο γιά τήν αντίληψή μας. Ἡ φύση ἔχει κόψει τούς δεσμούς πού μᾶς συνδέουν μαζί του. Γι' αὐτό καί εἶναι τεράστιος ὁ κίνδυνος νά καταστρέψει ὁ ἐνήλικος τό ἔργο πού ἔχει ἀναλάβει ἡ φύση. Πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι στό πρῶτο αὐτό τμήμα τῆς ζωῆς τό παιδί ἐξαρτᾶται ὀλοκληρωτικά ἀπό μᾶς. Δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα μόνο του καί μόνο ἂν ἐμεῖς οἱ μεγάλοι εἴμαστε ἐνημερωμένοι — ἀπό τή φύση ἢ τήν ἐπιστήμη — σχετικά μέ τόν τρόπο πού ἀναπτύσσεται τό πνεῦμα του, τότε μόνο δέ θά ὀρθώσουμε ἀξεπέραστα ἐμπόδια στήν πρόοδό του.

Ἢταν πιά τελειώσει ἡ περίοδος αὐτή, τό παιδί ἔχει ἀποκτήσει τίς δυνάμεις πού θά τοῦ ἐπιτρέψουν νά ὑπερασπιστεῖ τόν ἑαυτό του καί νά βρεῖ τό δρόμο του. Ἢν νιώθει καταπίεση ἀπό τόν ἐνήλικο, θά διαμαρτυρηθεῖ μέ λόγια, θά τό σκάσει ἢ θά σκαρώσει φάρσες. Πραγματικός σκοπός τοῦ παιδιοῦ δέν εἶναι βέβαια νά ἀμυνθεῖ. Θέλει μόνο νά ἀποκτήσει πλήρη ἐπίγνωση καί ἔλεγχο στό περιβάλλον του καί νά βρεῖ μέσα σ' αὐτό τά μέσα γιά νά ἀναπτυχθεῖ. Νά ἀναπτύξει τί ἀκριβῶς; Ἢλες ἐκεῖνες τίς δυνάμεις πού δημιουργοῦσε μέχρι τώρα. Ἢτσι, ἀπό τήν ἡλικία τῶν τριῶν μέχρι τά ἔξι χρόνια, ἵκανό νά ἀντιμετωπίσει τό περιβάλλον του συνειδητά καί μέ ἐπίγνωση, τό παιδί περνᾶ μία περίοδο ἀληθινά δημιουργική. Οἱ κρυμμένες δυνάμεις πού δημιουργοῦσε μέχρι τώρα ἐμφανίζονται μέ κάθε εὐκαιρία γιά συνειδητή ἐμπειρία πού συναντᾶ στόν κόσμο γύρω του. Ἢ ἐμπειρία αὐτή δέν εἶναι μόνο τό παιχνίδι, ἢ μία σειρά ἀπό ἀνάκατες δραστηριότητες, εἶναι ἡ συνειδητή καί ὀργανωμένη δουλειά πού πρέπει νά κάνει γιά νά μεγαλώσει. Τό χέρι, ὀδηγημένο ἀπό τό νοῦ, ἀρχίζει νά κάνει ἀσχολίες μέ καθαρά ἀνθρώπινο χαρακτήρα. Στήν ἀρχή τό παιδί ἦταν ἓνα πλάσμα ἀδρανές — ἀτένιζε παθητικά τόν κόσμο γύρω του καί ἐδραίωνε, παράλληλα, τά θεμέλια τῆς σκέψης του — στή νέα ὀμως αὐτή περίοδο ἀσκεῖ τή θέλησή του. Στήν ἀρχή τό ὀδηγοῦσε μιάν ἀπρόσωπη δύναμη πού ἔμοιαζε νά κρύβεται μέσα του. Τώρα τό ὀδηγεῖ τό συνειδητό «ἐγώ» του, ὁ προσωπικός του ἑαυτός, καί βλέπουμε τά χέρια του νά ἀσχολοῦνται συνεχῶς μέ κάτι. Εἶναι σάν νά «καταπιανόταν»

τώρα τό παιδί συνειδητά μέ τόν κόσμο πού ἔχει δεχτεῖ καί ἀφομοιώσει μέσα του μέ μία διεργασία μή συνειδητή.

Ἡ ἄλλη πνευματική λειτουργία πού ἀρχίζει τήν ἐποχή αὐτή εἶναι ἡ τελειοποίηση τῶν δυνάμεων πού ἔχει ἀποκτήσει. Ἡ γλώσσα εἶναι ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα, καθώς ἡ ἀνάπτυξή της συνεχίζεται μέχρι τά πέντε περίπου χρόνια. Τό παιδί μιλοῦσε ἤδη ἀπό τά δύομισι χρόνια του καί ἡ γλώσσα του ἦταν ὀλοκληρωμένη, ἀφοῦ σχημάτιζε ὄχι μόνο λέξεις ἀλλά καί φράσεις γραμματικά σωστές. Ἡ εἰδική ὅμως ἐκείνη εὐαισθησία (ἡ περίοδος εὐαισθησίας γιά τή γλώσσα, ὅπως τήν ὀνομάσαμε) συνεχίζεται καί μετά τήν ἡλικία αὐτή καί ἀναγκάζει τό παιδί νά ἀποκρυσταλλώσει τούς ἤχους τῆς γλώσσας μέ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί, πάνω ἀπ' ὄλα, νά πλουτίσει τό ἰδίωμά του μέ ἕνα ἀκόμη μεγαλύτερο λεξιλόγιο.

Παρατηροῦμε, δηλαδή, δύο τάσεις: ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ τάση νά ἐπεκταθεῖ ἡ συνειδητή δράση μέ ἀσχολίες τοῦ παιδιοῦ μέσα στό περιβάλλον, ἀπό τήν ἄλλη ἡ τάση νά τελειοποιηθοῦν καί νά πλουτίσουν οἱ δυνάμεις πού ἔχουν ἤδη σχηματιστεῖ. Ὁ συνδυασμός αὐτός τῶν τάσεων κάνει τήν περίοδο ἀπό τά τρία μέχρι τά ἕξι χρόνια μία περίοδο «δημιουργικῆς τελειοποίησης», πού ἐκφράζεται μέ τή δράση.

Ὁ νοῦς ἔχει ἀκόμη τήν ἱκανότητα νά προσλαμβάνει ἀδιάκοπα ἀπό τόν κόσμο γύρω του, τώρα ὅμως τήν ἰδιότητα αὐτή τοῦ νοῦ βοηθᾷ καί πλουτίζει ἡ ἐνεργητική ἐμπειρία. Δέν εἶναι πιά ἀποκλειστικά καί μόνο θέμα τῶν αἰσθήσεων, ἀφοῦ συμμετέχει καί τό χέρι. Τό χέρι γίνεται τό «ἐκτελεστικό ὄργανο τοῦ νοῦ». Μέχρι τώρα τό παιδί δεχόταν τίς ἐντυπώσεις του κοιτάζοντας τόν κόσμο ἐνόσω οἱ ἄλλοι τό σήκωναν στά χέρια, τώρα ὅμως δείχνει μιάν ἀκατανίκητη τάση νά ἀγγίζει τό καθετί καί νά σταματᾷ γιά λίγο σέ καθετί ξεχωριστά. Εἶναι ἀδιάκοπα ἀπασχολημένο, χαρούμενο, συνεχῶς κάτι φτιάχνει μέ τά χέρια του. Τό πνεῦμα του δέν ἀναπτύσσεται μόνο μέ τήν παθητική ὑπαρξη ἀλλά ἐκδηλώνει μιάν ἀνάγκη γιά ἕνα πλῆθος ἀπό πράγματα πού γίνονται κίνητρα γιά τή δραστηριότητά του. Πραγματικά, στήν περίοδο αὐτή τῆς διαμόρφωσης θά ἐπέλθουν καί ἄλλες σημαντικές ψυχολογικές ἐξελίξεις.

Ἡ ἡλικία αὐτή ὀνομάστηκε «εὐλογημένη ἡλικία τοῦ

παιχνιδιού» — φαινόμενο πού όλοι είχαν παρατηρήσει, πού μόνο πρόσφατα όμως έγινε αντικείμενο επιστημονικής μελέτης.

Στήν Εύρώπη καί στήν Αμερική, όπου ή ταχύτητα τής εξέλιξης του πολιτισμού προκαλεί ένα ακόμη μεγαλύτερο ρήγμα ανάμεσα στον άνθρωπο καί στή φύση, οί άνθρωποι προσπαθοῦν νά ικανοποιήσουν τήν ανάγκη του παιδιού νά εκφραστεί προσφέροντάς του μίαν αναρίθμητη ποικιλία από παιχνίδια, τή στιγμή πού ζητᾶ στήν οὐσία έντελῶς διαφορετικά ἐρεθίσματα. Στήν ηλικία αὐτή τά παιδιά ἔχουν τήν ανάγκη νά ἀγγίζουν καί νά ἐπεξεργάζονται κάθε εἶδους αντικείμενα, ἐμεῖς όμως ἀφήνουμε στή διάθεσή τους ἐλάχιστα μόνο αντικείμενα τής πραγματικῆς ζωῆς καί τά περισσότερα ἀπό ὅσα βλέπουν ἀπαγορεύεται νά τά ἀγγίζουν. Μόνο μέ ένα ὑλικό ἐπιτρέπεται σήμερα τό παιδί νά παίξει μέ κάποια σχετική ἐλευθερία, μέ τήν ἄμμο. Στά περισσότερα μέρη του κόσμου ἀφήνουν τά παιδιά νά παίξουν μέ τήν ἄμμο. Καμιά φορά ἐπιτρέπεται καί νερό, ὄχι ὄμως καί τόσο πολύ, γιατί τό παιδί βρέχεται καί λερώνεται ἀνακατεύοντας ἄμμο καί νερό. Στούς μεγάλους δέν ἀρέσει καί τόσο νά καθαρίζουν καί νά συμμαζεύουν τίς ἐπακόλουθες συνέπειες!

Στίς χῶρες ὄμως πού δέν ἔχει προχωρήσει τόσο ἡ βιομηχανία παιχνιδιῶν, τά παιδιά ἔχουν έντελῶς ἄλλα γούστα. Εἶναι πιό ἤρεμα, πιό εὐαίσθητα καί χαρούμενα. Μοναδική τους ἐπιθυμία εἶναι νά συμμετέχουν στίς δραστηριότητες πού γίνονται γύρω τους. "Όταν ἡ μητέρα πλένει ροῦχα, ζυμώνει ψωμί ἢ φτιάχνει γλυκά, τό παιδί ἀνακατεύεται κι αὐτό. Ἡ πράξη του βασίζεται στή μίμηση, μιά συνειδητή μίμηση ἐπιλογῆς πού θά ἐτοιμάσει τό παιδί γιά τό ρόλο του στον κόσμο. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι, μέ τίς πράξεις αὐτές, τό παιδί ἐξυπηρετεῖ δικούς του σκοπούς, ἐσωτερικούς, συνυφασμένους μέ τήν προσωπική του ἀνάπτυξη. Στά σχολεῖα μας δίνουμε ὅλα ὅσα χρειάζονται γιά νά μπορέσει τό παιδί νά μιμηθεῖ τίς δραστηριότητες πού βλέπει στό σπίτι του ἢ στήν ἐξοχή πού ζεῖ. Του δίνουμε ἐργαλεῖα καί σκεύη φτιαγμένα εἰδικά στά μέτρα του, σέ μέγεθος ἀνάλογο μέ τίς μικρές του διαστάσεις καί τή μειωμένη του ἀντοχή. Τό παιδί εἶναι ἐλεύθερο νά κινηθεῖ ἐλεύθερα μέσα στον κατάλληλα δια-

μορφωμένο χῶρο, νά μιλήσει, νά ἐκφραστεῖ καί νά προσηλωθεῖ σέ μιά δημιουργική καί ἐξυπνη δουλειά.

Στίς μέρες μας ὅλα αὐτά μοιάζουν αὐταπόδεικτα, ὅταν ὁμως ἄρχισα γιά πρώτη φορά τήν ἰδέα αὐτή, ὁ κόσμος τήν ὑποδέχτηκε μέ μεγάλη ἐκπληξη. "Ὅταν ἐγώ καί οἱ βοηθοί μου ἐτοιμάσαμε γιά παιδιά τριῶν μέχρι ἕξι χρονῶν ἓνα περιβάλλον μέ ἐπιπλα καί ἀντικείμενα στίς δικές τους διαστάσεις, γιά νά μπορέσουν νά ζήσουν σ' αὐτό σάν νά ἦταν τό σπίτι τους, ἡ ἰδέα θεωρήθηκε κάτι ἐντελῶς ἐξωπραγματικό καί φανταστικό. Οἱ μικρές καρέκλες καί τά τραπεζάκια, τά μικροσκοπικά σερβίτσια καί οἱ λεκανίτσες γιά τό πλύσιμο τῶν πιάτων, οἱ δραστηριότητες τῆς «πραγματικῆς ζωῆς», ὅπως τό στρώσιμο τοῦ τραπεζιοῦ ἢ τό καθάρισμα στό τζάκι, τό σκούπισμα καί τό ξεσκόνισμα — ὅπως ἐπίσης καί οἱ μικρές κρεμάστρες στό ὕψος τους γιά νά ντύνονται μόνα τους — ἐπικροτήθηκαν σάν θαυμαστές καινοτομίες στόν τομέα τῶν παιδαγωγικῶν θεωριῶν.

Ἡ κοινωνική ζωή πού ἄρχισαν νά κάνουν τά παιδιά αὐτά ἀποκάλυψε ἀπροσδόκητες τάσεις καί γοῦστα. Τά ἴδια τά παιδιά ἔδειξαν ὅτι προτιμοῦσαν τή συντροφιά κάποιου ἄλλου ἀπό τίς κοῦκλες καί τήν «πραγματική ζωή» σέ μικρή κλίμακα ἀπό τά ἄψυχα παιχνίδια.

Ὁ καθηγητής Τζόν Ντιού, ὁ πασίγνωστος Ἀμερικανός παιδαγωγός, διηγεῖται πῶς εἶχε τήν ἰδέα ὅτι στή Νέα Ὑόρκη — τό μεγάλο αὐτό κέντρο τῆς ἀμερικανικῆς ζωῆς — θά μπορούσε νά ἀγοράσει μικρά σκεύη καί ἐργαλεῖα φτιαγμένα ἐπίτηδες γιά νά χρησιμοποιοῦνται ἀπό παιδιά. Ἐκανε λοιπόν μία προσωπική ἐρευνα στά μαγαζιά τῆς Νέας Ὑόρκης γιά νά βρεῖ μικρές σκουῖπες, καρεκλίτσες, κουζινικά καί ἄλλα τέτοια εἶδη. Δέν μπόρεσε νά βρεῖ τίποτα. Οἱ βιομηχανίες δέν εἶχαν κἀν διανοηθεῖ ὅτι θά μπορούσαν νά ὑπάρξουν τέτοια εἶδη. Ὑπῆρχαν μόνο ἀναρίθμητα παιχνίδια, κάθε λογῆς. Ἀναφώνησε μέ ἐκπληξη: «Μά, ξέχασαν ἐντελῶς τά παιδιά!»

Ἀλίμονο, ξεχνᾶμε τό παιδί μέ ἀναρίθμητους τρόπους. Εἶναι ὁ Ξεχασμένος Πολίτης πού ζεῖ σέ ἓναν κόσμο ὅπου ὑπάρχει ἀφθονία ἀγαθῶν γιά ὅλους τούς ἄλλους καί τίποτα γι' αὐτό. Στόν ἄδειο αὐτό κόσμο περιπλανιέται χωρίς σκοπό, κάνει ὄλη

τήν ώρα ζημιές και σκανταλιές, σπάει τά παιχνίδια του, γυρεύοντας μάταια νά ικανοποιήσει τό πνεῦμα του, ἐνῶ ὁ ἐνήλικος ἀγνοεῖ τίς πραγματικές του ἀνάγκες.

Στά σχολεῖα μας σπάσαμε τό φράγμα αὐτό καί σκίσαμε τά πέπλα πού κρύβουν τήν ἀλήθεια, δίνοντας στό παιδί πραγματικά ἀντικείμενα σέ ἓναν πραγματικό κόσμο. Περιμέναμε νά τό δοῦμε νά χαίρεται καί νά ἐκφράζεται μέ τή χρήση τους. Στήν πραγματικότητα ὅμως εἶδαμε κάτι πολύ πιό σημαντικό: "Ἀλλάξε ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ, μέ πρῶτο σημάδι τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς τ. ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνεξαρτησίας του. Ἦταν σάν νά ἔλεγε: «Θέλω νά τά κάνω ὅλα μόνο μου. Τώρα, σᾶς παρακαλῶ, μή μέ βοηθᾶτε!»

Ξαφνικά καί ἀναπάντεχα τό παιδί γίνεται ἓνας ἄνθρωπος πού γυρεύει νά εἶναι αὐτάρκης καί περιφρονεῖ κάθε βοήθεια. Ποιός θά περίμενε τήν ἀνταπόκριση αὐτή; Ποιός θά ἔλεγε ὅτι ὁ ἐνήλικος θά ἔπρεπε νά περιορίσει τό δικό του ρόλο σέ ρόλο παρατηρητῆ; Μόλις βρέθηκε σέ ἓναν κόσμο μέ τίς δικές του διαστάσεις, τό παιδί τόν οικειοποιήθηκε καί ἀκολούθησαν αὐθόρμητα ἡ κοινωνική ζωή καί ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα.

Ἀποτέλεσμα λοιπόν στήν προσπάθειά μας δέν ἦταν μόνο ἡ χαρά καί ἡ εὐτυχία τοῦ παιδιοῦ, ἀλλά καί ἡ προώθηση τοῦ ἔργου του, νά διαπλάσει τόν ἄνθρωπο. "Ἐναν ἄνθρωπο ἀνεξάρτητο στίς δυνάμεις καί στό χαρακτήρα του, ἰκανό νά ἐργαστεῖ καί νά δικαιώσει τήν κυριαρχία του πάνω σέ ὅλα ὅσα ἐξαρτῶνται ἀπό αὐτόν. *Στό φῶς αὐτό μᾶς ἀποκαλύφθηκε ἡ παιδική ἡλικία, ἀπό τή στιγμή πού γεννιέται ἡ συνειδητή γνώση καί ἀρχίζει νά ἐλέγχει τήν κατάσταση.*

Διαπαιδαγώγηση καί φαντασία: παράγοντες γιά τήν ανάπτυξη τοῦ παιδιοῦ

17.

Αυθόρμητες δραστηριότητες

Στήν ηλικία αὐτή οἱ νόμοι τῆς φύσης ὠθοῦν τά παιδιά νά ἀναζητήσουν ἐνεργητικές ἐμπειρίες στόν κόσμο γύρω τους. Στήν ἀναζήτηση αὐτή χρησιμοποιοῦν τά χέρια τους, ὄχι μόνο στά πρακτικά θέματα, ἀλλά καί γιά νά ἀποκτήσουν γνώσεις. Ἄν ἀφήσουμε τά παιδιά ἐλεύθερα στό καινούριο αὐτό περιβάλλον πού φτιάξαμε γι' αὐτά, μάς δίνουν μία ἐντελῶς ἀπροσδόκητη ἐντύπωση γιά τή φύση τους καί τίς ἰκανότητές τους. Φαίνονται πιά εὐτυχισμένα καί ἀναπτύσσουν ἐνδιαφέροντα τόσο ἔντονα ὥστε μποροῦν νά δουλέψουν πολλές ὥρες συνέχεια, χωρίς νά νιώσουν κούραση. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά ξανοίγεται τό πνεῦμα τους καί νά ζητοῦν πρόθυμα τή γνώση.

Ἡ ἀρχή αὐτή διέπει τό «ξέσπασμα στό γράψιμο» πού τράβηξε γιά πρώτη φορά τόσο μεγάλη προσοχή στήν ἄγνωστη αὐτή πλευρά τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ μικροῦ παιδιοῦ.

Τό ξέσπασμα ὅμως, πού ἐκφράζει τό γράψιμο δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά μόνο ὁ «καπνός πού βγαίνει ἀπό τή φωτιά». Τό πραγματικό ξέσπασμα γίνεται μέσα σέ μιά ἐσώτερη πραγματικότητα. Θυμίζει τά βουνά πού κρύβουν στά σπλάχνα τους ἕνα ἐνεργό ἠφαίστειο. Ἀπό ἔξω φαίνονται συμπαγή, ἀτόφια καί γερά, μιά μέρα ὅμως ἀκούγεται ἕνας κρότος καί οἱ φλόγες ξεπηδοῦν μέσα ἀπό τό βαρύ βράχο. Ἀπό τή φύση τῆς φωτιᾶς αὐτῆς, ἀπό τόν καπνό καί τά ἄγνωστα πετρώματα πού βγαίνουν στό φῶς, οἱ εἰδικοί μποροῦν νά προσδιορίσουν τή σύσταση τοῦ περιεχομένου τῆς γῆς.

Στά σχολεῖα μας τά παιδιά βρέθηκαν ἄμεσα σέ συνθήκες πραγματικῆς ζωῆς, μέ κανονικά ἐργαλεῖα καί σκεύη φτιαγμένα γιά νά τά χρησιμοποιήσουν αὐτά, σέ μέγεθος προσαρμοσμένο στά μέτρα τους καί τότε φάνηκαν νά ξυπνοῦν μέσα τους ἀπρόσμενες δραστηριότητες, σαφεῖς καί ἐκπληκτικές, πού προσπαθήσαμε ἐντατικά νά παρακολουθήσουμε καί νά ἐρμηνεύσουμε, βοηθώντας νά ἐμφανισθοῦν καί ἄλλες δραστηριότητες καί ὑλοποιώντας ἔτσι τήν παιδαγωγική μας αὐτή μέθοδο.

Καμιά συμβατική παιδαγωγική μέθοδος δέν εἶχε προκαλέσει τέτοια φαινόμενα. Ἀντίθετα, τά φαινόμενα αὐτά — καθώς ξεδιπλώνονταν σταδιακά — ἔγιναν ὁδηγός μας καί μᾶς δίδαξαν πῶς νά φερόμαστε στά παιδιά. Ὅλα ἄρχισαν ἀπό τήν προσπάθειά μας νά ἐξασφαλίσουμε στά παιδιά ἱκανοποιητικές συνθήκες ζωῆς, πού δέ θά ἐμπόδιζαν τήν ἀνάπτυξή τους, καί νά τά ἀφήσουμε ἐλεύθερα νά διαλέξουν μέσα ἀπό τά διάφορα πρότυπα δραστηριότητας πού τούς εἶχαμε δώσει. Εἶναι λοιπόν ἀλήθεια ὅτι κάναμε μιά ἀνακάλυψη στήν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ. Στήν πραγματικότητα, ὁ ἐξερευνητής Πέρι, πού μόλις εἶχε γυρίσει ἀπό τήν ἀποστολή του στό Βόρειο Πόλο, ὀνόμασε τή δουλειά μας «ἀνακάλυψη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς». Πίστευε ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτή προσδιόριζε καλύτερα τή φύση τῆς ἀπό ὅ,τι ὁ ὅρος «παιδαγωγική μέθοδος».

Ἀπό τήν ἀρχή κιόλας, ξεπρόβαλαν καθαρά δύο στοιχεῖα: Πρῶτο, ὅτι τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ μπορεῖ νά δεχθεῖ διαπαιδαγώγηση σέ πολύ μικρότερη ἡλικία ἀπό ὅ,τι πιστεύεται γενικά, ἀλλά ὅτι ἔχει ἕνα δικό του τρόπο νά ἀφομοιώνει τή γνώση μέ δραστηριότητες πού περιλαμβάνουν ὅπωςδήποτε τήν κίνηση.

Μόνο μέ τή δράση μπορεί τό παιδί νά μάθει στήν ήλικία αὐτή. Πρέπει συνεχῶς νά κάνει κάτι γιά νά ἀναπτύξει τήν εϋπλαστη φύση του. Τώρα πού ξέρουμε πόσο μεγάλη εἶναι ἡ δεκτικότητα του ἀνάμεσα στά τρία καί τά ἕξι του χρόνια, δέν μπορεί πιά νά ὑπάρξει καμιά ἀμφιβολία στό θέμα αὐτό.

Τό δεύτερο στοιχεῖο σχετίζεται μέ τή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα. Μέ τό θέμα αὐτό, θά ἀσχοληθῶ σέ ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἐδῶ θά περιοριστῶ στήν πρώτη παρατήρηση, ὅτι τό παιδί ἀφομοιώνει τή γνώση καί τή μάθηση μέ τήν αὐθόρμητη δραστηριότητα.

Τά παιδιά νιώθουν ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τά πράγματα πού τούς ἔχουν ἤδη γίνει οἰκεῖα ἀπό τήν προηγούμενη περίοδο. Σ' αὐτά μποροῦν πτό εϋκολα νά πρόσηλώσουν τό πνεῦμα τους. Ἄς ποῦμε, ἡ ἔκρηξη τῆς γραφῆς στό παιδί συνδέεται στενά μέ τήν εἰδική του εὐαισθησία γιά τή γλῶσσα πού ἀποτέλεσε καθοριστικό στοιχεῖο τήν ἐποχή πού ἄρχισε νά μιλά. Στήν ήλικία τῶν πεντέμισι ἡ ἕξι χρόνων ἡ εὐαισθησία αὐτή παύει νά ὑπάρχει. Φαίνεται λοιπόν καθαρά ὅτι τό παιδί θά μάθει νά γράφει εϋκολα καί μέ ἐνθουσιασμό ὅσο ἀκόμη ὑπάρχει ἡ εὐαισθησία αὐτή. Τά μεγαλύτερα παιδιά ἔχουν χάσει τήν εἰδική εὐκαιρία πού τούς δίνει ἡ φύση νά μάθουν νά γράφουν χωρίς νά καταβάλλουν ἰδιαίτερη συνειδητή προσπάθεια καί θέληση νά συγκεντρωθοῦν.

Γνωρίζουμε ὡστόσο ἀπό τά πειράματά μας ὅτι τό εϋκολο αὐτό γράψιμο δέν ὀφείλεται μόνο στήν ἐκμετάλλευση τῆς εὐαίσθητης περιόδου. Ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπό ὀρισμένες προπαρασκευαστικές ἀσκήσεις πού κάνει τό παιδί σέ ἕνα ἀκόμη προγενέστερο στάδιο, τότε πού τό χέρι του ἀσχολεῖται μέ τό ὑλικό πού σχεδιάσαμε προσεκτικά γιά νά μπορέσει νά δώσει ὑπόσταση στίς δυνάμεις του γιά διάκριση καί διαφοροποίηση. Γιά τό λόγο αὐτόν διατυπώθηκε μία νέα ἀρχή μέσα στή μέθοδό μας, ἡ ἀρχή τῆς «ἔμμεσης προετοιμασίας».

Ἡ ἴδια ἡ φύση ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή αὐτή. Ἀκόμη καί στό ἔμβρυο κατασκευάζει ὄργανα πού θά ἀνταποκριθοῦν σέ μία μελλοντική ἀνάγκη τοῦ ἀτόμου καί μόνο ἀφοῦ ὑπάρξει ὁ μηχανισμός θά τόν καλέσει ἡ φύση σέ δράση.

Εἶναι ἐπόμενο ὅτι ἂν ἔχει τό παιδί τήν τάση νά ἐπεξεργαστεῖ

στή δεύτερη περίοδο τίς έσωτερικές έκείνες διαμορφώσεις πού απέκτησε στήν πρώτη, οί τελευταίες αυτές μπορούν νά μᾶς οδηγήσουν σέ έκείνες πού θά ακολουθήσουν. Στήν κατάκτηση τῆς όμιλίας, ἄς ποῦμε, εἶδαμε ὅτι τό παιδί στήν πρώτη περίοδο περνᾶ ἀπό μία σειρά φάσεων μέ τήν ἴδια συγκεκριμένη διάταξη ὅπως καί σέ ἕνα βιβλίο γραμματικῆς. Μέ τή σειρά, προφέρει ξεχωριστούς ἤχους, μετά συλλαβές, ὀνόματα, ἐπίθετα, ἐπιρρήματα, προθέσεις, συνδέσμους καί τά ὑπόλοιπα. Ξέρουμε λοιπόν ὅτι μπορούμε νά τό βοηθήσουμε στή δεύτερη περίοδο ἀκολουθώντας τήν ἴδια σειρά. Ναι, θά τοῦ διδάξουμε πρῶτα γραμματική! Καί πραγματικά, μᾶς φαίνεται παράλογο, μέ τό σημερινό τρόπο σκέψης, νά ἀρχίσουμε τήν πρώτη ἄμεση διδασκαλία τῆς γλώσσας ἀπό τή γραμματική καί ὅτι τό παιδί μπορεῖ νά ἀρχίσει νά τή μαθαίνει *πρίν* ἀρχίσει νά γράφει καί νά διαβάζει.

“ Ἄς σκεφθοῦμε ὅμως πió προσεκτικά. Ποιά εἶναι ἡ βάση τοῦ κατανοητοῦ λόγου; Εἶναι ἡ γραμματική. Κάθε φορά πού ἐμεῖς (ἢ καί τά παιδιά) μιλάμε, μιλάμε σύμφωνα μέ τή γραμματική. “ Ἄν, λοιπόν, δώσουμε στό παιδί κάποια βοήθεια στή γραμματική στήν ἡλικία τῶν τεσσάρων χρόνων, τότε πού τελειοποιεῖ τοῦς μηχανισμούς τῆς γλώσσας του καί πλουτίζει τό λεξιλόγιό του, τοῦ ἐξασφαλίζουμε συνθηκῆς εὐνοϊκές γιά τό ἔργο του. Διδάσκοντάς του γραμματική, τό βοηθᾶμε νά γίνει ἀπόλυτος κύριος τῆς προφορικῆς γλώσσας πού δέχεται καί ἀπορροφᾶ. Ἡ πείρα μᾶς ἔδειξε ὅτι τά μικρά παιδιά δείχνουν ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τή γραμματική καί ὅτι εἶναι ἡ σωστή ἐποχή γιά νά τή γνωρίσουν.

Στήν πρώτη περίοδο (ἀπό τή γέννηση μέχρι τά 3 χρόνια) ἡ κατάκτηση τῆς γραμματικῆς ἦταν μή συνειδητή. Τώρα μπορεῖ νά τελειοποιηθεῖ συνειδητά. Παρατηροῦμε κάτι ἀκόμη: τό παιδί στήν ἡλικία αὐτή μαθαίνει πολλές καινούριες λέξεις. Ἐχει μία εἰδική εὐαισθησία στίς λέξεις. Τραβοῦν τό ἐνδιαφέρον του καί αὐθόρμητα τίς συσσωρεύει σέ πολύ μεγάλο ἀριθμό.

Ἐγιναν πολλά πειράματα πού δείχνουν συμπερασματικά ὅτι στήν ἡλικία αὐτή τό λεξιλόγιο πλουτίζεται μέ τή μεγαλύτερη ταχύτητα. Εἶναι σάν νά πεινοῦσε τό παιδί γιά καινούριες λέξεις. Ἄν δέν ἔχει βοήθεια, θά τίς βρεῖ μέ δυσκολία καί στήν

τύχη. Προσπαθοῦμε λοιπόν νά τό διευκολύνουμε στό ἔργο του μαζεύοντας τίς λέξεις πού θά χρειαστεῖ καί παρουσιάζοντάς τις συστηματικά.

Τυχαῖα ἡ παρατήρηση αὐτή μᾶς ὁδήγησε σέ μιάν ἄλλη σειρά σκέψης πού υἰοθετήσαμε σέ μόνιμη βάση. Οἱ δασκάλες πού μέ βοήθησαν στά πρῶτα στάδια τῆς δουλειᾶς μου δέν εἶχαν ἀνώτερη μόρφωση. "Ἐγραφάν διάφορες λέξεις γιά νά τίς διαβάζουν τά παιδιά, κάθε λέξη σέ ἓνα διαφορετικό καρτελάκι. Σέ λίγες ὅμως μέρες ἤρθαν καί μοῦ εἶπαν ὅτι εἶχαν ἐξαντλήσει ὅλες τίς λέξεις σχετικά μέ τά ροῦχα, τά πράγματα τοῦ σπιτιοῦ, τά ὀνόματα τῶν δέντρων καί ὅλα τά ἄλλα. Τά παιδιά ὅμως ζητοῦσαν κι ἄλλα. "Ἐτσι, ἄρχισα νά διαλέγω λέξεις ἀπό τήν ἀνώτερη μάθηση. "Ἄς ποῦμε, τά ὀνόματα τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων πού χρησιμοποιοῦν τά παιδιά: πολύγωνα, τραπέζια, τρίγωνα διάφορων εἰδῶν κλπ. Τά παιδιά τά ἔμαθαν ὅλα! "Ἐπειτα γράψαμε τά ὀνόματα τῶν ἐπιστημονικῶν ὀργάνων: θερμόμετρο, βαρόμετρο κλπ. καί μετά περάσαμε στούς ὅρους τῆς βοτανολογίας: σέπαλα, στήμονες, ὕπερος κλπ. Τά ἔμαθαν καί αὐτά μέ ἐνθουσιασμό καί ζητοῦσαν κι ἄλλα. "Ὅταν ἔβγαιναν ἔξω γιά περίπατο, οἱ δασκάλες ἐνωθάν λίγο ἄσχημα ὅταν τούς μάθαιναν τά παιδιά ὅλα τά ὀνόματα γιά κάθε εἶδος αὐτοκινήτου, δείχνοντάς τους πόσα πράγματα δέν ἤξεραν αὐτές!

Στήν ἡλικία αὐτή ἡ δίψα τοῦ παιδιοῦ γιά λέξεις εἶναι ἀκόρεστη καί ἀνεξάντλητη ἡ ἰκανότητά του νά τίς μαθαίνει. Αὐτό ὅμως δέν ἀληθεύει καί γιά τήν ἐπόμενη περίοδο. Τότε γεννιοῦνται ἄλλες ἰκανότητες καί τό παιδί μαθαίνει καινούριες λέξεις μέ πολύ μεγαλύτερη δυσκολία. Εἶδαμε ὅτι τά παιδιά πού εἶχαν μάθει τίς λέξεις αὐτές στά πρῶτα τους χρόνια τίς συγκρατοῦσαν καί μποροῦσαν νά τίς χρησιμοποιοῦν ἐλεύθερα καί στή συνέχεια ὅταν πήγαιναν στό κανονικό σχολεῖο, ὅταν ἦταν ὀχτώ ἢ ἐννέα χρονῶν, καθώς καί στά ἐπόμενα χρόνια. Τά ἀποτελέσματα ὅμως ἦταν πολύ κατώτερα ὅταν στήν ἡλικία τῶν ὀχτώ ἢ ἐννέα χρονῶν τά παιδιά μάθαιναν τίς ἴδιες αὐτές λέξεις γιά πρώτη φορά. Πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι τά παιδιά μαθαίνουν καλύτερα τούς ἐπιστημονικούς ὅρους ἀνάμεσα στά τρία καί τά ἕξι τους χρόνια. "Ὅχι μηχανικά, βέβαια, ἀλλά σέ

συνάρτηση μέ τά αντικείμενα πού δηλώνουν, ἢ σέ περίπατους καί ἐκδρομές, γιά νά συμβαδίζει τό λεξιλόγιό τους μέ τίς ἐμπειρίες τους. " Ἄς ποῦμε, δείχνουμε καί ὀνομάζουμε ἐπάνω σέ ἓνα πραγματικό φύλλο ἢ λουλούδι τά μέρη πού τό ἀποτελοῦν ἢ δείχνουμε τίς γεωγραφικές ἐνότητες (ἀκρωτήριο, κόλπος, νησί κλπ.) πάνω στήν ὑδρόγειο σφαίρα. Εἶναι εὐκολο νά ἔχουμε τρισδιάστατες μακέτες ἢ εἰκόνες καί διαγράμματα πού μποροῦν νά δοῦν καί νά περιεργασθοῦν τά παιδιά. Τά παιδιά δέ συναντοῦν δυσκολίες στό στάδιο αὐτό, οἱ δασκάλες ὅμως συχνά δέν ξέρουν τίς λέξεις, τίς ξεχνοῦν καί μπερδεύονται.

Σέ ἓνα σχολεῖο κάποτε εἶδα μαθητές δεκατεσσάρων χρονῶν ἀπό τά κανονικά σχολεῖα πού δίσταζαν στίς ὀνομασίες στά μέρη τοῦ λουλουδιοῦ. " Ἐνα πιτσιρίκι τριῶν χρονῶν ἤρθε νά τά βοηθήσει. Εἶπε «ὑπερος» καί ξαναγύρισε τρέχοντας στή δουλειά του.

Κάποια ἄλλη φορά, ἀφοῦ ἐξηγήσαμε πῶς ταξινομοῦν τά βιβλία τίς ρίζες τῶν φυτῶν καί κρεμάσαμε στούς τοίχους τούς πίνακες πού τίς παρίσταναν, ἓνα ἀπό τά μικρά μπῆκε μέσα καί ρώτησε τί ἦταν αὐτές οἱ ζωγραφιές. Τοῦ εἶπαμε καί λίγο ἀργότερα εἶδαμε ὅτι τά μικρά εἶχαν ξεριζώσει πολλά φυτά ἀπό τόν κῆπο. Εἶχαν ἐνθουσιαστεῖ μέ τήν ἰδέα καί ἤθελαν νά δοῦν τί ρίζα ἔχουν ὅλα αὐτά τά φυτά! Θεωρήσαμε λοιπόν ἀπαραίτητο νά τούς δώσουμε μερικά μαθήματα ἐπιτόπου, αὐτό ὅμως ξεσήκωσε διαμαρτυρίες ἀπό τούς γονεῖς τους πού εἶπαν ὅτι τά παιδιά, ὅταν γύρισαν σπίτι, ξερίζωσαν ὅλα τά φυτά ἀπό τόν κῆπο. Μετά ἔπλεναν τή ρίζα γιά νά δοῦν τό σχῆμα τῆς.

Ἡ φαντασία

Περιορίζεται ὁ πνευματικός ὀρίζοντας τοῦ παιδιοῦ σ' αὐτά πού βλέπει; " Ὀχι. Τό πνεῦμα του φθάνει πέρα ἀπό τό συγκεκριμένο. " Ἐχει τή μεγαλύτερη δύναμη γιά φαντασία.

Ἡ δύναμη νά φανταστοῦμε, ἢ νά πλάσουμε πράγματα πού δέν ὑπάρχουν στήν πραγματικότητα βασίζεται σέ μία εἰδική ἀνώτερη πνευματική ἰκανότητα. " Ἄν τό ἀνθρώπινο πνεῦμα περιοριζόταν σ' αὐτά πού βλέπουμε μέ τά μάτια, ὁ κόσμος μας θά ἦταν σ' ἀλήθεια μονότονος. Δέ βλέπουμε μόνο μέ τά μάτια

μας καί ἡ γνώση μας δέ σχηματίζεται μόνο ἀπό ὅσα βλέπουμε. Μποροῦμε δηλαδή, στή γνώση μας γιά τόν κόσμο, ἔστω καί ἂν μέσα στό πεδίο τῆς ὄρασῆς μας δέν υπάρχουν λίμνες ἢ χιόνι, νά τά φανταστοῦμε μέ τά «μάτια τοῦ νοῦ». Αὐτό γίνεται μόνο ἐπειδή κατέχουμε ἕνα ὀρισμένο εἶδος πνευματικῆς δραστηριότητας.

Μέχρι ποιοῦ σημείου φθάνει ἡ φαντασία τῶν παιδιῶν; Γιά νά τό μάθοῦμε, ἀρχίσαμε νά πειραματιζόμαστε μέ παιδιά ἔξι χρόνων, ἀντί ὅμως νά ἀρχίσουμε μέ τίς μικρότερες γεωγραφικές μονάδες (ποταμός, κόλπος, νησί κλπ.) δοκιμάσαμε νά τοῦς παρουσιάσουμε ὀλόκληρο τόν κόσμο μέ μιᾶς: δηλαδή, τοῦς δείξαμε μιά ὑδρόγειο σφαῖρα μέ τή στεριά καί τίς θάλασσες, τόν «κόσμο».

Τό παιδί, βέβαια, δέν ἔχει στίς αἰσθήσεις του, μέσα ἀπό τό περιβάλλον του, εἰκόνα γιά τόν κόσμο. Ἡ ἰδέα, λοιπόν, πού σχηματίζει γι' αὐτόν γίνεται μόνο μέ μιάν ἄπιαστη δύναμη τοῦ νοῦ του, μία δύναμη φαντασίας. Δώσαμε στά παιδιά μιά μικρή ὑδρόγειο σφαῖρα πού παρίστανε τή θάλασσα σάν μιά λεῖα ἐπιφάνεια μέ χρῶμα βαθύ γαλάζιο καί τή στεριά σάν μιάν ἀδρή στήν ἀφή ἐπιφάνεια μέ μία λεπτή σκόνη πού λαμπύριζε.⁴¹ Ἡ σφαῖρα δέν εἶχε τά συνηθισμένα σύμβολα, ὀνόματα ἢ τόπους, καί ὅμως τά παιδιά ἀρχισαν ἀμέσως νά λένε:

«Ἐδῶ εἶναι στεριά».

«Ἐδῶ εἶναι θάλασσα».

«Κοίτα, νά ἡ Ἀμερική!»

«Νά ἡ Ἰνδία» κλπ.

Ἡ σφαῖρα τοῦς ἄρεσε τόσο πολύ πού ἔγινε τό πιό ἀγαπημένο ἀντικείμενο στό δωμάτιο. Τό μυαλό τοῦ παιδιοῦ ἀνάμεσα στά τρία καί τά ἔξι χρόνια μπορεῖ ὄχι μόνο νά δεῖ μέ τήν ἐξυπνάδα τίς ἀναλογίες ἀνάμεσα στά πράγματα, ἀλλά ἔχει τήν ἀκόμη ἀνώτερη δύναμη νά φαντάζεται διανοητικά καί ἐκεῖνα τά πράγματα πού δέν εἶναι ἄμεσα ὀρατά. Στή φαντασία ἔδωσαν πάντοτε μία προεξέχουσα θέση στήν ψυχολογία τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο οἱ ἄνθρωποι λένε στά παιδιά τους παραμύθια πού τά διασκεδάζουν πάρα πολύ, γιά νά ἀσκήσουν τό μεγάλο αὐτό δῶρο πού εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ φαντασία. Καί πάλι ὅμως, ὅταν ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι στό

παιδί ἀρέσει νά φαντάζεται, γιατί τοῦ δίνουμε μόνο παραμύθια καί παιχνίδια γιά νά ἀσκήσει ἐπάνω τους τό δῶρο αὐτό; Ἐάν τό παιδί μπορεῖ νά φανταστεῖ μιά νεραίδα καί μιά νεραϊδούπολη, δέ θά δυσκολευτεῖ νά φανταστεῖ ἕναν τόπο, τήν Ἀμερική ὡς ποῦμε. Ἐντί νά ἀκούει τό ὄνομα νά ἀναφέρεται ἀόριστα σέ συζητήσεις, πῶς εὐκόλα θά ξεκαθαρίσει τίς ιδέες του ἂν τή δει πάνω στήν ὑδρόγειο σφαῖρα. Συχνά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ φαντασία εἶναι μιά δύναμη γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας. Ὁ νοῦς δέν εἶναι παθητικό καί ἀδρανές σῶμα, ἀλλά μιά φλόγα πού καταβροχθίζει, δέν ἐπαναπαύεται ποτέ, εἶναι πάντα σέ δράση.

Μερικά ἐξάχρονα παιδιά στέκονταν κάποτε γύρω ἀπό μιά ὑδρόγειο σφαῖρα καί συζητοῦσαν, ὅταν ἕνα μικρό τριάμισι χρονῶν προχώρησε μπροστά καί εἶπε:

«Ἀφῆστε με νά δω. Αὐτός εἶναι ὁ κόσμος;»

«Ναί», εἶπαν τά ἄλλα, κάπως ἀπορημένα. Καί τό μικρό εἶπε:

«Τώρα, καταλαβαίνω. Ὁ θεῖος μου γύρισε τόν κόσμο τρεῖς φορές!» Ἦξερε καλά ὅτι ἡ σφαῖρα ἦταν ψεύτικη, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀπέραντος. Πρέπει νά τό εἶχε καταλάβει αὐτό ἀπό κουβέντες πού εἶχε ἀκούσει.

Κάποιο ἄλλο ἀπό τά παιδιά μας, ἕνα ἀγόρι τεσσεράμισι χρονῶν, ζήτησε καί αὐτό νά δει τή σφαῖρα. Τήν κοίταξε προσεκτικά, ἀκούγοντας κάτι ἄλλα παιδιά πού μιλοῦσαν γιά τήν Ἀμερική χωρίς νά προσέξουν τήν παρουσία του, καί ξαφνικά μπῆκε στή συζήτηση:

«Καί ποῦ εἶναι ἡ Νέα Ἰόρκη;» Τά ἄλλα παιδιά ξαφνιάστηκαν μέ τήν ἐρώτησή του, ἀλλά τοῦ ἔδειξαν. Μετά ρώτησε: «Καί ποῦ εἶναι ἡ Ὀλλανδία;» Αὐτό τοῦς φάνηκε ἀκόμη πῶς παράξενο, ἀλλά ὅταν τοῦ ἔδειξαν, εἶπε:

«Ἄ, αὐτό λοιπόν εἶναι ἡ θάλασσα!» Στά λόγια αὐτά ἄρχισαν ὅλα νά τό ρωτοῦν μέ περιέργεια καί τοῦς εἶπε αὐτή τήν ἱστορία:

«Ὁ πατέρας μου πηγαίνει στήν Ἀμερική δύο φορές τό χρόνο καί μένει στή Νέα Ἰόρκη. Ὄταν φεύγει, ἡ μαμά λέει: «Ὁ μπαμπάς ταξιδεύει στή θάλασσα». Τό λέει αὐτό γιά πολλές μέρες. Μετά λέει: «Ὁ μπαμπάς ἔφθασε στή Νέα Ἰόρκη». Καί μετά ἀπό λίγες μέρες, λέει: «Ὁ μπαμπάς εἶναι πάλι στή θάλασσα». Μετά, μιά μέρα, λέει: «Τώρα εἶναι στήν Ὀλλανδία»

καί θά πᾶμε νά τόν συναντήσουμε στό "Αμστερνταμ».

Τό παιδί εἶχε ἀκούσει τόσο πολλά γιά τήν Ἀμερική ὥστε ὅταν ἄκουσε νά τήν ἀναφέρουν τά παιδιά πού κοίταζαν τή σφαῖρα, ἐνδιαφέρθηκε ἀμέσως νά δεῖ καί, μέ τήν ἔκφρασή του, ἔμοιαζε νά λέει: «Βρῆκα τήν Ἀμερική!»

Τί μεγάλη παρηγοριά πρέπει νά ἔνωσε ὅταν μπόρεσε νά δεῖ τί σήμαιναν τά ὀνόματα πού ἄκουγε, ἀφοῦ γύρεψε μάτια νά βρεῖ τήν ἀπάντηση στόν κόσμο τῆς σκέψης καί, πιό πρῖν, στόν ὑλικό κόσμο. Μέχρι τότε εἶχε καταφέρει μόνο νά φανταστεῖ λάθος τίς λέξεις πού ἄκουγε, ὅπως ἀναγκάζεται συνήθως νά κάνει τό παιδί.

Μέχρι τώρα πίστευαν ὅτι οἱ βασικές ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ στήν ἡλικία αὐτή εἶναι νά παίξει μέ τουβλάκια καί νά ἀσκεῖ τή φαντασία του μέ παραμύθια. Ὑποτίθεται ὅτι τό παιχνίδι μέ τά τουβλάκια βάζει σέ ἄμεση σχέση τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ καί τό περιβάλλον του καί ἔτσι τό γνωρίζει καί τό κατακτᾷ συντελώντας στήν πνευματική του ἀνάπτυξη. Ἡ δεύτερη ἀσχολία, τά παραμύθια, ἦταν ἡ ἀπόδειξη τοῦ πλοῦτου τῆς φαντασίας πού μεταφέρει τό παιδί στά παιχνίδια του. Ἄν ὅμως ἔχει στά χέρια του κάτι πραγματικό γιά νά ἐξασκήσει ἐπάνω του τήν ἰσχυρή αὐτή δύναμη, αὐτό θά τό βοηθήσει πολύ, γιατί τότε θά ἔρθει καί τό πνεῦμα του σέ ἐπαφή μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο.

Τά παιδιά στήν ἡλικία αὐτή μᾶς ζητοῦν ὅλη τήν ὥρα νά τοὺς ἐξηγοῦμε τά πράγματα. Ὅλοι ξέρομε πόσο περίεργο εἶναι τό μικρό παιδί καί τό νιώθουμε νά μᾶς βομβαρδίζει μέ ἐρωτήσεις. Ἄν ὅμως δέ θεωρήσουμε ἐνόχληση τίς ἐρωτήσεις αὐτές, ἀλλά καταλάβουμε ὅτι ἐκφράζουν τήν περιέργεια τοῦ πνεύματος πού γυρεύει νά μάθει, θά τίς βροῦμε πολύ διαφωτιστικές. Τό παιδί στήν ἡλικία αὐτή δέν μπορεῖ νά παρακολουθήσει μεγάλες ἐξηγήσεις καί συχνά εἶναι ὑπερβολικές οἱ προσπάθειές μας νά ἐξαντλήσουμε τό θέμα.

Ἐνα ἀγοράκι ρώτησε κάποτε τόν πατέρα του γιατί τά φύλλα εἶναι πράσινα. Ὁ πατέρας του θεώρησε τήν ἐρώτηση σημάδι ἐξαιρετικῆς ἐξυπνάδας καί τοῦ ἔκανε μία μεγάλη διάλεξη γιά τή χλωροφύλλη καί γιά τό πῶς χρησιμοποιοῦν τά φυτά τίς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Ἀργότερα ὅμως ἄκουσε τό παιδί νά μονολογεῖ σιγά: «Ἦθελα μόνο νά μάθω γιατί τά φύλλα εἶναι πράσινα.

“Οχι όλες αυτές τής ιστορίες για τή χλωροφύλλη καί τόν ήλιο!»

Τό παιχνίδι, ή φαντασία καί οί έρωτήσεις χαρακτηρίζουν τήν ήλικία αυτή, όλοι τό ξέρουμε αυτό. Συχνά όμως παρερμηνεύουμε τά φαινόμενα. Καμιά φορά οί έρωτήσεις είναι δύσκολες.

«Μαμά», λέει τό παιδί, «από πού ήρθα;» Τό έχει προβληματίσει τό θέμα αυτό. Μιά έξυπνη μητέρα πού περίμενε τήν έρώτηση αυτή από μέρα σέ μέρα είχε αποφασίσει νά πεί στό παιδί τήν αλήθεια: “Έτσι, μόλις τή ρώτησε τό μικρό, σέ ήλικία τεσσάρων χρονών, απάντησε «Παιδάκι μου, εγώ σέ έκανα».

Η απάντηση ήταν σύντομη καί γρήγορη καί ίκανοποίησε άμέσως τό παιδί. Μετά από ένα χρόνο περίπου, ή μητέρα του είπε: «Νά, τώρα κάνω ένα άλλο παιδάκι» καί όταν πήγε στήν κλινική του είπε ότι, γυρίζοντας, θά έφερνε μαζί της καί τό μωρό.

Όταν γύρισε ή μητέρα στό σπίτι, του έδειξε τό μωρό καί του είπε: «Νά ό αδελφούλης σου. Τόν έκανα κι αυτόν όπως έκανα κι έσένα».

Τώρα όμως τό παιδί ήταν σχεδόν έξι χρονών καί διαμαρτυρήθηκε έντονα. «Γιατί δέ μου λές πώς έρχόμαστε στ' αλήθεια στόν κόσμο; Τώρα είμαι μέγανός καί μπορώ νά μάθω. Γιατί δέ μου λές τήν αλήθεια; Από τότε πού μου είπες ότι κάνεις ένα άλλο παιδί σέ κοίταζα προσεκτικά, αλλά δέν έκανες τίποτα!»

Ακόμη καί ή αλήθεια δέν είναι τόσο εύκολη όσο φαίνεται. Οί γονείς καί οί δασκαλοι πρέπει νά έχουν μία ειδική γνώση για νά ξέρουν πώς νά ίκανοποιήσουν τή φαντασία του παιδιού.

Οί δάσκαλοι χρειάζονται εξάσκηση καί εκπαίδευση, γιατί τά προβλήματα αυτά δέν μποροῦν νά λυθοῦν μόνο μέ τή λογική. Πρέπει νά ξέρουμε πώς αναπτύσσεται τό παιδί καί απορρίπτει όλες τής προκατασκευασμένες ιδέες. Χρειάζεται μεγάλη λεπτότητα καί διακριτικότητα για νά ακολουθήσει κανείς τό πνεῦμα του παιδιού από τά τρία μέχρι τά έξι του χρόνια, άρετές πού σπάνια διαθέτουν οί μεγάλοι. Εύτυχως, τό παιδί μαθαίνει περισσότερο από τό περιβάλλον του παρά από μās, χρειαζόμαστε ώστόσο όλοι γνώσεις ψυχολογίας για νά τό βοηθήσουμε όσο περισσότερο μπορούμε.

Πνευματική ανάπτυξη,

Ο τρόπος πού ενεργεί τό παιδί υπήρξε γιά μᾶς μία ανεξάντλητη πηγή ἀποκαλύψεων.

Μᾶς ἔδειξε πόσο μεγάλη προκατάληψη μᾶς τύφλωνε μέχρι τώρα στό θέμα τῆς ἀληθινῆς ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καί ἐπίσης, ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά τό καθοδηγήσουμε μέ ἀρχές προκαθορισμένες, γιατί εἶναι γιά μᾶς μία ἄγνωστη ποσότητα. Μόνο τό ἴδιο τό παιδί μπορεῖ νά μᾶς διδάξει νά τό γνωρίσουμε, μέ τή συμπεριφορά του.

Σέ χιλιάδες περιπτώσεων εἶδαμε ὅτι τό παιδί ὄχι μόνο χρειάζεται κάτι ἐνδιαφέρον νά κάνει ἀλλά καί ὅτι τοῦ ἀρέσει νά τοῦ δείχνουν πῶς ἀκριβῶς νά τό κάνει. Οἱ σωστές ὁδηγίες τοῦ κάνουν μεγάλη ἐντύπωση καί τό κάνουν νά συνεχίζει αὐτό πού ἄρχισε. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι ὑπάρχει ἓνας σκοπός μή συνειδητός πού κάνει τό παιδί νά δουλεύει μέ τά χέρια. Εἶναι σάν ἓνα ἔνστικτο νά συντονίζει τίς κινήσεις του μέ ἀπόλυτο ἔλεγχο.

Παρατηρήσαμε ἀκόμη κάτι πολύ σημαντικό, ὅτι ὅταν ἐνθουσιαστεί τό παιδί καί ἀπορροφηθεῖ σέ κάποια συγκεκριμένη δουλειά, ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια σειρά κινήσεων πολλές φορές συνέχεια. Κάνει τεράστια ἐντύπωση στόν ἐπισκέπτη νά κοιτάζει κάποιο ἀπό τά παιδιά μας τήν ὥρα πού κάνει μιάν ἀπό τίς λεγόμενες «ἀσκήσεις πρακτικῆς ζωῆς»: τελείως ἀπορροφημένο, ἄς ποῦμε, νά γυαλίζει ἓνα μπρούντζινο βάζο, ἀκολουθώντας προσεκτικά τίς ὁδηγίες μέχρι νά τό κάνει νά λάμπει. Τότε, χωρίς διακοπή, νά ξαναρχίζει καί νά ἐπαναλαμβάνει κάθε λεπτομέρεια μέχρι νά γυαλίσει τό δοχεῖο πού λαμποκοπᾷ πιά, πολλές φορές ἀπό τήν ἀρχή! Αὐτό ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἐξωτερικός στόχος ἦταν μόνο ἓνα κίνητρο. Πραγματικός σκοπός ἦταν νά ἱκανοποιήσει μιάν ἀνάγκη μή συνειδητή. Γι' αὐτό ἡ ἀπασχόληση αὐτή διαπλάθει τό παιδί, καθῶς ἡ ἐπανάληψη καταστρώνει στό νευρικό του σύστημα ἓνα ἐντελῶς καινούριο σύστημα ἐλέγχων, μέ ἄλλα λόγια, θέτει καινούριες διασυνδέσεις καί νέες μορφές συντονισμοῦ ἀνάμεσα στούς μῦς του, σέ τύπους πού δέ δίνει ἡ φύση ἀλλά πρέπει νά ἀποκτήσει μέ ἐξωτερικές δυνάμεις. Κάτι ἀνάλογο εἶναι καί ἡ ἐπίδοση τῶν

ἐνηλίκων στά σπόρ, σέ ὅλα τά ἀθλήματα πού ἐπαναλαμβάνου-
με μέ ἐνθουσιασμό. Στό τένις, τό ποδόσφαιρο καί τά παρόμοια,
μοναδικός σκοπός δέν είναι νά μετακινηθεῖ μέ ἀκρίβεια ἢ
μπάλα, ἀλλά δίνουν τήν εὐκαιρία σέ ὅσους ἀθλοῦνται νά
ἀποκτήσουν μία νέα ἐπιδεξιότητα — κάτι πού ἔλειπε πρὶν — καί
νά νιώσουν ἔτσι ὅτι αὐξάνουν τίς ἰκανότητές τους. Αὐτό
ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ πραγματική ἀπόλαυση ἀπό τό παιχνίδι.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ ὅλες αὐτές τίς δραστηριότητες, μπορεῖ
νά θεωρηθεῖ ὅτι τό παιδί παίζει. Τό εἶδος ὅμως αὐτό τοῦ
παιχνιδιοῦ εἶναι γεμάτο προσπάθεια καί μέσα ἀπό αὐτό ἀποκτᾷ
τίς νέες δυνάμεις πού θά χρειαστεῖ γιά τό μέλλον του.

Ἐχει ξυπνήσει μέσα του τό ἐνστικτο νά προσαρμόζεται στίς
ἀνάγκες τῆς κάθε μέρας, παίρνοντας τή μορφή μιᾶς ἐντονης
ἐσωτερικῆς προσπάθειας, σάν κάποιος νά τοῦ εἶχε πεῖ: «Ὁχι
ὅπως ὅπως, ἀλλά ἔτσι καί ἔτσι πρέπει νά δουλεύεις, γιατί
αὐτές οἱ κινήσεις, καί ὄχι ἄλλες, θά σοῦ ζητηθοῦν». Ἡ
προσπάθεια ἀκριβῶς αὕτη ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό τῆς παιδι-
κῆς ἡλικίας καί γι' αὐτό λέω ὅτι ἡ μίμηση στά παιδιά εἶναι ἓνα
εἶδος ἔμπνευσης πού τά ὀδηγεῖ σέ δημιουργικό ἔργο, ἔργο πού
συντελεῖ στή δημιουργία τοῦ ἑαυτοῦ.

Βλέπουμε, λοιπόν, ἐδῶ μιάν ἀληθινή δημιουργική δύναμη
στή διαμόρφωση τῶν δυνάμεων τοῦ παιδιοῦ. Ὅσα βλέπει τό
παιδί νά κάνουν οἱ ἄλλοι γύρω του γίνονται κίνητρα γιά δράση.
Ἐνεργεῖ μετά μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά τίς ἀποτυπώσει μέσα
του. Τί, ὅμως, ἀκριβῶς ἀποτυπώνεται; Στήν ἐκμάθηση τῆς
γλώσσας, ἄς ποῦμε, πρῶτα ἀπλώνεται στόν ἀργαλειό τό
στημόνι τῆς ὕφανσης — ὄχι τό πανί πού θά ὕφανθεῖ, ἀλλά ἡ
βάση πού θά τό δεχθεῖ. Τό στημόνι ἀντιστοιχεῖ μέ τούς ἤχους
τῶν λέξεων, μέ τό ρυθμό τους καί τίς φωνητικές συχνότητες,
καί τήν τάξη τῆς διάταξής τους σέ γραμματική μορφή. Ἐτσι μέ
τίς ἀσκήσεις αὐτές στήν πρακτική ζωὴ τό στημόνι τῆς γενικῆς
συμπεριφορᾶς καταστρώνεται γιά μιᾶ συγκεκριμένη φυλή ἢ
λαό. Στήν περίοδο ἀπό τά τρία μέχρι τά ἕξι χρόνια, τό ἴδιο τό
ὕφασμα ὕφαινεταί καί τελειοποιεῖται. Γι' αὐτό, καί ἡ περίοδος
μέχρι τά ἕξι χρόνια εἶναι ἀποφασιστική. Οἱ ἰκανότητες πού θά
ἀποκτήσει τότε τό παιδί θά διατηρηθοῦν μέσα του γιά ὅλη του
τή ζωή. Ὁ τρόπος πού κινεῖται καί ἐνεργεῖ ἀποτυπώνονται σέ

σταθερά και μόνιμα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του και προσδιορίζουν τό κοινωνικό στρώμα πού ανήκει. Αυτές ακριβώς οι διαφορές χωρίζουν τις τάξεις, μέ τόν ίδιο σχεδόν τρόπο πού οι διαφορές στη γλώσσα χωρίζουν τά έθνη. Αυτή είναι ή αιτία πού κάποιος μέ χαμηλή καταγωγή είναι ανίκανος νά αποτινάξει τό στίγμα της καταγωγής του, έστω και αν μια αλλαγή στις συνθήκες της ζωής του τόν κάνει νά ανέβει σε ψηλότερα στρώματα. Τό ίδιο και αν ένας αριστοκράτης θελήσει νά μεταμφιεστεί σε εργάτη, κάτι στον τρόπο του και στις συνήθειές του σίγουρα θά τόν προδώσει.

"Όσο για τή γλώσσα, στην ηλικία αυτή σταθεροποιούνται οι διάλεκτοι. Ακόμη και ένας καθηγητής πανεπιστημίου, πού συνηθίζει νά χρησιμοποιεί ένα εξειδικευμένο λεξιλόγιο, θά δείξει όπωσδήποτε από τήν προφορά του από ποιά έπαρχία κατάγεται.

Καμιά ανώτερη παιδεία δέν μπορεί νά ανατρέψει αυτά πού διαμορφώθηκαν στα πρώτα παιδικά χρόνια. Βλέπουμε έτσι πόσο σημαντική είναι ή κοινωνική εκπαίδευση στην ηλικία αυτή. "Όσο διαρκεί, υπάρχει ακόμη ή ευκαιρία νά διορθωθούν όποιες αποκλίσεις της προσωπικότητας έχουν προκληθεί από εμπόδια πού συνάντησε τό παιδί στα τρία πρώτα χρόνια, γιατί τότε πιά τελειοποιεί ή φύση τό έργο της. Ταυτόχρονα, αν ή εκπαίδευση γίνει σε επιστημονική γραμμή, μπορούμε νά εξαλείψουμε σχεδόν τις διαφορές πού χωρίζουν τους ανθρώπους ή διαχωρίζουν τις φυλές και τις χώρες, κάτι πού θά όδηγοῦσε σε μεγαλύτερη άρμονία στη ζωή πάνω στη γη. Μέ άλλα λόγια, ό πολιτισμός μπορεί νά επιφέρει αλλαγές στον ίδιο τόν άνθρωπο, τό ίδιο όπως εκείνος επιφέρει αλλαγές στο περιβάλλον πού του πρόσφερε ή φύση. Μέ τόν τρόπο αυτό ή ανθρώπινη φυλή αποκτά μαγικές δυνάμεις.

Η παιδεία των αισθήσεων και ό μαθηματικός νοῦς

Τό τμήμα της προσωπικότητας του παιδιού πού έχει άμεση σχέση μέ τήν πορεία της ανάπτυξής του εμφανίζεται σε όλες του τις δραστηριότητες και επενεργεί τό ίδιο καθαρά στις ασκήσεις πού κάνει μέ τά αισθητήρια όργανα.

Πώς θά πρέπει νά δεχτοῦμε τήν παιδεία τῶν αισθήσεων;

Οἱ αισθήσεις εἶναι σημεῖα ἐπαφῆς μέ τό περιβάλλον καί ὁ νοῦς μπορεῖ νά ἀποκτήσει ἰδιαίτερες ἐπιδόσεις, ἀπό αὐτά πού δέχεται ἀπό τίς αισθήσεις, τό ἴδιο ὅπως καί ἕνας πιανίστας μπορεῖ νά μάθει νά παίζει τίς πιό ὁμορφες μελωδίες πάντα στό ἴδιο πιάνο. Οἱ ἐργάτες τῶν μεταξουργείων, π.χ., μποροῦν νά ἀποκτήσουν τελικά μία τέτοια λεπτότητα στήν ἀφή ὥστε νά μποροῦν νά ξεχωρίσουν ἄν ἕνα ὕφασμα εἶναι ὑφασμένο μέ μονή ἢ διπλή κλωστή. Ἕνας ἄγριος φύλαρχος μπορεῖ νά ἀκούσει τό ἀνεπαίσθητο θρόισμα τοῦ φιδιοῦ μέ τήν ἐξασκημένη ἀκοή του.

Οἱ δραστηριότητες αὐτές παρουσιάζονται στήν καθημερινή μας ζωή, ποικίλλουν ὅμως ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο. Ἡ ἐκπαίδευση τῶν αισθήσεων ὅμως ἐπιτυγχάνεται μόνο σάν μέρος μιᾶς καθολικῆς δραστηριότητος στήν ὁποία παίρνουν μέρος τόσο ἡ ἐξυπνάδα ὅσο καί ἡ κίνηση.

Οἱ διαφορές στά διάφορα ἄτομα ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἐσωτερικές τάσεις πού προκαλοῦν τό ἐνδιαφέρον, κάτι πού κάθε ἄνθρωπος κατέχει σέ διαφορετικό βαθμό. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχουμε ὅλοι ἐμφυτες προτιμήσεις καί σ' αὐτές βασίζεται ἡ ἀνάπτυξή μας, διαμορφώνοντας ἕναν τύπο ἀποκλειστικά δικό μας.

Τό παιδί πού ἐργάζεται μέ τό ὑλικό μας γιά τήν ἄσκηση τῶν αισθήσεων ὄχι μόνο ἀποκτᾷ μεγαλύτερη ἐπιδεξιότητα μέ τά χέρια του, ἀλλά ἀποκτᾷ καί ψηλότερο βαθμό ἀντίληψης γιά τά ἐρεθίσματα πού λαβαίνει ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο. Κατά κάποιο τρόπο εἶναι ἕνας ἐμπλουτισμός τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πού ἔγινε γιά χάρη του, γιά νά μπορέσει νά ἐκτιμήσει λεπτές διαφορές πού θά ἦταν ἀνύπαρκτες γιά κάποιον μέ μικρότερη δεκτικότητα.

Τό ὑλικό μας γιά τήν ἄσκηση τῶν αισθήσεων εἶναι ἕνα εἶδος ὁδηγοῦ γιά τήν παρατήρηση, γιατί ταξινομεῖ τίς ἐντυπώσεις πού λαβαίνει κάθε αἴσθησις: τά χρώματα, τίς νότες, τούς ἤχους, τά σχήματα καί τά μεγέθη, τίς αισθήσεις τῆς ἀφῆς, τίς μυρωδιές καί τίς γεύσεις. Εἶναι ἀναμφισβήτητα μία μορφή παιδείας, γιατί ὁδηγεῖ τό παιδί νά προσέξει τόσο τόν ἑαυτό του ὅσο καί τό περιβάλλον του. Ὅπως καί ἡ ὁμιλία καί ἡ γραφή,

είναι μία μορφή του πολιτισμού που τελειοποιεί την προσωπικότητα και πλουτίζει τις φυσικές της δυνάμεις.

Οι αισθήσεις εξερευνούν τον κόσμο και ανοίγουν το δρόμο στη γνώση. Το υλικό μας για την εκπαίδευση των αισθήσεων προσφέρει στο παιδί ένα κλειδί για τις εξερευνησεις του στον κόσμο, ρίχνει ένα φως που κάνει ορατά περισσότερα πράγματα με μεγαλύτερη λεπτομέρεια από όσα μπορούσε να δει στα σκοτεινά, δηλαδή χωρίς παιδεία.

Ταυτόχρονα, καθετί που έχει σχέση με τις ανώτερες δυνάμεις του παιδιού γίνεται έρεθισμα, βάζει σε κίνηση τις δημιουργικές του δυνάμεις και επεκτείνει τα ενδιαφέροντα του ανήσυχου αυτού πνεύματος.

Στά συνηθισμένα σχολεία σήμερα, οι δάσκαλοι συχνά κάνουν τα λεγόμενα «μαθήματα πραγματογνωσίας»: το παιδί πρέπει να απαριθμήσει τις διάφορες ιδιότητες κάποιου πράγματος: π.χ., τό χρώμα του, τό σχήμα του, τήν ύφή του κλπ. Ο αριθμός των διαφορετικών αντικειμένων που υπάρχουν στον κόσμο είναι άπειρος, ενώ οι ιδιότητές τους είναι περιορισμένες. Οι ιδιότητες λοιπόν αυτές είναι σαν τά γράμματα του αλφάβητου που μπορούν να σχηματίσουν έναν άπεριόριστο αριθμό λέξεων.

“Αν δώσουμε στα παιδιά αντικείμενα με τις ιδιότητες αυτές, είναι σαν να τους δίνουμε ένα αλφάβητο για τις ανακαλύψεις τους, ένα κλειδί για τις πόρτες της γνώσης. “Αν παρατηρήσει κανείς όχι μόνο τις ιδιότητες πραγμάτων ταξινομημένων με κανονικό τρόπο αλλά και τις διαβαθμίσεις μεταξύ τους, θά μπορούσε να αφομοιώσει όλα τά στοιχεία από τό περιβάλλον του και τόν κόσμο της φύσης.

Τό «αλφάβητο» του εξωτερικού κόσμου έχει μιάν ανυπολόγιστη αξία. Πραγματικά, ή παιδεία, όπως είπαμε πιο πάνω, δέν είναι μόνο μία συσσώρευση γνώσεων, αλλά και μία επέκταση της προσωπικότητας. Νά διδάξουμε ένα παιδί με εκπαιδευμένες τις αισθήσεις του είναι έντελως διαφορετικό από τό να διδάξουμε ένα παιδί που δέν είχε τή βοήθεια αυτήν. Υποδέχεται με ενδιαφέρον κάθε αντικείμενο που του παρουσιάζεται, κάθε ιδέα που του δίνεται, κάθε πρόσκληση για παρατήρηση, γιατί είναι ήδη ευαισθητοποιημένο στις μικρές εκείνες διαφορές

πού υπάρχουν ανάμεσα στά σχήματα τῶν φύλλων, τά χρώματα στά λουλούδια ἢ τό σῶμα στά ἔντομα. "Όλα ἔξαρτῶνται ἀπό τήν ἰκανότητά του νά δεῖ καί νά κινηθεῖ τό ἐνδιαφέρον του. Εἶναι πολύ πῖό σημαντικό νά ἔχει ἕνα ἔτοιμο πνεῦμα παρά ἕναν καλό δάσκαλο.

Φυσικά, τό ὑλικό πού ἐπινοήσαμε ἔχει — ὅπως εἶπα — μία ταξινόμηση στίς ἰδιότητες τῶν πραγμάτων καί βοηθᾷ τό παιδί ἀποτελεσματικά νά βάλει τάξη στό πνεῦμα του.

Ἐπίσης, ὁ διαχωρισμός ανάμεσα στά πράγματα καί τίς ἰδιότητές τους εἶναι αὐτονόητος. Ὁ καθένας βλέπει τίς διαφορές στά χρώματα, στίς νότες, στά σχήματα κλπ. χωρίς καμιά ἰδιαίτερη ἐκπαίδευση. Ἐνυπάρχει στήν ἴδια τή μορφή τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἀπό τή φύση του, ὁ νοῦς ὄχι μόνο ἔχει τή δύναμη νά φαντάζεται: (δηλαδή νά σκέφτεται πράγματα πού δέν εἶναι ὁρατά ἐκείνη τή στιγμή) ἀλλά μπορεῖ ἀκόμη καί νά συναρμολογήσει ἢ νά ἀνακατατάξει τό πνευματικό του περιεχόμενο, νά σχηματίσει — ἄς ποῦμε — ἕνα «ἀλφάβητο ἰδιοτήτων» ἀπό ὅλα τά ἀναρίθμητα πράγματα πού συναντᾷ στόν ἐξωτερικό κόσμο. Τό ἐπιτυγχάνει μέ τήν ἔμφυτη δυνατότητα τῆς ἀφηρημένης σκέψης. Αὐτήν τή δύναμη χρησιμοποίησαν οἱ ἐφευρέτες τοῦ ἀλφάβητου: ξεχώρισαν καί ἀπομόνωσαν ἠχητικά τούς λίγους ἤχους πού σχηματίζουν ὅλες τίς λέξεις. Τό ἀλφάβητο εἶναι δηλαδή ἕνα ἀφηρημένο σύστημα. Προφορικοί ἤχοι μέ πραγματική ὑπόσταση εἶναι μόνο οἱ λέξεις. Ἐάν ἔλειπε ἀπό τόν ἀνθρώπο ἡ φαντασία καί ἡ ἰκανότητα τῆς ἀφαίρεσης, θά ἔλειπε καί ἡ εὐφυΐα. Ἐάν θά ἔμοιαζε μέ τά ἀνώτερα ζῶα, θά εἶχε, δηλαδή, μία εὐφυΐα ἄκαμπτη καί περιορισμένη σέ κάποια ἰδιαίτερη μορφή συμπεριφορᾶς, χωρίς δυνατότητα ἐπέκτασης.

Οἱ ἀφηρημένες ἰδέες, ὅμως, εἶναι πάντα περιορισμένες σέ ἀριθμό, ἐνῶ τά πραγματικά πράγματα πού συναντᾷμε εἶναι ἄπειρα. Τήν ἀξία τῶν περιορισμένων αὐτῶν ἀφαιρέσεων ἐπαυξάνει ἡ ἀκρίβειά τους. Στόν κόσμο τοῦ πνεύματος εἶναι ἐξίσου σημαντικές ὅπως καί ἕνα εἰδικό ὄργανο, ἕνα ἐργαλεῖο σκέψης πού μᾶς προσδιορίζει στό χῶρο, τό ἴδιο ὅπως καί τό ρολοῖ μᾶς προσδιορίζει στό χρόνο.

Οἱ δύο αὐτές δυνάμεις τοῦ νοῦ (ἡ φαντασία καί ἡ ἀφαίρεση) πού ξεπερνοῦν τήν ἀπλή ἀντίληψη τῶν πραγμάτων

πού υπάρχουν μπροστά μας, παίζουν αμοιβαίο ρόλο στην κατασκευή του περιεχόμενου του νοῦ. Καί οι δύο είναι απαραίτητες για τό χτίσιμο τῆς γλώσσας. Ἐνα ἀκριβές καί συγκεκριμένο ἀλφάβητο, ἀπό τό ἕνα μέρος, καί οἱ γραμματικοί κανόνες, ἀπό τό ἄλλο, μᾶς ἐπιτρέπουν μίαν ἀπεριόριστη συσσώρευση τοῦ πλούτου τῶν λέξεων. Γιατί οἱ λέξεις, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν καί νά πλουτίσουν τή γλώσσα, πρέπει νά εἶναι ἰκανές νά πάρουν τή θέση τους στό ὑπόβαθρο τῶν ἤχων καί τῆς γραμματικῆς δομῆς. Ἀκριβῶς ὅ,τι συμβαίνει στήν κατασκευή τῆς γλώσσας γίνεται καί στή διάπλαση τοῦ νοῦ.

Λέμε συχνά: «Ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἔχει ἀόριστη προσωπικότητα καί ἀσαφές πνεῦμα. Εἶναι ἔξυπνος, ἀλλά ἀόριστος» ἐννοοῦμε δηλαδή ὅτι ὁ νοῦς του εἶναι γεμάτος ιδέες, τοῦ λείπει ὅμως ἡ διαύγεια πού δίνει ἡ τάξη. Γιά κάποιον ἄλλο λέμε: «Ἐχει ἕνα μυαλό σάν χάρτη. Ἡ κρίση του εἶναι σωστή».

Στή δουλειά μας, λοιπόν, δώσαμε ἕνα ὄνομα στό μέρος αὐτό τοῦ νοῦ πού προσδιορίζεται καί διαμορφώνεται μέ ἀκρίβεια. Τό ὄνομάσαμε «μαθηματικό νοῦ». Πῆρα τόν ὄρο ἀπό τόν Πασκάλ, τό Γάλλο φιλόσοφο, φυσικό καί μαθηματικό, πού εἶπε ὅτι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μαθηματικός ἀπό τή φύση του καί ὅτι ἡ γνώση καί ἡ πρόοδος ἔρχονται ἀπό τήν ἀκριβή παρατήρηση.

Τό ἴδιο ὅπως τή μορφή τῆς γλώσσας δίνουν οἱ ἀλφαβητικοί της ἤχοι καί οἱ κανόνες ταξινόμησης τῶν λέξεών της, ἔτσι καί ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, τό στημόνι πάνω στό ὁποῖο ὑφαίνονται ὅλα τά πλούτη τῆς ἀντίληψης καί τῆς φαντασίας, εἶναι βασικά ἕνα θέμα ταξινόμησης. Ἄν μελετήσουμε τά ἔργα ὅλων ὅσων ἄφησαν τά σημάδια τους στή γῆ μέ ἀνακαλύψεις καί ἐφευρέσεις χρήσιμες γιά τήν ἀνθρωπότητα, βλέπουμε ὅτι ξεκινοῦσαν πάντα ἀπό κάτι τακτοποιημένο καί ἀκριβές στό νοῦ τους καί ἔτσι δημιουργοῦσαν κάτι νέο.⁴² Ἀκόμη καί στόν κόσμο τῆς φαντασίας πού εἶναι ἡ μουσική, ὑπάρχει μία θεμελιώδης τάξη τόσο ἀκριβῆς καί προσδιορισμένη ὥστε ὀνομάζεται «μέτρο» καί μπορεῖ νά μετρηθεῖ.

Στήν ἐκπαίδευση λοιπόν εἶναι φανερό ὅτι πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ τίς δύο αὐτές δυνάμεις τοῦ νοῦ. Συνήθως ἡ μία ἀπό αὐτές ὑπερισχύει σέ κάθε ἀνθρώπινη προσωπικότητα, πρέπει

ώσφόσο νά συνυπάρχουν καί οί δύο καί νά συνεργάζονται μέ αρμονικό τρόπο. Ἡ προσπάθεια νά ἀναπτυχθεῖ μόνο ἡ φαντασία ὀδηγεῖ σέ μία ἔλλειψη ἰσορροπίας πού γίνεται ἔμπόδιο γιά τήν ἐπιτυχία στήν πρακτική πλευρά τῶν πραγμάτων.

Στά μικρά παιδιά μας ἔχουμε τήν ἀπόδειξη γιά μιά μαθηματική κλίση ἀπό πολλές αὐθόρμητες καί ἐκπληκτικές ἐνέργειες.

Ἄν δηλαδή τούς δείξουμε ἀκριβῶς πῶς νά κάνουν κάτι, ἡ ἴδια αὐτή ἢ ἀκρίβεια στίς ὀδηγίες μοιάζει νά τραβᾷ τό ἐνδιαφέρον τους. Ὁ πρῶτος ὄρος εἶναι νά ὑπάρχει ἕνας ἀληθινός σκοπός πρὸς τόν ὁποῖο θά κατευθύνουν τή δράση, οἱ ἀκριβεῖς ὁμως ὀδηγίες ἐνεργοῦν σάν στήριγμα πού στηρίζει τό παιδί στίς προσπάθειές του καί τό ὀδηγεῖ ἔτσι στήν πρόοδο καί τήν ἀνάπτυξη. Ἡ τάξη καί ἡ ἀκρίβεια, εἶδαμε, ἦταν τά κλειδιά γιά τήν αὐθόρμητη δουλειά στό σχολεῖο.

Ἄν τώρα κοιτάξουμε τό ὑλικό γιά τήν ἀσκηση τῶν αἰσθήσεων, πού ἔχει τή δύναμη νά προκαλεῖ τόσο βαθιά συγκέντρωση (ἀξιοσημεῖωτη σέ πολύ μικρά παιδιά στίς ἡλικίες τριῶν καί τεσσάρων χρόνων), δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό ὑλικό αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὄχι μόνο βοήθεια γιά νά ἐξερευνήσει τό παιδί τό περιβάλλον, ἀλλά καί μιά βοήθεια γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ μαθηματικοῦ νοῦ.⁴³

Τά ἀποτελέσματα πού ἐπιτυγχάνουμε μέ τά μικρά μας ἔρχονται σέ περίεργη ἀντίθεση μέ τό γεγονός ὅτι τά μαθηματικά θεωροῦνται πολύ συχνά ἀγγαρεία μᾶλλον παρά εὐχαρίστηση στό σχολικό πρόγραμμα. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἔχουν ἀναπτύξει «πνευματικά φράγματα» ἐνάντια στά μαθηματικά. Καί ὁμως εἶναι εὐκόλα ἄν μάλιστα οἱ ρίζες τους μποροῦν νά βροῦν ἔδαφος στό *δεκτικό νοῦ*, μέ μαθηματική ἀκρίβεια. Στό συνηθισμένο περιβάλλον τοῦ μικροῦ παιδιοῦ εἶναι δύσκολο νά βρεθοῦν τυχαῖα ἀντικείμενα. Ἡ φύση τοῦ δίνει δέντρα, λουλούδια καί ζῶα, ὄχι ὁμως ὄργανα καί εἶδη ἀκρίβειας. Γι' αὐτό καί οἱ μαθηματικές τάσεις τοῦ παιδιοῦ καταπιέζονται, ἴσως ἐπειδή τοῦ λείπουν οἱ εὐκαιρίες καί αὐτό ἔχει κακές ἐπιπτώσεις στή μετέπειτα πρόοδό του. Γι' αὐτό, πιστεύουμε ὅτι τό ὑλικό μας ἀποτελεῖ ἕνα σύστημα *ὑλοποιημένων ἀφαιρέσεων* ἢ

βασικῶν μαθηματικῶν. Οἱ τρόποι πού χρησιμοποιῶ γιά τή μαθηματική ἐκπαίδευση περιγράφονται μέ λεπτομέρειες σέ δύο ἄλλα ἀπό τά βιβλία μου, πού εἶναι ἐπίσης μελέτες γιά τήν εἰδική ψυχολογία στόν τομέα αὐτό τῆς μάθησης.⁴⁴

Τό ἐμβρυακό σχῆμα

Τό παιδί, στά πρῶτα στάδια τῆς ἀνάπτυξής του, βάζει τό στημόνι γιά τήν ὕφανση, ὅλες δηλαδή τίς ἐπιτυχίες πού ἔχει σημειώσει πάνω στό ὑλικό του περιβάλλον. Ἡ διαδικασία αὐτή μᾶς θυμίζει τό ἐμβρυο, γιατί καί αὐτό εἶναι προϊόν σχημάτων πού προϋπῆρχαν: τά πρότυπα τῶν σωματικῶν του ὀργάνων ἐνυπάρχουν στά γονίδια, καθώς ἐπίσης καί τά πρότυπα τῆς συμπεριφορᾶς του, ὅπως ἀνακάλυψε ὁ Κόγκιλλ (Coghill).

Στό θέμα τῆς γλώσσας πάλι, τό παιδί βάζει ἕνα διαφορετικό στημόνι — καθορισμένο καί διακριμένο, πού ἀποτελεῖται ἀπό συγκεκριμένους ἤχους καί ἀμετάβλητους κανόνες γιά τή διάταξη τῶν λέξεων. Οἱ ἤχοι αὐτοί, καθώς καί ἡ σειρά τῶν λέξεων, δέν προϋπῆρχαν στή φύση. Δημιουργήθηκαν καί ἐξελίχθηκαν ἀπό μιάν ἀνθρώπινη ομάδα. Γιατί οἱ λέξεις καί οἱ σημασίες προκύπτουν, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τήν ἀμοιβαία συμφωνία ἀνθρώπων πού θέλουν νά καταλαβαίνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο.

Οἱ κοινωνικές ομάδες καθιερώνουν ἀκόμη καί ἄλλους θεσμούς. Ἄς ποῦμε, τίς συνήθειες καί τά ἤθη πού ἐνσωματώνονται τελικά στήν ἠθική. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ παρατήρηση ὅτι τά ἤθη αὐτά σπάνια ἀναφύονται ἀποκλειστικά καί μόνο γιά νά διευκολύνουν τή ζωή, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ θεωρία

τῆς ἐξέλιξης. Μερικές πλευρές στους κοινωνικούς κανόνες καταρρίπτουν σέ μεγάλο ποσοστό τή θεωρία αὐτήν. Τό «ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης» δέν ἐπιδιώκει μόνο τίς καλύτερες συνθήκες ζωῆς. Ἀντίθετα, ὀρισμένοι περιορισμοί πού προβάλλουν στή ζωή μᾶς φέρνουν στό νοῦ μᾶλλον ἕνα ἔμφυτο ἔνστικτο θυσίας. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι γιά νά δώσει κανείς μορφή σέ ἕναν ἄμορφο ὄγκο πρέπει νά τόν λαξεύσει, μέ ἄλλα λόγια νά κόψει ἢ νά θυσιάσει ὀρισμένα μέρη του. Εἶναι ὡστόσο γεγονός ὅτι οἱ μελέτες γιά τά ἦθη τῶν πρωτόγονων λαῶν δείχνουν ὅτι σέ ὅλους αὐτούς τούς πολιτισμούς ἐμφανίζονται πάμπολλες περιοριστικές συνήθειες (ἀπαγορεύσεις, ἱερά ταμπού κλπ.) καί πολλές φορές ἀκόμη καί σωματικοί ἀκρωτηριασμοί.

Καμιά φορά κι αὐτή ἀκόμη ἡ ὁμορφιά παίρνει τό σχῆμα ἀφύσικων παραμορφώσεων, πού ἀπαιτοῦν συχνά ὑπεράνθρωπες θυσίες (ὅπως τό περίφημο κουτσούρεμα στά πόδια τῶν γυναικῶν στήν Κίνα, ἢ τό πιά κοινό τρύπημα στ' αὐτιά καί τή μυτη γιά νά φορεθοῦν κοσμήματα καί τίς παραμορφώσεις πού προκαλοῦν τά κοσμήματα αὐτά).

Οἱ πιά σημαντικοί ὅμως περιορισμοί γίνονται στίς συνήθειες τοῦ φαγητοῦ. Στήν Ἰνδία, ὅπου πέθαναν τελευταῖα ἑκατομμύρια Ἰνδῶν ἀπό λιμό, ὑπάρχουν ἄφθονα κοπάδια ζώων ὅπως καί στά ἄλλα μέρη τῆς γῆς. Τό ἔθιμο ὅμως νά μή σκοτώνουν ζῶα γιά τροφή εἶναι τόσο βαθιά ριζωμένο, ὥστε νά γίνεται ἡ συνήθεια πιά δυνατή καί ἀπό τό θάνατο.

Ἡ ἠθική, βέβαια, εἶναι τό ἐπιστέγασμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, πού τήν ἀποκρυσταλλώνει σέ μία συγκεκριμένη μορφή. Καί δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι οἱ μορφές αὐτές θεσπίζονται μέ τή συναίνεση ὅλων στό μέτρο πού μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἰσχὺς τους.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς θρησκείες: ἀκόμη καί ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων χρειάζεται τήν κοινωνική ἔγκριση. Οἱ θρησκείες δέν εἶναι μόνο θεωρητικές συζητήσεις, βασισμένες σέ προσωπικές θεωρίες, ἀλλά γεννιοῦνται ἀναντίρρητα ἀπό πνευματικές μεταφυσικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους — ἀνάγκες πού γεννοῦν τή λατρεία καί ὄχι μόνο τή θεωρητική παραδοχή ὀρισμένων πεποιθήσεων. Ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ἐκπλη-

κτος μπροστά στα θαύματα τῆς φύσης, τῆ λατρεύει σέ ὀρισμένες ἀπό τίς πιό ἐντυπωσιακές ὄψεις τῆς, προσθέτοντας μεγαλεῖο καί δέος στό θαυμασμό του. Στό τέλος, μέ κοινή ἀπόφαση, οἱ ἔντονες αὐτές συναισθηματικές ἀνταποκρίσεις συνδέονται μέ ὀρισμένα περιστατικά καί φαινόμενα πού καθοσιώνονται στό τυπικό τῆς συγκεκριμένης ἀνθρώπινης ὁμάδας.

Δέν ἀποτελοῦν μόνο ἐρέθισμα γιά τῆ φαντασία, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ νοῦς συνάγει ἀπό αὐτά τίς δικές του συνθετικές διεργασίες (ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καί μέ τίς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ἀπό τίς ὁποῖες ὁ νοῦς βγάζει τίς ἀφηρημένες ἔννοιες). Ὁ διαχωρισμός στίς ιδιότητες τῶν πραγμάτων γίνεται ἀπό μία βασική πνευματική δραστηριότητα. Ὅπου ὅμως ἐπενεργεῖ τό μή συνειδητό (ὅπως συμβαίνει στίς ἐμπειρίες πού ὀδηγοῦν στή λατρεία) φθάνουμε στό σημεῖο νά ἐκφράζονται ἀφηρημένα, μέ τῆ χρήση συμβόλων πού παριστάνουν τίς ἰδέες.

Γιά νά γίνουν κοινωνικά σύμβολα, μέ καθολική κοινωνική σημασία, τά σύμβολα αὐτά πρέπει νά γίνουν παραδεκτά μέ κοινή συμφωνία. Σάν μορφές συμβολικῆς ἐκφρασης, βρίσκουμε ἔτσι πράξεις λατρείας καί στή συνέχεια ἱεροτελεστίες, πού παίζουν καθοριστικό ρόλο στή ζωή τῆς ὁμάδας.

Ὅλα αὐτά ἐδραιώνονται μέ τό πέρασμα τῶν αἰώνων. Ἀναφαίνεται ἕνα σταθερό σύστημα, ὅπως τό σύστημα τῆς ἠθικῆς, πού γίνεται πηγή ἐνότητας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Ἀποτελεῖ ἕνα συνδετήριο κρίκο ἀνάμεσά τους πού διαφοροποιεῖ τήν ὁμάδα τους ἀπό τίς ἄλλες ὁμάδες. Οἱ κοινωνικές αὐτές διαφορές ἀνάμεσα στίς ἀνθρώπινες ὁμάδες μοιάζουν μέ τίς βιολογικές διαφορές ἀνάμεσα στά εἶδη: ὅπως αὐτές οἱ τελευταῖες μεταδίδονται μέ τήν κληρονομικότητα, ἔτσι καί οἱ ψυχολογικές διαμορφώσεις περνοῦν ἀπό γενιά σέ γενιά.

Τά χαρακτηριστικά ὅμως αὐτά τῆς ὁμάδας δέν ἔχουν σαφῆ ὅρια, οὔτε γίνονται παραδεκτά καί μόνιμα μόνο μέ τῆ φαντασία. Ἡ φαντασία, σέ συνδυασμό μέ τήν πνευματική ἀνάγκη, συλλέγει τό ὑλικό, ὅπως ἀκριβῶς κάνουν οἱ αἰσθήσεις σέ ἄλλο ἐπίπεδο, στή συνέχεια ὅμως ἐπεμβαίνει ἢ ἀφαίρεση γιά νά ἀπλοποιήσει καί νά ἐνοποιήσει, γιά νά μπορέσει ὁ νοῦς νά

διατυπώσει και να εκφράσει τό άπειρο και τις άφηρημένες έννοιες.

Οι μορφές αυτές είναι άκριβείς, σταθερές και εκφράζονται με άπλοποιημένα σύμβολα στα όποια όλοι μπορούν να άναχθοϋν. Τά σύμβολα αυτά έξασφαλίζουν μία σταθερότητα στη συμπεριφορά με μαθηματική σχεδόν άκρίβεια. Παγιδεύονται δηλαδή έτσι οι έντυπώσεις τής φαντασίας και του πνεύματος και άποκρυσταλλώνονται με τις μαθηματικές δυνάμεις του νοϋ που τις κατευθύνει.

Όταν, λοιπόν, τό παιδί δέχεται και άφομοιώνει τά ήθη, τήν ήθική και τή θρησκεία ενός λαοϋ, τί δέχεται στην πραγματικότητα;

Σέ άντιστοιχία με τή διαμόρφωση τής γλώσσας, άφομοιώνει ένα σχήμα: παραδέχεται, δηλαδή, τή σιγουριά και τήν άκρίβεια που δίνει ή άφαίρεση και ταξινομεί ό μαθηματικός νοϋς. Άφομοιώνει τό σχήμα αυτό, όπως άκριβώς οι βιολογικές διαμορφώσεις πλάθουν τό έμβρυο. Είναι ένα σχήμα ισχυρό και δημιουργικό που δίνει μορφή στην προσωπικότητα, τό ίδιο όπως τά κληρονομικά χαρακτηριστικά του σώματος προσδιορίζονται από τά γονίδια και ό τρόπος συμπεριφοράς από πρότυπα χαραγμένα στα νευρικά κέντρα.

Τό παιδί στην έμβρυακή περίοδο μετά τή γέννηση (τήν ψυχολογική έμβρυακή περίοδο) άφομοιώνει από τόν κόσμο γύρω του τά χαρακτηριστικά σχήματα—πρότυπα που καθορίζουν τήν κοινωνική ζωή τής ομάδας του. Δηλαδή, στην αρχή δέν άφομοιώνει τά στοιχεία του πνευματικού πλούτου τής φυλής του, αλλά μόνο τά πρότυπα που τόν καθορίζουν. Προσλαμβάνει, δηλαδή, τό βασικό συνοπτικό εκείνο τμήμα που — γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο — επαναλαμβάνεται στη συνηθισμένη ζωή τών ανθρώπων. Άπορροφά, με λίγα λόγια, τό μαθηματικό μέρος. Από τή στιγμή που έδραιώνονται τά πρότυπα — σχήματα μέσα του, παραμένουν σαν σταθεροί χαρακτήρες, τό ίδιο όπως και ή μητρική του γλώσσα.

Άργότερα, μπορεί τό άτομο να άναπτύξει άπεριόριστα τόν έαυτό του, πάντα όμως επάνω στα θεμέλια αυτά. Με τόν ίδιο τρόπο, ή μητρική γλώσσα μπορεί να πλουτιστεί άπεριόριστα, πάντα όμως πάνω στο ίδιο βασικό πρότυπο τών ήχων και τών

γραμματικῶν κανόνων πού δέχτηκε τό παιδί στήν ψυχο—
εμβρυακή περίοδο τῆς ζωῆς του.

Τό γεγονός ὅτι ὁ μαθηματικός νοῦς εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ἐνεργός καί δραστήριος ἀποδεικνύεται ὄχι μόνο (ὅπως ὑπαινιχθήκαμε) ἀπό τήν ἀκρίβεια πού ἐκτελεῖ τό παιδί κάθε πράξη του, ἀλλά ἐπίσης καί ἀπό τήν ἀνάγκη τοῦ μικροῦ παιδιοῦ γιά τήν τάξη, πού εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἰσχυρά κίνητρα πού δεσπόζουν στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του. Μία ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τήν κανονική τακτοποίηση τῶν πραγμάτων, στίς σχετικές τους θέσεις, ἐμφανίζεται ταυτόχρονα μέ τήν ἀπλή ἀντίληψη, δηλαδή μέ τίς πρῶτες ἐντυπώσεις πού προσλαμβάνει ἀπό τό περιβάλλον. Ἐπίσης τό παιδί μπορεῖ νά ἀναλάβει καί νά ἐκτελέσει μιά ἐκούσια πράξη μόνο ἀκολουθώντας μιάν ἀκριβή διαδικασία. Μέ κανέναν ἄλλο τρόπο δέν μπορεῖ νά συγκεντρωθεῖ καί νά ἔχει μία συνέπεια στή δουλειά του.

Ἄλλα αὐτά τά στοιχεῖα καί ὁ συνδυασμός τους μᾶς ὁδήγησαν στή θεωρία τοῦ πρωταρχικοῦ σχηματισμοῦ τῆς πνευματικῆς πλευρᾶς στήν προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ. Διαμορφώνεται ἕνα ψυχικό ὑπόβαθρο πάνω σέ ἕνα προκαθορισμένο πρότυπο (σχῆμα). Ἄν δέν ὑπῆρχε αὐτό, θά ἔπρεπε ἡ λογική καί ἡ θέληση νά διαπλάσουν τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ παιδιοῦ, δυνάμεις δηλαδή πού δέν ἀποκτᾶ παρά μόνο ἀργότερα. Φαίνεται καθαρά ὁ παραλογισμός τῆς πρότασης.

Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἄνθρωπος δέ δημιουργεῖ τό σῶμα του μέ τή λογική σκέψη, τό ἴδιο καί στή διάπλαση τοῦ νοῦ του δέν ἀκολουθεῖ μία λογική διεργασία. Ἡ δημιουργία, ἐδῶ, δηλώνει τή μυστηριώδη ἐκείνη πρωταρχική συγκυρία πού δίνει ὠθηση γιά κάτι πού δέν ὑπῆρχε στήν ἀρχή, κάτι πού προορίζεται ἀργότερα νά μεγαλώσει σέ συντονισμό μέ τούς ζωτικούς κανόνες. Μήπως δέν ἀληθεύει ὅτι ὅλα ἀρχίζουν ἀπό μία δημιουργία; *Omne vivum ex ovo!* Κάθε ζωή ἀπό τό ἀβγό.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς στηρίζεται σέ μία βάση δημιουργική ἀπό τή φύση της, στήν περίοδο πού ἀκολουθεῖ τή γέννηση. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά διαμορφωθεῖ ἐπάνω σ' αὐτά πού προσλαμβάνει ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο. Ὑλοποιεῖται δηλαδή καί σχηματίζει μία

βάση, δίνοντας σέ κάθε άτομο τόν τύπο πού καθορίζει τή φυλετική του ομάδα. Μέ τόν τρόπο αυτό συνεχίζεται ό διαχωρισμός ανάμεσα στίς διάφορες ανθρώπινες κοινωνίες πού εξελίχθηκαν ή καθεμία διαμορφώνοντας τό δικό τους πολιτισμό στούς αιώνες πού πέρασαν.

Υπάρχει συνέχεια στά στοιχεΐα πού δέν καθορίζονται από τή φύση, αλλά πού εξελίσσονται σταδιακά, όπως γίνεται μέ τά κοινωνικά πρότυπα, μόνον όταν τά νέα άτομα πού γεννιοῦνται στήν κοινωνική ομάδα ἔχουν τή δημιουργική δύναμη πού θά τούς ἐπιτρέψει νά προσαρμοστοῦν στίς συνθήκες τοῦ περιβάλλοντός τους. Αὐτή εἶναι ἡ πραγματική βιολογική λειτουργία τοῦ παιδιοῦ, πού ἐπιτρέπει τήν κοινωνική πρόοδο. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή εἶναι μιά δημιουργική διεργασία πού μπορούμε νά ἐλέγξουμε καί νά κατευθύνουμε, ἔχει γιά μᾶς μίαν ἀνυπολόγιστη ἀξία.

**Οι αδυναμίες
του χαρακτήρα
στήν παιδική
ήλικία**

18.

“Ας στραφοῦμε τώρα στή δεύτερη ομάδα τῶν στοιχείων πού ἔχουν σημασία στά πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς: ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τό χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ καί τή διαμόρφωσή του.

Παλιά, ἡ παιδαγωγική ἔδινε ἐξέχουσα θέση στή διαπαιδαγώγηση τοῦ χαρακτήρα, χωρίς ὅμως νά διευκρινίζει τή σημασία τοῦ ὄρου «χαρακτήρας» ἢ νά ἐξηγεῖ πῶς θά ἔπρεπε νά διαπαιδαγωγεῖται. Παραδεχόταν μόνο ὅτι δέν ἀρκοῦσε νά καλύπτει ἡ ἐκπαίδευση μόνο πρακτικά ζητήματα καί θέματα τοῦ νοῦ, ἀλλά ὅτι ἔπρεπε νά συμπεριλαμβάνει καί τόν ἄγνωστο αὐτόν παράγοντα, τό «Χ», πού δηλώνει ἡ λέξη χαρακτήρας. Ἡ παραδοχή αὐτή ὡστόσο δήλωνε μία διορατικότητα, γιατί σήμαινε ὅτι οἱ παιδαγωγοί προσπαθοῦσαν νά ἐξάρουν τά σημαντικά στοιχεία τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἐκτιμήθηκαν πάντοτε περισσότερο ὀρισμένες ἀρετές: τό θάρρος, ἡ

ἐπιμονή, τό αἶσθημα τοῦ καθήκοντος, οἱ καλές σχέσεις μέ τούς ἄλλους. Ἡ ἠθική διαπαιδαγώγηση ἔπαιρνε πάντα μία ἐξέχουσα θέση. Ὡστόσο, δέν ὑπῆρχε ὅμως πουθενά σαφήνεια σχετικά μέ τήν πραγματική ὑπόσταση τοῦ χαρακτήρα.

Οἱ φιλόσοφοι καί οἱ βιολόγοι ὄλων τῶν καιρῶν ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα χωρίς ποτέ νά φθάσουν σέ ἕναν ἀκριβή ὀρισμό. Ἀπό τούς ἀρχαίους Ἕλληνες μέχρι τίς μέρες μας, ἀπό τό Θεόφραστο μέχρι τό Φρόντ καί τό Γιούνγκ, πολλοί ἀσχολήθηκαν μέ τό πρόβλημα, ἀλλά ὅπως παρατηρεῖ σωστά ὁ Rûmkke «Βρισκόμαστε ἀκόμη στό πειραματικό στάδιο».44

Δέν ὑπάρχει ὀριστική θεωρία γενικά παραδεκτή. Καί ὅμως, ἀπό διαίσθηση, ὅλοι ξέρουμε τή σημασία τῆς ἠθικῆς αὐτῆς ποσότητας τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων πού εἶναι διεθνῶς γνωστή μέ τόν ὄρο «χαρακτήρας».

Οἱ πιό πρόσφατες μελέτες διακρίνουν τό χαρακτήρα σέ σωματικά, ἠθικά καί πνευματικά στοιχεῖα, τή δύναμη τῆς θέλησης, τήν προσωπικότητα καί τήν κληρονομικότητα. Ἀπό τότε πού ὁ Μπάνσεν, τό 1876, γιά πρώτη φορά χρησιμοποίησε τόν ὄρο, ἡ «χαρακτηριολογία» ἀναπτύχθηκε σέ ἕνα νέο σχεδόν κλάδο τῆς ἐπιστήμης γιά τή μελέτη τοῦ χαρακτήρα. Στό πεδίο αὐτό κυρίως — τή θεωρητική δηλαδή ἐπιμέλεια περισσότερο παρά τή συγκεκριμένη γνώση — ὅλοι σχεδόν οἱ σύγχρονοι μελετητές καί μεταρρυθμιστές ἔχουν συνεισφέρει μέ τίς ιδέες τους. Τό περίεργο ὅμως εἶναι ὅτι ὅλοι τους ἐξετάζουν τό ἐνήλικο ἄτομο, εἴτε στήν ἀφήρημένη ἔννοια, εἴτε στό ἀπό παράδειγμα. Ἀκόμη καί ἐκεῖνοι πού ἀσχολοῦνται μέ τά θέματα τῆς παιδαγωγικῆς, ἀδιάφορα ἀπό τήν προσέγγιση πού υἰοθετοῦν, ἐμπειρική ἢ φιλοσοφική, παραβλέπουν συνήθως τό μικρό παιδί, ἄν καί μιλοῦν πολύ γιά τήν κληρονομικότητα, δηλαδή γιά τίς ἐπιδράσεις πρῖν ἀπό τή γέννηση. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά γίνεται ἕνα ἄλμα ἀπό τήν κληρονομικότητα στήν ἐνήλικη φάση καί νά μένει ἕνα ἀνεξερεύνητο κενό πού λίγοι μόνο προσπάθησαν νά γεμίσουν.

Μέ τό κενό αὐτό ἀκριβῶς ἀσχολήθηκαν οἱ δικές μας μελέτες καί ἡ συνεισφορά πού αὐθόρμητα ἔκαναν τά παιδιά στά σχολεῖα μας ἄνοιξε νέους δρόμους σκέψης γιά τό ἀπροσδιόριστο αὐτό πρόβλημα. Μᾶς ἐπέτρεψε νά ὀραματι-

στοῦμε τήν ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα σάν μία φυσιολογική σειρά γεγονότων πού ἀκολουθοῦν τίς ἀτομικές προσπάθειες τοῦ παιδιοῦ καί πού δέν ἀντιστοιχοῦν σέ κανέναν ἐξωτερικό παράγοντα ἀλλά ἐξαρτῶνται ἀπό τή δημιουργική του ὄρεξη γιά δράση καί ἀπό τά ἐμπόδια πού συναντᾶ στήν καθημερινή ζωή. Τό ἐνδιαφέρον μας λοιπόν στράφηκε στήν παρατήρηση καί τήν ἐρμηνεία τοῦ ἔργου πού κάνει ἡ φύση γιά νά κατασκευάσει τήν ψυχολογική πλευρά τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παρατήρηση αὐτή πρέπει νά ἀρχίζει ἀπό τή γέννηση, τότε πού ὁ χαρακτήρας καί ἡ προσωπικότητα βρίσκονται στό μηδέν, καί νά συνεχίζεται μέχρι τήν ἡλικία πού ἐμφανίζονται τά στοιχεῖα αὐτά. Γιατί, χωρίς ἀμφιβολία, οἱ φυσικοί νόμοι εἶναι ριζωμένοι στό μή συνειδητό πνεῦμα, προσδιορίζουν τήν ψυχολογική ἀνάπτυξη καί εἶναι κοινοί σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. "Ὅσο γιά τίς διαφορές πού παρουσιάζει ὁ χαρακτήρας ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο, αὐτές ἐξαρτῶνται κυρίως ἀπό τίς μεταστροφές, ἀτυχήματα, ἐμπόδια καί παλινδρομήσεις κάθε εἶδους πού συναντᾶ ὁ καθένας μας στό δρόμο του, στόν πνευματικό τομέα.

Ἀναμφισβήτητα θά πρέπει ἡ θεωρία αὐτή νά ἐρμηνεύει τό χαρακτήρα σέ κάθε στάδιο ἀπό τήν παιδική ἡλικία μέχρι τήν ὠριμότητα. Πρὸς τό παρόν ὅμως ἄς πάρουμε τή ζωή τοῦ παιδιοῦ πού ξεκινᾶ καί ἄς τήν κάνουμε ὁδηγό μας γιά τίς ἀπειρες παραλλαγές πού παρουσιάζουν τά ἄτομα στήν προσπάθειά τους νά προσαρμοσθοῦν.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα στό φῶς τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ὅπως εἶπα καί πιο πάνω, ἡ ζωή τοῦ ἀτόμου ἀπό τή γέννηση μέχρι τά 18 χρόνια μπορεῖ νά χωριστεῖ σέ τρεῖς περίόδους: ἀπό τή γέννηση μέχρι τά 6 (πού εἶναι καί τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ), 6—12 καί 12—18. Καθεμιᾶ ἀπό τίς περιόδους αὐτές χωρίζεται σέ δύο δευτερεύουσες φάσεις. Ἄν θεωρήσουμε ξεχωριστά τίς περιόδους αὐτές, ἡ τυπική νοημοσύνη τῶν παιδιῶν στήν καθεμιᾶ ἐμφανίζεται τόσο διαφορετική πού εἶναι σάν νά πρόκειται γιά διαφορετικά ἄτομα.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ πρώτη περίοδος εἶναι ἐξαιρετικά δημιουργική. Ἐδῶ βρίσκονται οἱ ρίζες τοῦ χαρακτήρα, παρόλο πού

στή γέννηση τό παιδί δέν ἔχει χαρακτήρα. Ἀπό τή γέννηση μέχρι τά 6 χρόνια εἶναι ἡ πιό σημαντική περίοδος τῆς ζωῆς καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα ἔχει κι αὐτή ἰδιαίτερη σημασία. Ὅλοι ξέρουν ὅτι τό μωρό δέν ἐπηρεάζεται οὔτε ἀπό παραδείγματα οὔτε ἀπό ἐξωτερική πίεση. Πρέπει λοιπόν ἡ ἴδια ἡ φύση νά τοποθετεῖ τά θεμέλια τοῦ χαρακτήρα. Τό μικρό παιδί δέν ἔχει ἀντίληψη τῆς ἔννοιας τοῦ σωστοῦ καί τοῦ λάθους. Ζεῖ ἔξω ἀπό τίς δικές μας ἀξίες τῆς ἠθικῆς. Πραγματικά, δέ λέμε γιά ἕνα μικρό παιδί ὅτι εἶναι κακό ἢ διεστραμμένο, ἀλλά ὅτι εἶναι ἄτακτο, ἐννοώντας ὅτι κάνει ἀταξίες, ὅτι ἡ συμπεριφορά του εἶναι παιδαριώδης. Οἱ ὄροι λοιπόν «καλός», «κακός», ἢ «ἠθικός» δέ θά χρησιμοποιηθοῦν στό βιβλίο αὐτό. Στή δεύτερη περίοδο, ἀπό τά 6 μέχρι τά 12, τό παιδί ἀρχίζει νά συνειδητοποιεῖ τό σωστό καί τό λάθος, στίς δικές του πράξεις, ἀλλά καί στίς πράξεις τῶν ἄλλων. Τήν ἡλικία αὐτή χαρακτηρίζουν τά προβλήματα τοῦ σωστοῦ καί τοῦ λάθους. Σχηματίζεται ἡ ἠθική συνείδηση πού ὁδηγεῖ ἀργότερα στό κοινωνικό αἶσθημα. Στήν τρίτη περίοδο, ἀπό τά 12 ὡς τά 18, γεννιέται ἡ ἀγάπη γιά τήν πατρίδα, τό αἶσθημα ὅτι ἀνήκει σέ μία ἐθνική ομάδα καί τό ἐνδιαφέρον γιά τήν τιμή τῆς ομάδας αὐτῆς.

Ὅπως ὑπέδειξα, καθεμιά ἀπό τίς περιόδους αὐτές διαφέρει βασικά ἀπό τίς δύο ἄλλες, ὡστόσο ἡ καθεμιά βάζει τά θεμέλια γιά τήν ἐπόμενη τῆς. Γιά νά ἀναπτυχθεῖ φυσιολογικά στή δεύτερη περίοδο τό ἄτομο, πρέπει νά ἔχει ἀναπτυχθεῖ καλά στήν πρώτη. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἡ κάμπια καί ἡ πεταλούδα εἶναι δύο πλάσματα πολύ διαφορετικά στήν ὄψη καί στόν τρόπο πού συμπεριφέρονται, ἡ ὁμορφιά ὅμως τῆς πεταλούδας προέρχεται ἀπό τή ζωή τῆς στή μορφή τῆς κάμπιας καί ὄχι ἀπό τίς ὅποιεςδήποτε προσπάθειές τῆς νά μιμηθεῖ κάποια ἄλλη πεταλούδα. *Υπηρετοῦμε τό μέλλον προστατεύοντας τό παρόν.* Ὅσο πληρέστερα ἰκανοποιοῦνται οἱ ἀνάγκες τῆς μιᾶς περιόδου, τόσο μεγαλύτερη θά εἶναι ἡ ἐπιτυχία στήν ἐπόμενη.

Ἡ ζωή ξεπηδά ἀπό τήν πράξη τῆς σύλληψης. Ἄν ἡ σύλληψη ἀκολουθήσει τήν ἔνωση δύο ὑγιῶν ἀτόμων, ὄχι ἀλκοολικῶν οὔτε ἔκφυλων, τό ἄτομο πού θά γεννηθεῖ θά εἶναι ἐλεύθερο ἀπό ὀρισμένα στίγματα. Ἔτσι ὁ τρόπος πού

αναπτύσσεται τό έμβρυο εξαρτάται από τίς συνθηκες που διέπουν τή σύλληψη του. Αργότερα, τό έμβρυο μπορεί νά επηρεαστεί από τό περιβάλλον του, δηλαδή από τίς συνθηκες τής μητέρας στη διάρκεια τής κύησης. "Αν οί συνθηκες είναι ευνοϊκές για τό έμβρυο, τό παιδί που θά γεννηθεί θά είναι γερό καί δυνατό. Γι' αυτό, ή σύλληψη καί ή κύηση έχουν καί οί δύο επιπτώσεις στη ζωή μετά τή γέννηση.

Αναφέραμε τό *τραῦμα* τής γέννησης, καί τόν κίνδυνο που υπάρχει νά προκαλέσει αναστροφές στην ανάπτυξη. Η φύση τών αναστροφών αυτών μπορεί νά είναι σοβαρή, όχι όμως τόσο σοβαρή όσο οί επιπτώσεις του αλκοολισμού ή κάποιας κληρονομικής ασθένειας στο έμβρυο (έπιληψία κ.ά.).

Μετά τή γέννηση αρχίζουν τά κρίσιμα χρόνια που μελετήσαμε μόλις. Στα πρώτα δύο ή τρία χρόνια, τό παιδί μπορεί νά υποστεί επιδράσεις που θά αλλάξουν ολόκληρο τό μέλλον του. "Αν πάθει κάποια βλάβη, αν δεχθεί βία, ή αν συναντήσει σοβαρά έμπόδια στην περίοδο αυτή, μπορεί νά προκληθοῦν αποκλίσεις στην προσωπικότητά του. Καταλαβαίνουμε δηλαδή ότι ο χαρακτήρας του παιδιοῦ αναπτύσσεται ανάλογα μέ τά έμπόδια που συναντά ή τήν ευεργετική για τήν ανάπτυξή του έλευθερία. "Αν, στη σύλληψη καί στη διάρκεια τής κύησης, στη γέννηση καί στην περίοδο μετά τή γέννηση, τό παιδί έχει δεχθεί επιστημονική μεταχείριση, στα τρία του χρόνια πρέπει νά είναι ένα πρότυπο άτομο. Δέ φθάνουμε όμως ποτέ στο ιδανικό, γιατί, εκτός από τίς άλλες αιτίες, παρεμβαίνουν πολλά έμπόδια. Τά παιδιά, στην ηλικία τών τριών χρόνων, διαφέρουν τό ένα από τό άλλο καί οί διαφορές αυτές έχουν ποικίλη σημασία όχι μόνο ανάλογα μέ τή σοβαρότητα τών περιστάσεων που τίς προκάλεσαν, αλλά επίσης, καί ιδιαίτερα, ανάλογα μέ τήν ηλικία στην οποία συνέβησαν. Οί μεταβολές που οφείλονται σε δυσκολίες μετά τή γέννηση θά είναι λιγότερο σοβαρές από εκείνες που προκλήθηκαν στην κύηση καί αυτές πάλι δέ θά είναι τόσο σοβαρές όσο εκείνες που έχουν τήν πηγή τους σε νοσογόνες επιδράσεις που υπεισηλθαν στη σύλληψη.

"Αν εξετάσουμε τώρα τίς έλπίδες που υπάρχουν νά διορθωθοῦν τά ελαττώματα του παιδιοῦ, τά διαχωρίζουμε

γενικά σέ ἐκείνα πού ἀποκτήθηκαν μετά τή γέννηση μέχρι τά 3 χρόνια καί ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν πρακτικά ἰάσιμων στήν ἐπόμενη περίοδο ἀπό τά 3 μέχρι τά 6, τότε πού ἡ φύση τελειοποιεῖ τίς νεοσχηματισμένες δυνάμεις.

Τά σχολεῖα μας ἔχουν προσφέρει πολλά μέ τήν πείρα τους καί μέ τά ἀποτελέσματα πού πέτυχαν γιά τήν περίοδο αὐτή καί στό φῶς τῆς πείρας αὐτῆς μπορούμε νά προσφέρουμε θετική βοήθεια. Μέ ἄλλα λόγια, μπορούμε νά δράσουμε παιδαγωγικά. Ἐάν ὅμως (ἐξαιτίας ἀμέλειας ἢ κακοῦ χειρισμοῦ) τά ἐλαττώματα, οἱ βλάβες πού προκλήθηκαν ἀνάμεσα στά 0 καί 3 χρόνια δέ διορθωθοῦν στήν ἐπόμενη περίοδο, τότε ὄχι μόνο συνεχίζονται ἀλλά καί χειροτερεύουν. Ἐτσι στά 6 χρόνια μπορεί νά ἔχουμε ἓνα παιδί μέ μεταστροφές πού προκλήθηκαν πρὶν ἀπό τά 3 του χρόνια καί μέ ἐπιπρόσθετα ἐλαττώματα ἀπό τήν περίοδο πού ἀκολούθησε. Μετά τά 6, τά ἐπίκτητα αὐτά ἐλαττώματα θά ἐπιδράσουν καί αὐτά μέ τή σειρά τους στή δεύτερη περίοδο τῆς ζωῆς καί στήν ἐπίγνωση πού ἀποκτᾷ τό παιδί γιά τό σωστό καί τό λάθος.

Ὅλα αὐτά τά ἐλαττώματα, οἱ βλάβες, ἔχουν ἀντίκτυπο στήν πνευματική ζωή καί τή νοημοσύνη τοῦ παιδιοῦ. Τό παιδί μαθαίνει πῶς δύσκολα, ἂν οἱ συνθήκες στήν προηγούμενη περίοδο τῆς ζωῆς του δέν εὐνόησαν τό ξεδίπλωμα τῶν δυνάμεών του. Ἐτσι, ἓνα παιδί 6 χρονῶν μπορεί νά παρουσιάζει μία συσσώρευση χαρακτηριστικῶν πού δέν εἶναι στήν πραγματικότητα δικά του, ἀλλά εἶναι ἀποτέλεσμα κακῶν ἐμπειριῶν ἀπό τό παρελθόν. Μπορεῖ, ἄς ποῦμε, νά εἶναι ἀνίκανο νά ἀναπτύξει τήν ἠθική συνείδηση πού θά ἔπρεπε νά ἐμφανιστεῖ ἀνάμεσα στά 6 καί τά 12 χρόνια, ἢ μπορεῖ οἱ πνευματικές του ἰκανότητες νά εἶναι κάτω ἀπό τό κανονικό. Τότε ἔχουμε ἓνα παιδί χωρίς χαρακτήρα καί ἀνίκανο γιά μάθηση. Στήν τελική περίοδο, ἡ μειονεκτικότητά του θά προκαλέσει καί ἄλλες ἀποτυχίες πού θά προστεθοῦν στίς ἤδη ὑπάρχουσες καί ἔτσι τό παιδί θά γίνει χαμένο κορμί χωρίς νά εἶναι δικό του τό λάθος.

Στά σχολεῖα μας (καί σέ πολλά ἄλλα σχολεῖα, σήμερα) κρατᾷμε ἓνα βιολογικό διάγραμμα μέ τά ψυχικά καί σωματικά χαρακτηριστικά τοῦ κάθε παιδιοῦ. Τό διάγραμμα αὐτό

χρησιμεύει σάν οδηγός για τό προσωπικό, γιατί αν ξέρουμε τί αναποδιές έχουν τύχει σέ κάθε περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, μπορούμε νά υπολογίσουμε τή σοβαρότητά τους καί τίς πιθανές ανταποκρίσεις τοῦ παιδιοῦ στή θεραπεία. Στό διάγραμμα αὐτό σημειώνουμε τυχόν κληρονομικές ασθένειες πού ἔχουν ὑποπέσει στήν αντίληψή μας ἀπό ασθένειες τῶν γονιῶν, τίς ἡλικίες τους ὅταν γεννήθηκε τό παιδί, καθώς ἐπίσης καί πληροφορίες (πού ἀποκτᾶμε διακριτικά) γιά τή ζωή τῆς μητέρας κατά τήν κύηση, αν εἶχε ἀτυχήματα, πείσματα κλπ. Ἐπίσης, αν τό παιδί γεννήθηκε κανονικά, αν τό μωρό ἦταν σέ καλή ὑγεία, αν ἦταν δύσκολος τοκετός ἢ αν ὑπῆρξε κανένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχεῖο. Ἄλλες ἐρωτήσεις ἐξετάζουν τή ζωή τοῦ παιδιοῦ στό σπίτι. Εἶναι οἱ γονεῖς ὑπερπροστατευτικοί, ἀγχώδεις, ἢ αὐστηροί; Μήπως πέρασε τό παιδί κανένα δυνατό φόβο, ἢ ἄλλο εἶδος σόκ; Ἄν ἓνα παιδί εἶναι δύσκολο ἢ κάνει πείσματα, ψάχνουμε νά βροῦμε τίς πιθανές αἰτίες στή ζωή πού εἶχε μέχρι τώρα. Στήν ἡλικία τῶν τριῶν χρόνων, ὅταν ἐρχονται σέ μᾶς, σχεδόν ὅλα τους ὑποφέρουν ἀπό κάποια ἀνωμαλία πού εἶναι ὡστόσο δυνατό νά διορθωθεῖ. Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε, πολύ σύντομα, τούς συνηθισμένους τύπους ἀποκλίσεων πού βλέπουμε συνήθως.

Συνήθως ἐξετάζουμε τά ἐλαττώματα τῶν παιδιῶν ἓνα ἓνα, μέ τήν προσπάθεια νά ἀντισταθμίζουμε τό καθένα μέ κάποια ξεχωριστή καί ἄμεση μορφή θεραπείας. Ἐπειδή ὅμως εἶναι πολυάριθμα, εἶναι ἀπλούστερο νά τά ταξινομήσουμε σέ δύο γενικές κατηγορίες: τίς ἀποκλίσεις πού παρουσιάζουν τά *γερά* παιδιά (ἐκεῖνα πού ἀντιδροῦν καί ὑπερνικοῦν τά ἐμπόδια πού συναντοῦν) καί τά ἐλαττώματα τῶν *ἀδύναμων* παιδιῶν (ἐκεῖνων πού ὑποκύπτουν στίς μή εὐνοϊκές συνθῆκες).

Ἐλαττώματα σέ γερά παιδιά

Στήν πρώτη ομάδα ἀνήκουν τά καπρίτσια καί οἱ βίαιες τάσεις, οἱ σκηνές ὀργῆς, ἢ ἀπειθαρχία καί ἡ ἐπιθετικότητα. Ἡ ἀνυπακοή εἶναι ἔντονη, καθώς καί τό λεγόμενο «ἐνστικτο καταστροφῆς». Εἶναι συνηθισμένες οἱ κατακτῆτικες τάσεις, πού ὀδηγοῦν στόν ἐγωισμό καί τή ζήλια (καί ὄχι μόνο σέ παθητική

ένδειξη ζήλιας, αλλά σέ προσπάθειες νά άρπάξουν τά πράγματα τῶν ἄλλων). Τά παιδιά έκδηλώνουν ἀστάθεια στό σκοπό (πολύ συνηθισμένη στά μικρότερα), ἀνικανότητα νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους ἤ νά καταβάλουν διανοητική προσπάθεια· δυσκολία στό συντονισμό τῶν κινήσεων τῶν χεριῶν, ἔτσι πού τά ἀντικείμενα πέφτουν εὐκολα καί σπᾶνε· διανοητική σύγχυση· παράλογες καί περίεργες φαντασιώσεις. Συχνά τά παιδιά αὐτά φωνάζουν, στριγγλίζουν καί γενικά κάνουν πολύ θόρυβο. Ἐνοχλοῦν καί πειράζουν τά ἄλλα. Συχνά εἶναι ἀπότομα μέ τά πιό ἀδύναμα παιδιά καί τά ζῶα. Στό φαγητό συνήθως δείχνουν βουλιμία.

Ἐλαττώματα στά ἀδύναμα παιδιά

Τά παιδιά στόν *ἀδύναμο* τύπο εἶναι παθητικά ἀπό τή φύση τους καί οἱ ἐλλείψεις τους εἶναι ἀρνητικές. Εἶναι ράθυμα καί νωθρά, κλαῖνε γιά νά ἀποκτήσουν κάτι καί προσπαθοῦν νά κάνουν τούς ἄλλους νά τά ἐξυπηρετήσουν. Θέλουν πάντα νά τά διασκεδάσουν οἱ ἄλλοι καί βαριοῦνται εὐκολα. "Ολα τά φοβίζονται καί γαντζώνονται στούς μεγάλους... Συχνά λένε ψέματα (παθητική μορφή ἄμυνας) ἤ κλέβουν πράγματα (ἄλλη μορφή ψυχολογικῆς ἀντιστάθμισης) καί ἄλλα ἀνάλογα.

Μπορεῖ ἐπίσης νά παρουσιάζουν φαινομενικά σωματικές διαταραχές πού ἔχουν στήν πραγματικότητα ψυχολογική αἰτία. "Ἄς ποῦμε, ἀρνοῦνται νά φᾶνε καί φαινομενικά δέν ἔχουν ὄρεξη, ἤ ἀντίθετα τρῶνε ὑπερβολικά χωρίς αἴσθησι τοῦ μέτρου καί παρουσιάζουν πεπτικές διαταραχές. Οἱ ἐφιάλτες, ὁ φόβος γιά τό σκοτάδι, ὁ ἀνήσυχος ὕπνος τά βλάπτουν καί τούς προκαλοῦν· ἀναιμία (ὀρισμένες μορφές ἀναιμίας καί διαταραχῶν στό συκώτι ἔχουν ψυχολογική αἰτία). Ἐχουν ἐπίσης νευρικές διαταραχές καί ὅλες αὐτές οἱ ἀρρώστιες πού ἐξελίσσονται ἀπό ψυχολογικά στάδια συνήθως δέν μποροῦν νά γιαντρευθοῦν μέ τά συνηθισμένα μέτρα πού γνωρίζει ἡ ἰατρική.

Τό πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα καί τῆς ἠθικῆς

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ἡ γενική εἰκόνα τῆς ἠθικῆς συμπεριφο-

ρᾱς, καί κατά συνέπεια τοῦ χαρακτήρα; περιπλέκεται ἀπό τήν παρουσία ὄλων αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων καί τῶν διαστρεβλώσεων, τίς βλάβες καί τίς ἐλλείψεις πού προκλήθηκαν στήν προσωπικότητα ἀπό συνθῆκες ἀντίξοες καί ἀντίθετες στό κανονικό καί στήν ὑγίή ἀνάπτυξη.

Πολλά ἀπό τά παιδιά αὐτά — ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού ἀνήκουν στό «γερό» τύπο — τά θεωροῦν κατάρα στό σπίτι. Οἱ γονεῖς τους προσπαθοῦν νά τά ξεφορτωθοῦν, τά ἐγκαταλείπουν, τά παραδίδουν ἐπίτηδες σέ τροφούς, ἢ τά στέλνουν ἐσωτερικά σέ σχολεῖα. Γίνονται ὄρφανά μέ γονεῖς πού ζοῦν. Εἶναι ἄρρωστα, καί ὅμως τό σῶμα τους εἶναι γερό, καί αὐτό ἀναπότρεπτα ὀδηγεῖ σέ κακή συμπεριφορά. Οἱ γονεῖς δέν ξέρουν τί νά κάνουν μέ τά παιδιά αὐτά. Μερικοί ζητοῦν συμβουλές ἀπό εἰδικούς, ἄλλοι προσπαθοῦν νά λύσουν μόνοι τους τό πρόβλημα. Καμιά φορά ἀποφασίζουν νά ἐφαρμόσουν τήν αὐστηρότητα, νομίζοντας ὅτι θά εἶναι ἡ λύση. Χρησιμοποιοῦν ὅλους τούς τρόπους, τό ξύλο, τίς φωνές, τήν τιμωρία νά πάει γιά ὕπνο χωρίς νά φάει... τά παιδιά ὅμως γίνονται ὅλο καί χειρότερα καί κάνουν πιά πολλή φασαρία καί ἐνόχληση, ἢ υἱοθετοῦν μία παθητική μορφή τοῦ ἴδιου ἐλαττώματος. Τότε οἱ γονεῖς προσπαθοῦν νά τά πείσουν διακριτικά. Προσπαθοῦν νά λογικέψουν τά παιδιά, ἢ νά ἐπικαλεστοῦν τήν ἀγάπη καί τό φιλότιμό τους: «Γιατί στενοχωρεῖς τόσο τή μανούλα;»

Στό τέλος, οἱ γονεῖς ἡττῶνται τελειωτικά καί ἐγκαταλείπουν τίς προσπάθειες.

Τά παιδιά πού ἀνήκουν στόν παθητικό, ἢ ὑποχωρητικό τύπο, σπάνια τραβοῦν τήν προσοχή μέ τόν τρόπο αὐτό. Ἡ συμπεριφορά τους δέν εἶναι πρόβλημα. Ἡ μητέρα νομίζει ὅτι τό παιδί εἶναι καλό καί ὑπάκουο, γιατί δέν κάνει τίποτα κακό. Νομίζει ὅτι γαντζώνεται ἐπάνω της ἀπό ἀγάπη καί στοργή. Τήν ἀγαπᾶ τόσο πολύ, λέει ἡ μητέρα, πού δέν πάει νά κοιμηθεῖ χωρίς αὐτήν. Ἀργότερα ὅμως παρατηρεῖ ὅτι παρουσιάζει καθυστέρηση στίς κινήσεις καί τήν ὁμιλία του. Δέν εἶναι σίγουρο στά πόδια του. «Ἡ ὑγεία του», λέει ἡ μητέρα, «εἶναι καλή, ἀλλά εἶναι τόσο εὐαίσθητο. Ὅλα τό τρομάζουν. Δέν τό ἐνδιαφέρει οὔτε τό φαγητό. Στ' ἀλήθεια, τί ἐξαῦλωμένο παιδί! Γιά νά τό κάνω νά φάει, πρέπει πάντα νά τοῦ πῶ μιά ἱστορία.

Σίγουρα θά γίνει ἅγιος ἢ ποιητής!» Στο τέλος ὅμως πείθεται ὅτι τό παιδί δέν εἶναι καλά καί φωνάζει τό γιατρό. Οἱ παιδίατροι κάνουν περιουσίες μέ τίς ἀρρώστιες αὐτές τοῦ νοῦ.

Ἡ λύση τοῦ προβλήματος

“Ὅλα αὐτά τά προβλήματα βρίσκουν τή λύση τους ἂν καταλάβουμε τόν κύκλο τῶν δημιουργικῶν δραστηριοτήτων πού θά ἔπρεπε νά συμπληρώνουν ὅλα τά παιδιά ἀπό τή φύση τους. Φαίνεται καθαρά τώρα ὅτι κάθε ἐλάττωμα τοῦ χαρακτήρα ὀφείλεται σέ κάποιο κακό χειρισμό πού ὑπέστη τό παιδί στά πρῶτα του χρόνια. “Ἄν τά παιδιά παραμελήθηκαν στήν περίοδο αὐτή, τό πνεῦμα τους εἶναι ἄδειο γιατί δέν τοῦς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά χτίσουν τό περιεχόμενό του. Τό πεινασμένο αὐτό πνεῦμα (στό ὁποῖο ἀφιερώνουν τώρα οἱ ψυχολόγοι μεγάλη προσοχή) εἶναι μία βασική αἰτία γιά πολλά κακά. Μία ἄλλη αἰτία εἶναι ἡ ἔλλειψη τῶν αὐθόρμητων δραστηριοτήτων πού πηγάζουν ἀπό μία δημιουργική παρόρμηση. Λίγα ἀπό τά παιδιά αὐτά μεγάλωσαν μέ τίς ἀπαραίτητες συνθήκες γιά μία πλήρη ἀνάπτυξη. Συχνά ἔμεναν γιά μεγάλο διάστημα ἐντελῶς μόνα καί ἔβρισκαν μοναδική λύση τόν ὕπνο. “Ἡ μπορεῖ νά τά ἔκαναν ὅλα στή θέση τους οἱ μεγάλοι, ἐμποδίζοντάς τα ἔτσι νά συμπληρώσουν τό δικό τους κύκλο δραστηριότητας. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ παθητικότητα καί ἡ ἀδράνεια. Ἄνίκανα νά κοιτάξουν κάτι χωρίς νά τοῦς τό ἀρπάξει κάποιος ἄλλος ἀπό τά χέρια, δέν μπόρεσαν νά περιεργαστοῦν καί νά ἐξετάσουν τίποτα, ἂν καί εἶδαν καί ἐπιθύμησαν πολλά πράγματα. “Ὅταν τελικά καταφέρουν νά ἀποκτήσουν τά ἴδια ἕνα λουλούδι ἢ ἕνα ἔντομο, δέν ξέρουν τί νά τό κάνουν κι ἔτσι τό λιώνουν καί τό καταστρέφουν.

Οἱ παράλογοι φόβοι ἔχουν ἐπίσης τήν αἰτία τους σέ περιστατικά τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου τῆς ζωῆς.

Μία ἀπό τίς κυριότερες αἰτίες γιά τήν ἐξάπλωση τῶν σχολείων μας ἦταν ἡ ἐντυπωσιακή ἐξαφάνιση τῶν ἐλαττωμάτων αὐτῶν ἀπό τά παιδιά μόλις βρέθηκαν σέ ἕνα μέρος ὅπου ἐπιτρεπόταν ἡ ἐνεργή ἐμπειρία στό περιβάλλον καί ὅπου ἡ ἐλεύθερη ἀσκηση τῶν δυνάμεών τους μπορούσε νά θρέψει τό

νοῦ τους. Περιτριγυρισμένα από ενδιαφέρουσες διασθηριότητες στη διάθεσή τους, ἐπαναλάμβαναν ἐλεύθερα τίς ἀσκήσεις καί περνούσαν ἀπό τή μία φάση συγκέντρωσης στήν ἄλλη. Μόλις ἔφθαναν στό στάδιο αὐτό καί μπορούσαν νά δουλέψουν καί νά προσηλώσουν τό πνεῦμα τους σέ κάτι πού τά ἐνδιέφερε πραγματικά, τά ἐλαττώματα τῶν παιδιῶν ἐξαφανίζονταν. Τά ἀκατάστατα παιδιά γίνονταν τακτικά, τά παθητικά δραστήρια καί τά ἀνήσυχτα, φασαριόζικα παιδιά πού ἐνοχλοῦσαν μέχρι τότε ἔγιναν βοήθεια στήν τάξη. Τά ἀποτελέσματα αὐτά μᾶς ἔκαναν νά καταλάβουμε ὅτι τά προηγούμενα ἐλαττώματά τους ἦταν ἐπίκτητα καί ὄχι ἔμφυτα. Οὔτε διέφεραν κατά πολύ μεταξύ τους, μόνο καί μόνο ἐπειδή τό ἕνα ἔλεγε ψέματα καί τό ἄλλο ἦταν ἀνυπάκουο. Ὅλες αὐτές οἱ διαταραχές προέρχονταν ἀπό μία μοναδική αἰτία, τήν ἐλλιπή τροφή γιά τή ζωή τοῦ νοῦ.

Συμβουλές στίς μητέρες

Τί συμβουλή μπορούμε νά δώσουμε στίς μητέρες; Τά παιδιά τους ἔχουν ἀνάγκη νά ἀσχολοῦνται μέ μία ἐνδιαφέρουσα ἀσχολία: δέ θά πρέπει νά τά βοηθᾶμε ὅταν δέ χρειάζεται, οὔτε νά τά διακόπτουμε, ἀπό τή στιγμή πού θά ἀρχίσουν νά κάνουν κάτι πού ἀπασχολεῖ τό πνεῦμα τους. Ὁ καλός τρόπος, ἡ αὐστηρότητα, τά φάρμακα δέν ὠφελοῦν ἄν τό παιδί πεινᾷ πνευματικά. Ἄν κάποιος πεθαίνει ἀπό πείνα, ἐπειδή στερεῖται τήν τροφή, δέν τόν θεωροῦμε τρελό, οὔτε τόν δέρνουμε, οὔτε κάνουμε ἔκκληση στά καλά του αἰσθήματα. Χρειάζεται φαγητό καί τίποτα ἄλλο δέ θά τόν ὠφελήσει. Τό ἴδιο ἰσχύει καί στήν περίπτωση τῶν παιδιῶν. Οὔτε ἡ αὐστηρότητα οὔτε ἡ εὐγένεια δέ λύνουν τό πρόβλημα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλάσμα μέ εὐφυΐα, καί χρειάζεται τήν πνευματική τροφή σχεδόν περισσότερο καί ἀπό τήν ὑλική τροφή. Ἀντίθετα ἀπό τά ζῶα, πρέπει νά διαμορφώσει ὁ ἴδιος τή συμπεριφορά του. Ἄν βάλουμε τό παιδί σέ ἕνα δρόμο ὅπου μπορεῖ νά ὀργανώσει τό φέρσιμό του καί νά χτίσει τήν πνευματική του ζωή, ὅλα θά εἶναι καλά. Οἱ ἐνοχλήσεις του θά ἐξαφανιστοῦν, τό ἴδιο καί οἱ ἐφιάλτες του, ἡ πέψη του θά γίνει κανονική καί ἡ βουλιμία του θά ὑποχωρήσει.

Ἡ υἰεία του ἀποκαθίσταται, γιὰτί τό πνεῦμα του ἐπανερχεται στήν ὀμαλότητα.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τά προβλήματα αὐτά δέν ἐμπίπτουν στήν ἠθική διαπαιδαγώγηση, ἀλλά στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα. Ἡ ἔλλειψη χαρακτήρα, ἢ τά ἐλαττώματα στό χαρακτήρα ἐξαφανίζονται αὐτόματα χωρίς ἀνάγκη νά κάνουν κήρυγμα οἱ μεγάλοι ἢ νά δίνουν τό καλό παράδειγμα. Δέ χρειάζεται νά ἀπειλεῖ κανεῖς ἢ νά καλοπιάνει, ἀλλά μόνο νά «ἐπαναφέρει στήν ὀμαλότητα» τίς συνθῆκες στίς ὀποῖες ζεῖ τό παιδί.

· Η συνεισφορά
του παιδιού
στήν κοινωνία —
έπιαναφορά
στό κανονικό —
συμμόρφωση
στούς κανόνες

19.

· Η κοινή γνώμη δέν κατακρίνει πάντοτε τίς αδυναμίες του χαρακτήρα στό παιδί (όπως τίς περιγράψαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο καί διαχωρίσαμε τά μειονεκτήματα πού παρουσιάζει τό γερό παιδί καί εκείνα πού έκδηλώνει τό αδύναμο). Μερικά από αυτά μάλιστα τά θεωρεί αξιόλογα χαρακτηριστικά. Τά παθητικά παιδιά θεωροῦνται, γενικά, καλά καί φρόνιμα. "Όσα κάνουν θόρυβο, άταξίες καί έχουν ζωηρή φαντασία περνοῦν γιά ιδιαίτερα έξυπνα ή άκόμη καί γιά μεγαλοφυΐες.

Μποροῦμε νά ποῦμε ότι ή κοινωνία κατατάσσει τά παιδιά αυτά κάπως έτσι:

1. Παιδιά μέ έλαττώματα πού χρειάζονται διόρθωση.
2. Εκείνα πού δέ χρειάζονται θεραπεία στά έλαττώματά τους.
3. Εκείνα πού θεωροῦνται έξαιρετικά.

Τά δύο τελευταία ανήκουν στους λεγόμενους επιθυμητούς τύπους και οί γονεῖς είναι περήφανοι γι' αυτά, ακόμη και όταν (ὅπως συμβαίνει μέ τόν τελευταῖο τύπο) εἶναι δύσκολο νά ζήσει κανεῖς μαζί τους.

Τονίζω τό σημεῖο αὐτό καί ἰδιαίτερα τήν ταξινόμηση αὐτή, γιατί ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό αἰῶνες. Εἶδα ὅμως στό πρῶτο μου σχολεῖο, καθώς καί στά ἄλλα πού τό ἀκολούθησαν, ὅτι τά χαρακτηριστικά αὐτά ἐξαφανίζονται μόλις τά παιδιά ἀπορροφηθοῦν σέ μία δουλειά πού τά προσελκύει. Οἱ λεγόμενες κακές ιδιότητες, μαζί μέ ἐκεῖνες πού θεωροῦνται προτερήματα καί σημάδια μεγαλοφυΐας, ὅλα ἐξαφανίζονται καί μένει ἕνας μόνο τύπος παιδιοῦ, χωρίς καμιάν ἀπό τίς ιδιότητες αὐτές.

Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ κόσμος δέν μπόρεσε ακόμη νά ἐκτιμήσει τά καλά καί τά κακά χαρακτηριστικά στό χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ, οὔτε καί ἐκεῖνα πού τά ἐκτοπίζουν. Ἀποδεικνύονται λανθασμένες οἱ παλιές πεποιθήσεις. Μοῦ ἔρχεται στό νοῦ μία εὐαγγελική φράση: «Μόνο σέ Σένα ὑπάρχει ἡ Ἀλήθεια, Κύριε. Ὅλα τά ἄλλα εἶναι ψεῦδος». Τά παιδιά στά σχολεῖα μας ἀπέδειξαν ὅτι πραγματική τους ἐπιθυμία εἶναι νά εἶναι συνεχῶς ἀπασχολημένα, νά δουλεύουν ὀλοένα — κάτι πού δέν εἶχαμε ὑποψιαστεῖ ποτέ, ὅπως καί κανεῖς δέν εἶχε ποτέ παρατηρήσει τήν ἰκανότητα τοῦ παιδιοῦ νά διαλέγει αὐθόρμητα τή δουλειά του. Ἀκολουθώντας ἕναν ἐσωτερικό ὁδηγό, τά παιδιά ἀπασχολοῦνται μέ κάτι (διαφορετικό γιά τό καθένα) πού τοὺς δίνει χαρά καί ἡρεμία.

Τότε ἐγινε κάτι ἄλλο πού δέν εἶχαμε δεῖ ποτέ πρὶν σέ ὁμάδα παιδιῶν. Ἐμφανίστηκε αὐθόρμητα ἡ «πειθαρχία». Τό φαινόμενο αὐτό ἐντυπωσίασε τήν κοινή γνώμη περισσότερο ἀπό ὅλα τά ἄλλα. Ἦταν σάν νά λυνόταν ἕνα πρόβλημα πού ἔμοιαζε ἄλυτο μέχρι τότε: Πῶς νά πετύχουμε τήν πειθαρχία ἀφήνοντας τά παιδιά ἐλεύθερα. Τά παιδιά αὐτά πού διάλεγαν ἐλεύθερα τή δουλειά τους, τό καθένα ἀπορροφημένο σέ διαφορετικό ἔργο, ἀνήκοντας ὡστόσο ὅλα στήν ἴδια ὁμάδα, ἔδιναν τήν ἐντύπωση ὅτι κρατοῦσαν μία τέλεια πειθαρχία. Στά τελευταία σαράντα χρόνια ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπαληθεύτηκε στά πιά ἀπομακρυσμένα μέρη τοῦ κόσμου. Πραγματικά, ὅταν βρεθοῦν τά παιδιά σέ κατάλληλο περιβάλλον ὅπου μποροῦν νά

αναπτύξουν μία τακτική δραστηριότητα, αποκτοῦν τή νέα αὐτήν ὄψη. Μὲ ἄλλα λόγια, διαμορφώνουν ἕναν ψυχολογικό τύπο κοινό σέ ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα. Εἶναι κάτι πού δέν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ποτέ πρὶν, ἐπειδὴ τό ἔκρυβαν χαρακτηριστικά ξένα στό παιδί.

Τά παιδιά διαμορφώνουν ἔτσι ἕναν ἐνιαῖο τύπο, ἀκολουθώντας μία διεργασία πού δέ γίνεται σταδιακά, ἀλλά, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ἐμφανίζεται ἀπότομα, ὅταν τό παιδί μπορέσει νά συγκεντρωθεῖ ὀλόψυχα σέ κάποια δραστηριότητα. Δέ χρειάζεται νά παροτρύνει ἢ ἐπιβλέπουμε στήν τάξη ἕνα παιδί πού χαζεύει νά κάνει κάτι. Ἀρκεῖ νά βάζει στή διάθεσή του τό ὕλικό πού περιμένει νά χρησιμοποιηθεῖ μέσα στό περιβάλλον πού φτιάχτηκε εἰδικά γιά τό παιδί. Μόλις βρεῖ τή δουλειά πού θά τό ἀπορροφήσει, τά ἐλαττώματά του θά ἐξαφανιστοῦν. Εἶναι ἀνώφελος οἱ προσπάθειές μας νά λογικέψουμε τά παιδιά. Πρέπει μέσα τους νά ἀνακινηθεῖ κάτι καί νά τά κάνει νά συγκεντρωθοῦν σέ μία ἐξωτερική δραστηριότητα. Κάτι πού θά τραβήξει τήν ἐνεργητικότητα τοῦ παιδιοῦ καί θά τό κάνει νά προσηλωθεῖ σέ μίαν ἀσχολία πού ἐπαναλαμβάνει ἐνεργά.

Ἡ ἐνότητα τοῦ συνόλου στό ἀνθρώπινο ὄν διαμορφώνεται μόνο μέ ἐνεργές ἐμπειρίες στόν πραγματικό κόσμο, μέ ὀδηγούς τοὺς νόμους τῆς φύσης.

Στήν ἀρχή, ἀπό τή γέννηση μέχρι τά τρία χρόνια, τό πνευματικό ἔμβρυο ἀναπτύσσει χωριστά καθένα ἀπό τά μέρη του. Τά μέρη αὐτά ἐνσωματώνονται στό γενικό σύνολο καί ἀρχίζουν νά δροῦν ὄλα μαζί στήν ὕπηρεσία τοῦ ἀτόμου στήν ἐπόμενη περίοδο, ἀπό τά 3 μέχρι τά 6 χρόνια· τότε πού δουλεύει τό χέρι καί τό πνεῦμα τό καθοδηγεῖ.

Ἄν ὄμως ἐξωτερικές συνθηκὲς ἐμποδίσουν τήν ἐνοποίηση τῶν μερῶν, τότε καθένα ἀπό τά διαμορφωμένα μέρη συνεχίζει τήν ἀπομονωμένη ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς του καί προκύπτει σάν ἀποτέλεσμα μία ἀσύμμετρη ἀνάπτυξη, ἀποκομμένη ἀπό τοὺς σκοπούς της.

Τό χέρι κινεῖται χωρίς σκοπό. Τό πνεῦμα πλανιέται μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα. Ἡ γλώσσα γίνεται αὐτοσκοπός, τό σῶμα κινεῖται δύσκαμπτα καί ἄγαρμπα. Τίποτα δέν ἐνοποιεῖ τίς χωριστές αὐτές ἐνέργειες πού προκαλοῦν μέ τόν τρόπο αὐτό

αναρίθμητους συνδυασμούς ελαττωματικής ή αποκλίνουσας ανάπτυξης και γίνονται πηγές προστριβής και απελπισίας.

Οι αποκλίσεις αυτές δεν μπορούν να αποδοθούν στην ίδια την προσωπικότητα. Προέρχονται από την άποτυχία να οργανωθεί η προσωπικότητα.

Είναι προσωρινά χαρακτηριστικά και όμως δεν επιδέχονται διόρθωση. Θα διορθωθούν μόνο όταν όλες οι δυνάμεις λειτουργήσουν σαν ένα σύνολο για να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς ολόκληρου του ατόμου.

Όταν όμως ασκήσουν την επιβολή τους τα θέλητρα του νέου περιβάλλοντος, προσφέροντας κίνητρα για εποικοδομητική δραστηριότητα, τότε συνδυάζονται όλες αυτές οι ενεργητικές τάσεις και διαλύονται οι αποκλίσεις. Προβάλλει ένας μοναδικός τύπος παιδιού, το «καινούριο παιδί». Στην πραγματικότητα όμως βρίσκει την ευκαιρία να σχηματιστεί κανονικά ή πραγματική «προσωπικότητα» του παιδιού.

Στό σχήμα 11 βλέπουμε στη δεξιά πλευρά τα διάφορα χαρακτηριστικά των παιδιών, όπως τα ξέραμε μέχρι τώρα. Δηλώνονται από έναν αριθμό πράσινων γραμμών που εκτείνονται προς τα έξω ακτινωτά. Η γαλάζια γραμμή που φθάνει μέχρι τη μέση, πλατιά και κατακόρυφη, συμβολίζει τη συγκέντρωση σε κάτι συγκεκριμένο. Είναι η γραμμή της ομαλότητας. Μόλις αρχίσουν τα παιδιά να συγκεντρώνονται σε κάτι, εξαφανίζονται όλες οι γραμμές στα δεξιά της μισής αυτής γραμμής και μένει μόνο ένας τύπος με τα χαρακτηριστικά που δείχνουν οι κόκκινες γραμμές στα δεξιά. Δεν εξαφανίζει ο ενήλικος τα επιφανειακά αυτά ελαττώματα αλλά το ίδιο το παιδί, που περνά στην κεντρική γραμμή με ολόκληρη την προσωπικότητά του, δηλώνοντας έτσι ότι έχει φθάσει στην ομαλότητα.

Τό φαινόμενο αυτό επαναλαμβάνεται χωρίς εξαίρεση σε όλα μας τα σχολεία, από παιδιά που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, φυλές και πολιτιστικά επίπεδα.⁴⁵

Είναι τό πιο σημαντικό επιμέρους αποτέλεσμα ολόκληρου του έργου μας.

Η μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη ακολουθεί πάντα μία δουλειά που γίνεται με τα χέρια και με πραγματικά

άντικείμενα, μιά δουλειά πού συνοδεύεται από πνευματική συγκέντρωση.

Τό ψυχολογικό αυτό φαινόμενο, πού φέρνει στό νοῦ τή θεραπεία ἐνηλίκων μέ τήν ψυχανάλυση, τό ὀνομάσαμε μέ τόν ἐπιστημονικό ὄρο «ἐπαναφορά στήν ὀμαλότητα».

Σήμερα, μετά ἀπό τόσα χρόνια καί τόσο πλατιά πείρα, ἔχει ἀποδειχθεῖ ἡ ἀλήθεια τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Στίς Κλινικές Καθοδήγησης τοῦ Παιδιοῦ πού ἰδρύθηκαν καί διαδόθηκαν σέ ὅλες τίς χῶρες γιά τή θεραπεία τῶν «δύσκολων παιδιῶν», γίνεται ἀκριβῶς αὐτό: προσφέρεται στό παιδί ἕνα περιβάλλον πλούσιό σέ κίνητρα γιά δράση, γιά νά μπορέσει νά διαλέξει μέσα ἀπό αὐτό τί θά πάρει καί τί θά χρησιμοποιήσῃ. Στήν ἐκλογή αὐτή δέν τό πιέζει ὁ ἔλεγχος τοῦ δασκάλου, ἢ ὁποιοσδήποτε ἔλεγχος ἀπό κάποιον ἐνήλικο γενικά.

Τό ἴδιο καί ἡ «θεραπεία μέ τό παιχνίδι», πού ἀφήνει καί αὐτή τό παιδί ἐλεύθερο νά διαλέξει ἀνάμεσα σέ πολλά παιχνίδια καί ἀσχολίες μίμησης — μία ἐκλογή πιο πλατιά ἀπό ἐκείνη πού προσφέρει συνήθως τό σπίτι.

Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ θεραπεία αὐτή, σέ συνδυασμό μέ καθοδήγηση ἀπό τόν ψυχίατρο (αὐτός θά δώσει συμβουλές γιά νά βελτιωθεῖ ἡ συμπεριφορά τοῦ παιδιοῦ στό σπίτι), μπορεῖ νά ἀλλάξει ριζικά πρὸς τό καλύτερο τό χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ. Ἡ βελτίωση βέβαια αὐτή μπορεῖ ἐπίσης νά ἀποδοθεῖ καί στήν κοινωνική ζωὴ μέ ἄλλα παιδιά.

Τό φάσμα ὅμως τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν εἶναι ὑπερβολικά περιορισμένο. Εἶναι μόνο τόποι «θεραπείας», ὅπως τά νοσοκομεῖα γιά τοὺς ἀρρώστους. Πρέπει ὅλοι νά παραδεχτοῦν καί νά καταλάβουν ὅτι, ἐφόσον ἡ ἐργασία καί ἡ ἐλευθερία μποροῦν νά γιαιτρέψουν τά ἐλαττώματα τῆς ἀνάπτυξης, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἐργασία καί ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ.

Πραγματικά, παρατηροῦμε συχνά ὅτι μερικά παιδιά πού γιαιτρεύτηκαν ἢ βελτιώθηκε ἡ κατάστασή τους νά χειροτερέψουν πάλι μόλις ἐπανέλθουν στίς ἀρχικές συνθηκὲς ζωῆς πού ἦταν καί ἡ βασική αἰτία γιά τήν «ἀπόκλιση ἀπό τό κανονικό» πού παρουσίασαν. Ἀπό τά παιδιά αὐτά λείπουν ἡ δύναμη καί

οί απαραίτητες ευκαιρίες που θά τά βοηθήσουν να σταθεροποιηθούν στην ομαλότητα και ή βελτίωσή τους είναι μόνο προσωρινή.

Σέ μερικές χώρες έχουν γίνει προσπάθειες να εφαρμοσθεί ή ελευθερία και ή δράση στά σχολεία. Δόθηκε όμως στην περίπτωση αυτή μία πολύ χαλαρή έρμηνεία στίς έννοιες αυτές τής ελευθερίας και τής δράσης.

Η έννοια τής ελευθερίας έρμηνεύτηκε μέ τρόπο στοιχειώδη, σάν άμεση άπελευθέρωση από καταπιεστικούς δεσμούς, κατάργηση τών κυρώσεων και τής ύποταγής στην έξουσία. Η αντίληψη αυτή είναι καθαρά άρνητική, σημαίνει δηλαδή μόνο ότι έλειψε ο έξαναγκασμός. Τίς πιά πολλές φορές προκαλεί μία πολύ άπλή «αντίδραση»: μιάν άκατάσχετη έκφραση άνεξέλεγκτων έσωτερικών παρορμήσεων, εκείνη που έλεγχε παλιά ή θέληση του ένηλικού. «Νά αφήνουμε τό παιδί να κάνει ό,τι θέλει», ενω δέν έχει ακόμη αναπτύξει δυνάμεις έλέγχου, είναι μιά προδοσία τής ιδέας τής ελευθερίας.

Φτιάχνουμε έτσι παιδιά άκατάστατα, επειδή τούς επιβλήθηκε αυταρχικά ή τάξη, παιδιά τεμπέλικα, επειδή τά άνάγκασαν στό παρελθόν να δουλέψουν, παιδιά άνυπάκουα, επειδή τούς είχαν επιβάλει τήν ύπακοή.

Η πραγματική ελευθερία, αντίθετα, είναι τό επακόλουθο τής ανάπτυξης. Είναι ή διαμόρφωση έσωτερικών και σιωπηρών όδηγών, μέ βοηθό τήν εκπαίδευση. Η ανάπτυξη είναι ένεργή. Είναι τό χτίσιμο τής προσωπικότητας, όπου φθάνει κανείς μέ τήν προσπάθεια και μέ τίς προσωπικές εμπειρίες. Είναι ο μακρύς δρόμος που πρέπει να διανύσει κάθε παιδί για να φθάσει στην ώριμότητα.

Όποιοσδήποτε μπορεί να επιβληθεί και να καταπιέσει τούς αδύνατους και τούς ύποταγμένους. Κανείς όμως δέν μπορεί να επιβάλει στον άλλο τήν ανάπτυξη. Η ανάπτυξη δέν είναι κάτι που διδάσκεται.

Αν, λέγοντας ελευθερία, έννοοῦμε ότι τά παιδιά μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν, χρησιμοποιώντας, ή μάλλον κάνοντας κακή χρήση τών πραγμάτων που έχουν στην διάθεσή τους, είναι φανερό ότι αναπτύσσονται μόνο οί «άποκλίσεις» τής συμπεριφοράς τους και αυξάνονται οί άνωμαλίες.

Τό παιδί ἐπιστρέφει στήν ὁμαλότητα μέ τή «συγκέντρωση» σέ μία συγκεκριμένη ἐργασία. Γι' αὐτό πρέπει νά παρέχουμε «μέσα δραστηριότητας» καλά προσαρμοσμένα στά ἐνδιαφέροντα τοῦ παιδιοῦ γιά νά προκαλέσουν τή βαθύτερη προσοχή του. Ἡ ἐπιτυχία τους θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή χρήση τῶν ἀντικειμένων γιά τούς σκοπούς πού σχεδιάστηκαν νά ἐξυπηρετήσουν καί αὐτό θά ὀδηγήσει τό παιδί στήν «πνευματική τάξη». Ἄν τά χρησιμοποιήσει μέ φροντίδα καί ἀκρίβεια, θά καταφέρει νά «συντονίσει τίς κινήσεις του».

Ἡ πνευματική τάξη καί ὁ συντονισμός τῶν κινήσεων, ὀδηγημένα ἀπό τά ἐπιστημονικά πρότυπα καί τό παιδαγωγικό ὕλικό, προετοιμάζουν τό παιδί γιά τή συγκέντρωση. Ἀπό τή στιγμή πού θά συγκεντρωθεῖ σέ κάτι τό παιδί «ἐλευθερώνονται οἱ πράξεις του» καί θεραπεύονται τά ἐλαττώματά του. Λέμε «συγκέντρωση» καί ὄχι ἀπλῶς «ἀσχολία», γιατί ἂν ἀσχοληθεῖ τό παιδί χωρίς ἐνδιαφέρον, περνώντας ἀπό τό ἕνα πράγμα στό ἄλλο, ἀκόμη καί ἂν τά χρησιμοποιήσει ὅλα σωστά, αὐτό δέν εἶναι ἀρκετό γιά νά ἐξαλειφθοῦν τά μειονεκτήματά τους.

Βασική σημασία ἔχει νά προκαλεῖ τό ἔργο αὐτό τόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον ὥστε νά ἀσχοληθεῖ μ' αὐτό ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ.

Στά σχολεῖα μας, ἡ «στιγμή αὐτή τῆς ἴασης» δέν εἶναι τό σημεῖο ἄφιξης, ὅπως γίνεται στίς κλινικές γιά τά δύσκολα παιδιά, ἀλλά τό σημεῖο ἐκκίνησης καί μετά ἀπό αὐτό ἡ «ἐλευθερία στή δράση» στερεώνει καί ἀναπτύσσει τήν προσωπικότητα.

Μόνο τά παιδιά πού ἔχουν ξαναγυρίσει στό κανονικό, μέ τή βοήθεια ἀπό τό περιβάλλον τους, δείχνουν στήν κατοπινή τους ἀνάπτυξη τίς θαυμαστές αὐτές δυνάμεις πού περιγράφουμε: τήν αὐθόρμητη πειθαρχία, τή συνεχή καί χαρούμενη δουλειά, τά κοινωνικά αἰσθήματα γιά βοήθεια καί συμπαράσταση στους ἄλλους.

Ἡ δραστηριότητα πού διάλεξαν ἐλεύθερα γίνεται ὁ κανονικός τους τρόπος ζωῆς. Γιατρεύονται οἱ ἐνοχλήσεις καί ἀνοίγεται μπροστά τους ἡ πόρτα γιά ἕνα νέο τρόπο ζωῆς.

Κύριο χαρακτηριστικό του εἶναι ἡ «προσῆλωση στήν ἐργασία». Μία ἐνδιαφέρουσα ἐργασία, διαλεγμένη ἐλεύθερα,

πού προκαλεί τή συγκέντρωση μάλλον παρά τήν κούραση, αυξάνει τήν ενεργητικότητα του παιδιού και τίς πνευματικές του ικανότητες και τό οδηγεί στήν αυτοκυριαρχία.

Γιά νά βοηθήσουμε ὅμως τήν ανάπτυξη αὐτή, δέν ἀρκεῖ νά προσφέρουμε ἀντικείμενα διαλεγμένα στήν τύχη, ἀλλά πρέπει νά ὀργανώσουμε ἕναν κόσμο μέ «προοδευτικό ἐνδιαφέρον». Τό ἀποτέλεσμα εἶναι μία παιδαγωγική τεχνική βασισμένη στήν ψυχολογία τῆς παιδικῆς ἀνάπτυξης.

Στά σχολεῖα μας ὄχι μόνο δυναμώνεται ὁ χαρακτήρας, ἀλλά πλουτίζεται καί ἡ πνευματική ζωή τῶν παιδιῶν στήν ἀναζήτηση τῆς γνώσης.

Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι τά παιδιά ἐκτελοῦν πνευματικές ἀσκήσεις, ἔχοντας βρεῖ τό δρόμο πρὸς τήν τελειοποίηση καί τήν ἄνοδο στά ἐσωτερικά ὕψη τῆς ψυχῆς.

Ἡ δουλειά τους, στό ξετύλιγμά της, μάς θυμίζει τίς ἀρχές πού βρίσκουμε στό βιβλίο τῆς Ἰνδικῆς σοφίας, τήν Γκίτα.

«Εἶναι σημαντικό νά δίνουμε τή σωστή δουλειά. Τό πνεῦμα ἔχει ἀνάγκη νά ἐργάζεται ἀδιάκοπα. Ἡ πνευματική ἀνάπτυξη εἶναι νά τό κρατᾶμε συνεχῶς ἀπασχολημένο μέ ὑγιεῖς ἀσχολίες. Τό κακό μπαίνει στό ἄπρακτο πνεῦμα. Ὁ νωθρός ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά ἔχει πνεῦμα».

Ἡ θεωρία μας ἐπίσης συμφωνεῖ μέ τά λόγια τοῦ Γκιμπράν, «Ἡ δουλειά εἶναι ἡ ἀγάπη πού ἔγινε ὀρατή».⁴⁶

**Τό παιδί
χτίζει
μόνο του
τό χαρακτήρα του**

20.

Όπως εξηγήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κάθε παιδί χτίζει μόνο του τό χαρακτήρα του και διαμορφώνει μέσα του τις αξιοθαύμαστες ιδιότητες πού τό χαρακτηρίζουν. Χωρίς νά επηρεάζονται από τό παράδειγμα ή τις προτροπές μας, οι ιδιότητες αυτές απορρέουν αποκλειστικά από τήν αλληλένδετη και συνεχή δράση τοῦ παιδιοῦ ανάμεσα στά 3 καί τά 6 του χρόνια.

Στήν περίοδο αὐτή κανείς δέν μπορεί νά «διδάξει» τις ιδιότητες τοῦ χαρακτήρα. Ἐμεῖς μπορούμε μόνο νά δώσουμε στήν παιδαγωγική μιὰ ἐπιστημονική βάση, γιά νά μπορούν τά παιδιά νά δουλεύουν αποτελεσματικά, χωρίς νά τά ἐνοχλοῦν ἢ νά τά ἐμποδίζουν.

Θά καταπιαστοῦμε ἄμεσα μέ τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ, μέ τή λογική καί τήν προτροπή, ἀργότερα, ανάμεσα στά 6 καί τά 12

χρόνια, όταν αρχίζει να λειτουργεί ή συνείδηση και τότε παιδί είναι ικανό να καταλάβει τα προβλήματα του καλού και του κακού. Ακόμη περισσότερα μπορούν να γίνουν στο θέμα της ηθικής ανάμεσα στα 12 και τα 18 χρόνια, τότε πού το παιδί αρχίζει να έχει ιδανικά (πατριωτικά, κοινωνικά, θρησκευτικά κλπ.). Στην ηλικία αυτή μπορούμε να ασκήσουμε πάνω του μία έντονη επίρροη, όπως γίνεται και με τους μεγάλους. Λυπηρό μόνο είναι ότι τα παιδιά, μετά τα 6 τους χρόνια, δεν μπορούν πιά να αναπτύξουν το χαρακτήρα και τις ιδιότητές τους αυθόρμητα και με φυσικό τρόπο. "Οποιος λοιπόν προσπαθεί να τα επηρεάσει και να τα προσηλυτίσει, χωρίς φυσικά να είναι ο ίδιος τέλειος, θα αντιμετωπίσει σημαντικές δυσκολίες. Θα πρέπει να δουλέψει με τον καπνό και όχι με τη φωτιά.

Οι δάσκαλοι παραπονιούνται συχνά ότι, ενώ μπορούν οι ίδιοι να διδάξουν τα θέματα της φυσικής, της φιλολογίας και τα άλλα, τα παιδιά πού έχουν μπροστά τους είναι ανίκανα για μάθηση, γιατί τους λείπει όχι η έξυπνάδα, αλλά ο χαρακτήρας. Χωρίς χαρακτήρα, δεν υπάρχει «παρόρμηση». Μόνο όσοι ξεπέρασαν τις δυσκολίες πού συνάντησαν στα πρώτα τους χρόνια, καθώς και το λανθασμένο φέρσιμο πού αντιμετώπισαν, κατάφεραν να κρατήσουν μερικά, ή και όλα, τα βασικά χαρίσματα του χαρακτήρα τους και διατηρούν έτσι κάποια προσωπικότητα. Συνήθως ή πλειοψηφία των ανθρώπων δεν έχει προσωπικότητα.

Είναι ανώφελο να λέμε «συγκεντρώσου!» στα παιδιά, γιατί ακριβώς ή δύναμη αυτή τους λείπει. Πώς περιμένουμε να κάνουν προσεκτικά και υπομονετικά τη δουλειά τους, αφού τους λείπει ή προσοχή και ή υπομονή; Είναι σαν να λέμε «Περπάτα όμορφα!» σε κάποιον πού δεν έχει πόδια. *Οι ιδιότητες του χαρακτήρα μπορούν να αποκτηθούν μόνο με την άσκηση, ποτέ με προσαγές.*

Τί πρέπει, λοιπόν, να κάνουμε; Η κοινωνία δίνει συνήθως την απάντηση: «Νά έχετε υπομονή με τους νέους. Με την καλή θέληση και τό παράδειγμα θα μπορέσουμε να τους επηρεάσουμε». Έτσι όμως, δεν πετυχαίνουμε τίποτα. Γερνάμε μόνο καθώς περνά ο καιρός, χωρίς να δεχόμαστε κανένα θετικό στοιχείο από τό πέρασμα του χρόνου. Ο χρόνος και ή

ύπομονή μεταβάλλουν μόνο τόν έαυτό τους. Πρέπει νά μή χάνουμε τίς εύκαιρίες πού μᾶς προσφέρει ή δημιουργική περίοδος.

Παρατηροῦμε κάτι ακόμη, ἄν θεωρήσουμε τήν ἀνθρωπότητα στό σύνολό της. Οἱ ἐνήλικοι, ὅπως καί τᾶ παιδιά, ἐνῶ φαινομενικά διαφέρουν μεταξύ τους *κυρίως στά ἐλαττώματά τους* κρύβουν μέσα στήν ψυχή τους κάτι βαθύ, κοινό σέ ὅλους. Ἔχουν ὅλοι τήν τάση, ἀόριστη ἴσως καί μή συνειδητή, νά ἀνυψῶθοῦν καί νά ἀνέβουν ψηλότερα. Ἀποβλέπουν σέ κάτι πνευματικό. Καί ή τάση αὐτή, ὅσο χαλαρά καί ἄν ἐπιδρά στά ἐλαττώματα τοῦ χαρακτήρα, ἀσκεῖ ἀργά ἢ γρήγορα μία πίεση γιά βελτίωση. Τό χαρακτηριστικό αὐτό εἶναι κοινό τόσο στό ἄτομο ὅσο καί στήν κοινωνία: προωθεῖ καί τό ἄτομο καί τήν κοινωνία σέ μία συνεχή τάση γιά πρόοδο. Κάποιο μικρό φῶς ἀπό τή μή συνειδητή περιοχή τῆς ἀνθρωπότητας τήν ὀδηγεῖ πρὸς τό καλύτερο, μέ ἐσωτερικές ἢ ἐξωτερικές ἐκδηλώσεις. Μέ ἄλλα λόγια, ή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι σταθερή καί ἀμετάβλητη, ὅπως στά ζῶα, ἀλλά μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ καί ὁ ἀνθρώπος νιώθει ἀπό τή φύση του τήν παρόρμηση αὐτή νά προχωρήσει.

Στό σχῆμα 12 παριστάνεται ἕνας κόκκινος κεντρικός δίσκος, τό κέντρο τῆς τελειότητας. Ἡ γαλάζια περιοχή γύρω του ἀντιπροσωπεύει τόν ἰσχυρότερο καί πιό ἰσορροπημένο τύπο ἀνθρώπου πού προσεγγίζει τήν τελειότητα, τό «φυσιολογικό» τύπο. Ἡ λευκή περιοχή πού τήν περιβάλλει δηλώνει τή μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων πού — σέ διαφορετικό βαθμό ὁ καθένας — ἀπέχουν ἀπό τό φυσιολογικό. Στήν περιφέρεια τοῦ κύκλου βλέπουμε ἕνα στενότερο δακτύλιο (σέ χρῶμα βαθύ κόκκινο) πού παριστάνει τήν τάση τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τό φυσιολογικό — τή μικρή ἐκείνη μερίδα τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται εἴτε ἔξω ἀπό τήν κοινωνία — οἱ παρανοϊκοί — ἢ ἔρχονται σέ ἀντίθεση μ' αὐτήν — οἱ ἐγκληματίες. Οἱ δύο αὐτές ὁμάδες δέν κατάφεραν νά προσαρμοστοῦν στήν κοινωνική ζωή. Οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν κάνει τήν προσαρμογή, λίγο πολύ. Ἡ παιδαγωγική ἐξετάζει ἐκείνους πού κατάφεραν μέχρι ἕνα σημεῖο νά μείνουν μέσα στά πλαίσια τῆς προσαρμογῆς.

Προσαρμοζόμαστε στόν κόσμο γύρω μας μέσα στά ἔξι

πρῶτα μας χρόνια. Στήν περίοδο αὐτή, λοιπόν, πρέπει νά ἀναζητηθοῦν οἱ ρίζες τοῦ χαρακτήρα. Τό πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς εἶναι πραγματικά ἓνα τεράστιο πρόβλημα. Ὁ γαλάζιος κύκλος, στό διάγραμμα, περιλαμβάνει ἐκείνους πού πλησιάζουν στήν τελειότητα. Εἶναι οἱ πιά δυνατοί, εἴτε γιατί διέθεταν περισσότερη ζωτική ἐνέργεια, εἴτε γιατί ἦταν πιά τυχεροί στίς συνθῆκες πού ἀντιμετώπισαν στό περιβάλλον τους. Ὅσοι βρίσκονται στόν ἄσπρο κύκλο εἶχαν λιγότερη ἐνεργητικότητα ἢ συνάντησαν μεγαλύτερα ἐμπόδια. Στήν κοινωνική ζωή, ἀναγνωρίζεται στους πρώτους (ἐκείνους πού βρίσκονται στό γαλάζιο κύκλο) ἓνας ἰσχυρότερος χαρακτήρας, ἐνῶ οἱ ἄλλοι (στόν ἄσπρο κύκλο) θεωροῦνται πιά ἀδύναμοι. Οἱ πρῶτοι νιώθουν μέσα τους μιά φυσική ἔλξη πρὸς τό κέντρο, πρὸς τήν τελειότητα. Οἱ ἄλλοι τείνουν νά ξεγλιστρήσουν πρὸς τήν περιφέρεια, τόν ἐξωτερικό δακτύλιο, ἐκείνους πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν κοινωνία. Ὁ πειρασμός τούς κεντρίζει ὀλοένα καί καταβάλλουν ἀδιάκοπες προσπάθειες γιά νά μὴν ἰσχύσουν καί νά μὴν παρουσιάσουν ὑποτροπές. Ἐχουν ἀνάγκη ἀπό ἠθικά στηρίγματα γιά νά ἀντισταθοῦν στόν πειρασμό. Τήν τάση αὐτή πρὸς τά ἔξω δέν ἐμπνέει ἡ εὐχαρίστηση, γιατί δέ χαίρεται κανείς στήν προοπτική νά γίνει ἐγκληματίας ἢ νευροπαθής. Τούς ὠθεῖ ὅμως μίαν ἀκατανίκητη δύναμη, σάν τήν ἔλξη τῆς βαρύτητας, πού ἀπαιτεῖ μίαν ἀδιάκοπη πάλη καί ἄμυνα. Ἡ προσπάθεια νά ἀντισταθοῦμε στό κακό θεωρεῖται ἀρετή, γιατί στήν οὐσία μᾶς ἐμποδίζει νά πέσουμε στήν ἠθική ἄβυσσο. Οἱ ἄμοιροι αὐτοί ἐπιβάλλουν κανόνες στόν ἑαυτό τους γιά νά μὴν πέσουν. Προσεύχονται στόν Παντοδύναμο νά τούς βοηθήσει νά ξεπεράσουν τόν πειρασμό. Ὅλο καί περισσότερο περιχαρακώνονται μέ τήν ἀρετή, ἡ ζωή τους ὅμως εἶναι δύσκολη. Ἡ ἐξιλέωση δέ δίνει χαρά. Εἶναι μιά προσπάθεια σάν τοῦ ὀρειβάτη πού γαντζώνεται ἀπό ἓνα κομμάτι βράχου πού προεξέχει γιά νά κρατήσῃ τήν ἰσορροπία του. Οἱ νέοι νιώθουν τόν τρόπο αὐτό τοῦ κενοῦ καί ὁ παιδαγωγός προσπαθεῖ νά βοηθήσῃ μέ τήν πειθῶ καί τό καλό παράδειγμα. Προβάλλει τόν ἑαυτό του γιά πρότυπο, ἐνῶ συχνά νιώθει κι αὐτός τήν ἴδια τάση καί τόν ἴδιο τρόπο. Πόσο συχνά δέ λέει «Πρέπει νά δώσω τό καλό παράδειγμα, γιατί ἀλλιῶς, τί

θά γίνουν οί μαθητές μου;» καί τό φορτίο αὐτό βαραίνει στούς ὤμους του. Τόσο οί μαθητές ὅσο καί οί δάσκαλοι ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν «προασπιστῶν τῆς ἀρετῆς» (στόν ἄσπρο κύκλο). Μέσα στήν ἀτμόσφαιρα αὐτή ἐξασκοῦμε σήμερα τό χαρακτηριστήρα καί διδάσκουμε τήν ἠθική καί ἡ στάση αὐτή ἔχει γίνει παραδεκτή ἐπειδή δέ γνωρίζουμε ἄλλη. Εἶναι ἐπόμενο λοιπόν νά ζεῖ ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων συνεχῶς μέσα στά ὅρια αὐτά καί νά θεωρεῖ φυσική ἡ ἀνθρωπότητα στό σύνολό της τήν στάση τῆς ἄμυνας καί τῆς ἀντίστασης.

Στό γαλάζιο κύκλο βρίσκονται οί ἰσχυρότεροι τύποι πού ἔλκονται ἀπό τήν τελειότητα. Δέν ὑπάρχει ἐδῶ δύναμη τῆς βαρύτητας, ἀλλά μία ἀληθινή ἐπιθυμία γιά βελτίωση. Συχνά ὑπάρχει μόνο ἡ πρόθεση νά γίνουν καλύτεροι, χωρίς τόν ἀπώτερο σκοπό τῆς ἀπόλυτης τελειότητας, σέ ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις στόχος εἶναι ἡ τελειότητα. Ὅλα γίνονται μέ φυσικό τρόπο καί χωρίς προσπάθεια. Δέ χρειάζεται ὁ φόβος τῆς φυλακῆς γιά νά τούς ἀποτρέψει ἀπό τήν κλοπή, οὔτε δίνουν ἀπεγνωσμένες μάχες γιά νά καταπνίξουν τόν πόθο τῆς ξένης ἰδιοκτησίας. Δέ νιώθουν τόν πειρασμό νά κάνουν πράξεις βίας, οὔτε βασίζονται στά προσχήματα τῆς ἀρετῆς γιά νά τούς συγκρατήσουν. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δέν ἐπιθυμοῦν τά πράγματα τῶν ἄλλων καί ἡ βία τούς ἀπωθεῖ. Τοῦς προσελκύει ἡ τελειότητα, γιατί ὑπάρχει στή φύση τους. Δέν τήν ἀναζητοῦν ἐπιφανειακά, ἀλλά τήν ἐπιδιώκουν γιά νά ἰκανοποιήσουν τίς βαθύτερες ἐπιθυμίες τους.

Μιά παρόμοια διαφορά παρουσιάζουν οί ἐκ πεποιθήσεως χορτοφάγοι καί οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι. Πολλοί πού τρῶνε συνήθως κρέας κάνουν ἀποχή ἀπό αὐτό μερικές μέρες τῆς ἐβδομάδας. Στή Σαρακοστή νηστεύουν γιά σαράντα μέρες, περνοῦν δηλαδή χωρίς κρέας καί ἄλλες σχετικές τροφές. Ἡ ἀποχή ὅμως αὐτή τοῦς φαίνεται ἀτέλειωτη καί δυσβάσταχτη καί θεωροῦν ἀρετή νά ἀντισταθοῦν στόν πειρασμό.

Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί κρατοῦν τοῦς κανόνες πού ἔχουν φτιάξει ἄλλοι ἢ τοῦς νόμους πού ἔθεσαν οἱ πνευματικοί τους ὀδηγοί. Δέν ἀνήκουν ὅμως στό γαλάζιο κύκλο. Ἐκεῖ ἀνήκουν οἱ ἐκ πεποιθήσεως χορτοφάγοι, οἱ ἄνθρωποι πού δέ δελεύονται ἀπό τό κρέας. Ἀντίθετα, τό ἀποφεύγουν καί δέν

έχουν ανάγκη από οδηγό και σύμβουλο, γιατί κρατούν τους κανόνες αυθόρμητα και με όλη τους την καρδιά.

Άλλο παράδειγμα είναι οι άνθρωποι με καλή ή με κακή υγεία. Κάποιος, ως ποῦμε, που υποφέρει από χρόνια βρογχίτιδα πρέπει να προφυλάσσει τό στήθος του με ζεστά μάλλινα, να κάνει ζεστά μπάνια και μασάζ για τήν κακή κυκλοφορία. Η εμφάνισή του είναι φυσιολογική, πρέπει όμως να προσέχει συνεχώς. Η μπορεί κάποιος να έχει κακή πέψη και να πρέπει να τρώει ειδική τροφή σε καθορισμένες ώρες. Χωρίς να μειονεκτούν έξωτερικά απέναντι στους άλλους, οι άνθρωποι αυτοί πορεύονται ώστόσο με μεγάλη προσοχή και με τό φόβο του θανάτου ή του νοσοκομείου στην καρδιά τους. Είναι προσκολλημένοι στό γιατρό τους, έχουν αποκλειστική νοσοκόμα ή ζητούν μόνιμη βοήθεια από τήν οικογένειά τους. Κοιτάζτε όμως τους άλλους, όσους έχουν καλή υγεία. Τρώνε ό,τι θέλουν, χωρίς να νοιάζονται για κανονισμούς, βγαίνουν έξω με όλους τους καιρούς, κολυμπούν σε παγωμένα νερά. Οι άλλοι, στό μεταξύ, μένουν μέσα και μόλις που τολμούν να ξεμουτίσουν. Στόν άσπρο κύκλο τών αδυνάμων, χρειάζονται συνεχώς πνευματικοί καθοδηγητές. Παίζουν τό ρόλο φρένου που έμποδίζει τό άτομο να γλιστρήσει στην άβυσσο του πειρασμού και τής έκφύλισης. Εκείνοι όμως που βρίσκονται στό γαλάζιο κύκλο δέ χρειάζονται τέτοια βοήθεια, ούτε στόν ίδιο βαθμό. Μπροστά τους ανοίγονται χαρές που οι άλλοι δέν τολμούν ούτε καν να φανταστούν.

Άς έρθουμε τώρα στόν κεντρικό κύκλο, τό κέντρο τής τελειότητας. Θα προσπαθήσουμε να είμαστε αντικειμενικοί στό θέμα του χαρακτήρα. Τί είναι ή τελειότητα; Είναι μήπως όταν κατέχει κανείς όλες τις άρετές και τις φέρνει στόν ύψιστο βαθμό; Ποιό σκοπό εξυπηρετεί ή συμπεριφορά του αυτή; Πρέπει και έδω να είμαστε σαφείς. Με τόν όρο «χαρακτήρας» έννοοῦμε τή συμπεριφορά τών ανθρώπων που τους καθοδηγεί (συχνά χωρίς να τό συνειδητοποιούν) στην πρόοδο. Αυτή είναι ή γενική τάση. Η ανθρωπότητα και ή κοινωνία πρέπει να προοδεύουν και να εξελίσσονται. Υπάρχει εξάλλου μία φυσική έλξη προς τό Θεό. Άς θεωρήσουμε όμως έδω ένα καθαρά ανθρώπινο κέντρο τελειότητας, τήν πρόοδο τής ανθρωπότητας.

“Αν κάνει κάποιος μιάν ανακάλυψη, ή κοινωνία προοδεύει πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Τό ἴδιο συμβαίνει καί στό πνευματικό επίπεδο: ὅποιος φθάνει σέ ψηλότερο επίπεδο δίνει στήν κοινωνία μία ὠθήση πρός τά ἔμπρός. Καθετί πού ξέρουμε, στόν τομέα τῶν πνευματικῶν πραγμάτων, καί καθετί πού βλέπουμε, στόν τομέα τῶν πραγματικῶν, εἶναι ἔργο κάποιου ἀνθρώπου. Διαπιστώνουμε τήν ἀδιάκοπη αὐτή περίοδο ἀπό τόν πλοῦτο τῶν γνώσεων πού ὑπάρχουν γιά τή γεωγραφία καί τήν ἱστορία, ἄς ποῦμε, γιατί σέ κάθε ἐποχή κάποιος πρόσθεσε ἕνα σημεῖο στόν κύκλο τῆς τελειότητας πού τόν παρέσυρε καί τόν ὀδήγησε στή δράση. Ἀνήκε σίγουρα στό γαλάζιο κύκλο καί, γεμάτος αὐτοπεποίθηση, δέ χρειάστηκε νά σπαταλήσει τήν ἐνεργητικότητα του στήν πάλη μέ τόν πειρασμό. Μπόρεσε ἔτσι νά φθάσει σέ ἐπιτεύγματα πού φαίνονται ἀκατόρθωτα σέ ὅσους παλεύουν διαρκῶς μέ τή δική τους μίζερη ἀδυναμία. Ὁ Ναύαρχος Μπύρντ ἀνέλαβε πρῶτα τό ταπεινωτικό ἔργο νά μαζέψει χρήματα γιά τήν ἀποστολή του στό Νότιο Πόλο. Μετά ἀντιμετώπισε ὅλους τούς κινδύνους καί τίς περιπέτειες πού παρουσιάζει ἡ ἐξερεύνηση τῶν πολικῶν περιοχῶν. Ἐνιωθε ὅμως μιάν ἀκατανίκητη ἔλξη νά κάνει κάτι πού δέν εἶχε γίνει ποτέ πρὶν καί ἔτσι κάρφωσε τόν ἰστό του ἀνάμεσα στούς ἄλλους στήν περιοχή τῆς τελειότητας.

Καταλήγοντας, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα, στό θέμα τοῦ χαρακτήρα, ἀποτελεῖται στήν πλειοψηφία της ἀπό ἀνθρώπους πού ἀνήκουν στό λευκό κύκλο. Ἐνας ἀνυπολόγιστος ἀριθμός ἀνθρώπων ἔχει ἀνάγκη ἀπό δεκανίκια γιά νά στηριχθεῖ καί, ἂν συνεχιστεῖ ἡ σημερινή πορεία τῆς παιδείας, τό επίπεδο τῆς ἀνθρωπότητας θά κατέβει ἀκόμη πιο χαμηλά.

“Ἄς ποῦμε ὅτι ἕνας δάσκαλος πού ἀνήκει στόν ἄσπρο κύκλο διδάσκει σέ παιδιά πού ἀνήκουν στό γαλάζιο. Θά πεῖ «Μήν τρῶτε κρέας! Εἶναι ἡ πηγή τῆς ἁμαρτίας!» καί τά παιδιά θά ἀπαντήσουν «Ἐντάξει, δέ μᾶς ἀρέσει τό κρέας». Σέ ἄλλα, πάλι, μπορεῖ νά πεῖ: «Θά κρυώσετε μ’ αὐτά τά ροῦχα! Φορέστε κάτι πιο ζεστό!» Τά παιδιά θά ἀπαντήσουν: «Δέ μᾶς πειράζει τό κρύο! Δέν κρυώνουμε!» Φαίνεται καθαρά ὅτι οἱ δάσκαλοι ἀπό τόν ἄσπρο κύκλο ἔχουν τήν τάση νά κατεβάσουν

τό επίπεδο τῶν παιδιῶν, ἀντί νά τά φέρουν πιό κοντά στό κέντρο τῆς τελειότητος.

Ἄν ἐξετάσουμε τά προγράμματα τῆς ὕλης πού συντάσσονται γιά τά σχολεῖα, βλέπουμε ἀμέσως πόση φτώχεια καί ἔλλειψη πρωτοτυπίας τά χαρακτηρίζει. Ἡ σημερινή παιδεία ταπεινώνει καί ὑποβιβάζει. Προκαλεῖ συμπλέγματα κατωτερότητας καί μειώνει ἀντί νά δυναμώνει τίς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τήν ὀργάνωσή της, βάζει ἓνα ὄριο στή γνώση σημαντικά χαμηλότερο ἀπό τό φυσικό επίπεδο. Δίνει στούς ἀνθρώπους δεκανίκια, ἐνῶ θά μπορούσαν νά τρέχουν σβέλτα μέ τά δύο τους πόδια. Βασίζεται στίς πιό ταπεινές τάσεις τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι στίς ἀνώτερες. Ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος εὐθύνεται γιά τά μειονεκτήματα πού παρουσιάζει ἢ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ὄντων, γιατί ἐμποδίστηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τους στήν περίοδο τοῦ σχηματισμοῦ. Πρέπει νά προσπαθήσουμε νά ξαναβροῦμε τήν ἀληθινή ἀνθρώπινη στάθμη, ἀφήνοντας τά παιδιά μας νά χρησιμοποιήσουν τίς δημιουργικές τους δυνάμεις. Καί τότε θά φθάσουμε στό γαλάζιο κύκλο, πού δέν εἶναι τέλειος, ἀλλά πλησιάζει στήν τελειότητα. Δέν κρατᾶ στάση ἀμυντική, ἀλλά προσπαθεῖ νά κατακτήσει. Ὁ γαλάζιος κύκλος θά καταλάβει ὀλόκληρη τή λευκή περιοχή. Σέ ὀλόκληρη τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει μόνο μία περίοδος γιά πνευματική δημιουργική ἐργασία. Ἄν, λοιπόν, στήν περίοδο αὕτη δέν μπορέσουν νά ἐκπληρωθοῦν οἱ δημιουργικές του τάσεις, ἢ πάρουν λαθεμένη τροπή ἐξαιτίας κακῶν συνθηκῶν, δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι οἱ ἀνθρώπινες μάζες παρουσιάζουν ἐλαττωματική ἀνάπτυξη. Ἄν ὅμως ἐπιτρέπαμε στό χαρακτήρα νά ἀκολουθήσει τό φυσικό του τρόπο διαμόρφωσης καί ἂν προσφέραμε, ὄχι ἠθικές προτροπές καί κηρύγματα, ἀλλά τίς εὐκαιρίες γιά θετική δημιουργική δράση, τότε ὁ κόσμος θά ἀναγνώριζε ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό εἶδος παιδείας.

Θά ἐξαφανίζονταν οἱ τεχνητές δεσμεύσεις καί τό ἀνθρώπινο βλέμμα θά μπορούσε νά διακρίνει τά μεγάλα πράγματα πού πρέπει νά γίνουν. Διαβάζοντας ἱστορία καί φιλοσοφία, δέν αὐξάνει κανείς τίς δυνάμεις του. Ἄν ὅμως ἔχει στή διάθεσή του τά μέσα πού ἐμπνέουν τίς μεγάλες προσπάθειες, τά ἀ-

ποτελέσματα θά είναι πολύ διαφορετικά. Για τό σκοπό αὐτόν θά χρησιμοποιήσουμε ἀντικείμενα στά ὁποῖα ἀνταποκρίνεται τό ἀνθρώπινο ὄν. Θά ἐνθαρρυνθοῦν οἱ ιδιότητες πού σχηματίζονται στή δημιουργική περίοδο, γιατί, ἂν δέν τοῦς δοθεῖ τότε ἡ εὐκαιρία νά ἐδραιωθοῦν, δέ θά μπορέσουν νά ἐμφανιστοῦν ἀργότερα. Οὔτε τά κηρύγματα οὔτε τά καλά παραδείγματα θά κατορθώσουν νά ἐμφυσήσουν ιδιότητες πού δέ θά ὑπάρχουν.

Αὕτη εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν παλιά καί τή νέα παιδαγωγική. Θέλουμε νά βοηθήσουμε τόν ἄνθρωπο νά χτίσει τό χαρακτήρα του στή σωστή ἐποχή, γιά νά μπορέσει ἡ ἀνθρωπότητα νά προχωρήσει μπροστά καί νά φθάσει σέ ἀνώτερα ἐπίπεδα. Ἡ νέα παιδεία θά γκρεμίσει τά τεῖχη καί τοῦς φραγμούς πού ἔχει ὑψώσει ἡ κοινωνία καί θά ἀποκαλύψει τόν ἐλεύθερο ὀρίζοντα. Ἡ νέα παιδαγωγική εἶναι μία ἐπανάσταση, χωρίς ὅμως βία. Εἶναι ἡ μοναδική ἐπανάσταση χωρίς βία. Ἄν, λοιπόν, θριαμβεύσει, ἡ ἐπανάσταση τῆς βίας θά ἐκλείψει γιά πάντα.

**Οί κατακτητικές τάσεις
τοῦ παιδιοῦ
καί οἱ
παραλλαγές τους**

21.

Μετά τή γενική ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων πού ἀποκάλυψαν τά πειράματά μας, ἄς τά μελετήσουμε τώρα χωριστά προσπαθώντας νά τά ἐρμηνεύσουμε. Τόσο οἱ ἡλικίες τῶν παιδιῶν ὅσο καί τό ἔντονο ἐνδιαφέρον πού ἔδειξαν μᾶς ἔδωσαν πολύ ἀξιόλογο ὑλικό. Καί ἀκόμη περισσότερο ὅταν παρατηροῦμε στίς πράξεις τους ἕνα πλῆθος κοινά στοιχεία μέ τά ἀνώτερα χαρακτηριστικά τῆς ἀνθρωπότητας.

Σέ ὅλα αὐτά τά φαινόμενα διακρίνει κανεῖς τήν πορεία τῆς δημιουργικῆς διεργασίας. Μοιάζει κάπως μέ τό μεταβατικό στάδιο στήν ἐξέλιξη τῆς κάμπιας: Παύει νά σέρνεται μέσα στά φυλλώματα, ὅπως ἔκανε μέχρι τότε, σταματᾷ σέ μία διακλάδωση ἀνάμεσα σέ δύο βλαστούς καί ἀρχίζει μία μυστηριώδη ὅσο καί περίεργη δραστηριότητα. Μετά ἀπό λίγο, διακρίνει κανεῖς ἕνα μικρό σύννεφο ἀπό πολύ λεπτές καί διαφανεῖς ἴνες. Εἶναι ἡ

ἀπαρχή γιά τό κουκούλι. "Έτσι καί στά παιδιά, παρατηροῦμε πρῶτα τό φαινόμενο τῆς προσήλωσης σέ κάτι. "Ένα μικρό κοριτσάκι 3 1/2 χρονῶν, στό πρῶτο μας σχολεῖο, εἶχε μιά ἐξαιρετικά ἔντονη προσήλωση. Τίποτα ἄλλο ἀπό τά ἐνδιαφέροντα πράγματα πού τήν περιτριγύριζαν, δέν τήν ἀποσποῦσε ἀπό τήν ἀσχολία της. Σπάνια συναντᾶ κανεῖς σέ ἐνηλίκους μιά τόσο βαθιά συγκέντρωση καί τότε πάλι μόνο σέ ἐξαιρετικές προσωπικότητες. Θεωροῦμε συνήθως τήν προσήλωση αὐτή σημάδι μεγαλοφυΐας. Φυσικά, σέ ἕνα τόσο μικρό παιδί δέν μπορεῖ νά ἔχει τήν ἴδια ἀξία, καθώς ὅμως τή βλέπουμε νά ἐκδηλώνεται πάντα καί σέ διαφορετικά παιδιά, ἀναγκαζόμαστε νά παραδεχτοῦμε τή θεμελιώδη της σημασία. Γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό διαβήτη, πρέπει νά προσδιορίσουμε ἕνα σημεῖο, τό κέντρο, καί μετά νά χαράξουμε τόν κύκλο. Τό ἴδιο καί στή διάπλαση τοῦ παιδιοῦ, ἡ προσήλωση τῆς προσοχῆς ἔχει θεμελιώδη σημασία γιά ὅλα ὅσα θά ἀκολουθήσουν. Δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά συγκεντρώνεται τό παιδί πάντα μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἢ στά ἴδια πράγματα, ἂν ὅμως δέν ὑπάρξει ἡ προσήλωση αὐτή δέν μπορεῖ νά ἀρχίσει ἡ διάπλαση. Χωρίς τή συγκέντρωση, τό παιδί εἶναι ἔρμαιο σ'τά ἀντικείμενα πού τό περιβάλλουν. Τό καλοῦν ὅλα καί πηγαίνει ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο. Ἀπό τήν ὥρα ὅμως πού θά ἐστιᾶσει κάπου τήν προσοχή του, ἀποκτᾶ μιάν αὐτοκυριαρχία καί μπορεῖ νά ἀσκήσει ἔλεγχο στόν κόσμο του.

"Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι στόν κόσμο τῶν ἐνηλίκων κάποιος πού ἀλλάζει συνεχῶς ἐπάγγελμα δέ θά μπορέσει ποτέ νά ἀναλάβει μιά ὑπεύθυνη θέση. "Ένας ἄνθρωπος ὅμως μέ στόχους καθαρά προσδιορισμένους, πού ξέρεي νά ὀργανώνει τή δουλειά του, θά πετύχει ὅπωςδήποτε. Θεωροῦμε ἰδιαίτερα σημαντική τήν ἀρχή αὐτή καί λέμε συνεχῶς, ἀκόμη καί σέ σπουδαστές πανεπιστημίου, πόσο καλό θά τοῦς ἔκανε νά μάθουν νά συγκεντρώνονται. Πόσο ἀνίσχυρες ὅμως εἶναι οἱ καλές συμβουλές ὅταν δέ συνοδεύονται ἀπό τό ἀνάλογο περιβάλλον. Ἀκόμη πῶς δύσκολο ὅμως εἶναι γιά τή δασκάλα νά ἐπιβάλλει σέ ἕνα μικρό παιδί τριάμισι χρονῶν νά συγκεντρωθεῖ. "Ένα εἶναι βέβαιο: κανένα παιδί δέ συγκεντρώνεται μόνο μέ τήν προσπάθεια τῆς θέλησης.

Ἡ ἰκανότητα πού εἶχε τό μικρό ἐκεῖνο κοριτσάκι στό σχολεῖο

μας νά συγκεντρώνεται τόσο έντονα φέρνει στό φῶς ένα νέο στοιχείο γιά τήν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ. Δείχνει πῶς διαπλάθει ἡ φύση τό χαρακτήρα καί τί μεθόδους χρησιμοποιοεῖ. Δίνει δηλαδή στό παιδί εἰδικά ἐνδιαφέροντα, τονίζοντας ἰδιαίτερα τό στοιχείο αὐτό, γιά νά γίνει ἡ εἰδική αὐτή δημιουργική ἐργασία ἀπαραίτητη σέ κάθε στάδιο στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς του.

Μετά τή συγκέντρωση, θά ἀκολουθήσει ἡ ἐπιμονή. Εἶναι ένα ἄλλο στοιχείο τοῦ χαρακτήρα πού ἐμφανίζεται μέ τή σειρά του. Σᾶς εἶπα, νομίζω, πῶς ἐπαναλαμβάνουν τά παιδιά ὀρισμένες ἀσκήσεις: δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι δέν ἔχουν ἐξωτερικό σκοπό, ἀνταποκρίνονται ὅμως σέ μιά ἐσωτερική πρόθεση. Ἡ ἐπανάληψη αὐτή, πού ἀκολουθεῖ τή συγκέντρωση, στερεώνει κατά κάποιο τρόπο τήν προσπάθεια καί σημειώνει τήν ἀρχή ἑνός ἀκόμη σταδίου στή διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα. Καί ἐδῶ, δέν ἐπενεργεῖ ἡ θέληση τοῦ παιδιοῦ, ἀλλά ἀντίθετα ἡ θέληση τῆς φύσης. Μέ τά μέσα πού διαθέτει, κατασκευάζει τή δύναμη πού δίνει στόν ἀνθρώπο τήν ἰκανότητα νά φέρνει σέ πέρας τά σχέδια πού ἔχει ἀναλάβει. Τό παιδί, ὡστόσο, δείχνει καί κάτι ἄλλο, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐπανάληψη τῆς ἀσκησης: τήν ἰκανότητα δηλαδή νά τελειώνει αὐτό πού ἀρχίζει. Τά παιδιά στά σχολεῖα μας, διαλέγοντας ἐλεύθερα τή δουλειά τους, παρουσιάζουν ὅπωςδήποτε τή δύναμη αὐτήν. Τήν ἐφαρμόζουν καθημερινά γιά χρόνια. "Αν συναντήσουμε στόν κόσμο τῶν ἐνηλίκων ἀνθρώπους πού δέν ξέρουν ποτέ τί θέλουν, λέμε ὅτι δέν ἔχουν δύναμη θελήσεως. Γιά ἐκείνους ὅμως πού ξέρουν τί θέλουν, καί διακρίνουν καθαρά ποιά γραμμὴ νά ἀκολουθήσουν, λέμε ὅτι ἔχουν ἰσχυρή θέληση καί ὅτι εἶναι ἰκανοί.

Τό παιδί ἀποφασίζει γιά τίς πράξεις του ὑπό τήν ἐπήρεια τῶν φυσικῶν νόμων. Οἱ μεγάλοι μετά ἀπό σκέψη. Γιά νά ἀσκήσει τό παιδί τή δύναμη αὐτήν, εἶναι φανερό ὅτι δέν πρέπει νά τό καθοδηγεῖ κάποιος πού θά τοῦ λείι τί νά κάνει σέ κάθε στιγμή. Οἱ ἐσωτερικές αποφάσεις καθορίζουν τήν ἐκλογή του καί ἂν κάποιος καταχρασθεῖ τή λειτουργία αὐτήν τοῦ ἐσωτέρου ὁδηγοῦ, ἐμποδίζεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς θέλησης καί τῆς συγκέντρωσης στό παιδί. "Αν λοιπόν θέλουμε νά ἀποκτήσει τό

παιδί τά χαρακτηριστικά αυτά τῆς θέλησης καί τῆς συγκέντρωσης, πρέπει πρῶτα νά τό κάνουμε ανεξάρτητο ἀπό τόν ἐνήλικο. Ἐξάλλου, τό ἰσχυρότερο ἐσωτερικό ἐνστικτο στό παιδί τοῦ ὑπαγορεύει νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν μεγάλων καί αὐτό εἶναι πολύ λογικό ὅπως μπορούμε νά καταλάβουμε ἀπό τούς σκοπούς πού ἐξυπηρετεῖ. Τό παιδί ὅμως δέ δρᾷ με βάση τή λογική, ἀλλά ἀπό τή φύση. Ἡ φύση χαράζει τό μονοπάτι πού θά ἀκολουθήσει. Κοιτάξτε τί περίεργος παραλληλισμός ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου καί τή ζωή τῶν ζώων, πού ἔχουν κι αὐτά ἓνα προκαθορισμένο μονοπάτι καταστρωμένο γιά τήν πορεία τους πού ἀκολουθοῦν ἀφοῦ ἐλευθερωθοῦν ἀπό τήν ἐξάρτηση ἀπό τούς ἐνήλικους τοῦ εἴδους τους. Οἱ φυσικοί αὐτοί νόμοι καθοδηγοῦν τήν ἀνάπτυξη καί τή διάπλαση καί τό ἀτομο *ὀφείλει* νά ἀκολουθεῖ τούς νόμους αὐτούς γιά νά διαμορφώσει τό χαρακτήρα του, τόν ἐσώτερο ἐαυτό του.

Θά περίμενε κανεῖς νά διαμορφώνεται ξεχωριστά κάθε μέρος τῆς πνευματικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ παρατήρηση ἐπιβεβαιώνει πάντα ὅτι αὐτά πού συμβαίνουν δέν ὀφείλονται μόνο στήν παιδεία, ἀλλά εἶναι ἀποτέλεσμα ἀπό τίς μεγάλες καί σύνθετες περίπλοκες διεργασίες πού ὀδηγοῦν τό ἴδιο τό σύμπαν. Εἶναι ἡ θέληση τῆς φύσης, ὄχι οἱ δικές μας πράξεις. Ἀποτελεῖ τμήμα τῆς δημιουργίας καί ὄχι τῆς παιδείας. Αὐτό φαίνεται καθαρά ἀπό μίαν ἄλλη καταπληκτική ἀλλαγὴ πού συνοδεύει ἐκεῖνες πού εἶδαμε μέχρι τώρα. Ὅσα παιδιά ἐμποδίστηκαν νά ἀναπτυχθοῦν πλήρως παρουσιάζουν συχνά μειονεκτήματα τοῦ χαρακτήρα πού ἐξαφανίζονται μόλις ἐπανεέλθουν στό φυσιολογικό μέ τήν ἐργασία.

Τό πιό κοινό ἀπό τά χαρακτηριστικά αὐτά εἶναι οἱ κατακτητικές τάσεις. Στό παιδί πού ἔχει ἐπανελθεῖ στό κανονικό, ἡ ἐλευθερία του νά ἐνδιαφερθεῖ γιά ὅλα τά εἶδη τῶν πραγμάτων τό κάνει νά προσηλώνει τήν προσοχή του ὄχι στά ἴδια τά πράγματα, ἀλλά στή γνώση πού ἀποκομίζει ἀπό αὐτά. Εἶναι μιά μετάλλαξη στήν ἐπιθυμία του νά κατέχει. Πόσο παράξενο εἶναι νά βλέπει κανεῖς ἓνα παιδί πού ἔκανε σάν τρελό γιά νά ἀποκτήσει κάτι, νά τό χάνει ἢ νά τό σπάει μόλις τό πάρει

στά χέρια του. Είναι σαν να συνοδεύοταν η ακράτητη επιθυμία του να τό αποκτήσει από ένα πάθος να τό καταστρέψει. Εύκολα καταλαβαίνουμε τήν αντίδραση αυτή, αν θυμηθοῦμε ὅτι κανένα πράγμα δέν μπορεί να κρατήσει ἐπ' ἄπειρο τό ενδιαφέρον τοῦ παιδιοῦ. Προσελκύει μόνο για μία στιγμή καί μετά παραμερίζεται. "Ας πάρουμε, για παράδειγμα, ένα ρολόι. Είναι φτιαγμένο για να μᾶς λέει τήν ὥρα καί αυτή είναι καί ἡ πραγματική του ἀξία. Τό μικρό ὅμως παιδί, πού δέν ξέρει οὔτε καν τί σημαίνει χρόνος, δέν μπορεί να τό καταλάβει. Καί ἔτσι, αν κατά τύχη πέσει στά χέρια του ένα ρολόι, σχεδόν πάντα τό σπάει. "Ένα μεγαλύτερο παιδί, γνωρίζοντας σέ τί χρησιμεύει τό ρολόι, μπορεί να απορροφηθεῖ να κοιτάζει πῶς είναι φτιαγμένο. Τό ἀνοίγει προσεκτικά για να κοιτάξει τίς ροδίτσες καί τούς ἄξονες πού τό κάνουν να δουλεύει. Αυτό ὅμως σημαίνει ὅτι δέν τό ενδιαφέρει πιά τό ρολόι. Τό ενδιαφέρον του τώρα συγκεντρώνεται στή λειτουργία τοῦ πολύπλοκου αὐτοῦ μηχανισμοῦ. Δέ θέλει πιά να αποκτήσει τό ἀντικείμενο, ἀλλά να τό καταλάβει.

"Έχουμε, λοιπόν, ἐδῶ, ένα δεύτερο τύπο κατακτητικῆς τάσης: τό ενδιαφέρον να μάθει πῶς δουλεύουν τά πράγματα. Τό συναντᾶμε σέ πολλές μορφές. "Όσα παιδιά μαζεύουν λουλούδια μόνο ἐπειδή τά θέλουν γρήγορα τά πετοῦν ἢ τά μαδοῦν. Στήν περίπτωση αὐτή, ἡ τάση να τά ἰδιοποιηθοῦν συμβαδίζει μέ τή μανία τῆς καταστροφῆς. "Αν ὅμως τό παιδί γνωρίζει τά μέρη τοῦ φυτοῦ, ἢ τοῦ λουλουδιοῦ, τό εἶδος τοῦ φυλλώματός του, τό σχῆμα τοῦ μίσχου του καί τῶν κλαδιῶν του, τότε δέ θά θελήσει να τό κόψει ἢ να τό καταστρέψει. Θά θελήσει να τό μελετήσει. Τό ενδιαφέρον του ἔχει γίνει πνευματικό καί ἡ κατακτητική τάση παίρνει τή μορφή τῆς μάθησης. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, μπορεί να σκοτώσει μία πεταλούδα για να τήν ἀποκτήσει, αν ὅμως ενδιαφερθεῖ για τή ζωή τῶν ἐντόμων καί για τό ρόλο πού παίζουν στή φύση, ἡ πεταλούδα θά συνεχίσει να τραβᾶ τό ενδιαφέρον του, μέ τό σκοπό ὅμως να τήν παρατηρήσει, ὄχι να τήν πιάσει ἢ να τή σκοτώσει. Ἡ πνευματική αὐτή τάση για ἰδιοποίηση ἐμφανίζεται ὅταν τό παιδί προσελκύεται τόσο πολύ από τό περιβάλλον του πού μπορούμε σχεδόν να ποῦμε ὅτι τό «έρωτεύεται». Ἡ ἀγάπη

αυτή για τό περιβάλλον κάνει τό παιδί νά φέρεται μέ μεγάλη φροντίδα σ' αυτό καί νά χειρίζεται τό καθετί μέ τή μεγαλύτερη προσοχή.

"Αν τό πάθος για ιδιοποίηση ύπαγορεύεται από ένα πνευματικό ενδιαφέρον, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἔχει ἀνυψωθεῖ σέ ψηλότερο επίπεδο καί θά προωθήσει τό παιδί πρὸς τή γνώση καί τή μάθηση. Στό ἀνώτερο αὐτό ενδιαφέρον ὑπάρχουν, ἀντί για κατακτητικές τάσεις, μία ἔφεση για μάθηση, ἀγάπη καί βοήθεια. Μέ τόν ἴδιο τρόπο φθάνει στά ἀνώτερα επίπεδα ἡ περιέργεια στήν ἐπιστημονική ἔρευνα. Ἡ περιέργεια εἶναι μία παρόρμηση νά ἐξετάσει. Μόλις νιώσει τό παιδί τή γοητεία ἑνὸς ἀντικειμένου, θά ἀσχοληθεῖ μέ ζῆλο νά διατηρήσει ὅλα τὰ ἀντικείμενα. Οἱ ἀλλαγές πού παρατηρήθηκαν σέ παιδιά στό πρῶτο μας σχολεῖο μᾶς ἔδειξαν πῶς περνοῦν ἀπό τίς τάσεις ιδιοποίησης σέ ένα αἶσθημα ἀγάπης καί φροντίδας για τὰ πράγματα πού τούς ἐμπιστευθήκαμε. Τὰ τετράδια πού ἔγραφαν δέν ἦταν ποτέ τσαλακωμένα, δέν εἶχαν οὔτε μία μουντζούρα ἢ σβήσιμο. Ἦταν καθαρὰ, περιποιημένα καί συχνά διακοσμημένα.

"Ὅταν σκεφτόμαστε τόν ἄνθρωπο σέ ὅλο τό μεγαλεῖο πού ἀποκαλύπτει ἡ ἱστορία καί ἡ ἐξέλιξη, βλέπουμε ὅτι ἡ φιλοδοξία αὐτή πρὸς τό καλύτερο ἀποτελεῖ μέρος τῆς φύσης του. Μέ κάθε τρόπο προσπαθεῖ νά καταλάβει τή ζωή, για νά τήν προστατέψει καί νά τή βελτιώσει, καί τελικά βοηθᾷ τὰ ζωντανὰ πλάσματα μέ τή συνειδητή του γνώση. Μήπως ὁ γεωργός δέν ἀσχολεῖται ὅλο τόν καιρό μέ τὰ φυτὰ καί τὰ ζῶα καί ὁ φυσικός μέ τὰ μικροσκόπια καί τούς φακούς; Ἡ ἀνθρωπότητα ξεκινᾷ ἀπό τήν ἀρπαγή καί τήν καταστροφή καί καταλήγει στήν ἀγάπη καί τή βοήθεια μέ τή χρήση τῆς ἐξυπνάδας. Τὰ παιδιά πού ξερίζωναν τὰ φυτὰ στόν κῆπο τώρα τὰ παρατηροῦν νά μεγαλώνουν, μετροῦν τὰ φύλλα τους καί παρακολουθοῦν τό ὕψος τους. Τώρα πιά δέ λένε *τό δικό μου* φυτό, ἀλλά *τό* φυτό. Ἡ ἐξιδανίκευση αὐτή καί ἡ ἀγάπη ὀφείλονται σέ μία νέα ἐπίγνωση πού γεννιέται στό νοῦ τους. Ποτέ δέν μπορούμε νά θεραπεύσουμε τίς κατακτητικές τάσεις μέ κηρύγματα. "Αν τό παιδί θέλει τὰ πράγματα για τόν ἑαυτό του ἢ για νά μήν τὰ ἔχουν οἱ ἄλλοι καί προσπαθήσουμε νά τό

διορθώσουμε κἀνοντάς του κήρυγμα ἢ ἐπικαλοῦμενοι τά κα-
λά του αἰσθήματα, μπορεῖ νά σταματήσει γιά λίγα λεπτά ἀλ-
λά σύντομα θά ξαναρχίσει. Μόνο μέ τή δουλειά καί τή
συγκέντρωση, πού φέρνουν τή γνώση καί τήν ἀγάπη, θά
συντελεσθεῖ ἡ μεταμόρφωση πού θά ἀποκαλύψει τόν πνευμα-
τικό ἄνθρωπο πού ἔμενε κρυμμένος μέχρι τότε.

Ἡ γνώση, ἡ ἀγάπη καί ἡ βοήθεια εἶναι ὁ τριπλός νόμος σέ
κάθε θρησκεία, τό παιδί ὅμως εἶναι ὁ ἀληθινός δημιουργός τῆς
πνευματικῆς μας ζωῆς καί δύναμης. Μᾶς διδάσκει τό νόμο τῆς
φύσης γιά νά δώσουμε μορφή στή συμπεριφορά καί στό
χαρακτήρα μας, ἕνα πρόγραμμα χαραγμένο διεξοδικά σέ ὅλες
τίς λεπτομέρειες τῆς ἡλικίας καί τῆς δουλειᾶς, μέ τήν ἀνάγκη
του γιά ἐλευθερία καί ἔντονη δραστηριότητα σέ συνάφεια μέ
τούς νόμους τῆς ζωῆς. Σημασία δέν ἔχει ἡ φυσική, ἡ βοτανική,
ἢ τά χειροτεχνήματα, ἀλλά ἡ θέληση καί τά συστατικά τοῦ
ἀνθρώπινου πνεύματος πού κατασκευάζονται μέ τή δουλειά.
Τό παιδί εἶναι ὁ πνευματικός δημιουργός καί κτίστης τῆς
ἀνθρωπότητας καί κάθε ἐμπόδιο στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξή του
εἶναι σάν πέτρα στόν τοῖχο πού φυλακίζει τήν ἀνθρώπινη
ψυχή.

Η κοινωνική ανάπτυξη

22.

Τό περιβάλλον

Τό πρώτο βασικό στοιχείο για τήν ανάπτυξη του παιδιού είναι ή συγκέντρωση. Είναι ή βάση για τό χαρακτήρα του καί τήν κοινωνική του συμπεριφορά. Πρέπει νά βρεῖ τόν τρόπο νά συγκεντρώνεται καί για τό σκοπό αυτόν χρειάζεται αντικείμενα πού θά τραβήξουν τήν προσοχή του. Φαίνεται δηλαδή καθαρά πόσο σημαντικό είναι τό περιβάλλον, γιατί καμιά ἐξωτερική επίδραση από κάποιον ἄλλο ἐκτός από τόν ἑαυτό του δέν μπορεί νά ἀναγκάσει τό παιδί νά συγκεντρωθεῖ. Μόνο τό ἴδιο τό παιδί μπορεί νά ὀργανώσει τήν ψυχική του ζωή. Κανείς από ἐμᾶς δέν μπορεί νά τό αντικαταστήσει στό ἔργο αυτό. Ἀλήθεια, ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ή σημασία τῶν σχολείων μας. Σ' αὐτά τό παιδί μπορεί νά βρεῖ τό εἶδος τῆς δουλειᾶς πού του ἐπιτρέπει νά συγκεντρωθεῖ.

Κάθε κλειστός χώρος εὐνοεῖ ὅπωςδήποτε τή συγκέντρωση. Σέ ὅλο τόν κόσμο, ὅταν θέλει κανεῖς νά συγκεντρωθεῖ, ἀναζητᾷ ἓνα μέρος ἀπόμερο. Τί κάνουμε στό ἱερό ἢ στό ναό; Οἱ τόποι αὐτοῖ δημιουργοῦν μίαν ἀτμόσφαιρα εὐνοϊκή γιά τή συγκέντρωση. Εἶναι τόποι καταναγκασμοῦ γιά τή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα. Σπάνια δέχονται τά παιδιά στά κανονικά σχολεῖα πρὶν γίνουν 5 χρονῶν καί τότε ἔχει πιά τελειώσει ἡ κύρια περίοδος τῆς διάπλασης. Τά δικά μας ὅμως σχολεῖα προσφέρουν στά πιτσιρίκια ἓνα προστατευμένο καταφύγιο ὅπου μποροῦν νά διαμορφωθοῦν τά πρῶτα στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα μέ τή δική του σημασία τό καθένα.

Ὅταν ἔδειξα γιά πρώτη φορά τή μεγάλη ἀξία ἐνός περιβάλλοντος εἰδικά προσαρμοσμένου στίς ἀνάγκες τῶν μικρῶν παιδιῶν, ἡ ἰδέα αὐτή προκάλεσε μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀπό τοὺς ἀρχιτέκτονες, τοὺς καλλιτέχνες καί τοὺς ψυχολόγους καί μερικοὶ συνεργάστηκαν μαζί μου γιά νά καθορίσουμε τό ἰδανικό μέγεθος γιά κάθε στάδιο. Πραγματικά, τά παιδιά νιώθουν μεγάλη χαρά νά βρίσκονται μέσα στοὺς χώρους αὐτούς. Ἐκνευρίζονται ὅταν ἐπεμβαίνουμε καί τά καταφέρνουν ἂν τά ἀφήσουμε μόνα τους. Ἀποκτοῦν ἔτσι τήν κοινωνική ἐμπειρία καί βρίσκονται σέ μία συνεχὴ ἄσκηση γιά νά ἀντιμετωπίσουν κατάλληλα καταστάσεις πού δέ θά μπορούσε νά ἐπινοήσει κανένας δάσκαλος. Ὁ δάσκαλος, συνήθως, ἐπεμβαίνει προσφέροντας μία λύση πού διαφέρει ἀπὸ τή λύση τῶν παιδιῶν, διαταράσσοντας ἔτσι τήν ἁρμονία τῆς ὁμάδας. Ἐκτός ἀπὸ ἐξαιρετικές περιπτώσεις, πρέπει νά ἀφήνουμε τά παιδιά νά λύνουν μόνα τους τά προβλήματα. Τότε μπορούμε νά μελετήσουμε ἀντικειμενικά τή συμπεριφορά τους, γιά τήν ὁποία ἔχουμε τόσο λίγες γνώσεις. Μόνο μέ τίς καθημερινές αὐτές ἐμπειρίες θά ἀποκατασταθεῖ μία κοινωνική τάξη.

Οἱ δάσκαλοι πού χρησιμοποιοῦν ἄμεσες μεθόδους δέν μποροῦν νά καταλάβουν πῶς σφυρηλατεῖται ἡ συμπεριφορά σέ ἓνα μοντεσσοριανό σχολεῖο. Νομίζουν ὅτι προσφέρει μόνο σχολικό ὑλικό καί ὄχι κοινωνικό ὑλικό. Λένε: «Ἄν τό παιδί τά κάνει ὅλα μόνο του, τί γίνεται ἡ κοινωνική ζωὴ;» Κοινωνικὴ ζωὴ ὅμως δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ λύση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἡ κανονικὴ συμπεριφορά καί ἡ προώθηση

σκοπῶν παραδεκτῶν ἀπό ὅλους. Γιά τούς ἐπικριτές αὐτοῦς, ζωὴ εἶναι νά κάθεται κανεὶς κοντά σέ κάποιον καί νά τόν ἀκούει νά μιλά: αὐτό ὅμως εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ μόνη κοινωνική ζωὴ πού ἀποκτοῦν τὰ παιδιά στά συνηθισμένα σχολεῖα εἶναι στά διαλείμματα ἢ στίς ἐκδρομές. Στά δικά μας σχολεῖα τὰ παιδιά ζοῦν συνεχῶς μέσα σέ μιά δραστήρια κοινωνία.

Κοινωνική ζωὴ

Ὅταν οἱ τάξεις εἶναι ἀρκετά μεγάλες, οἱ διαφορές στό χαρακτήρα φαίνονται πιο καθαρά καί μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ πλατύτερη ἐμπειρία. Μὲ μικρές τάξεις κάτι τέτοιο εἶναι πιο δύσκολο. Τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς τελειότητος ἔρχονται ὅλα μέσα ἀπό τὴν κοινωνική ζωὴ.

Ποιά εἶναι ἡ σύσταση τῆς κοινωνίας αὐτῆς τῶν παιδιῶν; Σχηματίστηκε τυχαῖα, ὄχι ὅμως ἀπό μιά ὁποιαδήποτε συγκυρία. Τὰ παιδιά πού βρίσκονται στὸν κλειστό αὐτό κόσμο μὲ τὰ καθορισμένα ὅρια ἔχουν διάφορες ἡλικίες (ἀνάμεσα στά 3 καί τὰ 6). Αὐτό δὲ συμβαίνει συνήθως στά σχολεῖα ἐκτός κι ἂν εἶναι τὰ μεγαλύτερα παιδιά διανοητικά καθυστερημένα. Συνήθως ὁ διαχωρισμὸς σέ ὁμάδες βασίζεται στὴν ἡλικία καί μόνο σέ λίγα σχολεῖα βρίσκει κανεὶς τὴν «κατακόρυφη ταξινόμηση» πού ἀκολουθοῦμε ἐμεῖς στά σχολεῖα μας.

Ὅταν μερικοὶ ἀπό τούς δασκάλους μας θέλησαν νά ἐφαρμόσουν τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιόμορφης ἡλικίας γιὰ μιά τάξη, τὰ ἴδια τὰ παιδιά ἔδειξαν τί μεγάλες δυσκολίες ξεπήδησαν ἀπὸ τὸ διαχωρισμὸ αὐτόν. Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο ὅπως στό σπίτι. Μιά μητέρα μὲ ἕξι παιδιά δὲ δυσκολεύεται νά τὰ φέρει βόλτα. Ὅταν ὅμως ὑπάρχουν δίδυμα, ἢ ἂν ὑπάρχουν στό σπίτι καί ἄλλα παιδιά μὲ τὴν ἴδια ἡλικία, τὰ πράγματα γίνονται δυσκολότερα, γιατί εἶναι πολὺ κουραστικό νά ικανοποιήσει κανεὶς παιδιά πού θέλουν ὅλα τό ἴδιο πράγμα τὴν ἴδια στιγμή. Ἡ μητέρα πού ἔχει ἕξι παιδιά σέ διαφορετικές ἡλικίες εἶναι σέ πολὺ καλύτερη θέση ἀπὸ ἐκείνη πού ἔχει ἕνα. Τὰ «μοναχοπαίδια» εἶναι πάντα δύσκολα παιδιά, ὄχι τόσο γιατί τὰ χαϊδεύουν,

ἀλλά ἐπειδὴ ὑποφέρουν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἔλλειψη παρέας. Οἱ γονεῖς συχνὰ δυσκολεύονται περισσότερο μὲ τὸ πρωτότοκο παρὰ μὲ τὰ παιδιά πού ἀκολουθοῦν. Τὸ ἀποδίδουν αὐτὸ στὴ δική τους ἔλλειψη πείρας, στὴν πραγματικότητα ὅμως ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὰ δεύτερα καὶ τρίτα παιδιά βρίσκουν παρέα στὰ μεγαλύτερα.

Ἡ γοητεία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐγκείται στὸν ἀριθμὸ τῶν διαφορετικῶν τύπων πού συναντᾶ κανεῖς. Τίποτα δὲν εἶναι πιο βαρετὸ καὶ μονότονο ἀπὸ τὰ γηροκομεῖα. Ὁ διαχωρισμὸς κατὰ ἡλικίες εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιο σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπα πράγματα πού μπορεῖ κανεῖς νὰ κάνει καὶ αὐτὸ ἀληθεύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὰ παιδιά. Διαλύει τοὺς δεσμούς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς στερεῆ τὴν τροφή. Στὰ περισσότερα σχολεῖα χωρίζονται ἐπίσης τὰ παιδιά καὶ κατὰ φύλο. Πρῶτα γίνεται ὁ διαχωρισμὸς κατὰ φύλο, μετὰ κατὰ ἡλικία καὶ σὲ κάθε ὁμάδα ἀντιστοιχεῖ, γενικά, μία αἴθουσα. Αὐτὸ εἶναι βασικὸ λάθος, πού ὑποθάλλει σωρεία κακῶν. Εἶναι μιά τεχνητὴ ἀπομόνωση πού ἐμποδίζει τὴν ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ αἰσθήματος. Στὰ σχολεῖα μας τὰ φύλα συνήθως εἶναι ἀνάμεικτα, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ πιο σημαντικό νὰ βάλουμε τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια μαζί. Μποροῦν ἐξίσου καλὰ νὰ πᾶνε σὲ διαφορετικὰ σχολεῖα. Τὸ πιο σημαντικό εἶναι νὰ ἀναμειχθοῦν οἱ ἡλικίες. Στὰ σχολεῖα μας φάνηκε ὅτι τὰ παιδιά τῶν διάφορων ἡλικιῶν βοηθοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Τὰ πιο μικρὰ βλέπουν τί κάνουν τὰ μεγαλύτερα καὶ ζητοῦν νὰ τοὺς ἐξηγήσουν. Τοὺς δίνονται οἱ πληροφορίες πού ζητοῦν καὶ ἡ πληροφόρηση αὐτὴ εἶναι πραγματικὰ πολύτιμη, γιατί ὁ νοῦς ἑνὸς πεντάχρονου βρίσκεται τόσο πιο κοντὰ στὸ νοῦ τοῦ τριῶν χρόνων παιδιοῦ ἀπὸ τὸ δικό μας καὶ τὸ μικρὸ μαθαίνει εὐκολὰ αὐτὰ πού θὰ δυσκολευόμαστε νὰ τοῦ μεταδώσουμε. Ὑπάρχει μιά ἐπικοινωνία καὶ μιά ἁρμονία ἀνάμεσα στὰ δύο πού συναντᾶ κανεῖς σπάνια ἀνάμεσα στὸν ἐνήλικο καὶ τὸ μικρὸ παιδί.

Ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα πού κανένας δάσκαλος δὲν μπορεῖ νὰ μεταδώσει σὲ ἓνα παιδί τριῶν χρονῶν, ἓνα παιδί ὅμως πέντε χρονῶν μπορεῖ νὰ τὸ κάνει μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία. Λειτουργεῖ μεταξύ τους μιά φυσικὴ πνευματικὴ ὁσμωσις». "Ἐνα παιδί δηλαδή τριῶν χρονῶν θὰ ἐνδιαφερθεῖ

γι' αυτό που κάνει ένα παιδί πέντε χρονών, γιατί δέν απέχει πολύ από τίς δικές του δυνάμεις. Όλα τά μεγαλύτερα γίνονται ήρωες καί δάσκαλοι καί τά μικρά είναι οί θαυμαστές. Αναζητοῦν τήν ἔμπνευση στά μεγαλύτερα καί συνεχίζουν τή δική τους δουλειά. Στά ἄλλα σχολεία, ὅπου τά παιδιά σέ μιά τάξη ἔχουν ὅλα τήν ἴδια ἡλικία, τά πιό ἔξυπνα θά μπορούσαν εὐκολα νά διδάξουν τά ἄλλα, συνήθως ὁμῶς δέν ἐπιτρέπεται. Τό μόνο που μπορούν νά κάνουν είναι νά ἀπαντοῦν στίς ἐρωτήσεις τῆς δασκάλας, ὅταν τά λιγότερο ἔξυπνα δέν μπορούν. Τό ἀποτέλεσμα είναι νά προκαλεῖ συχνά ἡ ἔξυπνάδα τους τό φθόνο. Ἐνα φθόνο ἄγνωστο στά μικρά παιδιά. Δέν τά προσβάλλει που ξέρουν περισσότερα τά μεγαλύτερα παιδιά, γιατί νιώθουν ὅτι ἅμα μεγαλώσουν θά ἔρθει ἡ σειρά τους. Καί τά δύο μέρη νιώθουν ἀγάπη καί θαυμασμό: μίαν ἀληθινή ἀδελφοσύνη. Στόν παλιό τύπο σχολείου, ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἀνυψωθεῖ τό ἐπίπεδο τῆς τάξης ἦταν μέ τήν ἄμιλλα, αὐτό ὁμῶς προκαλοῦσε τά καταπιεστικά καί ἀντικοινωνικά αἰσθήματα τοῦ φθόνου, τῆς ζήλιας καί τῆς ταπείνωσης. Τά πιό ἔξυπνα παιδιά γίνονται φαντασμένα καί θέλουν νά ὑπερισχύουν, ἐνῶ στά δικά μας σχολεία τό παιδί τῶν πέντε χρόνων νιώθει ὅτι προστατεύει τό μικρότερο. Δύσκολα πιστεύει κανεῖς πόσο ἔντονη γίνεται στήν πράξη ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτή τῆς προστασίας καί τοῦ θαυμασμοῦ. Ἡ τάξη γίνεται τελικά μιά ὁμάδα που τήν ἐνώνει ἡ ἀγάπη καί ἡ στοργή. Στό τέλος, τά παιδιά γνωρίζουν τό ἕνα τό χαρακτήρα τοῦ ἄλλου καί ἔχουν ἀμοιβαῖα αἰσθήματα γιά τήν ἀξία τῶν ἄλλων. Τό μόνο που ἤξεραν νά λένε στά σχολεία τοῦ παλιοῦ τύπου ἦταν «Αὐτός πῆρε τό πρῶτο βραβεῖο», ἢ «αὐτό τό παιδί δέν πῆρε βραβεῖο». Τά πραγματικά συντροφικά αἰσθήματα δέν ἀναπτύσσονται μέ τέτοιο τρόπο. Καί ὁμῶς στήν ἡλικία αὐτή ἐξελίσσονται καθοριστικά οἱ κοινωνικές ἢ ἀντικοινωνικές ιδιότητες στόν καθένα μας, ἀνάλογα μέ τή φύση τοῦ περιβάλλοντος τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἡλικία αὐτή είναι τό σημεῖο καταγωγῆς τους.

Καμιά φορά φοβοῦνται πολλοί ὅτι ἂν ἕνα παιδί πέντε χρονῶν πρέπει νά διδάξει τά μικρότερα, αὐτό θά καθυστερήσει τή δική του πρόοδο. Πρῶτα ἀπό ὅλα, ὁμῶς, δέ διδάσκει ὅλη τήν ὥρα καί ὅλοι σέβονται τήν ἐλευθερία του. Δεύτερο, ὅταν

διδάσκει, αυτό τό βοηθά νά καταλάβει αὐτά πού ξέρει ἀκόμη καλύτερα ἀπό πρίν. Πρέπει νά ἀναλύσει καί νά ἀνασχηματίσει τό μικρό του ἀπόθεμα γνώσεων γιά νά μπορέσει νά τό μεταδώσει. Ἡ θυσία του λοιπόν δέ μένει χωρίς ἀντάλλαγμα.

Ἡ τάξη γιά τά παιδιά ἀπό 3 μέχρι 6 χρονῶν δέν εἶναι οὔτε κἀν ἀπόλυτα χωρισμένη ἀπό τήν τάξη τῶν μεγαλύτερων παιδιῶν, ἀπό τά 6 μέχρι τά 9. Ἔτσι, τά παιδιά τῶν ἕξι χρόνων μποροῦν νά ἐμπνευστοῦν ἀπό τά μεγαλύτερα τῆς παραπάνω τάξης. Τά χωρίσματα στίς τάξεις μας φθάνουν μόνο στό ὕψος ἑνός στήθαιου καί ὑπάρχει πάντα εὐκολή πρόσβαση ἀπό τή μία τάξη στήν ἄλλη. Τά παιδιά κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα ἀπό τή μία τάξη στήν ἄλλη. Ἄν ἕνα παιδί τριῶν χρονῶν πάει στήν τάξη τῶν 7, 8 καί 9 χρονῶν δέ μένει ἐκεῖ γιά πολύ, γιατί γρήγορα βλέπει ὅτι δέ βρίσκει τίποτα χρήσιμο ἢ ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχει ὀριοθέτηση ἀλλά ὄχι διαχωρισμός καί ὅλες οἱ ὀμάδες μποροῦν νά ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους.

Κάθε τάξη ἔχει τήν ὀρισμένη θέση της ἀλλά δέν εἶναι ἀπομονωμένη: μπορεῖ ὁ καθένας σέ κάθε στιγμή νά πάει γιά ἕνα πνευματικό περίπατο. Μπορεῖ ἕνα παιδί τριῶν χρονῶν νά δεῖ ἕνα παιδί ἑννέα χρονῶν νά χρησιμοποιεῖ χάντρες γιά νά κάνει ἀριθμητικές πράξεις ἢ νά βγάλει μία τετραγωνική ρίζα. Θά τό ρωτήσῃ τί κάνει. Ἄν ἡ ἀπάντηση δέν τοῦ φανεῖ ἐνδιαφέρουσα, θά γυρίσῃ στή δική του αἴθουσα ὅπου ὑπάρχουν πράγματα μέ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Ἐνα παιδί ὄμως ἕξι χρονῶν μπορεῖ νά καταλάβει κάπως τί κάνει τό παιδί τῶν ἑννέα καί νά μείνει γιά νά παρακολουθήσῃ, μαθαίνοντας ἔτσι καί κάτι ἀπό αὐτό. Ἡ ἐλευθερία αὐτή δίνει τή δυνατότητα στόν παρατηρητή νά ἀντιληφθεῖ τά ὄρια τῆς κατανόησης σέ κάθε ἡλικία. Πραγματικά, ἔτσι συνειδητοποιήσαμε τελικά ὅτι τά παιδιά τῶν ὀχτώ ἢ ἑννέα χρόνων μποροῦσαν νά καταλάβουν τήν τετραγωνική ρίζα πού ἔβλεπαν νά κάνουν τά μεγαλύτερα παιδιά, τῶν δώδεκα μέχρι δεκατεσσάρων χρόνων. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, παρατηρήσαμε ὅτι τά παιδιά τῶν ὀχτώ χρόνων δείχνουν ἐνδιαφέρον γιά τήν ἄλγεβρα. Ἡ πρόοδος τοῦ παιδιοῦ δέν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπό τήν ἡλικία του, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐλευθερία πού ἔχει νά κοιτάξῃ γύρω του.

Τά σχολεῖα μας εἶναι ζωντανά. Τά μικρά ἐνθουσιάζονται καί

χαίρονται όταν καταλαβαίνουν τί κάνουν τά μεγαλύτερα. Τά μεγαλύτερα χαίρονται πού μπορούν νά διδάξουν αὐτά πού ξέρουν. Δέν υπάρχουν συμπλέγματα κατωτερότητας, ἀλλά ὅλοι φθάνουν σέ μιὰ ὑγιή φυσιολογική κατάσταση μέσα ἀπό τήν ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ πνευματικῆς ἐνέργειας.

"Ὅλα αὐτά, καθὼς καὶ ἄλλα, δείχνουν ὅτι τά φαινόμενα πού ἔμοιαζαν στήν ἀρχὴ τόσο ἐκπληκτικά στὰ σχολεῖα μας ὀφείλονται στήν πραγματικότητα ἀποκλειστικά καὶ μόνο σέ φυσικὲς δυνάμεις.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν παιδιῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεών τους μέσα σέ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἐλευθερίας, ἀποκαλύφθηκαν τά πραγματικά μυστικά τῆς κοινωνίας. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι τόσο ἐκλεπτυσμένα καὶ διακριτικά ὥστε χρειάζεται πνευματικὸ μικροσκόπιο γιὰ νά τά ξεχωρίσει κανεὶς, τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως πού παρουσιάζουν εἶναι τεράστιο, γιατί μᾶς δείχνουν τὴν πραγματικὴ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ, θεωροῦμε τὰ σχολεῖα μας αὐτά ἐργαστήρια ψυχολογικῆς ἐρευνας, ὄχι τῆς ἐρευνας ὅπως τὴν ἐννοοῦν συνήθως, ἀλλὰ μέ τὴν ἐννοια ὅτι εἶναι τόποι πού προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν παρατήρηση τῶν παιδιῶν. Σημειῶνω ἀκόμη καὶ μερικά ἄλλα ἀξιοσημεῖωτα φαινόμενα.

Τά παιδιά, ὅπως εἶπαμε, λύνουν μόνο τους τά προβλήματά τους, ἀλλὰ δέν ἐξηγήσαμε ἀκόμη μέ τί τρόπο τὸ κάνουν αὐτὸ. "Ἄν τά παρατηρήσουμε χωρὶς νά ἐπέμβουμε, βλέπουμε κάτι πολὺ παράξενο: δέ βοηθοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο ὅπως τά βοηθᾶμε ἐμεῖς. "Ἄν ἓνα παιδί κουβαλᾷ κάτι βαρὺ, κανένα ἀπὸ τά ἄλλα δέ θά τρέξει νά τὸ βοηθήσει. Σέβονται τὸ ἓνα τὴν προσπάθεια τοῦ ἄλλου καὶ βοηθοῦν μόνο ὅταν εἶναι ἀπαραίτητο. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι πολὺ διαφωτιστικὴ, γιατί σημαίνει ὅτι ἀπὸ διαίσθηση σέβονται τὴ θεμελιώδη ἀνάγκη τῆς παιδικῆς ἡλικίας νά μὴ δέχεται βοήθεια ὅταν δέ χρειάζεται. Μιὰ μέρα ἓνα μικρὸ εἶχε ἀπλώσει στὸ πάτωμα ὅλα τά ξύλινα γεωμετρικά σχήματα μέ τίς κάρτες τους (περίπου 100 κομμάτια συνολικά). Ξαφνικά ἀκούστηκε νά περνᾷ στὸ δρόμο μιὰ μουσικὴ μπάντα, ἐπικεφαλῆς μιᾶς παρέλασης, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τά παράθυρα τοῦ σχολείου. "Ὅλα τά παιδιά ἔτρεξαν νά δοῦν ἐκτός ἀπὸ τὸ μικρὸ, γιατί ποτέ δέ θά τοῦ περνοῦσε ἀπὸ τὸ μυαλό νά ἀφήσει

ὄλη αὐτή τή δουλειά σκορπισμένη. "Ἐπρεπε ὄλα νά ξαναμποῦν στή θέση τους καί κανείς δέν προθυμοποιήθηκε νά τό βοηθήσει. Τά μάτια του ὄμως γέμισαν δάκρυα, γιατί θά ἤθελε κι αὐτό νά δεῖ τήν παρέλαση. Τά ἄλλα τό παρατήρησαν καί πολλά γύρισαν πίσω γιά νά τό βοηθήσουν. Ἀπό τούς μεγάλους λείπει ἡ λεπτή αὐτή διορατικότητα μέ τήν ὁποία μπορεῖ κανείς νά ἀναγνωρίσει μία ἐπείγουσά περίπτωση. Συνήθως δίνουν βοήθεια ἐκεῖ πού δέ χρειάζεται. Πόσο συχνά ἕνας εὐγενικός κύριος, στό ὄνομα τῶν καλῶν τρόπων, δέ μετακινεῖ πρός τά ἔμπρός τήν καρέκλα καθώς κάθεται μιά κυρία στό τραπέζι, ἐνῶ θά μπορούσε νά τό κάνει μόνη της. Ἡ τῆς προσφέρει τό χέρι στό κατέβασμα τῆς σκάλας, ἐνῶ στή ἀλήθεια δέ χρειάζεται στήριγμα. Σέ περιπτώσεις ὄμως πού χρειάζεται πραγματικά βοήθεια, ὄλα ἀλλάζουν. Κανείς δέ σπεύδει ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἄμεση ἀνάγκη βοήθειας. "Ὅταν ὄμως δέν ὑπάρχει ἀνάγκη, ὄλοι βοηθοῦν. Στό πεδίο αὐτό λοιπόν τά παιδιά δέν ἔχουν τίποτα νά μάθουν ἀπό τούς μεγάλους. Πιστεύω ὅτι τό παιδί ἔχει μιά μνήμη μή συνειδητή τῆς δικῆς του ἐπιθυμίας τῶν πρώτων χρόνων (καί βαθιά ἐντυπωμένης ἀνάγκης) νά καταβάλλει τή μέγιστη προσπάθεια καί γι' αὐτό δέ βοηθᾷ τά ἄλλα παιδιά ὅταν ἡ βοήθειά του θά ἦταν ἐμπόδιο γι' αὐτά.

"Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο στή συμπεριφορά τῶν παιδιῶν ἀφορᾷ τή μεταχείριση τῶν παιδιῶν πού ἐνοχλοῦν τήν τάξη. "Ἄς ὑποθέσουμε, π.χ., ὅτι ἕνα παιδί πού ἤρθε πρόσφατα στό σχολεῖο καί δέν ἔχει ἀκόμη ἐγκλιματιστεῖ, εἶναι ἀνήσυχος, ἄτακτος καί ἐνοχλεῖ. Ἡ δασκάλα, κατά κανόνα, λέει: «Δέν εἶναι σωστό αὐτό. Δέν εἶναι καθόλου εὐγενικό», ἢ ἴσως «εἶσαι ἕνα πολύ ἄτακτο παιδί!»

Οἱ συμμαθητές του ὄμως ἀντιδροῦν ἐντελῶς διαφορετικά. "Ἐνας μπορεῖ νά πλησιάσει τόν καινουριοφερμένο καί νά πεῖ: «Στή ἀλήθεια εἶσαι πολύ ἄτακτος, μή σέ νοιάζει ὄμως. Κι ἐμεῖς τά ἴδια κάναμε ὅταν πρωτοήρθαμε!»

Τόν λυπήθηκε, θεώρησε κακοτυχία τήν κακή του συμπεριφορά καί προσπάθησε νά τόν καθησυχάσει καί νά τόν κάνει νά ἐκφράσει τίς καλές πλευρές πού μπορούσε νά ἔχει.

Πῶς θά ἄλλαξε ὁ κόσμος ἂν ἡ κακία ξυπνοῦσε πάντα τή

λύπηση καί ἂν κάναμε μιά προσπάθεια νά παρηγορήσουμε τόν ἐγκληματία μέ τήν ἴδια συμπόνια πού νιώθουμε γιά τόν ἄρρωστο! Ἐπιπλέον, οἱ κακές πράξεις συχνά ἔχουν ψυχολογική αἰτία καί μπορεῖ νά ὀφείλονται σέ κακές συνθηκες στό σπίτι, σέ κάποιο τραυματισμό στή γέννηση, ἢ σέ κάποιο ἄλλο παρόμοιο ἀτύχημα, καί θά ἔπρεπε νά προκαλεῖ τή συμπόνια καί τήν ἐπιθυμία μας νά βοηθήσουμε. Αὐτό καί μόνο θά ἀνύψωνε τήν ἴδια τήν οὐσία τῆς κοινωνίας μας.

Στά σχολεῖα μας, ἂν γίνει κάποια ζημιά, ἂν σπάσει, ἄς ποῦμε, κάποιο βάζο, τό παιδί πού τό ἄφησε νά πέσει συχνά εἶναι ἀπελπισμένο. Δέν τοῦ ἀρέσει νά σπάει πράγματα καί νιώθει ντροπιασμένο πού δέν μπορεῖ νά τό μεταφέρει μέ ἀσφάλεια.

Ἡ ἐνστικτώδης ἀντίδραση τοῦ μεγάλου εἶναι νά φωνάζει: «Τώρα τό ἔσπασες. Πόσες φορές σοῦ εἶπα νά μήν ἀγγίζεις ποτέ τίποτα;» Ἡ, ὅπωςδήποτε, ὁ μέγας θά τό βάλει νά μαζέψει τά κομμάτια, μέ τήν ἰδέα ὅτι αὐτό θά τοῦ κάνει μεγαλύτερη ἐντύπωση.

Τί κάνουν ὅμως τά παιδιά στά δικά μας σχολεῖα; Τρέχουν ὅλα νά βοηθήσουν, μέ ἐνθαρρυντικό τόνο στή φωνούλα τους: «Μή σέ νοιάζει, θά βροῦμε σύντομα ἄλλο βάζο» καί, ἐνῶ μερικά μαζεύουν τά κομμάτια, ἄλλα σκουπίζουν τό νερό πού χύθηκε. Ἀπό ἐνστικτο βοηθοῦν τόν ἀδύναμο, ἐνθαρρύνοντας καί παρηγορώντας τον, καί αὐτό εἶναι στή ἀλήθεια ἓνα ἐνστικτο γιά κοινωνική πρόοδο. Πραγματικά, τό μεγαλύτερο βῆμα πρὸς τά ἐμπρός στήν ἀνθρώπινη ἐξέλιξη τό ἔκανε ἡ κοινωνία ὅταν ἄρχισε νά βοηθᾷ τοὺς φτωχοὺς, ἀντὶ νά τοὺς καταπιέζει καί νά τοὺς περιφρονεῖ.

Ἡ ὀλόκληρη ἡ ἰατρική ἐπιστήμη ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τήν ἀρχή αὐτή καί ἀπὸ ἐκεῖ πηγάζει ἡ ἐπιθυμία ὄχι μόνο νά βοηθήσουμε αὐτοὺς πού προκαλοῦν οἶκτο, ἀλλά τήν ἴδια τήν ἀνθρωπότητα. Δέν εἶναι λάθος νά ἐνθαρρύνουμε τοὺς ἀδύναμους καί τοὺς κατώτερους, ἀλλά μιά συνεισφορά στή γενική πρόοδο. Τά παιδιά μας δείχνουν ὅτι κατέχουν τά αἰσθήματα αὐτά μόλις ἀποκτήσουν τή φυσιολογική συμπεριφορά καί τά ἐκδηλώνουν ὄχι μόνο μεταξύ τους ἀλλά καί στά ζῶα.

Ἡ συνηθισμένη πεποίθηση εἶναι ὅτι ὁ σεβασμός γιά τή ζωή

τῶν ζώων πρέπει νά διδαχθεῖ στά παιδιά, γιατί νομίζουμε ὅτι τά παιδιά εἶναι ἀπό τή φύση τους σκληρά, ἄπονα ἢ ἀναίσθητα. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀλήθεια. Τά παιδιά πού ἔχουν βρεῖ τό μέτρο τοῦ φυσιολογικοῦ νιώθουν τήν ἐπιθυμία νά προστατέψουν τά ζῶα. Στό σχολεῖο μας στό Λάρεν (στήν Ὀλλανδία. Ἐδῶ ἡ Δρ. Μοντεσσόρι διεύθυνε ἕνα κέντρο ψυχολογικῆς ἔρευνας καί πειραματικό σχολεῖο, τήν ἐποχή πού ξέσπασε ὁ παγκόσμιος πόλεμος τό 1939), εἶχαμε μιά κατσίκα πού συνήθιζα νά ταῖζω καθημερινά, κρατώντας τό φαγητό πολύ ψηλά ἔτσι πού γιά νά τό φθάνει ἡ κατσίκα ἔπρεπε νά σηκώνεται στά πίσω της πόδια. Μοῦ φάνηκε ἐνδιαφέρον ὅτι τό ζῶο υἰοθετοῦσε τή στάση αὐτήν καί τό ἴδιο ἔδινε τήν ἐντύπωση ὅτι διασκέδαζε μέ τήν κατάσταση αὐτή. Μιά μέρα ὅμως, ἕνα πολύ μικρό παιδί ἦρθε καί ἔβαλε τό χέρι του κάτω ἀπό τήν κοιλιά τοῦ ζώου γιά νά τό βοηθήσει νά κρατηθεῖ ὄρθιο. Ἡ ἔκφραση ἀγωνίας στό πρόσωπό του ἔδειχνε καθαρά ὅτι φοβόταν ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς κατσίκας νά σταθεῖ στά δύο της πόδια τήν κούραζε ὑπερβολικά. Ἀναντίρρητα αὐτό ἔδειχνε μιά εὐγενική καί αὐθόρμητη σκέψη.

Κάτι ἄλλο πολύ ἀσυνήθιστο μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς στά σχολεῖα μας: εἶναι ὁ θαυμασμός γιά τούς καλύτερους. Ὅχι μόνο δέ ζηλεύουν τά παιδιά αὐτά, ἀλλά καθετί πού γίνεται καλά προκαλεῖ τόν ἐνθουσιώδη τους ἔπαινο. Αὐτό ἔγινε στήν περίφημη τώρα «ἐκρηξη» τῆς γραφῆς. Ἡ πρώτη λέξη πού ἔγραψε ἕνα ἀπό αὐτά ἔφερε ἕνα μεγάλο ξέσπασμα ἀπό χαρά καί γέλια. Ὅλοι κοίταξαν μέ θαυμασμό τό παιδί πού «ἔγραφε» καί ἐνίωσαν ἔτσι τήν παρακίνηση νά μιμηθοῦν τό παράδειγμά του. «Μπορῶ κι ἐγώ νά τό κάνω!», φώναξαν. Τό ἐπίτευγμα τοῦ ἑνός ἔδωσε τό ξεκίνημα σέ ὀλόκληρη τήν ὀμάδα. Τό ἴδιο ἔγινε καί μέ τά γράμματα τοῦ ἀλφάβητου καί μάλιστα τόσο ἐντονα ὥστε, κάποτε, ὀλόκληρη ἡ τάξη σχημάτισε μιά πορεία κρατώντας ψηλά, σάν λάβαρα, τίς κάρτες μέ τά γράμματα ἀπό γυαλόχαρτο. Τόσο μεγάλη ἦταν ἡ χαρά τους καί τόσο δυνατές οἱ ζητωκραυγές τους, ὥστε οἱ ἔνοικοι στό κάτω πάτωμα (τό σχολεῖο ἦταν στήν ταρατσα) ἀνέβηκαν τρέχοντας ἐπάνω γιά νά δοῦν τί γινόταν. Ἡ δασκάλα ἀναγκάστηκε νά ἐξηγήσει: «Ἐνθουσιάστηκαν τόσο πολύ πού ἔμαθαν τά γράμματα».

Υπάρχει ανάμεσα στα παιδιά μία προφανής αίσθηση της κοινότητας. Στηρίζεται στα πιο ευγενή αισθήματα και δημιουργεί την ενότητα στην ομάδα. Τα παραδείγματα αυτά αρκούν για να μάς διδάξουν ότι σε συνθήκες όπου η συναισθηματική ζωή φθάνει σε υψηλό επίπεδο και η προσωπικότητα των παιδιών συμβαδίζει με το κανονικό γίνεται αισθητό ένα είδος έλξης. Ακριβώς όπως τα μεγαλύτερα παιδιά νιώθουν έλξη προς τα μικρότερα, και αντίστροφα, το ίδιο και τα παιδιά που έχουν συνηθίσει έλκονται κοντά στα καινούριοφερμένα κι εκείνα πάλι σ' εκείνα που έχουν εγκλιματιστεί.

Συνοχή στήν κοινωνική μονάδα

23.

Μιά τέτοια κοινωνία τήν ένώνει περισσότερο ό δεκτικός νοϋς από ό,τι ή συνειδητή σκέψη. Ο τρόπος τής κατασκευής της μπορεί νά παρατηρηθεῖ καί νά συγκριθεῖ μέ τό ἔργο τῶν κυττάρων στήν ανάπτυξη ενός ὀργανισμοῦ. Είναι αὐτονόητο ὅτι ή κοινωνία περνᾶ μία ἐμβρυακή φάση πού μπορούμε νά παρακολουθήσουμε στά μικρά παιδιά στήν πορεία τής ανάπτυξής τους. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά δοῦμε πῶς, σιγά σιγά, αποκτοῦν συνείδηση ὅτι σχηματίζουν μία κοινότητα πού συμπεριφέρεται σάν ομάδα. Τελικά νιώθουν ὅτι ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς ομάδας στήν ὁποία συνεισφέρει ή δραστηριότητά τους. Καί ὄχι μόνο ἀρχίζουν νά αποκτοῦν ἐνδιαφέρον γι' αὐτήν, ἀλλά τήν ἐπεξεργάζονται σέ βάθος, θά μπορούσε κανείς νά πεί, μέσα στήν καρδιά τους. Μόλις φθάσουν στό ἐπίπεδο αὐτό, τά παιδιά δέν ἐνεργοῦν πιά ἀπερίσκεπτα ἀλλά βάζουν πρῶτα τήν ομάδα.

καί προσπαθοῦν νά πετύχουν γιά τό καλό της.

Τό πρῶτο βῆμα πρὸς τήν κοινωνική συνείδηση μᾶς θυμίζει τό «πνεῦμα τῆς οἰκογένειας στή φυλή», καθώς στίς πρωτόγονες κοινωνίες, ὅπως ξέρουμε ὅλοι, τό ἄτομο ἀγαπᾶ, ἀξιολογεῖ καί ὑπερασπίζεται τίς δικές του ομάδες, σάν σκοπό καί στόχο τῆς ὑπαρξῆς του. Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις τοῦ φαινόμενου αὐτοῦ μᾶς ἐξέπληξαν, γιατί ἐμφανίστηκαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό ἐμᾶς, ἢ ἀπό κάθε ἐπίδραση πού θά μπορούσαμε νά ἔχουμε ἀσκήσει.

Ἐμφανίστηκαν ἐντελῶς ξαφνικά ἀκριβῶς ὅπως καί κάθε ἄλλη μαρτυρία ὅτι ἡ ἀνάπτυξη συνεχίζεται, τό ἴδιο ὅπως ὅταν ἓνα παιδί βγάζει δόντια στήν ἡλικία πού ἔχει καθορίσει ἡ φύση. Ἡ ἐνότητα αὐτή πού γεννιέται ἀνάμεσα στά παιδιά καί προκαλεῖται ἀπό μίαν αὐθόρμητη ἀνάγκη, κατευθύνεται ἀπό μία μή συνειδητή δύναμη καί ζωογονεῖται ἀπό ἓνα κοινωνικό πνεῦμα, εἶναι ἓνα φαινόμενο πού χρειάζεται ἓνα ὄνομα καί τό ὀνομάζω «συνοχή στήν κοινωνική μονάδα».

Μᾶς ἔδωσαν τήν ἰδέα οἱ αὐθόρμητες πράξεις τῶν παιδιῶν, πού μᾶς ἄφησαν ἄφωνους ἀπό ἐκπληξη. Γιά παράδειγμα, ἀναφέρω τόν πρεσβευτή τῆς Ἀργεντινῆς, πού ἔτυχε νά ἀκούσει ὅτι στά σχολεῖα μας παιδιά 4 καί 5 χρονῶν δούλευαν ἐντελῶς μόνα τους, διάβазαν καί ἔγραφαν χωρίς καθοδήγηση καί παρότρυνση καί εἶχαν μιά ἐξαιρετική πειθαρχία πού δέν τοὺς ἐπιβαλλόταν αὐταρχικά. Δέν μπορούσε νά τό πιστέψει. Σκέφτηκε λοιπόν νά μᾶς ἐπισκεφθεῖ ξαφνικά στό σχολεῖο μας. Δυστυχῶς, ἦταν μέρα ἀργίας καί βρῆκε τό σχολεῖο κλειστό.

Ἦταν ἓνα σχολεῖο πού λεγόταν «Τό σπίτι τῶν παιδιῶν» σέ ἓνα τετράγωνο μέ ἐργατικά διαμερίσματα ὅπου τά παιδιά ζοῦσαν μέ τοὺς γονεῖς τους. Ἐντελῶς τυχαῖα, ἓνα ἀπό τά παιδιά ἦταν στήν αὐλή καί ἄκουσε τόν πρεσβευτή νά ἐκφράζει τή δυσἀρέσκεία του. Μαντεύοντας ὅτι ἦταν ἓνας ἐπισκέπτης, τό παιδί εἶπε: «Μή σᾶς νοιάζει πού εἶναι κλειστό τό σχολεῖο. Ἔχει τό κλειδί ὁ ἐπιστάτης καί εἴμαστε ὅλα ἐδῶ». Μέσα σέ λίγη ὥρα ἄνοιξε ἡ πόρτα καί ὅλα τά παιδιά μπῆκαν μέσα καί ἄρχισαν νά δουλεύουν. Ἔχουμε καί ἐδῶ ἓνα παράδειγμα τῆς δράσης τῆς ομάδας. Κάθε παιδί ἔκανε τή δουλειά πού τοῦ ἀναλογοῦσε χωρίς νά ἐλπίζει καμιάν ἀμοιβή. Συνεργάστηκαν γιά τήν τιμή

της κοινότητας. Η δασκάλα πληροφορήθηκε τά συμβάντα τήν επομένη.

Τό αίσθημα αυτό της ἀλληλεγγύης καί της ένότητας πού δέν έχει έμφυσήσει καμιά διδαχή καί πού είναι έντελώς ξένο πρὸς κάθε μορφή ἀμιλλας, ἀνταγωνισμοῦ ἢ προσωπικῆς ἀνόδου, ἦταν ἓνα δῶρο της φύσης. Καί πάλι ὅμως στό σημεῖο αὐτό εἶχαν φθάσει τά παιδιά μέ τίς δικές τους μόνο προσπάθειες. "Ὅπως λέει ὁ Κόγκιλλ: «Ἡ ἴδια ἡ φύση προσδιορίζει τήν πρώτη συμπεριφορά τοῦ παιδιοῦ, πού θά ἐξελιχθεῖ στή συνέχεια μόνο μέ τήν ἐπαφή μέ τόν κόσμο γύρω του».47 φαίνεται ἐδῶ καθαρά ὅτι ἡ φύση καταστρώνει ἓνα πρόγραμμα γιά τήν κατασκευή τόσο της προσωπικότητας ὅσο καί της κοινωνικῆς ζωῆς, τό σχέδιο ὅμως αὐτό πραγματοποιεῖται μόνο μέ τή δράση τῶν παιδιῶν ὅταν βρεθοῦν σέ συνθήκες εὐνοϊκές γιά τήν ἐκπλήρωσή του. Μέ τόν τρόπο αὐτό μᾶς ἀποκαλύπτουν τίς φάσεις πού περνᾷ ἡ κοινωνική ζωή στήν πορεία της φυσικῆς της ἐξέλιξης. Ἡ ζωή στήν κοινότητα, πού κυβερνᾷ καί ένώνει μιά κοινωνική ομάδα, ἀνταποκρίνεται στενά σ' αὐτό πού ὁ Ἀμερικανός παιδαγωγός Washburne ὀνόμασε «κοινωνική ένταξη». Ὑποστηρίζει ὅτι ἀποτελεῖ τό κλειδί γιά τήν κοινωνική ἀναμόρφωση καί ὅτι θά ἔπρεπε νά γίνει ἡ βάση γιά κάθε ἐκπαίδευση. Ἡ κοινωνική ένταξη ἐπέρχεται ὅταν ταυτιστεῖ τό ἄτομο μέ τήν ομάδα στήν ὁποία ἀνήκει. "Ὅταν συμβεῖ αὐτό, τό ἄτομο σκέφτεται περισσότερο τήν ἐπιτυχία της ὁμάδας παρά τή δική του προσωπική ἐπιτυχία.

Γιά νά ἐπεξηγήσει τή θεωρία του, ὁ Washburne φέρνει γιά παράδειγμα τούς κωπηλατικούς ἀγῶνες της Ὁξφόρδης καί τοῦ Κέμπριτζ. Κάθε κωπηλάτης κωπηλατεῖ ὅσο πιά δυνατά μπορεῖ γιά τό σκάφος, ξέροντας ὅτι ἡ προσπάθεια αὐτή δέ θά τοῦ φέροι προσωπική δόξα οὔτε ἰδιαίτερο ἔπαινο. «Ἄν ἀποτελέσει αὐτό κανόνα σέ κάθε κοινωνική προσπάθεια, ἀπό ἐκεῖνες πού περιλαμβάνουν ὀλόκληρη τή χώρα μέχρι τό πιά ἀσήμαντο θέμα στή βιομηχανία καί ἂν ὅλοι παρακινουῦνται ἀπό τήν ἐπιθυμία νά

φέρουν τιμή στην ομάδα τους παρά στον έαυτό τους, τότε ολόκληρη ή ανθρώπινη οικογένεια θά ξαναγεννιόταν. Η ένταξη αυτή του ατόμου στην ομάδα του πρέπει να καλλιεργηθεί στα σχολεία, γιατί αυτό ακριβώς μάς λείπει, και η άποτυχία και ο μαρασμός του πολιτισμού μας οφείλονται στην έλλειψη αυτή».⁴⁸

Υπάρχει παράδειγμα ανθρώπινης κοινωνίας που δεν της λείπει τό αίσθημα αυτό της ένταξης. Είναι ή κοινωνία των μικρών παιδιών που τά καθοδηγοῦν οί μαγικές δυνάμεις της φύσης. Πρέπει να της αποδώσουμε τήν αξία που της ανήκει και να τή θεωρήσουμε θησαυρό, γιατί οὔτε ο χαρακτήρας οὔτε τό κοινωνικό αίσθημα δεν μπορούν να δοθοῦν από τούς δασκάλους. Τά παράγει μόνο ή ζωή.

Πρέπει όμως να μή συγχέουμε τή φυσική κοινωνική αλληλεγγύη μέ τήν οργάνωση της κοινωνίας των ενηλίκων που κυβερνά τις τύχες των ανθρώπων. Είναι απλώς ή τελευταία φάση της ανάπτυξης των παιδιών, ή σχεδόν θεϊκή και μυστηριώδης δημιουργία ενός κοινωνικοῦ έμβρύου.

Λίγο μετά τά έξι χρόνια, όταν μπαίνει τό παιδί σε μιάν άλλη φάση ανάπτυξης (σημειώνοντας τήν αλλαγή από μιά κοινωνία στην έμβρυακή κατάσταση σε μιά κοινωνία που μόλις γεννήθηκε), εγκαθίσταται μιά άλλη μορφή ύπαρξης στην όποία ή ομάδα οργανώνεται αποκλειστικά στό συνειδητό επίπεδο. Τά παιδιά τότε θέλουν να μάθουν τά ήθη και τούς νόμους που έχουν υιοθετήσει οί άνθρωποι για να όδηγοῦν τή συμπεριφορά τους: ψάχνουν να βροῦν κάποιον να αναλάβει να κυβερνήσει τήν κοινότητα. Η ύπακοή στον αρχηγό και στους νόμους ενεργεί προφανώς σαν ένα είδος συνδετικοῦ ιστοῦ στην κοινωνία αυτή. Ξέρουμε ότι ή ύπακοή αυτή έχει τις ρίζες της στό έμβρυακό στάδιο.

Ο Βρετανός ψυχολόγος McDougall περιέγραψε τό είδος αυτό κοινωνίας που τά μικρά έχουν ήδη διαμορφώσει όταν γίνουν έξι ή επτά χρονών. Υποτάσσονται σε παιδιά μεγαλύτερά τους σαν να τά όδηγοῦσε ένα ένστικτο που όνομάζει

«ένστικτο τῆς ἀγέλης». ⁴⁹ Τά ἐγκαταλειμμένα καί παραμελημένα παιδιά συχνά ὀργανώνονται σέ ὀμάδες καί σπεῖρες σέ ἐξέγερση ἐνάντια στήν ἐξουσία καί στούς κανονισμούς πού ἔφτιαξαν οἱ μεγάλοι. Οἱ φυσικές αὐτές ἀνάγκες πού σχεδόν πάντα καταλήγουν σέ μιά στάση ἐξέγερσης διοχετεύτηκαν σέ δημιουργική δραστηριότητα στήν κίνηση τῶν προσκόπων πού ἀνταποκρίνεται σέ μιά πραγματική ἀπαίτηση τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ἔμφυτη στά νεαρά ἀγόρια καί τούς ἐφήβους.

Τό «ἀγελαῖο ένστικτο» ὁμως τοῦ McDougall δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τή δύναμη συνοχῆς πού βρίσκεται στή ρίζα τῆς παιδικῆς κοινωνίας. Ὅλα τά νεώτερα κοινωνικά σχήματα πού ἐμφανίζονται διαδοχικά στά παιδιά μέχρι τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας τῶν ἐνηλίκων ἔχουν ὀργανωθεῖ συνειδητά καί χρειάζονται κανόνες δοσμένους ἀπό κάποιον, ἴσως ἕναν ἀρχηγό, πού γίνεται σεβαστός.

Ἡ ζωή σέ συνύπαρξη μέ τούς ἄλλους εἶναι ἕνα φυσικό γεγονός καί ἀνήκει, ὡς ἐκ τούτου, στήν ἀνθρώπινη φύση. Ἀναπτύσσεται σάν ὀργανισμός καί παρουσιάζει μίαν ἀκολουθία διαφορετικῶν χαρακτηριστικῶν στήν πορεία τῆς ἐξελίξεώς της. Μιά διαφωτιστική παρομοίωση μπορεῖ νά γίνει μέ τή βιοτεχνία τῶν χειροποίητων ὑφασμάτων στήν Ἰνδία πού ἀσκοῦν οἱ χωρικοί στά σπίτια τους.

Γιά νά ἀρχίσουμε ἀπό τήν ἀρχή, ἄς θεωρήσουμε πρῶτα τό λευκό θύσανο ἢ «τουλούπα» πού παράγει τό φυτό τοῦ βαμβακιοῦ γύρω ἀπό τό σπόρο του. Στήν κοινωνική ζωή, πρέπει νά θεωρήσουμε τό μωρό πρῶτα καί τό εἶδος τοῦ σπιτικοῦ μέσα στό ὁποῖο γεννήθηκε. Τό πρῶτο πράγμα πού πρέπει νά γίνει μέ τό βαμβάκι εἶναι νά τό μαζέψουμε καί νά τό καθαρίσουμε, γιά νά ἐλευθερωθεῖ ἀπό τούς μαύρους σπόρους πού εἶναι κολλημένοι στό θύσανο, καί αὐτό εἶναι ἐπίσης τό πρῶτο ἔργο πού πρέπει νά γίνει ἀπό τά παιδιά στά ἀγροτικά σχολεῖα τοῦ Γκάντι. Αὐτό ἀντιστοιχεῖ μέ τή δική μας δουλειά ὅταν μαζεύουμε τά παιδιά ἀπό τά διάφορα σπιτικά τους καί διορθώνουμε τά ἐλαττώματά τους, βοηθώντας τα νά συγκεντρωθοῦν καί νά γίνουν ἄτομα προσαρμοσμένα στό κανονικό.

"Ας γυρίσουμε τώρα στο γνέσιμο. Αυτό, στον παραλληλισμό μας, αντιστοιχεί με τη διαμόρφωση της προσωπικότητας που γίνεται με τη δουλειά και τη ζωή στην ομάδα. Είναι η βάση για όλα τα άλλα. "Αν έχει γίνει στην κλωστή καλό γνέσιμο και είναι γερή, το ύφασμα που θα γίνει από αυτήν θα είναι κι αυτό γερό. Η ποιότητα του υφάσματος που υφαίνουμε εξαρτάται από την ποιότητα του νήματος. Για την αλήθεια αυτή είμαστε έντελως βέβαιοι, γιατί ένα ύφασμα φτιαγμένο από σαθρές κλωστές είναι άχρηστο.

Τότε έρχεται η στιγμή που τοποθετείται η κλωστή στο πλαίσιο, τεντωμένη σε παράλληλες σειρές που δεν εφάπτονται και συγκρατείται με μικρά γαντζάκια στα πλάγια. Αυτά σχηματίζουν το στημόνι για το ύφασμα, αλλά δεν είναι ακόμη ύφασμα. Χωρίς όμως το στημόνι δε θα μπορούσε να υφανθεί τό πανί. "Αν σπάσουν οι κλωστές, ή μετακινηθούν από τη θέση τους, αν δεν έχουν στερεωθεί στην ίδια κατεύθυνση, δεν μπορεί να περάσει ανάμεσά τους η σαίτα. Το στημόνι αυτό αντιστοιχεί με την κοινωνική συνοχή. Η προετοιμασία για την ανθρώπινη κοινωνία βασίζεται στις δραστηριότητες των παιδιών που ενεργούν με την παρόρμηση των αναγκών της φύσης τους, σε έναν περιορισμένο χώρο που αντιστοιχεί με το πλαίσιο. Στο τέλος τά συνδέει όλα ο κοινός σκοπός που ανοίγεται μπροστά τους.

Τώρα αρχίζει το έργο καθαυτό ή ύφαντη: η σαίτα περνά ανάμεσα από τις κλωστές και τις συνδέει, στερεώνοντάς τις γερά με το ύφάδι. Το στάδιο αυτό αντιστοιχεί στην οργανωμένη κοινωνία των ανθρώπων που κυβερνάται από νόμους και ελέγχεται από μία κυβέρνηση στην οποία όλοι υπακούουν. "Ένα πραγματικό κομμάτι ύφασμα θα μείνει γερό και ατόφιο και άφοϋ τό βγάλουμε από τό πλαίσιο. "Έχει μιάν ανεξάρτητη υπόσταση και μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Μπορεί κανείς να τό κατασκευάσει σε άπεριόριστες ποσότητες. Οι άνθρωποι δε σχηματίζουν μία κοινωνία μόνο με τούς ατομικούς τους στόχους και αναλαμβάνοντας ό καθένας τη δική του δουλειά, όπως κάνουν τά παιδιά στά σχολεία μας. Η τελική μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας βασίζεται στην όργάνωση.

Και πάλι όμως οι δύο αυτές αρχές αλληλοσυνδέονται. Η

κοινωνία δέν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ὀργάνωση, ἀλλά καί ἀπό τή συνοχή καί ἀπό τά δύο αὐτά τό δεύτερο εἶναι βασικό καί χρησιμεύει γιά θεμέλιο στό πρῶτο. Οἱ καλοί νόμοι καί μιά καλή κυβέρνηση δέν μποροῦν νά συγκρατήσουν τή μάζα τῶν ἀνθρώπων σέ συνοχή καί νά τοὺς κάνουν νά δροῦν ἄρμονικά, παρά μόνο ἂν τά ἴδια τά ἄτομα εἶναι προσανατολισμένα πρὸς κάτι πού τοὺς δίνει ἀλληλεγγύη καί τά διαμορφώνει σέ ὁμάδα. Οἱ μάζες, μέ τή σειρά τους, εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο γερές καί δραστήριες, ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης καί τῆς ἐσωτερικῆς εὐστάθειας τῶν ἀτόμων πού τήν ἀποτελοῦν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες βάσιζαν τήν κοινωνική τους τάξη στή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, πού ἦταν ἀρχηγός τους κάποια ἐποχή, κατάκτησε ὀλόκληρη τήν Περσία μόνο μέ λίγους ἄντρες. Ὁ κόσμος τοῦ Ἰσλάμ παρουσιάζει ἐπίσης μιά θαυμαστή ἐνότητα, ὄχι τόσο ἐξαιτίας τῶν νόμων καί τῆς διακυβέρνησής του ἀλλά ἀπό τήν κοινή ἰδέα πού ὑπηρετεῖ. Κατά περιόδους γίνονται μαζικά προσκυνήματα στή Μέκκα. Ἄγνωστοι μεταξύ τους, οἱ προσκυνητές αὐτοί δέν ὑπηρετοῦν προσωπικούς σκοποὺς ἢ ἀτομικές φιλοδοξίες. Κανείς δέν τοὺς ὀδηγεῖ, οὔτε τοὺς διατάζει. Γιά νά ἐκπληρώσουν ὅμως τό τάμα τους, μποροῦν νά δεχθοῦν τίς μεγαλύτερες θυσίες. Τά προσκυνήματα αὐτά εἶναι παράδειγμα συνοχῆς.

Στά μεσαιωνικά χρόνια ἡ Εὐρώπη γνώρισε αὐτό πού προσπαθοῦν μάταια νά πετύχουν ὅλοι οἱ κυβερνήτες στίς μέρες μας, πού θερίζει ὁ πόλεμος: μιά πραγματική ἐνότητα στά ἔθνη τῆς Εὐρώπης. Πῶς ἔγινε αὐτό; Τό μυστικό γιά τό θρίαμβο αὐτόν ἦταν ἡ θρησκευτική πίστη πού εἶχε ἐξαπλωθεῖ σέ ὅλους τοὺς λαούς πού ζοῦσαν στά διάφορα βασίλεια καί τίς αὐτοκρατορίες τῆς Εὐρώπης καί τοὺς ἔνωσε σάν μιά τεράστια δύναμη συνοχῆς. Στίς μέρες αὐτές πραγματικά ὅλοι οἱ βασιλιάδες καί οἱ ἄρχοντες (πού κυβερνοῦσε ὁ καθένας μέ τό δικό του τρόπο) ὑποτάχθηκαν στό Χριστιανισμό καί ἐξαρτήθηκαν ἀπό τή δύναμή του.

Ἡ συνοχή ὅμως δέν ἀρκεῖ γιά νά ρυθμίσει μιά κοινωνία πού θά μπορέσει νά παίξει ἕναν πρακτικό ρόλο στόν κόσμο, νά τῆς

καθορίσει μία πολιτισμένη γραμμή σκέψης και δουλείας. Ένα παράδειγμα, στις μέρες μας, είναι οι Έβραιοι τούς οποίους ένωσε ή δύναμη τής συνοχής για χιλιάδες χρόνια, αλλά μόλις τώρα γίνονται έθνος. Μοιάζουν μέ τό στημόνι από τό όποίο δέν έχει ακόμη ύφανθει ένας λαός. Η πρόσφατη ιστορία μάς έφερε και άλλο ένα παράδειγμα. Ο Μουσσολίνι και ο Χίτλερ ήταν οι πρώτοι πού κατάλαβαν ότι για νά σιγουρευτεί ένας αρχηγός ότι θά επιζήσει μία νέα τάξη, πρέπει νά εξασφαλίσει τήν αρχή της από τήν παιδική ηλικία. Για πολλά χρόνια, εξασκούσαν στήν πειθαρχία παιδιά και νέους, επιβάλλοντάς τους τό ιδανικό πού θά τούς ένωνε. Ό,τι και αν σκέφτεται κανείς για τήν ήθική αξία του σχεδίου αυτού, ήταν μία λογική και επιστημονική διαδικασία. Οι κεφαλές αυτές του κράτους αισθάνθηκαν τήν ανάγκη νά έχουν μία «κοινωνία μέ συνοχή» για νά χτίσουν επάνω στή βάση αυτή, γι' αυτό και έτοιμασαν ανάλογα τίς ρίζες της.

Η συνοχή όμως στήν κοινωνική τάξη είναι ένα φυσικό φαινόμενο και πρέπει νά διαμορφώνεται αυθόρμητα από τά δημιουργικά έρεθίσματα τής φύσης. Κανείς δέν μπορεί νά αντικαταστήσει τό Θεό και όποιος προσπαθήσει νά τό κάνει γίνεται διάβολος, τό ίδιο όπως κι ένας δεσποτικός ενήλικος καταπιέζει τίς δημιουργικές δυνατότητες τής παιδικής προσωπικότητας. Ακόμη και ή δύναμη τής συνοχής ανάμεσα στους ενήλικους είναι κάτι πού χρειάζεται καθοδήγηση από μία προσκόλληση σέ ιδανικά. Δηλαδή, σέ κάτι ψηλότερο από έναν απλό, οργανωμένο μηχανισμό. Θά έπρεπε νά υπάρχουν δύο κοινωνίες ύφασμένες ή μία μέσα στήν άλλη. Η μία, για νά τό ποῦμε έτσι, θά έπρεπε νά έχει τίς ρίζες της στή μή συνειδητή δημιουργική ζώνη του πνεύματος, ή άλλη θά έπρεπε νά έρχεται από τόν κόσμο τής συνειδητής δράσης. Μέ άλλα λόγια, ή μία αρχίζει στήν παιδική ηλικία και ή άλλη υπερίθεται σ' αυτήν από τά χέρια του ενήλικου, γιατί (όπως είδαμε στήν αρχή του βιβλίου αυτού) ό δεκτικός νοῦς του παιδιού αφομοιώνει τά χαρακτηριστικά τής φυλής. Τά χαρακτηριστικά του παιδιού, στή διάρκεια τής ζωής του σαν «πνευματικό έμβρυο», δέν είναι ανακαλύψεις τής νόησης, οὔτε γίνονται από ανθρώπινη εργασία, αλλά είναι πνευματικές ιδιότητες πού βρίσκουμε στή

σύνοχή τῆς κοινωνίας. Τό παιδί τίς συλλέγει καί τίς ενσωματώνει, κατασκευάζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τή δική του προσωπικότητα. Γίνεται ἔτσι ἓνας ἄνθρωπος μέ μία δική του γλώσσα, μία ιδιαίτερη θρησκεία, ἓνα ιδιαίτερο σύνολο ἀπό κοινωνικά ἤθη καί ἔθιμα. Τό μόνο σταθερό καί θεμελιώδες («βασικό», γιά νά χρησιμοποιήσουμε τό σύγχρονο ὄρο) σέ μία κοινωνική τάξη πού ὑφίσταται συνεχεῖς ἐξεγέρσεις καί ἐπαναστάσεις εἶναι ἡ συνοχή. "Ὅταν ἀφήσουμε τό παιδί ἐλεύθερο νά ἀναπτυχθεῖ καί τό παρατηρήσουμε νά κατασκευάζει τόν ἐνήλικο ἄνθρωπο ἀπό τίς ἀόρατες ρίζες τῆς δημιουργίας, τότε θά μάθουμε τά μυστικά πού ρυθμίζουν τήν ἀτομική καί τήν κοινωνική μας δύναμη.

Ἀντίθετα — καί τό βλέπουμε αὐτό μέ μία ματιά γύρω μας — οἱ ἄνθρωποι κρίνουν, δροῦν καί κανονίζουν τή ζωή τους μέ βάση μόνο τή συνειδητή πλευρά τῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Θέλουν νά δυναμώσουν καί νά ἐξασφαλίσουν τήν ὀργάνωση σάν νά ἦταν οἱ ἀποκλειστικοί δημιουργοί της. Δέ σκέφτονται καθόλου τήν ἀπαραίτητη βάση τῆς ὀργάνωσης, ἀλλά ἀσχολοῦνται μόνο μέ τόν ἀνθρώπινο ἔλεγχό της. Ψηλότερη φιλοδοξία τους εἶναι νά βροῦν ἓναν ἀρχηγό.

Πόσο πολλοί δέ στηρίζουν τίς ἐλπίδες τους σέ ἓνα νέο Μεσσία, μία μεγαλοφυΐα πού θά ἔχει τή δύναμη νά ἀναλάβει τόν κόσμο καί νά ὀργανώσει; Μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ἔγινε μία πρόταση νά ἰδρυθεῖ ἓνα κέντρο ἐκπαίδευσης γιά ἀρχηγούς, γιατί φάνηκε ὅτι κανείς ἀπό τούς ὑπάρχοντες δέν εἶχε τίς ἀπαραίτητες ἱκανότητες οὔτε μποροῦσε νά ἔχει τήν ἐποπτεία τῶν γεγονότων. Ἔγιναν καί προσπάθειες γιά νά ἀνακαλυφτοῦν ἀνώτεροι ἄνθρωποι μέ τή βοήθεια «πνευματικῶν τέστ», νά βροῦν δηλαδή νέους πού εἶχαν δείξει τήν ἀνάλογη προδιάθεση στά σχολικά τους χρόνια καί νά προωθήσουν τά ἄτομα αὐτά σέ θέσεις ἐξουσίας. Ποιός ὅμως θά τοῦς ἔδινε τήν κατάλληλη ἐπιμόρφωση, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε κανείς κατάλληλος γιά τό ἔργο αὐτό;

Δέ λείπουν οἱ ἀρχηγοί, ἢ τουλάχιστον τό ζήτημα δέν περιορίζεται στήν ἔλλειψη αὐτή. Τό πρόβλημα εἶναι ἀπέραντα πιά πλατύ. Οἱ ἴδιες οἱ μάζες εἶναι ἐντελῶς ἀπροετοίμαστες γιά τήν κοινωνική ζωή στόν πολιτισμό μας. Γι' αὐτό τό πρόβλημα

είναι νά εκπαιδευθοῦν οἱ μάζες, νά ξαναχτιστεῖ ὁ χαρακτήρας τῶν ἀτόμων, νά ἐπανακτηθοῦν οἱ θησαυροὶ πού κρύβονται μέσα στόν καθένα καί νά ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀξία τους. Κανείς ἀρχηγός κράτους δέν μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό μόνος του, ὅσο μεγάλη καί ἂν εἶναι ἡ μεγαλοφυΐα του. Ἀπό τά πλήθη τῶν ἀτόμων μέ τήν ἐλαττωματική ἀνάπτυξη κανείς δέν μπορεῖ νά λύσει τό πρόβλημα αὐτό.

Αὐτό εἶναι τό πιό ἐπείγον καί προβληματικό ζήτημα τοῦ καιροῦ μας: ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ βρίσκεται κάτω ἀπό τό κανονικό ἐπίπεδο. Εἶδαμε ἤδη τό διάγραμμα τῶν δύο δυνάμεων πού ἔλκουν ἡ μιά πρὸς τό κέντρο καί ἡ ἄλλη πρὸς τήν περιφέρεια τοῦ κύκλου (σχ. 12). Τό μεγάλο ἔργο τῆς παιδείας εἶναι νά ἐξασφαλίσει καί νά διατηρήσει ἕνα μέτρο ὁμαλότητας πού, ἀπό τή φύση τῆς, θά ἔλκει πρὸς τό κέντρο τῆς τελειότητας. Ἀντίθετα, σήμερα, ἐτοιμάζουμε μόνο τεχνητά ἀνθρώπους ἀδύναμους καί ἐλαττωματικούς, μέ προδιάθεση σέ ψυχικές ἀσθενεῖες, πού χρειάζονται συνεχῶς φροντίδα γιά νά μὴν ξεγλιστρήσουν πρὸς τά ἔξω, πρὸς τήν περιφέρεια, ὅπου, ἀπό τή στιγμή πού θά βρεθοῦν, γίνονται οἱ ἀπόκληροι τῆς κοινωνίας μας. Αὐτό πού γίνεται σήμερα εἶναι πραγματικά ἕνα ἔγκλημα προδοσίας πρὸς τήν ἀνθρωπότητα καί ὁ ἀντίκτυπός του στόν καθένα μας θά μπορούσε νά μᾶς καταστρέψει. Ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀναλφαβήτων, πού καλύπτει τή μισή γῆ, δέ μετράει γιά τήν κοινωνία. Μετρά ἐπάνω μας τό γεγονός ὅτι, χωρὶς νά τό ξέρουμε, ἀγνοοῦμε τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί ποδοπατοῦμε τοὺς θησαυροὺς πού ὁ ἴδιος ὁ Θεός ἔβαλε σέ κάθε παιδί. Καί ὅμως ἀπό ἐδῶ ἀκριβῶς πηγάζουν οἱ ἠθικές καί πνευματικές ἀξίες πού θά μπορούσαν νά ἀνυψώσουν ὅλοκληρο τόν κόσμο. Μᾶς φοβίζει ἡ ὄψη τοῦ θανάτου καί ποθοῦμε νά σώσουμε τήν ἀνθρωπότητα ἀπό τήν καταστροφή, δέ θά ἔπρεπε ὅμως νά μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ ἀσφάλεια ἀπό τό θάνατο, ἀλλά ἡ προσωπική μας ἀνύψωση καί ἡ ἴδια ἡ μοίρα μας στό ρόλο τῶν ἀνθρώπων. Μέλημά μας δέ θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀλλά ἡ ἐπίγνωση τοῦ χαμένου μας παράδεισου.

Ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος εἶναι ἡ ἀγνοία. Ξέρουμε πῶς νά βρίσκουμε μαργαριτάρια στό κέλυφος τῶν στρειδιῶν, χρυσάφι

στά βούνα και κάρβουνο στά ἔγκατα τῆς γῆς, ἀλλά δέ γνωρίζουμε τά πνευματικά γονίδια, τά δημιουργικά νεφελώματα πού κρύβει μέσα του τό παιδί ὅταν μπαίνει στόν κόσμο μας γιά νά ἀνανεώσει τήν ἀνθρωπότητα.

Ἄν μπορούσαν τά κανονικά σχολεῖα νά δεχτοῦν τίς αὐθόρμητες μορφές ὀργάνωσης πού περιγράψαμε μόλις τώρα, θά γίνονταν θαύματα. Ἀντίθετα, οἱ δάσκαλοι δέν πιστεύουν ὅτι τά παιδιά μαθαίνουν ἐνεργά. Καθοδηγοῦν καί ἐνθαρρύνουν, ἢ τιμωροῦν καί ἀνταμείβουν, γιά νά δώσουν ἐρεθίσματα στήν ἐργασία. Χρησιμοποιοῦν τόν ἀνταγωνισμό γιά νά προκαλέσουν τήν προσπάθεια. Μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι ὠθοῦνται ὅλοι σέ ἓνα κυνηγητό τοῦ κακοῦ γιά νά τό καταπολεμήσουν. Τυπική στάση τοῦ ἐνηλίκου εἶναι νά ψάχνει διαρκῶς νά βρεῖ τό βίτσιο γιά νά τό καταπνίξει. Ἡ διόρθωση ὁμως τῶν σφαλμάτων συχνά φέρνει ταπείνωση καί ἀποθάρρυνση καί, ἂν ἡ παιδεία στηρίζεται στή βάση αὐτήν, θά ἀκολουθήσει μία πτώση στή γενική ποιότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Στά σημερινά σχολεῖα κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀντιγράψει τή δουλειά τοῦ ἄλλου καί κάθε βοήθεια θεωρεῖται ἀνεπίτρεπτο ἔγκλημα. Νά δεχτεῖ κανεῖς βοήθεια εἶναι ἐξίσου κακό ὅσο καί νά δώσει καί ἔτσι ἡ ἐνότητα πού ἀναφέραμε δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ. Τά φυσιολογικά πρότυπα ὑποβιβάζονται ἀπό ἓναν κανόνα πού ἐπιβάλλεται αὐθαίρετα. Σέ κάθε στροφή ἀκούει κανεῖς: «Μή χαζεύετε!», «Μήν κάνετε θόρυβο!», «Μή βοηθατε τοὺς ἄλλους στή δουλειά τους», «Μή μιλάτε ἂν δέ σᾶς ρωτήσουν». Πάντα ἡ παρότρυνση εἶναι ἀρνητική.

Τί μπορεῖ νά γίνει στήν κατάσταση αὐτή τῶν πραγμάτων, Ἄκόμη καί ἂν ὁ δάσκαλος προσπαθεῖ νά ἀνυψώσει τήν τάξη του, δέν τό κάνει ποτέ ὅπως θά τό ἔκαναν τά παιδιά. Στήν καλύτερη περίπτωση λέει: «Μή ζηλεύετε ἂν κάποιος ἄλλος τά καταφέρνει καλύτερα ἀπό ἐσᾶς», «Μήν ἀνταποδίδετε ἂν κάποιος σᾶς πειράξει». Καί πάλι ἔχουμε μόνο ἀρνητικές φράσεις. Ἡ γενική ἰδέα εἶναι ὅτι ὅλοι εἶναι κακοί καί πρέπει νά τοὺς διορθώσουμε ὅσο γίνεται. Συχνά ὁμως τά παιδιά κάνουν πράγματα πού ὁ παιδαγωγός δέ θά μπορούσε ποτέ νά διανοηθεῖ. Θαυμάζουν αὐτόν πού τά καταφέρνει καλύτερα ἀπό ἐκεῖνα. Αὐτό εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τό νά μή ζηλεύουν. Οἱ

πνευματικοί στόχοι δέν μπορούν νά ξυπνήσουν ἂν δέν υπάρχουν ἤδη. Ἐν ὅμως υπάρχουν καί προέρχονται ἀπό τό ἔνστικτο (ὅπως συμβαίνει στήν πραγματικότητα), εἶναι ἀκόμη πιό σημαντικό νά τούς ἐνθαρρύνουμε καί νά τούς καλλιεργήσουμε. Τό ἴδιο μπορεῖ νά πεί κανείς καί γιά τή μή ἀνταπόδοση τοῦ κακοῦ. Τό παιδί συχνά γίνεται φίλος μέ τόν ἐχθρό του, κανείς ὅμως δέν μπορεῖ νά τό ἀναγκάσει νά τό κάνει. Μπορεῖ κανείς νά νιώσει ἀγάπη καί συμπάθεια ἀκόμη καί γιά ἐκεῖνον πού κάνει κακό, κανείς ὅμως δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει στόν ἄλλο τά αἰσθήματα αὐτά. Μπορεῖ κανείς νά θέλει νά βοηθήσει ἕνα σύντροφο πού δέν τά καταφέρνει, δέ θέλει ὅμως νά τοῦ τό ἐπιβάλλουν. Τά φυσικά αὐτά αἰσθήματα θά ἔπρεπε, ὅπως εἶπα, νά ἐνθαρρύνονται. Πολύ συχνά ὅμως ἀποδυναμώνονται καί γίνονται στεῖρα καί ὅλο τό ἔργο τῶν σχολείων περιστρέφεται γύρω ἀπό τό χαμηλό αὐτό ἐπίπεδο, δηλαδή στή λευκή περιοχή (σχ. 12), ὅπου νιώθει κανείς νά τόν τραβᾷ ἡ περιφέρεια τῶν ἀντικοινωνικῶν καί τῶν ἀπόκληρων. Στήν ἀρχή, ὁ δάσκαλος νομίζει ὅτι τό παιδί δέν ἔχει ἰκανότητες καί πρέπει νά τό διδάξει. Μετά πιστεύει ὅτι τό ὠφελεῖ, λέγοντας συνέχεια «Μήν κάνεις τοῦτο, μήν κάνεις ἐκεῖνο», μέ ἄλλα λόγια, «Μήν ξεγλιστρᾷς πρὸς τά ἔξω». Τά παιδιά ὅμως πού ξαναγύρισαν στό κανονικό παρουσιάζουν τήν πιό ἰσχυρή ἔλξη πρὸς τό καλό. Δέν τό βρίσκουν ἀπαραίτητο νά «ἀποφύγουν τό κακό».

Μιά ἄλλη ἀρνητική πράξη εἶναι ἡ διακοπή τῆς δουλειᾶς σέ καθορισμένες ὥρες στό πρόγραμμα τῆς ἡμέρας. Λένε στό παιδί: «Μήν προσηλώνεσαι γιά πολλή ὥρα σέ ἕνα πράγμα. Μπορεῖ νά σέ κουράσει». Καί ὅμως τό παιδί ἔχει μιάν ἀναμφισβήτητη ἀνάγκη νά καταβάλει τή μεγαλύτερη προσπάθεια. Τά σχολεῖα πού ἔχουμε σήμερα δέν μπορούν νά βοηθήσουν τά δημιουργικά ἔνστικτα τῶν παιδιῶν πού νιώθουν μέσα τους ἕναν ἀληθινό ἐνθουσιασμό γιά τήν αὐθόρμητη δραστηριότητα, μιάν ἀληθινή χαρά γιά τή σκληρή δουλειά, γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς ὁμορφιάς τῆς ἐργασίας, τῆς παρηγοριᾶς τῶν δυστυχισμένων, τῆς βοήθειας τῶν ἀδύναμων.

Θά ἤθελα νά παρομοιάσω τή σχέση ἀνάμεσα στά συνηθισμένα σχολεῖα καί τά πρότυπα σχολεῖα μας μέ ἐκείνη ἀνάμεσα στήν Παλαιά καί στήν Καινή Διαθήκη. Στίς Δέκα

Ἐντολές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, «Οὐ φονεύσεις», «Οὐ κλέψεις» καί τίς ἄλλες, ἔχουμε τίς ἀπαγορεύσεις ἑνός νόμου πού χρειάζονταν οἱ ἄνθρωποι μόνο ἐπειδή βρισκόνταν ἀκόμη στό σκοτάδι καί εἶχαν σύγχυση στό πνεῦμα τους. Στήν Καινή ὅμως Διαθήκη ὁ Χριστός — ὅπως τὰ παιδιά — δίνει θετικές προσταγές, ὅπως «Ἀγάπα τόν ἐχθρό σου», ἐνῶ σέ κείνους πού ἐνωθάν ἀνώτεροι ἀπό τοὺς ἄλλους, ἐπειδή κρατοῦσαν τοὺς νόμους καί ἤθελαν νά τοὺς θαυμάζουν γι' αὐτό, εἶπε: «Ἦλθα γιά νά ὀδηγήσω τοὺς ἁμαρτωλοὺς στή μετάνοια».

Καί πάλι ὅμως δέν ἀρκεῖ νά διδάξει κανεῖς στοὺς ἀνθρώπους τίς ἀρχές αὐτές. Δέν ὠφελεῖ νά λέμε «Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς σας», ἂν τό λέμε μόνο στήν ἐκκλησία καί ὄχι στόν πόλεμο, ἐκεῖ πού γίνεται τό ἀντίθετο. Ὅταν λέμε «Οὐ φονεύσεις», συγκεντρώνουμε ὅλη τήν προσοχή στό κακό στό ὁποῖο θέλουμε νά ἀντισταθοῦμε, σάν νά μήν εἶχε ἐφαρμογή ἢ καλοσύνη. Νά ἀγαπᾶ κανεῖς τοὺς ἐχθροὺς του μοιάζει ἀκατόρθωτο τόσο πού μοιάζει τελικά σάν μάταιο ἰδανικό.

Γιατί ὅμως; Ἐπειδή ἡ ρίζα τῆς καλοσύνης ἔχει χαθεῖ ἀπό τήν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἴσως βρισκόταν ἐκεῖ κάποτε, τώρα ὅμως εἶναι νεκρὴ καί θαμμένη. Ἄν ὁ ἀνταγωνισμός, ἡ ἄμιλλα καί ἡ φιλοδοξία ἐνθαρρύνθηκαν σέ ὅλη τήν περίοδο τῆς ἐκπαίδευσης, πῶς μπορούμε νά ἐλπίζουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού μεγάλωσαν στήν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ θά γίνουν καλοὶ στήν ἡλικία τῶν εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνων, μόνο καί μόνο ἐπειδή κάποιος κηρύττει τήν καλοσύνη; Λέω ὅτι αὐτό εἶναι ἀδύνατον ἐπειδή δέν ἔχει γίνει προετοιμασία γιά τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος.

Σημασία δέν ἔχουν τὰ κηρύγματα ἀλλὰ τὰ δημιουργικά ἐνστικτα, γιατί αὐτὰ εἶναι ἡ πραγματικότητα. Τὰ παιδιά ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ τὴ φύση τους καί ὄχι ἐπειδή τὰ παροτρύνει ὁ δάσκαλος. Ἡ καλοσύνη πρέπει νά πηγάζει ἀπό τὴν ἀμοιβαία τάση γιά βοήθεια, ἀπό τὴν ἐνότητα πού δίνει ἡ πνευματικὴ συνοχή. Ἡ κοινωνία πού δημιουργεῖ ἡ συνοχή, πού μᾶς ἀποκάλυψαν τὰ παιδιά, βρίσκεται στή ρίζα τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Γιά τό λόγο αὐτόν ὑποστηρίζω ὅτι ἐμεῖς οἱ ἐνήλικοι δέν μπορούμε νά διδάξουμε παιδιά στήν ἡλικία τῶν 3 μέχρι 6 χρόνων. Τό μόνο πού μπορούμε νά κάνουμε εἶναι νά τὰ παρατηρήσουμε μέ ἐξυπνάδα καί νά

παρακολουθήσουμε τήν ανάπτυξή τους, σέ κάθε ὥρα τῆς κάθε ἡμέρας, στίς ἀτέλειωτες ἀσκήσεις τους. Αὐτό πού τούς ἔδωσε ἡ φύση ἀναπτύσσεται μέ τήν ἐργασία. Ἡ φύση προσφέρει μία ἐσωτερική καθοδήγηση, γιά νά ἀναπτυχθεῖ ὅμως ὅτιδήποτε, σέ ὁποιοδήποτε πεδίο, ἀπαιτοῦνται συνεχῆς προσπάθεια καί ἐμπειρία. Ἄν δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γι' αὐτά, κανένα κήρυγμα δέ θά καρποφορήσει.

Ἡ ἀνάπτυξη πηγάζει ἀπό τή δραστηριότητα, ὄχι ἀπό διανοητική διεργασία. Ἡ διαπαιδαγώγηση, λοιπόν, τῶν μικρῶν εἶναι σημαντική, ἰδιαίτερα ἀπό τά 3 μέχρι τά 6 χρόνια, γιατί ἀποτελεῖ μία ἐμβρυακή περίοδο γιά τή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καί τῆς κοινωνίας (ἀκριβῶς ὅπως ἡ περίοδος ἀπό τή γέννηση μέχρι τά 3 χρόνια διαμορφώνει τό πνεῦμα καί ἡ περίοδος πρὶν ἀπό τή γέννηση σχηματίζει τό σῶμα). Αὐτά πού κατορθώνει τό παιδί ἀπό τά τρία μέχρι τά ἕξι του χρόνια δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τή θεωρία ἀλλά ἀπό μία θεϊκή παρόρμηση πού καθοδηγεῖ τό πνεῦμα του πρὸς τήν κατασκευή καί τή δημιουργία. Αὐτές εἶναι οἱ γενετικές ἀπαρχές τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καί μποροῦν νά ἀναπτυχθοῦν καί νά ἐξελιχθοῦν μόνο στό σωστό περιβάλλον τῆς ἐλευθερίας καί τῆς τάξης.

Τά λάθη καί πῶς διορθώνονται

24.

Τά παιδιά στά σχολεία μας εἶναι ἐλεύθερα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει ὀργάνωση. Ἡ ὀργάνωση, στήν οὐσία, εἶναι ἀπαραίτητη καί γιά νά εἶναι τά παιδιά ἐλεύθερα νά *δουλέψουν* πρέπει νά εἶναι ἀκόμη πιά ἐντατική ἀπό ὅ,τι στά συνηθισμένα σχολεία. Στό περιβάλλον πού τοῦ φτιάχνουμε τό παιδί ἀποκτᾷ ἐμπειρίες καί τελειοποιεῖ ἔτσι τόν ἑαυτό του, δέν παύει ὅμως νά ἔχει καί ὀρισμένες ἐξειδικευμένες ἀνάγκες. Ἀπό τή στιγμή, βέβαια, πού θά ἀρχίσει νά συγκεντρώνεται, θά μπορέσει νά κρατήσῃ τήν προσοχή του σέ διάφορες ἀσχολίες. Ὅσο πιά δραστήριο εἶναι τό παιδί, τόσο λιγότερο ἐπεμβαίνει ἡ δασκάλα. Στήν οὐσία, ὁ ρόλος της μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό ἐλάχιστο.

Ὅπως ἀναφέραμε πιά πάνω, τά παιδιά πού ἀκολουθοῦν τό δρόμο αὐτόν ἐνσωματώνονται στήν κοινωνική ὁμάδα πού

λειτουργεί πολύ πιό τέλεια από τή δική μας, τόσο πού θά νόμιζε κανείς, ὅτι δέ θά τούς χρειαστεί ποτέ ἡ ἐπίδραση τῶν μεγάλων. Ἡ κοινωνική ζωή τους εἶναι ἓνα ζωτικό φαινόμενο τόσο λεπτό ὅσο καί ἡ ζωή τοῦ ἐμβρύου καί πρέπει νά προσέξουμε νά μήν καταστραφεῖ. Δημιουργώντας ἓνα περιβάλλον μέ ὅλα τά ἀντικείμενα προσαρμοσμένα στίς βασικές ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ, προσφέρουμε τίς ἀπαραίτητες συνθήκες γιά τή δημιουργία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ.

Στό νέο αὐτόν κόσμο ὑπάρχει μία συγκεκριμένη καί σαφής σχέση ἀνάμεσα στή δασκάλα καί τά παιδιά. Θά περιγράψουμε τό ἔργο τῆς δασκάλας σέ ἄλλο κεφάλαιο, θά τονίσουμε ὅμως ἐδῶ τί δέν πρέπει ποτέ νά κάνει: νά ἐπεμβαίνει καί νά ἐπαινεί τή δουλειά κάποιου παιδιοῦ, νά τό τιμωρεῖ ἂν κάνει λάθος, ἢ ἀκόμη καί νά διορθώνει τά λάθη τῶν παιδιῶν. Ὅσο κι ἂν φαίνεται παράλογη ἡ συμπεριφορά αὐτή, δέν πρέπει νά τή θεωροῦμε ἀξεπέραστο ἐμπόδιο. Μᾶς ρωτοῦν: «Πῶς μπορεῖτε νά κάνετε τό παιδί νά προχωρήσει ἂν δέ διορθώνετε ποτέ τά λάθη του;»

Οἱ περισσότεροι δάσκαλοι νομίζουν ὅτι κύριο ἔργο τους εἶναι ἡ κριτική τόσο στό πεδίο τῆς μάθησης ὅσο καί στά θέματα τῆς ἠθικῆς. Κατά τή γνώμη τους, δύο χαλινάρια πρέπει νά ὀδηγοῦν τήν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ: τά βραβεῖα καί οἱ τιμωρίες.

Οἱ ἀμοιβές ὅμως καί οἱ τιμωρίες σημαίνουν ὅτι ἀπό τό παιδί λείπει ἡ ικανότητα νά ὀδηγήσει τόν ἑαυτό του καί πρέπει ὁ δάσκαλος νά τοῦ δώσει τήν καθοδήγηση αὐτή. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού τό παιδί θά προσηλωθεῖ σέ μιά ἐργασία, κάθε ἀξία βραβείων καί τιμωρίας γίνεται περιττή. Ἀποτελοῦν προσβολή γιά τήν πνευματική του ἐλευθερία. Γι' αὐτό, σέ σχολεῖα σάν τά δικά μας, πού πρεσβεύουν τήν αὐθόρμητη δράση καί σκοπεύουν νά δώσουν στά παιδιά τήν τέλεια ἐλευθερία, εἶναι φανερό ὅτι τά βραβεῖα καί οἱ τιμωρίες δέν ἔχουν θέση. Ἐπιπλέον, στό παιδί πού διαλέγει ἐλεύθερα τή δουλειά του φαίνονται ἐντελῶς ἀσήμαντες οἱ ἀμοιβές καί οἱ τιμωρίες. Δέ δεχόμαστε διαμαρτυρίες γιά τήν κατάργηση τῶν βραβείων. Στό κάτω κάτω εἶναι μιά οικονομική λύση: ἀφορᾷ λίγα παιδιά καί μόνο μιά φορά τό χρόνο. Οἱ τιμωρίες ὅμως εἶναι ἄλλη ἱστορία! Ἐχουν περάσει στήν καθημερινή διάταξη. Τί νόημα ἔχει νά

διορθώνονται τά τετράδια; Σημαίνει ότι μπαίνουν βαθμοί από τό 0 μέχρι τό 10. Πώς μπορεί ένα μηδενικό νά διορθώσει τίς ελλείψεις καί τά λάθη; Είναι σάν νά λέει ή δασκάλα: «Κάνεις συνέχεια τό ἴδιο λάθος. Δέν ἀκούς αὐτά πού λέω. Δέ θά περάσεις ποτέ στίς ἐξετάσεις ἂν συνεχίσεις ἔτσι».

“Ολοι οἱ σταυροί πού σημειώνει ή δασκάλα στή γραπτή ἐργασία τοῦ παιδιοῦ, ὅλες οἱ παρατηρήσεις της ἔχουν μόνο ταπεινωτικό ἀποτέλεσμα γιά τήν προθυμία καί τό ἐνδιαφέρον του. “Οταν λέει κανείς σέ ένα παιδί ὅτι εἶναι ἄτακτο ἢ ἡλίθιο, τό ταπεινώνει. Τό προσβάλλει καί τό μειώνει, δέν τό βελτιώνει ὅμως μέ κανέναν τρόπο. Γιά νά σταματήσει νά κάνει λάθη τό παιδί, πρέπει νά γίνει πιό ἰκανό. Πώς θά τό πετύχει αὐτό, ἂν, στό χαμηλό ἐπίπεδο, πού βρίσκεται κάτω ἀπό τό μέσο ὄρο, προστεθεῖ καί ή ἀποθάρρυνση; Παλιότερα οἱ δάσκαλοι συνήθιζαν νά δένουν αὐτιά γαιδάρου στό κεφάλι τῶν κουτῶν παιδιῶν καί τά χτυποῦσαν στά δάχτυλα ἂν δέν ἔγραφαν καλά. Ἄκόμη ὅμως καί ἂν ξόδευαν τόνους χαρτί γιά νά φτιάξουν αὐτιά γαιδάρου καί ἂν ἔκαναν λιῶμα τά δαχτυλάκια τῶν παιδιῶν, δέ θά βοηθοῦσαν νά δημιουργηθοῦν νέες δυνάμεις. Μόνο ή ἀσκηση καί ή ἐμπειρία μποροῦν νά διορθώσουν μιάν ἀδυναμία καί χρειάζεται πολὺχρονη ἀσκηση γιά νά ἀποκτήσει κανείς ὅλες τίς ἀπαραίτητες ἐπιδεξιότητες. Τό ἄτακτο παιδί γίνεται πειθαρχημένο δουλεύοντας παρέα μέ τά ἄλλα καί ὄχι ἅμα τό μαλώνουν ὅτι εἶναι ἄτακτο. “Αν πεῖτε σέ ένα μαθητή ὅτι δέν εἶναι ἰκανός νά κάνει κάτι, ἴσως σᾶς ἀπαντήσει: «Τότε γιατί μοῦ τό λές; Μπορῶ νά τό δῶ καί μόνος μου!»

Τά λάθη δέ διορθώνονται ἔτσι. Ἡ παρατήρηση εἶναι μόνο μιά διαπίστωση. Τό παιδί θά βελτιωθεῖ καί θά ἀποβάλλει τά λάθη του μόνο ἂν ἐξασκηθεῖ μέ τή θέλησή του γιά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καμιά φορά τό παιδί κάνει λάθος χωρίς νά τό ξέρει. Καί ή δασκάλα ὅμως μπορεῖ νά κάνει λάθος χωρίς νά τό καταλάβει. Δυστυχῶς, οἱ δάσκαλοι συνήθως πιστεύουν ὅτι δέν πρέπει ποτέ νά κάνουν λάθος οἱ ἴδιοι, ἀπό φόβο μήπως δώσουν τό κακό παράδειγμα. Γι' αὐτό, κι ἂν κάνει κάποιο λάθος ή δασκάλα, δέ θά τό παραδεχτεῖ ποτέ μπροστά στό παιδί. Εἶναι θέμα ἀξιοπρέπειας νά ἔχει πάντα δίκιο. Πρέπει νά

είναι αλάνθαστη και να μη σφάλει ποτέ. Η πεποίθηση αυτή δεν προέρχεται μόνο από τους δασκάλους. Ευθύνεται για αυτήν ολόκληρο το σχολικό σύστημα, γιατί στηρίζεται σε στραβή βάση.

“Ας εξετάσουμε το ίδιο το φαινόμενο του λάθους. Όλοι κάνουν λάθη. Είναι μιά από τις αλήθειες της ζωής και η παραδοχή της είναι ήδη ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός. Για να προχωρήσουμε στο στενό μονοπάτι της αλήθειας και να κρατήσουμε την επαφή μας με την πραγματικότητα, πρέπει να συμφωνήσουμε ότι όλοι μας μπορεί να σφάλουμε, αλλιώς θα ήμασταν όλοι τέλειοι. Πρέπει λοιπόν να αντιμετωπίζουμε φιλικά τα λάθη, να τους φερόμαστε σαν σε σύντροφο αναπόσπαστο από τη ζωή μας, να καταλαβαίνουμε ότι έχουν ένα σκοπό.

Πολλά λάθη διορθώνονται μόνα τους καθώς προχωρούμε στη ζωή. Το μικρό παιδί αρχίζει να στηρίζεται αβέβαια στα πόδια του, σκοντάφτει και πέφτει, στο τέλος όμως περπατά ελεύθερα. Διορθώνει τα λάθη του, καθώς μεγαλώνει και κερδίζει σε εμπειρία. Κάνουμε λάθος αν νομίζουμε ότι η πορεία της ζωής προς την τελειότητα είναι μονοσήμαντη. Στην πραγματικότητα, κάνουμε το ένα λάθος μετά το άλλο, χωρίς να διορθωνόμαστε. Δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε τα λάθη μας. Ζούμε σε μιά κατάσταση ψευδαισθήσης αποκλεισμένοι από την πραγματικότητα. Ο δάσκαλος που ξεκινά από την ιδέα ότι είναι τέλειος και δεν παρατηρεί ποτέ τα δικά του λάθη δεν είναι καλός δάσκαλος. “Οπου και αν κοιτάξουμε, πάντα θα δοῦμε κάποιον «Κύριο Λάθος»! “Αν αναζητήσουμε την τελειότητα, πρέπει να προσέξουμε τα δικά μας ελαττώματα και ελλείψεις, γιατί μόνο αν διορθώσουμε τα δικά μας λάθη θα μπορέσουμε να βελτιωθούμε. Πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε στο άπλετο φως της μέρας και να συνειδητοποιήσουμε ότι η ύπαρξή τους είναι αναπόφευκτη σε όλη τη ζωή μας.

Ακόμη και στις θετικές επιστήμες (τά μαθηματικά, τη φυσική, τη χημεία κλπ.) τα λάθη παίζουν σημαντικό ρόλο και πρέπει να ληφθούν υπόψη. Η πρόοδος των θετικών επιστημών έκανε απαραίτητη την επιστημονική μελέτη του λάθους. Η επιστήμη θεωρείται απρόσβλητη από το λάθος

ἐπειδὴ χρησιμοποιοῖ ἀκριβεῖς μετρήσεις γιὰ νὰ τὸ ὑπολογίσει. Στὶς μετρήσεις αὐτές δύο πράγματα ἔχουν σημασία: νὰ φθάσουμε στὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ καὶ νὰ ξέρουμε τὴν πιθανότητα τοῦ λάθους. "Ὅλα τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστήμης διατυπώνονται σὲ προσέγγιση, ποτέ σὲ ἀπόλυτη τιμὴ καὶ ὅλα τὰ συμπεράσματα πού ἐξάγονται ἔχουν ἓνα πλαίσιο λάθους. "Ἄς ποῦμε, ἀποδεικνύεται ὅτι ἓνα ἀντιβιοτικό εἶναι ἀποτελεσματικό σὲ 95% τῶν περιπτώσεων. Εἶναι ὁμως σημαντικό νὰ ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει τὸ ἀβέβαιο στοιχεῖο τοῦ 5%. Ἀκόμη καὶ μία γραμμικὴ μέτρηση θεωρεῖται σωστὴ μόνο μέχρι ἓνα ὀρισμένο κλάσμα τῆς μονάδας. Κανένας ἀριθμὸς δέ δίνεται ἢ δέ γίνεται δεκτὸς χωρὶς τὴν ἔνδειξη τοῦ πιθανοῦ λάθους καὶ μόνο μὲ τὸν ὑπολογισμό αὐτὸν τῆς πιθανότητας τοῦ λάθους ἀποκτᾶ ἀξία. Ἡ πιθανότητα τοῦ λάθους εἶναι τὸ ἴδιο σημαντικὴ μὲ τὰ δεδομένα στοιχεῖα πού δέν εἶναι ἔγκυρα ἂν λείπει ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ λάθους. "Ἄν λοιπὸν ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ λάθους ἔχει τόσο μεγάλη σημασία στὶς πρακτικὲς ἐπιστῆμες, εἶναι ἀκόμη πῶς σημαντικὸς γιὰ τὴ δουλειά μας. Τὰ λάθη, γιὰ μᾶς, ἔχουν μιὰ ἰδιαίτερη σημασία καὶ γιὰ νὰ τὰ διορθώσουμε ἢ νὰ τὰ ἐξαλείψουμε πρέπει πρῶτα νὰ τὰ γνωρίζουμε.

Φθάνουμε ἔτσι σὲ ἓνα ἐπιστημονικὸ ἀξίωμα πού χαράζει τὸ δρόμο γιὰ τὴν τελειότητα. Εἶναι ὁ «ἐλεγχὸς τοῦ λάθους». Σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητες στό σχολεῖο, σὲ ὅλα ὅσα κάνει ἡ δασκάλα ἢ τὰ παιδιά θὰ ὑπάρχουν ὅπωςδήποτε λάθη.

Ὁ κανόνας λοιπὸν αὐτὸς εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς σχολικῆς ζωῆς. Σημασία δέν ἔχει τόσο νὰ διορθώσουμε τὸ λάθος ὅσο νὰ ἀποκτήσει κάθε ἄτομο συνείδηση γιὰ τὰ δικά του λάθη. Πρέπει ὁ καθένας νὰ ἔχει ἓναν τρόπο νὰ ἐλέγχει, νὰ βλέπει ἂν τὸ κάνει σωστά ἢ ὄχι. Πρέπει νὰ ξέρω ἂν κάνω κάτι καλά ἢ λάθος καὶ ἂν — στὴν ἀρχή — θεωροῦσα ἀσήμαντα τὰ δικά μου λάθη, τώρα βλέπω πόσο σημαντικὰ εἶναι.

Στὰ συνηθισμένα σχολεῖα τὰ παιδιά συχνά δέν ἔχουν ἰδέα ὅτι κάνουν λάθη. Τὰ κάνουν χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιοῦν καὶ ἀδιαφορώντας τελείως, γιατί δέ θὰ τὰ διορθώσουν μόνο τους, ἀλλὰ ἡ δασκάλα! Πόσο ἀπέχει ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀπὸ τὴ δική μας θεωρία τῆς ἐλευθερίας!

Γιὰ νὰ μπορέσω νὰ διορθωθῶ, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσω τὴ

βοήθεια κάποιου άλλου, πού μπορεί νά μήν ξέρει περισσότερο από μένα. Πόσο καλύτερο δέν είναι νά μπορώ νά αναγνωρίσω τά δικά μου λάθη καί μετά νά τά διορθώσω! Ένας χαρακτήρας γίνεται καί μένει αναποφάσιτος καί άστατος, όταν τοῦ λείπει ἡ ἱκανότητα νά ἐλέγχει τήν κατάσταση χωρίς νά χρειάζεται νά ζητᾶ συμβουλή. Ἡ ἔλλειψη αὐτή γεννᾷ ἕνα αἶσθημα κατωτερότητας καί ἀποθάρρυνσης καί μία ἔλλειψη αὐτοπεποίθησης.

Ὁ «ἐλεγχος τοῦ λάθους» πού ἀναφέραμε εἶναι κάθε σῆμα πού μᾶς λέει ἄν κατευθυνόμαστε ἴσια στό στόχο μας, ἢ ἄν ξεμακραίνουμε ἀπό αὐτόν. Ἄς ποῦμε ὅτι θέλω νά ἐπισκεφτῶ κάποια πόλη, ἀλλά δέν ξέρω τό δρόμο. Εἶναι κάτι πού συμβαίνει ἄρκετά συχνά στήν καθημερινή ζωή. Γιά σίγουριά, συμβουλευόμαι τό χάρτη καί ἀναζητῶ τίς πινακίδες τοῦ δρόμου. Βλέπω μία πινακίδα πού λέει «Ἀχμένταμπαντ — 2 μίλια» καί μοῦ δίνει σίγουριά. Ἄν ὅμως, ξαφνικά, δῶ μία ταμπέλα πού λέει «Βομβάη — 50 μίλια», τότε ξέρω ὅτι ἔχω πάρει λάθος δρόμο. Ὁ χάρτης καί οἱ πινακίδες βοηθοῦν, γιατί χωρίς αὐτά θά ἔπρεπε νά ρωτῶ γιά τό δρόμο καί θά ἔπαιρνα — κατά πάσα πιθανότητα — ἀντιφατικές ἀπαντήσεις. Ἡ ὑπεύθυνη καθοδήγηση καί ἡ δυνατότητα νά ἐλέγχω καθώς προχωρῶ εἶναι οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά νά τά καταφέρω καί νά φθάσω στόν προορισμό μου.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τόσο στήν ἐπιστήμη ὅσο καί στήν πρακτική ζωή εἶναι ἀπαραίτητη «ἡ δυνατότητα νά αναγνωρίζει ὁ καθένας τά δικά του λάθη». Τό ἴδιο ἀπαραίτητη εἶναι καί στήν παιδεία. Πρέπει νά δίνουμε τή δυνατότητα αὐτή *μαζί* μέ τή μάθηση καί τό παιδαγωγικό ὑλικό. Τήν πρόοδο καθορίζουν σέ μεγάλο ποσοστό ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀσφάλεια στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης. Σ' αὐτά ὅμως πρέπει νά προστεθεῖ ὁ τρόπος νά ξέρουμε ἄν, καί πότε, φύγαμε ἀπό τό μονοπάτι. Ἄν πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀρχή αὐτή, τόσο στά σχολεῖα ὅσο καί στήν καθημερινή ζωή, τότε δέ θά ἔχει σημασία νά εἶναι τέλει οἱ δάσκαλοι καί οἱ γονεῖς. Τά λάθη πού κάνουν οἱ μεγάλοι ἔχουν κάποιο ἐνδιαφέρον καί τά παιδιά δείχνουν κατανόηση, ἀλλά μέ τρόπο ἐντελῶς ἀνεξάρτητο. Ἀντιλαμβάνονται ὅτι τά λάθη τῶν μεγάλων γίνονται σάν μία φυσική πλευρά τῆς ζωῆς καί νιώθουν στοργή καί ἀσφάλεια στήν ἰδέα ὅτι ὅλοι μποροῦν νά κάνουν

λάθη. Τό αἶσθημα αὐτό δυναμώνει τό δεσμό ανάμεσα σέ μητέρα καί παιδί. Τά λάθη μᾶς φέρνουν πιό κοντά στούς ἄλλους καί ἐνισχύουν τή φιλία. Ἡ ἀδελφοσύνη γεννιέται πιό εὐκολα μέ τά λάθη παρά μέ τήν τελειότητα. Τό «τέλειο ἄτομο» δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει. Ἄν βρεθοῦν μαζί δύο «τέλειοι ἄνθρωποι» χωρίς ἄλλο θά φιλονικήσουν, γιατί κανείς ἀπό τούς δύο δέν μπορεῖ νά δείξει κατανόηση γιά τόν ἄλλο οὔτε νά ἀνεχθεῖ ὅποιαδήποτε διαφορά.

Θά θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι μίαν ἀπό τίς πρῶτες ἀσκήσεις πού δίνουμε στά παιδιά στά σχολεῖα μας εἶναι μία σειρά ἀπό κύλινδρους μέ ἴδιο ὕψος ἀλλά διαφορετική διάμετρο, πού ταιριάζουν σέ ἀντίστοιχες ὑποδοχές πάνω σέ μιά ξύλινη βάση. Πρῶτα πρέπει νά καταλάβει τό παιδί ὅτι οἱ κύλινδροι εἶναι διαφορετικοί. Μετά θά κρατήσει τόν καθένα ἀπό μιά προεξοχή πού ἔχει στήν κορυφή του, μέ τόν ἀντίχειρα καί τά δύο δάχτυλα. Ἀρχίζει μετά νά βάζει τούς κύλινδρους ἕναν ἕναν μέσα στίς θήκες, φθάνοντας ὅμως στό τέλος βλέπει ὅτι ἔκανε ἕνα λάθος. Περισεύει ἕνας κύλινδρος πού εἶναι πολύ φαρδύς καί δέ χωρᾶ στή μοναδική θέση πού ἀπομένει, ἐνῶ μερικοί ἄλλοι στέκονται πολύ χαλαρά στίς θέσεις τους. Τό παιδί κοιτάζει πάλι καί παρατηρεῖ προσεκτικά τά κομμάτια. Ἀντιμετωπίζει τώρα ἕνα πρόβλημα. Ὁ κύλινδρος πού περισεύει τοῦ δείχνει ὅτι ἔχει κάνει ἕνα λάθος. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ διαπίστωση προσθέτει ἐνδιαφέρον στό παιχνίδι καί κάνει τό παιδί νά ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια ἄσκηση πολλές φορές συνέχεια. Τό κομμάτι αὐτό τοῦ ὑλικοῦ δηλαδή καλύπτει δύο ἀπαιτήσεις: 1) βελτιώνει τίς ἱκανότητες ἀντίληψης τοῦ παιδιοῦ καί 2) τοῦ παρέχει ἕναν ἔλεγχο τοῦ λάθους.

Τό ὑλικό μας σχεδιάζεται πάντα μέ προϋπόθεση τήν ιδιότητα αὐτή: νά προσφέρει ὁρατό καί ἀπό ἔλεγχο. Ἐνα μικρό δύο χρονῶν μπορεῖ νά ἀρχίσει νά τό χρησιμοποιεῖ καί νά καταλάβει γρήγορα πῶς νά διορθώσει τά λάθη του. Ἡ ἄσκηση αὐτή τό ὁδηγεῖ στό δρόμο τῆς τελειότητας. Μέ τήν καθημερινή ἄσκηση ἀποκτᾶ αὐτοπεποίθηση. Χωρίς νά ἔχει φθάσει στήν τελειότητα, ἔχει ἀποκτήσει τήν αἴσθησι τῶν ἱκανοτήτων του πού γεννᾶ μέσα του τήν ἐπιθυμία νά προσπαθήσει.

Εἶναι σάν νά λέει: «Δέν εἶμαι τέλειο, δέν εἶμαι παντοδύναμο,

ἀλλά μέχρι τόσο μπορῶ νά κανω καί τό ξέρω. Ξέρω ἀκόμη ὅτι μπορῶ νά κάνω λάθη καί νά τά διορθῶνω, βρίσκοντας ἔτσι τό δρόμο μου».

Προσοχή, βεβαιότητα καί πείρα: ἐφόδια πολύτιμα γιά τό ταξίδι τῆς ζωῆς. Ἡ αἴσθηση αὐτή τῆς ἀσφάλειας ὅμως δέν κερδίζεται τόσο εὐκολα ὅσο θά νόμιζε κανείς. Οὔτε εἶναι εὐκολο νά ὀδηγήσει κανείς τά παιδιά στό δρόμο πρὸς τήν τελειότητα. Νά ποῦμε σέ κάποιον ὅτι εἶναι ἔξυπνος ἢ ἀδέξιος, ἱκανός ἢ ἠλίθιος, καλός ἢ κακός εἶναι προδοσία. Πρέπει νά δεῖ μόνο του τό παιδί τί μπορεῖ νά κάνει καί πρέπει ἐμεῖς νά τοῦ δώσουμε ὄχι μόνο τά μέσα γιά νά μάθει ἀλλά καί νά τό ἐφοδιάσουμε μέ ἐνδεικτικά σημεῖα πού θά τοῦ δείχνουν τά λάθη του.

Ἄς παρατηρήσουμε ἓνα κάπως μεγαλύτερο παιδί πού ἔχει ἀκολουθήσει τή μέθοδό μας. Κάνοντας προσθέσεις στήν ἀριθμητική, μαθαίνει πάντα πῶς νά ἐλέγχει τήν ἀπάντησή καί ὁ ἔλεγχος αὐτός τοῦ γίνεται συνήθεια. Συχνά ἡ δοκιμὴ τό ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπό τό ἄθροισμα! Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό διάβασμα. Σέ μίαν ἄσκηση τό παιδί βάζει καρτέλες μέ λέξεις ἐπάνω στά ἀντίστοιχα ἀντικείμενα. Γιά δοκιμὴ, κρατᾷ καί τίς καρτέλες μέ τή ζωγραφιά τῶν ἀντικειμένων πού γράφουν ἀποκάτω καί τή λέξη. Μέ χαρά καί ἀπόλαυση τίς χρησιμοποιεῖ τό παιδί γιά νά δεῖ ἂν ἔκανε κανένα λάθος.

Ἄν στό καθημερινό σχολικό πρόγραμμα ὑπάρχει πάντα ἡ δυνατότητα νά γίνεται ἀντιληπτό τό λάθος, τό παιδί θά ἀκολουθήσει εὐκολα τό μονόπατι τῆς τελειότητας. Τό παιδί θέλει καί προσπαθεῖ νά βελτιώνεται ὀλοένα καί ἡ δυνατότητα γιά ἔλεγχο καί δοκιμὴ τοῦ ἐξασφαλίζουν τήν πρόοδο. Ἐχει ἔμφυτη τήν τάση γιά ἀκρίβεια καί τάξη καί τόν ἐνδιαφέρει νά τό πετύχει. Κάποτε ἓνα κοριτσάκι σέ ἓνα ἀπό τά σχολεῖα μας εἶδε τήν ἀκόλουθη διατύπωση σέ μιά «ἐντολή διαβάσματος»: «Βγές ἔξω, κλεῖσε τήν πόρτα καί ἔλα πίσω». Τή μελέτησε προσεκτικά καί μετά κινήθηκε γιά νά τήν ἐκτελέσει, σταμάτησε ὅμως στή μέση τοῦ δρόμου καί πῆγε νά ρωτήσῃ τή δασκάλα:

«Πῶς θά γυρίσω πίσω, ἀφοῦ θά ἔχω κλείσει τήν πόρτα;»

«Ἐχεις δίκιο», εἶπε ἡ δασκάλα. «Ἐκανα λάθος» καί ξανάγραψε τήν πρόταση.

«Ναί», ειπε τό παιδί χαμογελώντας, «τώρα μπορώ νά τό κάνω».

Από τή συνείδηση τοῦ λάθους ξεπηδᾷ ἕνα εἶδος ἀδελφοσύνης. Τά λάθη χωρίζουν τούς ἀνθρώπους, ἡ διόρθωσή τους ὅμως τούς ἐνώνει. Σέ ὅλους φαίνεται ἐνδιαφέρον νά διορθώσουν τά λάθη, ὅπου καί ἂν βρίσκονται. Τό ἴδιο τό λάθος ἀποκτᾷ ἐνδιαφέρον. Γίνεται συνδετικός κρίκος καί ὁποσδήποτε εἶναι ἕνας δεσμός στήν ἀδελφοσύνη τῶν ἀνθρώπων. Βοηθᾷ ἰδιαίτερα γιά νά ἐπικρατήσῃ ἡ ἀρμονία ἀνάμεσα στά παιδιά καί τούς μεγάλους. Ἀνακαλύπτοντας ἕνα μικρό λάθος τοῦ μεγάλου, οὔτε τό παιδί δείχνει ἔλλειψη σεβασμοῦ οὔτε ὁ μέγας χάνει τήν ἀξιοπρέπειά του. Τό λάθος γίνεται ἀπρόσωπο καί μπορεῖ νά ἐλεγχθεῖ.

Μέ τόν τρόπο αὐτό, φθάνουμε ἀπό τά μικρά ζητήματα στά μεγάλα.

Τά τρία επίπεδα ύπακοης

25.

Οι συζητήσεις για τη διαπαιδαγώγηση του χαρακτήρα στρέφονται συνήθως γύρω από τη θέληση και την ύπακοή. Οι ιδιότητες αυτές για τους περισσότερους είναι αντιφατικές έννοιες. Η παιδεία ασχολείται κυρίως για να καταπνίξει ή να λυγίσει τη θέληση του παιδιού και να την αντικαταστήσει με τη θέληση της δασκάλας, που απαιτεί από το παιδί απόλυτη ύπακοή χωρίς έρωτήσεις.

Θά μπορούσα να επεξηγήσω τις θεωρίες αυτές, βασίζοντας τις απόψεις μου όχι μόνο σε γνώμες, αλλά και σε παρατηρημένα φαινόμενα. Πρώτα όμως πρέπει να τονίσω τη μεγάλη σύγχυση που υπάρχει στο πεδίο αυτό της σκέψης. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 8, μερικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η θέληση του ανθρώπου προέρχεται από μία μεγάλη παγκόσμια δύναμη (τό «όρμέμφυτο») και ότι η παγκόσμια αυτή δύναμη

δέν ανήκει στο φυσικό κόσμο, αλλά είναι ή ίδια ή δύναμη τής ζωής στη διαδικασία τής εξέλιξης. Όδηγεϊ κάθε μορφή ζωής ανεπίστρεπτα πρός τήν πρόοδο και από αυτήν πηγάζει ή παρόρμηση γιά τή δράση. Ή εξέλιξη όμως δέ γίνεται στήν τύχη, αλλά τήν κυβερνοῦν σταθεροί νόμοι. Καθώς ή ζωή τοῦ ανθρώπου εκφράζει τή δύναμη αυτήν, επάνω τους πρέπει νά προσαρμοστεϊ ή συμπεριφορά του.

Μόλις αναλάβει τό μικρό παιδί δική του πρωτοβουλία και κάνει τήν πρώτη εκούσια πράξη του, ή δύναμη αυτή περνά στο συνειδητό του. Έχει αρχίσει νά αναπτύσσεται ή θέληση και ή διεργασία αυτή συνεχίζεται στο εξής σαν αποτέλεσμα πιά τής εμπειρίας. Ξεκινώντας από τήν παρατήρηση αυτή, θεωρούμε τή θέληση όχι σαν κάτι έμφυτο, αλλά κάτι πού πρέπει νά αναπτυχθεϊ. Ήπειδή και ή θέληση είναι μέρος τής φύσης, θά αναπτυχθεϊ μόνο σε συμφωνία με τούς νόμους τής φύσης.

Πιστεύουμε ακόμη ότι τά παιδιά θά κάνουν όπωσδήποτε άταξίες ή ακόμη και βιαιότητες. Συνήθως ή πεποίθηση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι, βλέποντας κανείς ένα παιδί νά ενεργεϊ χωρίς τάξη και ρυθμό, συμπεραίνει πάντοτε ότι οί πράξεις αυτές πηγάζουν από τή θέλησή του. Αυτό όμως δέν είναι αλήθεια. Οί πράξεις αυτές δέν υπαγορεύονται από τό «όρμέφυτο». Είναι σαν νά πιστεύαμε στη συμπεριφορά τοῦ ενήλικου ότι οί σπασμοί είναι εκούσιες πράξεις, ή ότι όλα όσα κάνει σε βρασμό ψυχής είναι λογικά. Κάτι τέτοιο θά ήταν παράλογο. Πραγματικά, και μόνο ή χρήση τής λέξης «θέληση» προϋποθέτει ότι σκοπεύουμε σε ένα στόχο ή σκοπό, προσπαθώντας νά υπερνικήσουμε τίς δυσκολίες. Ή αν, όμως, αναγνωρίζαμε ότι πολλές φορές οί εκούσιες πράξεις μας εκφράζονται με άτακτες κινήσεις, τότε θά έπρεπε και έμεις νά νιώσουμε τήν ανάγκη νά κυριαρχήσουμε στη θέληση, νά τής «έπιβληθοῦμε», νά τή «διαμορφώσουμε», όπως συνήθιζαν νά λένε. Με τήν προϋπόθεση αυτή, θά ήταν λογικό νά αντικαταστήσουμε τή θέληση τοῦ παιδιοῦ με τή δική μας και νά τό υποχρεώσουμε νά μᾶς υπακούσει.

Στήν πραγματικότητα όμως ή θέληση δέν οδηγεί στήν άταξία και τή βία. Ή άταξία και ή βία είναι σημάδια συναισθηματικῆς διαταραχῆς και άνωμαλίας. Σε όμαλές

συνθήκες, ή θέληση είναι μιά δύναμη πού καλλιεργεί δραστηριότητες χρήσιμες για τή ζωή. "Η φύση επιβάλλει στό παιδί τό χρέος νά μεγαλώσει καί ή θέλησή του τό όδηγεϊ στήν πρόοδο καί τήν ανάπτυξη στίς δυνάμεις του.

"Όταν ή θέληση συμβαδίζει μέ τίς πράξεις του ή άτομου, ή συνειδητή ανάπτυξη ακολουθεϊ καλό δρόμο. Τά παιδιά στά σχολεία μας διαλέγουν αυθόρμητα τή δουλειά τους καί μέ τήν επανάληψη τής εργασίας πού διάλεξαν αποκτοῦν επίγνωση τῶν πράξεών τους. "Εκείνο πού στήν αρχή δέν ήταν παρά μιά ζωτική παρόρμηση (ή «όρμή», τό «όρμέμφυτο») έγινε μιά πράξη έκούσια. Οί πρώτες κινήσεις του μικροῦ παιδιοῦ ήταν ένστικτώδεις. Τώρα, δρᾶ συνειδητά καί έκούσια καί ταυτόχρονα ξυπνά καί τό πνεῦμα του.

Τό ίδιο τό παιδί νιώθει τή διαφορά. Αυτό ακριβῶς μπόρεσε νά έκφράσει ένα παιδί σέ ένα από τά σχολεία μας καί ό τρόπος πού τό έκανε θά μείνει πάντα μιά από τίς πιό πολύτιμες αναμνήσεις μας. Μιά κυρία ύψηλῆς κοινωνικῆς τάξης επισκέφτηκε κάποτε τό σχολείο μας καί, παλιᾶς μόδας καθῶς ήταν στίς απόψεις της, εἶπε σέ ένα μικρό αγοράκι: «Αυτό λοιπόν είναι τό σχολείο όπου κάνετε ὅ,τι σᾶς ἀρέσει;»

«"Όχι, κυρία», εἶπε τό παιδί. «Δέν κάνουμε ὅ,τι μᾶς ἀρέσει, ἀλλά μᾶς ἀρέσει αυτό πού κάνουμε». Τό παιδί εἶχε διαισθανθεϊ τή λεπτή διαφορά ανάμεσα στό νά κάνει κανείς κάτι επειδή τόν ευχαριστεϊ καί νά χαιρεται μιά δουλειά πού αποφάσισε νά κάνει.

"Ένα πράγμα θά έπρεπε νά διευκρινιστεϊ ιδιαίτερα: ή συνειδητή θέληση είναι μιά δύναμη πού αναπτύσσεται μέ τή χρήση καί τή δράση. Πρέπει νά προσπαθοῦμε νά καλλιεργήσουμε τή θέληση, ὄχι νά τή δαμάσουμε. Μποροῦμε νά τή δαμάσουμε καί νά τήν υποτάξουμε σέ μιά στιγμή. "Η ανάπτυξη της ὅμως είναι μιά ἀργή διαδικασία πού εξελίσσεται μέ μιά συνεχή δράσή καί σέ ἄμεση σχέση μέ τό περιβάλλον. Είναι πολύ πιό εύκολο νά καταστρέφουμε. "Ένα κτίριο μπορεϊ νά κατεδαφιστεϊ μέσα σέ λίγα δευτερόλεπτα από βομβαρδισμό ή σεισμό. Πόσο πιό δύσκολη ὅμως είναι ή ανοικοδόμηση! Για νά χτίσουμε πρέπει νά ξέρουμε τούς νόμους τής στατικῆς καί τής ἀντοχῆς τῶν ὑλικῶν καί ἀκόμη καί τούς κανόνες τής τέχνης, για

νά γίνει τό οικοδόμημα γερό καί ὄμορφο.

"Αν χρειάζονται ὅλα αὐτά γιά νά ὑψωθεῖ μιά ἄψυχη κατασκευή, πόσο περισσότερα δέ χρειάζονται γιά τή δομή στό ἀνθρώπινο πνεῦμα! Τό οικοδόμημα ὅμως αὐτό ὑψώνεται κρυφά. Δέν μπορεῖ λοιπόν νά εἶναι ὁ κατασκευαστής του οὔτε ἡ μητέρα οὔτε ὁ δάσκαλος. Δέν μποροῦν νά εἶναι οὔτε κἀν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ οικοδομήματος. Μποροῦν μόνο νά βοηθήσουν τό ἔργο τῆς δημιουργίας πού συντελεῖται μπροστά τους. Νά βοηθήσουν: αὐτό πρέπει νά εἶναι ὁ στόχος καί τό ἔργο τους. Ἀντίθετα, μιά αὐταρχική ἀγωγή ἔχει τή δύναμη νά δαμάσει καί νά καταστρέψει τή θέληση. "Ὅλες οἱ προκαταλήψεις πού βαραίνουν τό θέμα αὐτό τό κάνουν τόσο πολύπλοκο, πού ἀξίζει πραγματικά νά τό ξεκαθαρίσουμε.

Ἡ πιό διαδομένη προκατάληψη στή συμβατική ἐκπαίδευση εἶναι ἡ παντοδυναμία τῆς προφορικῆς διδαχῆς (ἀν ἀπευθυνόμαστε, δηλαδή, στήν ἀκοή τοῦ παιδιοῦ), ἡ ἀκόμη ἡ προβολή προτύπων γιά μίμηση (ἓνα εἶδος ὀπτικοῦ ἐρεθίσματος). Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ προσωπικότητα ἀναπτύσσεται μόνο ἂν χρησιμοποιοῦναι τίς δικές της δυνάμεις. Νομίζουμε ὅτι τό παιδί εἶναι ἓνα ὄν πού προσλαμβάνει ἀντί νά τό θεωροῦμε ὄν πού δρᾷ καί αὐτό σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς του. Ἀκόμη καί τή φαντασία ἔτσι τήν ἀντιμετωπίζουμε: λέμε παραμύθια καί ἱστορίες γιά μαγεμένες πριγκίπισσες μέ τό σκοπό νά ἐνθαρρύνουμε τή φαντασία τοῦ παιδιοῦ. Ἀκούγοντας ὅμως τό παιδί τέτοιες ἱστορίες, δέχεται μόνο ἐντυπώσεις. Δέν ἀναπτύσσει τή δική του δύναμη γιά δημιουργική φαντασία. Δέν ξυπνᾷ μέσα του ἡ δημιουργική αὐτή φαντασία πού κατέχει τόσο ὑψηλή θέση ἀνάμεσα στίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Στήν περίπτωση τῆς θέλησης, τό λάθος αὐτό εἶναι ἀκόμη πιό σοβαρό, γιατί στά συνηθισμένα σχολεῖα τά παιδιά ὄχι μόνο δέν ἔχουν εὐκαιρία νά ἀσκήσουν τή θέλησή τους, ἀλλά καί κάθε ἔκφρασή της ἐμποδίζεται ἄμεσα καί γίνεται δύσκολη. Κάθε διαμαρτυρία τοῦ παιδιοῦ ἀντιμετωπίζεται σάν ἐξέγερση καί θά μποροῦσε κανεῖς νά πεῖ στ' ἀλήθεια ὅτι ὁ παιδαγωγός καταστρέφει μέ κάθε τρόπο τή θέληση τοῦ παιδιοῦ.

Στήν παιδαγωγική πού βασίζεται στό παράδειγμα, ἡ

δασκάλα — εκτός από τὰ παραμύθια — πρέπει νά δίνει ἡ ἴδια τό πρότυπο γιά μίμηση καί ἔτσι ἡ φαντασία καί ἡ θέληση ἀδρανοῦν καί τό παιδί παρατηρεῖ μόνο τί κάνει ἡ δασκάλα καί ἀκούει τὰ λόγια τῆς.

Πρέπει ἐπιτέλους νά ἐλευθερωθοῦμε ἀπό τίς προκαταλήψεις αὐτές καί νά ἀντιμετωπίσουμε μέ θάρρος τήν πραγματικότητα.

Στήν παιδεία τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὁ δάσκαλος ἀκολουθοῦσε ἓνα συλλογισμό πού μοιάζει ἀρκετά λογικός. Ἔλεγε: «Γιά νά μορφώσω τὰ παιδιά, πρέπει νά εἶμαι καλός καί τέλειος. Ξέρω τί πρέπει καί τί δέν πρέπει νά γίνεται καί ἔτσι ἂν τὰ παιδιά μέ μιμοῦνται καί μέ ὑπακούουν, ὅλα θά πᾶνε καλά». Ἡ ὑπακοή ἦταν τό βασικό στοιχεῖο γιά καθετί. Ξεχνῶ ποιός ὀνομαστός παιδαγωγός διατύπωσε τό ἀκόλουθο ἀξίωμα: ὅλες οἱ ἀρετές τῆς παιδικῆς ἡλικίας συνοψίζονται σέ μία καί μόνη, τήν ὑπακοή.

Τό ἔργο τῆς δασκάλας γινόταν ἔτσι εὐκολο καί ἴσως καί τιμητικό. Τό ἐπιχείρημά τῆς ἦταν: «Ἔχω μπροστά μου ἓνα ἄτομο κενό καί στρεβλωμένο. Θά τό ἰσιώσω καί θά τό ἀλλάξω γιά νά γίνει σάν ἐμένα». Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀναλάμβανε ἡ ἴδια τίς δυνάμεις πού διαβάζουμε στή Βίβλο, ἐκεῖ πού λέει «ὁ Θεός δημιούργησε τόν ἄνθρωπο κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση».

Φυσικά, ὁ ἐνήλικος δέ συνειδητοποιεῖ ὅτι βάζει τόν ἑαυτό του στή θέση τοῦ Θεοῦ καί ξεχνᾷ ἐπίσης καί τὰ λόγια ἐκεῖνα τῆς Βίβλου πού μᾶς λένε πῶς ἐγινε διάβολος ὁ διάβολος, ὅταν δηλαδή στήν ὑπεροψία του θέλησε νά πάρει τή θέση τοῦ Θεοῦ.

Μέσα στό παιδί τό ἔργο τῆς δημιουργίας βρίσκεται σέ πολύ μεγαλύτερη ἔξαρση ἀπό ὅ,τι στό δάσκαλο καί τούς γονεῖς. Ὡστόσο, τό παιδί βρίσκεται στό ἑλεός τους. Παλιότερα οἱ δάσκαλοι χρησιμοποιοῦσαν τή βέργα γιά νά ἐπιβάλουν τίς προσταγές τους καί δέν εἶναι πολὺς καιρός πού μιά χώρα μέ ὑψηλό πολιτισμό διατύπωσε μιά δημόσια διαμαρτυρία μέ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ἄν θέλετε νά παρατήσουμε τή βέργα, τότε πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε κάθε προσπάθεια νά διδάξουμε». Ἀκόμη καί στή Βίβλο, στίς παροιμίες τοῦ Σολομώντα, βρίσκουμε τό φημισμένο κείμενο πού λέει ὅτι οἱ γονεῖς πού δέ

χρησιμοποιοῦν τό ξύλο, σφάλλουν γιατί καταδικάζουν ἔτσι τό παιδί στήν κόλαση! Στό σκεπτικό αὐτό ἡ πειθαρχία στηρίζεται σέ ἀπειλές καί φοβέρες καί καταλήγουμε ἔτσι στό συμπέρασμα ὅτι τό ἀνυπάκουο παιδί εἶναι κακό καί τό ὑπάκουο καλό.

Ἄν συλλογιστοῦμε τή στάση αὐτή σήμερα, στήν ἐποχή τῆς ἐλευθερίας καί τῶν δημοκρατικῶν ιδεῶν, θά διακρίνουμε ἀναγκαστικά ὅτι ἡ παιδεία πού ἐφαρμόζεται ἀκόμη καταδικάζει τό δάσκαλο στό ρόλο τοῦ δικτάτορα. Μέ τή διαφορά, βέβαια, ὅτι οἱ δικτάτορες (πού εἶναι ὅπωςδήποτε πολύ πιό ἔξυπνοι ἀπό τούς δασκάλους) πρέπει νά συνδυάζουν μέ τήν αὐταρχικότητά τους καί κάποια μικρή δόση πρωτοτυπίας, καθώς καί ἕνα μέτρο φαντασίας, ἐνῶ οἱ δάσκαλοι τῆς παλιᾶς σχολῆς εἶναι γερά προσκολλημένοι σέ παράλογους κανονισμούς καί ἔχουν γιά ὁδηγό τους μόνο τήν ψευδαίσθηση καί τήν προκατάληψη. Ἀνάμεσα στήν τυραννία τοῦ δικτάτορα καί τήν αὐταρχικότητα τῶν δασκάλων ὑπάρχει μιά ἀληθινή διαφορά, γιατί, ἐνῶ οἱ πρῶτοι χρησιμοποιοῦν σκληρά ἴσως μέτρα μέ δημιουργικό τρόπο, τά ἴδια μέτρα στά χέρια τῶν δεύτερων γίνονται ὀλέθρια καί ἄκαρπα.

Εἶναι βασικό σφάλμα ἡ ὑπόθεση ὅτι πρέπει νά δαμαστεῖ ἡ θέληση γιά νά μπορέσει τό ἄτομο νά ὑπακούσει, νά παραδεχτεῖ δηλαδή καί νά ἀκολουθήσει τίς ὁδηγίες κάποιου ἄλλου. Ἄν ἐφαρμοζόταν ὁ συλλογισμός αὐτός στήν παιδεία τοῦ πνεύματος, τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ θά ἔπρεπε νά καταστραφεῖ γιά νά δεχτεῖ τή γνώση.

Ὅταν ὅμως τό ἄτομο ἀναπτύξει ὀλοκληρωτικά τίς δικές του δυνάμεις γιά θέληση καί δράση καί μετά διαλέξει ἐλεύθερα τίς διαταγές πού θά ἀκολουθήσει, ἡ κατάσταση εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Ἡ ὑπακοή αὐτή εἶναι ἕνας φόρος τιμῆς, μιά ἀναγνώριση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνωτέρου καί ὁ δάσκαλος πού δέχεται ἀπό τούς μαθητές του τό εἶδος αὐτό τῆς ὑπακοῆς μέ τό δίκιο του τό νιώθει σάν φιλοφρόνηση.

Ἡ θέληση καί ἡ ὑπακοή λοιπόν συμβαδίζουν: ἡ θέληση εἶναι ἕνα πρωταρχικό θεμέλιο στήν τάξη τῆς ἀνάπτυξης καί ἡ ὑπακοή εἶναι ἕνα μεταγενέστερο στάδιο πού βασίζεται στό θεμέλιο αὐτό. Ἡ λέξη «ὑπακοή» παίρνει τώρα μιάν ἀνώτερη

σημασία. Σημαίνει τήν ἐξιδανίκευση τῆς προσωπικῆς θέλησης τοῦ ἀτόμου.

Εὐκολα, στ' ἀλήθεια, ταυτίζουμε τήν ὑπακοή μέ ἕνα φυσικό φαινόμενο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς: εἶναι ἕνα φυσιολογικό ἀνθρώπινο χαρακτηριστικό. Στά σχολεῖα μας παρατηροῦμε τήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν σάν ἕνα εἶδος φυσιολογικῆς ωρίμανσης. Προβάλλει αὐθόρμητα καί ἀπροσδόκητὰ στό τέλος μιᾶς μακριᾶς προετοιμασίας.

Πραγματικά, ἂν δέν εἶχε ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ τήν ιδιότητα αὐτή, ἂν οἱ ἄνθρωποι δέν εἶχαν ἀποκτήσει ποτέ, μέ κάποια ἐξελικτική διεργασία, τήν ἱκανότητα νά ὑπακούουν, θά ἦταν ἀνέφικτη ἡ κοινωνική ζωὴ. Ἀπό μιὰ ἐπιφανειακὴ μόνο ματιὰ σέ ὅσα συμβαίνουν στόν κόσμο, βλέπουμε πόσο ὑπάκουοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ὑπακοή αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ αἰτία πού μεγάλες μάζες ἀνθρώπων ὄντων μποροῦν νά ὀδηγηθοῦν τόσο εὐκολα στήν καταστροφή. Εἶναι μιὰ ἀνεξέλεγκτη μορφή ὑπακοῆς πού καταστρέφει ὀλόκληρα ἔθνη. Δέ λείπει ἡ ὑπακοή ἀπό τόν κόσμο μας: ἀντίθετα, ἡ φυσικὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς ἀνάπτυξης τῆς ψυχῆς ὑπάρχει σέ ἐπάρκεια. Δυστυχῶς ὅμως λείπει ὁ ἔλεγχος τῆς ὑπακοῆς.

Παρατηρήσαμε παιδιά μέσα σέ συνθῆκες ζωῆς σχεδιασμένες γιὰ νά τά βοηθήσουν στή φυσικὴ τους ἐξέλιξη καί εἶδαμε πολὺ καθαρά τήν ἀνάπτυξη τῆς ὑπακοῆς σάν ἕνα ἀπό τά πιό ἐκπληκτικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα. Οἱ παρατηρήσεις μας αὐτές ἔριξαν ἄπλετο φῶς στό ἐπίμαχο θέμα.

Πιστεύεται ὅτι ἡ ὑπακοή ἀναπτύσσεται στό παιδί μέ τόν ἴδιο περίπου τρόπο ὅπως καί οἱ ἄλλες πλευρές τοῦ χαρακτήρα του. Στήν ἀρχὴ τήν ὑπαγορεύει μόνο ἡ παρόρμηση τοῦ «ὀρμέμφυτου», μετὰ ἀνεβαίνει στό ἐπίπεδο τοῦ συνειδητοῦ καί ἀπό ἐκεῖ καί πέρα συνεχίζει τήν ἀνάπτυξή της σταδιακά, μέχρι νά περάσει στόν ἔλεγχο τῆς συνειδητῆς θέλησης.

Ἄς προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τί σημαίνει πραγματικά ἡ ὑπακοή. Στό βάθος, εἶναι αὐτό πού σήμαινε πάντοτε: οἱ δάσκαλοι καί οἱ γονεῖς λένε στά παιδιά τί νά κάνουν καί τά παιδιά ἀνταποκρίνονται ἀκολουθώντας τίς διαταγές τους.

Ἄν ὅμως μελετήσουμε τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ὑπακοῆς, βλέπουμε ὅτι ἐμφανίζεται σέ τρία στάδια, ἢ ἐπίπεδα. Στό πρῶτο

ἐπίπεδο τό παιδί ὑπακούει καμιά φορά, ἀλλά ὄχι πάντα. Λέμε τότε ὅτι τό παιδί κάνει καπρίτσια, ἢ συμπεριφορά ὅμως αὐτή ἐπιδέχεται βαθύτερη ἀνάλυση.

Ἡ ὑπακοή δέν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τή λεγόμενη «καλή θέληση». Ἀντίθετα, οἱ πράξεις τοῦ παιδιοῦ στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του ἐλέγχονται μόνο ἀπό τό *ὀρμέμφυτο*. Ὅλοι τό δέχονται αὐτό καί εἶναι ἓνα στάδιο πού διαρκεῖ μέχρι τό τέλος τοῦ πρώτου χρόνου. Ἀνάμεσα στό πρῶτο καί τά ἔξι χρόνια, ἡ πλευρά τοῦ ὀρμέμφυτου ἀτονεῖ σιγά σιγά, καθῶς τό παιδί ἀποκτᾶ συνειδητή σκέψη καί αὐτοέλεγχο. Στήν περίοδο αὐτή, ἡ ὑπακοή τοῦ παιδιοῦ συνδέεται στενά μέ τό ἐπίπεδο τῶν ἱκανοτήτων πού ἔχει ἀποκτήσει. Γιά νά ἐκτελέσει μιά διαταγή, πρέπει νά ἔχει φθάσει σέ κάποιο βαθμό ὠρίμανσης καί νά διαθέτει ἐπίσης ἓνα μέτρο τῆς συγκεκριμένης ἐπιδεξιότητος. Ἡ ὑπακοή, λοιπόν, στήν περίοδο αὐτή πρέπει νά κρίνεται σέ σχέση μέ τίς ὑπάρχουσες ἱκανότητες. Θά ἦταν παράλογο νά ζητήσουμε ἀπό κάποιον νά πέρπατήσῃ πάνω στή μύτη του, γιατί αὐτό ἀντιβαίνει στούς φυσικοῦς νόμους. Εἶναι ὅμως ἐξίσου παράλογο νά ζητήσουμε ἀπό ἓναν ἀναλφάβητο νά γράψῃ ἓνα γράμμα. Γι' αὐτό πρέπει πρῶτα νά ξέρουμε ἂν ἡ ὑπακοή τοῦ παιδιοῦ εἶναι πρακτικά ἐφικτή στή στάθμη τῆς ἀνάπτυξης πού ἔχει φθάσει.

Πρῖν γίνει τό παιδί τριῶν χρονῶν μπορεῖ νά ὑπακούσῃ μόνο ἂν ἡ προσταγή πού λαβαίνει ἀντιστοιχεῖ σέ μιάν ἀπό τίς ζωτικές του παρορμήσεις. Αὐτό συμβαίνει γιατί δέν ἔχει ἀκόμη διαμορφωθεῖ. Ἀσχολεῖται ἀκόμη νά διαμορφώσῃ μή συνειδητά τούς μηχανισμούς πού ἀπαιτεῖ ἡ προσωπικότητά του καί δέν ἔχει φθάσει στό σημεῖο νά ἔχουν θεμελιωθεῖ οἱ μηχανισμοί αὐτοῖ ἀρκετά γερά γιά νά ἐξυπηρετήσουν τίς ἐπιθυμίες του καί νά ἀκολουθήσουν τίς προσταγές του. Θά τούς ἐπιβληθεῖ ὀριστικά ὅταν φθάσει σέ ἓνα νέο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Πραγματικά, ἀπό τή συνηθισμένη συμπεριφορά τῶν μεγάλων πού ζοῦν μέ τά παιδιά φαίνεται μιά σιωπηρή παραδοχή τοῦ γεγονότος ὅτι δέν πρέπει νά περιμένει κανείς νά ὑπακούσῃ τό παιδί τῶν δύο χρόνων.

Ἀπό τό ἔνστικτο καί τή λογική (ἢ ἴσως ἀπό τήν ἀμοιβαία συνύπαρξη μέ τό παιδί γιά χιλιάδες χρόνια) ὁ ἐνήλικος ξέρεῖ ὅτι

στό στάδιο αυτό μπορεί μόνο να απαγορεύει στο παιδί, λιγότερο ή περισσότερο επιτακτικά, να κάνει όρισμένες πράξεις που εκείνο ωστόσο συνεχίζει να κάνει παρά τις απαγορεύσεις.

Η υπακοή ωστόσο δεν είναι πάντα αρνητική. Υπακούει κανείς κυρίως όταν ενεργεί σύμφωνα με τη θέληση κάποιου άλλου. Ακόμη και όταν η ζωή του παιδιού που μεγαλώνει ξεπεράσει την προπαρασκευαστική φάση της πρώτης ηλικίας (από τη γέννηση μέχρι τα 3 χρόνια) που διεξάγεται, όπως είδαμε, στο απαραβίαστο του έσωτερικού του κόσμου, εξακολουθεί ωστόσο, και στη μεταγενέστερη αυτήν περίοδο, να περνά από παρόμοια στάδια. Ακόμη και όταν περάσει τα τρία του χρόνια, το μικρό παιδί πρέπει να αναπτύξει όρισμένες ιδιότητες για να μπορέσει να υπακούσει. Δεν μπορεί, ξαφνικά, να δράσει σύμφωνα με τη θέληση κάποιου άλλου, ούτε μπορεί να αντιληφθεί, από τη μία μέρα στην άλλη, γιατί πρέπει να κάνει αυτό που του ζητάμε. Η πρόοδος σε όρισμένες μορφές της πηγάζει από έσωτερικές διαμορφώσεις που περνούν διάφορες φάσεις. Όσο συνεχίζονται οι διεργασίες αυτές, το παιδί καταφέρνει καμιά φορά να εκτελέσει μία πράξη που του ζητήθηκε, χρησιμοποιώντας στην περίπτωση αυτή ένα έσωτερικό στοιχείο που μόλις διαμορφώθηκε. Μόνο όταν έδραιωθεί σταθερά το στοιχείο αυτό θα μπορέσει η θέλησή του να το χρησιμοποιήσει ελεύθερα και με συνέπεια.

Παρατηρούμε τη διεργασία αυτήν όταν το παιδί νιώθει για πρώτη φορά την παρόρμηση να κατακτήσει τα στοιχεία της κίνησης. Σε ηλικία περίπου ενός χρόνου τολμά να κάνει τα πρώτα του βήματα, πέφτει όμως επανειλημμένα και για λίγο καιρό δεν επαναλαμβάνει το επίχειρημα. Όταν όμως έδραιωθεί ο μηχανισμός του βαδίσματος, μπορεί να τον χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε στιγμή.

Έχουμε, λοιπόν και εδώ, ένα ακόμη σημαντικό σημείο. Η υπακοή του παιδιού στο στάδιο αυτό εξαρτάται, πάνω απ' όλα, από την ανάπτυξη των δυνάμεών του. Μπορεί να καταφέρει να υπακούσει σε μία διαταγή για μία φορά, αλλά δε θα μπορέσει να τό ξανακάνει την επομένη. Συχνά νομίζουν οι μεγάλοι ότι το παιδί τό κάνει αυτό από πονηριά. Όταν όμως

ή δασκάλα μαλώνει και επιμένει, εμποδίζει και σταματά την πορεία της ανάπτυξης.

Η ζωή του Πεσταλότσι, του ονομαστού Έλβετου παιδαγωγού που ασχολήθηκε με εργασίες που ασκούν ακόμη βαθιά επίδραση στα σχολεία σε όλο τον κόσμο, μας παρέχει ένα ενδιαφέρον στοιχείο. Ο Πεσταλότσι πρώτος εισήγαγε τον πατρικό τόνο στη συμπεριφορά προς τα παιδιά στο σχολείο. Χωρίς εξαίρεση έδειχνε κατανόηση στις δυσκολίες τους και ήταν πάντα πρόθυμος να υποχωρήσει ή να συγχωρήσει. Ένα πράγμα όμως που δεν επιδεχόταν συγγνώμη ήταν το καπρίσιο: δεν ανεχόταν να υπακούει το παιδί τη μιά στιγμή και όχι την επομένη. Αν το παιδί είχε κάνει μιά φορά αυτό που του ζητούσαν, αυτό σήμαινε ότι μπορούσε να το κάνει αν ήθελε και ο Πεσταλότσι δέ δεχόταν καμιά δικαιολογία ότι δεν μπορούσε να το κάνει πάλι. Στο σημείο αυτό μόνο υστερούσε ή πλατιά του αντίληψη και η έμφυτη καλοσύνη του. Αν λοιπόν ακόμη και ο Πεσταλότσι είχε τη λανθασμένη αυτή αντίληψη, πόσο μάλλον και οι υπόλοιποι δάσκαλοι που κάνουν συνεχώς το ίδιο λάθος!

Η αποθάρρυνση που επιδρά στο παιδί ακριβώς την εποχή που γίνονται νέες διαμορφώσεις είναι εξαιρετικά βλαβερή. Αν το παιδί δεν έχει ακόμη αποκτήσει πλήρη έλεγχο στις πράξεις του, αν δεν μπορεί ακόμη να υπακούσει ούτε στη δική του θέληση, ακόμη λιγότερο μπορεί να υπακούσει στη θέληση κάποιου άλλου. Θα καταφέρει ίσως να υπακούσει μερικές φορές, όχι όμως πάντοτε. Το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται στην πρώτη νηπιακή ηλικία. Πολύ συχνά κάποιος αρχάριος στη μουσική μπορεί να παίξει ένα κομμάτι πολύ όμορφα την πρώτη φορά, αν όμως του ζητήσουν να το επαναλάβει την άλλη μέρα, δεν τα καταφέρνει. Δεν του λείπει η θέληση, αλλά δεν έχει διαμορφώσει ακόμη την επιδεξιότητα και τη σιγουριά του φτασμένου καλλιτέχνη.

Στο πρώτο λοιπόν επίπεδο της υπακοής το παιδί μπορεί να υπακούσει, όχι όμως πάντοτε. Στην περίοδο αυτή υπακοή και ανυπακοή συνυπάρχουν!

Το δεύτερο επίπεδο είναι όταν το παιδί μπορεί πάντα να υπακούσει, ή μάλλον, όταν δεν υπάρχουν πιά εμπόδια από την

έλλειψη έλέγχου. Οι δυνάμεις του έχουν τώρα στερεωθεί και τίς κατευθύνει όχι μόνο ή δική του θέληση, αλλά και ή θέληση κάποιου άλλου. Είναι σαν τήν ικανότητα να μεταφράζει κανείς από τή μιά γλώσσα στήν άλλη. Τό παιδί μπορεί να δεχτεί τίς επιθυμίες κάποιου άλλου και να τίς εκφράσει στή δική του συμπεριφορά. Στή μορφή αυτήν τής υπακοής αποβλέπει ή σημερινή εκπαίδευση. Ο δάσκαλος ζητᾶ μόνο να τόν υπακούουν.

“Αν ὅμως τό παιδί αναπτύχθηκε ελεύθερα σύμφωνα μέ τούς νόμους τής φύσης, προχωρεῖ πολύ μακρύτερα: πιά μακριά από ὅ,τι θά μπορούσαμε ποτέ να φανταστοῦμε.

Προχωρεῖ στό *τρίτο επίπεδο τής υπακοής*.

Δέν ἀρκεῖται στή χρήση τής ικανότητας πού μόλις απέκτησε, αλλά στρέφει τήν υπακοή του πρὸς μία προσωπικότητα πού τοῦ ἐπιβάλλεται μέ τήν ἀνωτερότητά της. Είναι σαν να συνειδητοποιεῖ τό παιδί ὅτι ή δασκάλα μπορεί να κάνει πράγματα πού ξεπερνούν τίς δικές του δυνάμεις και να εἶπε μέσα του: «Αὐτή ἐδῶ είναι ἀνώτερη ἀπό ἐμένα. Μπορεῖ να ἀσκήσει ἐπιρροή στό πνεῦμα μου και να μέ φέρει στό δικό της επίπεδο ἐξυπνάδας! Ἐνεργεῖ μέσα μου!» Τά αἰσθήματα αὐτά γεμίζουν χαρά τό παιδί. Ἡ ξαφνική ἀνακάλυψη ὅτι μπορεί να τό καθοδηγήσει ή ἀνώτερη αὐτή ζωή τοῦ φέρνει ἕνα νέο ἐνθουσιασμό και τό παιδί μέ ἀγωνία και ἀνυπομονησία θέλει να υπακούσει. Είναι ἕνα θαυμαστό, ὅσο και φυσιολογικό, φαινόμενο. “Αν θέλουμε να τό συγκρίνουμε μέ κάτι, θά λέγαμε ὅτι, σέ διαφορετικό επίπεδο, είναι σαν τό ἔνστικτο τοῦ σκύλου πού ἀγαπᾶ τόν κύριό του και ἀναγνωρίζει τή θέλησή του μέ τήν υπακοή. Παρατηρεῖ ἐντατικά τήν μπάλα πού πετᾶ μακριά ὁ κύριός του, τρέχει ξοπίσω της και τή φέρνει θριαμβευτικά πίσω. Μετά περιμένει τήν ἐπόμενη προσταγή. Διψᾶ για νέες διαταγές και τρέχει χαρωπά να τίς ἐκτελέσει, κουνώντας τήν οὐρά του. Τό τρίτο επίπεδο τής υπακοής στό παιδί μοιάζει λίγο μέ τή συμπεριφορά αὐτήν. Ὅπωςδήποτε είναι βέβαιο ὅτι υπακούει μέ ἐκπληκτική ἐτοιμότητα και μέ φανερό καλή θέληση.

Μιά διευθυντρια μέ δεκάχρονη πείρα μᾶς ἔδωσε μερικά ἐνδιαφέροντα παραδείγματα. Εἶχε μιά τάξη ἐξαιρετικά καλή,

πολλές φορές όμως από δική της πρωτοβουλία τούς έδινε οδηγίες και προτροπές. Μιά μέρα είπε: «Μαζέψτε τα όλα πριν φύγετε, απόψε». Τά παιδιά δέν περίμεναν νά τελειώσει τή φράση της, αλλά μόλις άκουσαν τίσ λέξεις «Μαζέψτε τα όλα», άρχισαν νά τό κάνουν μέ μεγάλη φροντίδα και ταχύτητα. Τότε μόνο άκουσαν έκπληκτα τίσ λέξεις «καθώς θά φεύγετε, τό βράδυ». Ή ύπακοή τους είχε γίνει τόσο γρήγορη πού ή δασκάλα έπρεπε νά είναι πολύ προσεκτική στίς εκφράσεις της. Στήν περίπτωση αυτή θά έπρεπε νά είχε πεί: «Πριν φύγετε απόψε, μαζέψτε τα όλα».

Ανάλογα περιστατικά γίνονταν συχνά, όπως μάς ανέφερε, κάθε φορά πού μιλούσε χωρίς νά έχει σκεφτεί αρκετά. Ή άμεσότητα τής ανταπόκρισης τών παιδιών τής έδινε ένα αίσθημα ευθύνης. Ήταν μία παράξενη νέα εμπειρία, γιατί συνήθως πιστεύουμε ότι είναι φυσικό ό υπεύθυνος νά δίνει ό,τι διαταγές θέλει. Αντίθετα, ή δασκάλα αυτή ένιωθε ότι ή θέση έξουσίας πού είχε ήταν ένα δυσβάσταχτο φορτίο. Τόσο γρήγορα έκαναν τά παιδιά «σιωπή» πού άρκοῦσε νά άρχίσει νά γράφει τή λέξη «Σιωπή» στον πίνακα και, πριν τελειώσει τό πρώτο γράμμα, όλα τά παιδιά είχαν σιωπάσει.

Ή δική μου πείρα (πού μέ όδήγησε νά εισάγω τό «παιχνίδι τής σιωπής» στά σχολεία μας), ήταν άλλη μία απόδειξη, τή φορά αυτήν όμως ή ύπακοή πήρε ένα συλλογικό χαρακτήρα. Σχηματίστηκε μία θαυμαστή και έντελώς αυθόρμητη ένότητα και μία όλόκληρη ομάδα παιδιών ταυτίστηκε σχεδόν μαζί μου.⁵⁰

Θά γίνει απόλυτη σιωπή σέ μιάν αίθουσα μόνο αν όλοι οί παρόντες τό θέλουν. Και ένα μόνο άτομο μπορεί νά τή διακόψει. Ή επιτυχία λοιπόν εξαρτάται από συνειδητές και συνδυασμένες πράξεις πού διαμορφώνουν ένα αίσθημα κοινωνικής αλληλεγγύης.

Τό παιχνίδι τής σιωπής μάς προσφέρει ένα μέσο για νά δοκιμάσουμε τή δύναμή θέλησης τών παιδιών. Ανακαλύψαμε ότι ή δύναμη αυτή αυξήθηκε καθώς επαναλαμβανόταν τό παιχνίδι και οί περίοδοι τής σιωπής γίνονταν μεγαλύτερες. Προσθέσαμε τότε ένα είδος «καλέσματος» μέ ένα άπλό

1. Βλ. *Ή ανακάλυψη του παιδιού* (The Discovery of the Child).

μουρμούρισμα τοῦ ὀνόματος κάθε παιδιοῦ. Κάθε παιδί, ἀκούγοντας τό ὄνομά του, ἔπρεπε νά πλησιάσει ἤσυχα, ἐνῶ τά ἄλλα ἔμεναν ἀκίνητα ὅπως καί πρίν. Ἐκεῖνα πού εἶχαμε καλέσει ἔκαναν πολύ σιγανές κινήσεις, γιά νά μήν κάνουν θορυβο. Φαντάζεστε λοιπόν πόση ὥρα ἔπρεπε νά μένει σιωπηλό καί ἀκίνητο τό τελευταῖο παιδί, περιμένοντας τή σειρά του! Ἦταν ἀπίστευτο πόση δύναμη θέλησης ἔδειξαν τά παιδιά αὐτά. Ἡ ἀσκηση αὐτή τά βοήθησε νά συγκρατοῦν τήν παρόρμηση καί νά ἐλέγχουν τήν κίνησή τους. Στά στοιχεῖα αὐτά βασίζεται κυρίως ἡ μέθοδος αὐτή. Ὑπάρχει, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐλευθερία νά διαλέξει τή γρήγορη κίνησή καί ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀνάγκη νά τή συγκρατήσει. Στίς συνθήκες αὐτές τά παιδιά μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν τή δύναμη τῆς θέλησής τους, τόσο γιά τή δράση ὅσο καί γιά τή συγκράτησή της. Τελικά σχημάτισαν μιά ομάδα πραγματικά ἀξιοθαύμαστη. Εἶδαμε νά ἐμφανίζεται ἀνάμεσά τους ἡ ὑπακοή, γιὰτί ὅλα τά στοιχεῖα γιά τήν εἴσοδό της εἶχαν ἐτοιμαστεῖ.

Ἡ δύναμη τῆς ὑπακοῆς εἶναι ἡ τελευταία φάση στήν ἀνάπτυξη τῆς θέλησης, πού τή διαμορφώνει καί τῆς δίνει τή δυνατότητα νά φανεῖ. Τά παιδιά στά σχολεῖα μας ἔφθασαν σέ τόσο ψηλό ἐπίπεδο πού ὑπακούουν ἀμέσως τῆ δασκάλα, ὅ,τι καί ἂν τούς ζητήσει. Καί ἐκείνη πάλι νιώθει ὅτι πρέπει νά εἶναι προσεκτική, νά μήν ἐκμεταλλεῖται γιά τούς δικούς της σκοπούς μιά τόσο ἀνυστερόβουλη ἀφοσίωση. Συνειδητοποιεῖ τελικά τίς ἱκανότητες τοῦ ἀρμόδιου καί ὑπεύθυνου προσώπου. Μιά καλή δασκάλα δέ χρειάζεται ἐπιβολή, ἀλλά πρέπει νά ἔχει ἕνα βαθύ αἶσθημα ὑπευθυνότητας.

· Η πειθαρχία καί ὁ δάσκαλος

26.

Μιά δασκάλα χωρίς πείρα, πού ξεκινᾶ γεμάτη ἐνθουσιασμό καί πίστη στήν ἐσωτερική πειθαρχία τῶν παιδιῶν καί περιμένει νά τή δεῖ νά προβάλλει στή μικρή μας κοινωνία, ἀντιμετωπίζει ἀρκετά σοβαρά προβλήματα.

Καταλαβαίνει καί πιστεύει ὅτι πρέπει τά παιδιά νά εἶναι ἐλεύθερα νά διαλέξουν τίς ἀσχολίες τους καί ὅτι δέν πρέπει ποτέ νά τά διακόπτει κανείς στίς αὐθόρμητες δραστηριότητές τους. Καμιᾶ δουλειά δέν πρέπει νά ἐπιβάλλεται — καμιᾶ ἀπειλή, οὔτε ἀμοιβές, οὔτε τιμωρίες. Ἡ δασκάλα πιστεύει ὅτι πρέπει νά εἶναι ἤρεμη καί νά κρατᾶ παθητική στάση, νά περιμένει ὑπομονετικά καί νά ἀποσύρεται σχεδόν ἀπό τή σκηνή; νά σβήνει τή δική της προσωπικότητα γιά νά μείνει ἀρκετός χῶρος γιά νά ἀναπτυχθεῖ τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ. Τακτοποιεῖ καί φυλάει τό ὑλικό, στό σύνολό του σχεδόν, ἀντί

ὅμως νά μειώνεται ἔτσι ἡ ἀκαταστασία μεγαλώνει ἀνησυχητικά.

Μήπως εἶναι λανθασμένες οἱ ἀρχές πού ἔμαθε; "Ὁχι. Λείπει ὅμως κάτι ἀνάμεσα στή θεωρία καί τά ἀποτελέσματα της: λείπει ἡ πρακτική πείρα τῆς δασκάλας. Στό σημεῖο αὐτό, ἡ ἀπειρη ἀρχαρία δασκάλα ἔχει ἀνάγκη ἀπό βοήθεια καί συμβουλές. Εἶναι σάν τή δυσκολία πού ἀντιμετωπίζει ἕνας νέος γιατρός, ἡ ὁποιοσδήποτε γενικά ἔχει μελετήσει ὀρισμένες ἀρχές καί θεωρίες καί προσπαθεῖ μετά νά ἀντεπεξέλθει στά πραγματικά γεγονότα πού τοῦ φαίνονται τόσο δυσεπίλυτα, ὅσο καί οἱ ἀγνωστες ποσότητες σέ μιάν ἀλγεβρική ἐξίσωση!

Πρέπει πάντοτε νά θυμόμαστε ὅτι ἡ ἐσωτερική πειθαρχία θά ἔρθει ἀργότερα καί ὅτι δέν ὑπάρχει ἀπό τήν ἀρχή. "Ἔργο μας εἶναι νά δείξουμε τό δρόμο γιά τήν πειθαρχία. "Ἡ πειθαρχία γεννιέται ὅταν τό παιδί συγκεντρώνει τήν προσοχή του σέ κάποιο ἀντικείμενο πού τό προσελκύει καί τοῦ προσφέρει ὄχι μόνο μιά χρήσιμη ἀσκηση ἀλλά καί ἕναν ἔλεγχο τοῦ λάθους. Μέ τή βοήθεια τῶν ἀσκήσεων αὐτῶν, ὀλοκληρώνεται καί ἐνοποιεῖται ἡ ψυχή τοῦ νηπίου, μέ ἀποτέλεσμα νά γίνεται τό παιδί ἤρεμο, χαρούμενο, εὐτυχισμένο, ἐργατικό, νά ἀπασχολεῖται δραστήρια, ξεχνώντας τόν ἑαυτό του καί, σάν ἐπακόλουθο, νά ἀδιαφορεῖ γιά τά βραβεῖα ἢ τίς ὑλικές ἀμοιβές. Τά μικρά αὐτά πού ἔχουν κατακτήσει τόν ἑαυτό τους καί τόν κόσμο γύρω τους εἶναι πραγματικοί ὑπεράνθρωποι, πού μᾶς δείχνουν τή θεϊκή ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἡ δασκάλα ἔχει ἀναλάβει τό πρόσχαρο ἔργο νά τοῦς δείξει τό δρόμο γιά τήν τελειότητα, παρέχοντας τά μέσα καί ἀφαιρώντας τά ἐμπόδια, ἀρχίζοντας ἀπό αὐτά πού προβάλλει ἴσως ἡ ἴδια (γιατί ἡ δασκάλα μπορεῖ νά εἶναι τό μεγαλύτερο ἀπό ὅλα τά ἐμπόδια). "Ἄν ἡ πειθαρχία εἶχε κιόλας ἔρθει, ἡ δουλειά μας θά ἦταν σχεδόν περιττή. Τό ἔνστικτο τοῦ παιδιοῦ θά τό καθοδηγοῦσε μέ ἀσφάλεια καί θά τοῦ ἐπέτρεπε νά λύσει κάθε δυσκολία.

Τό παιδί ὅμως τῶν τριῶν χρόνων, ὅταν ἔρχεται γιά πρώτη φορά στό σχολεῖο, εἶναι ἕνας ἀγωνιστής πού βρίσκεται στά πρόθυρα τῆς ἠττας. "Ἐχει κιόλας υἱοθετήσει μιά στάση ἀμύνας πού κρύβει τή βαθύτερη φύση του. Οἱ πνευματικά ἀνώτερες πράξεις πού θά μπορούσαν νά τό ὀδηγήσουν σέ μιάν πειθαρχημένη εἰρήνη καί μιάν θεϊκή σοφία βρίσκονται σέ

λήθαργο. Μένει ένεργή και δραστήρια μόνο μιά έπιφανειακή προσωπικότητα που συνοψίζεται σε άδέξιες κινήσεις, άοριστες ιδέες και την προσπάθεια να αντισταθεί ή να αποφύγει την έπιβολή και την πίεση του ένηλικού.

Η γνώση όμως και ή πειθαρχία περιμένουν μέσα του να ξυπνήσουν. Η καταπίεση του έχει προκαλέσει ζημιές, δέν είναι όμως ακόμη τόσο νικημένο ούτε τόσο έδραιωμένες οι άποκλίσεις του ώστε να είναι μάταιες οι προσπάθειές μας. Τό σχολείο πρέπει να δώσει στο πνεύμα του παιδιού τό χώρο και την ευκαιρία για να επεκταθεί. Ταυτόχρονα, ή δασκάλα πρέπει να θυμάται ότι οι συνηθισμένες του αντιδράσεις άμυνας, και γενικά τά κατώτερα χαρακτηριστικά που έχει άποκτήσει ή φύση του, είναι έμπόδια στο ξεδίπλωμα της πνευματικής του ζωής και πρέπει μόνο του να τά άποτινάξει.

Από τό σημείο αυτό ξεκινά ή εκπαίδευση. Αν ή δασκάλα δέν μπορεί να αναγνωρίσει τη διαφορά ανάμεσα στην καθαρή παρόρμηση και τις αυθόρμητες ένεργειες που εμφανίζονται σε ένα καθησυχασμένο πνεύμα, τότε οι ένεργειές της θα είναι άκαρπες. Τό άληθινό θεμέλιο για να επιδράσει θετικά ο δάσκαλος είναι ή ικανότητα να διακρίνει ανάμεσα σε δύο είδη δραστηριότητας, που έχει ή καθεμιά τους τά χαρακτηριστικά της αυθόρμητης πράξης, γιατί τό παιδί και στίς δύο ένεργεί από την έλεύθερη θέλησή του, αλλά που είναι στην πραγματικότητα έντελως αντίθετες. Μόνο όταν μάθει ή δασκάλα να διακρίνει τό διαχωρισμό αυτόν μπορεί να παρατηρήσει και να όδηγήσει τό παιδί. Η άπαραίτητη προετοιμασία μοιάζει με εκείνη του γιατρού που πρέπει πάνω απ' όλα να ξεχωρίζει τη φυσιολογική κατάσταση από την παθολογική και από την άρρώστια. Αν δέν μπορεί να ξεχωρίσει την υγεία από την άσθένεια, αν μπορεί μόνο να διακρίνει τό ζωντανό από τό νεκρό, τότε δέ θα μπορέσει ποτέ να αναγνωρίσει τις ακόμη λεπτότερες διαβαθμίσεις ανάμεσα στίς διάφορες παθολογικές καταστάσεις και έτσι δέ θα μπορέσει ποτέ να κάνει σωστή διάγνωση σε μιά περίπτωση. Η δύναμη αυτή να ξεχωρίζει τό καλό από τό κακό είναι τό φώς που σκορπίζει τις σκιές που κρύβουν τό μονοπάτι προς την πειθαρχία που όδηγεϊ στην τελειότητα. Τά συμπτώματα, πάντως, και τά σύνδρομα

διαγράφονται αρκετά καθαρά και έτσι μπορούμε να περιγράψουμε, έστω και θεωρητικά, τά στάδια που περνά ή ψυχή του νηπίου στην άνοδική πορεία της προς την πειθαρχία. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε, τοποθετώντας έτσι όροσημα που καθοδηγοῦν τή δασκάλα.

Τό παιδί μέσα στό χάος

Στό παιδί τῶν τριῶν ἤ τεσσάρων χρόνων, πού εἶναι ἀκόμη ἀνεπαφῶ ἀπό τούς παράγοντες πού θά προκαλέσουν τήν ἐσωτερική πειθαρχία, ἀναγνωρίζουμε, μέ μιάν ἀπλή περιγραφή, τρεῖς χαρακτηριστικούς τύπους:

1) Ἀκαταστασία στίς ἐκούσιες κινήσεις. "Ὅχι μόνο ἡ πρόθεση στίς κινήσεις, ἀλλά καί οἱ ἴδιες οἱ κινήσεις ἐμφανίζουν μιὰ βασική δυσαρμονία καί ἔλλειψη συντονισμοῦ. Εἶναι ἕνα σοβαρό σύμπτωμα πού σημαίνει πολύ περισσότερα γιά τόν εἰδικό στίς νευρικές ἀνωμαλίες παρά γιά τό φιλόσοφο. "Ὅταν ἀρρωστήσει κάποιος σοβαρά (ἄς ποῦμε, στά πρῶτα στάδια τῆς προοδευτικῆς παράλυσης), ὁ γιατρός παρατηρεῖ τίς ἀνεπαίσθητες στήν ἀρχή διαταραχές στίς ἐκούσιες κινήσεις, γνωρίζοντας τή θεμελιώδη τους σημασία. Στίς παρατηρήσεις αὐτές θά στηρίξει τή διάγνωσή του πολύ περισσότερο παρά στήν πνευματική σύγχυση ἢ τή διαταραγμένη συμπεριφορά, συμπτώματα καί αὐτά τῆς ἴδιας ἀρρώστιας. "Ἐνα παιδί ἀδέξιο στίς κινήσεις του θά ἐμφανίζει καί ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως κακοῦς τρόπους, ἀπότομες πράξεις, συσπάσεις καί φωνές, αὐτά ὅμως ἔχουν μικρότερη ἀξία γιά τή διάγνωση. Ἡ διαπαιδαγώγηση πού ἀποβλέπει σέ ἕνα λεπτό συντονισμό τῶν πρώτων κινήσεων θά μπορέσει ἀπό μόνη της νά ἐλαττώσει τή διαταραχή στίς ἐκούσιες κινήσεις. Ἀντί νά ἐπιχειρεῖ, συχνά μάταια, νά διορθώσει τίς χίλιες καί μία ἐκδηλώσεις τῆς ἀπόκλισης ἀπό τή φυσιολογική ἀνάπτυξη, μοναδικό ἔργο τῆς δασκάλας εἶναι νά προσφέρει, σέ μιὰ ἐνδιαφέρουσα μορφή, τά μέσα γιά νά ἀναπτύξει τό παιδί ἀρμονικές κινήσεις, χρησιμοποιώντας τό πνεῦμα του.

2) Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικό πού συνοδεύει πάντα τίς ἄτακτες κινήσεις πού ἀναφέραμε εἶναι ἡ δυσκολία τοῦ παιδιοῦ,

ἢ ἡ ἀνικανότητά του, νά συγκεντρώσει τήν προσοχή του σέ πραγματικά ἀντικείμενα. Τό πνεῦμα του πρότιμᾶ νά πλανιέται στό βασίλειο τῆς φαντασίας. "Όταν παίζει μέ πέτρες ἢ ξερὰ φύλλα, μιᾶ σάν νά ἐτοίμαζε ἀπολαυστικά συμπόσια σέ τεράστια τραπέζια καί εἶναι πολύ πιθανό νά πάρει ἡ φαντασία του τίς πιό περίεργες μορφές καθώς τό παιδί μεγαλώνει. "Όσο μακρύτερα βρίσκεται τό πνεῦμα ἀπό τήν κανονική του λειτουργία τόσο πιό πολύ καταπονεῖται καί παύει νά ἐξυπηρετεῖ τήν ἀβίαστη ἀνάπτυξη καί ὀλοκλήρωση τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Δυστυχῶς, πολλοί νομίζουν ὅτι οἱ εὐφάνταστες αὐτές ἀσχολίες πού ἀποδιοργανώνουν τήν προσωπικότητα ἀναπτύσσουν τήν πνευματική ζωή. Ἀντίθετα, εἶναι μόνο σκέτες σκιές, λιθάρια καί ξερὰ φύλλα.

Ἡ πνευματική ζωή χτίζεται μόνο πάνω στό θεμέλιο μιᾶς συγκροτημένης προσωπικότητας, καλά συντονισμένης μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο. "Ένα πνεῦμα ἀσυνάρτητο, πού ξεφεύγει ἀπό τήν πραγματικότητα, ξεφεύγει ἐπίσης — πρέπει νά ποῦμε — καί ἀπό τά πλαίσια τῆς ὑγείας. Καθώς ἀναπτύσσεται στόν κόσμο τῆς φαντασίας, τοῦ λείπει ὁ ἔλεγχος τοῦ λάθους καί τίποτα δέν τό βοηθᾶ νά συντονίσει τή σκέψη. Δέν μπορεῖ μέ κανέναν τρόπο νά συγκεντρώσει τήν προσοχή στά πραγματικά ἀντικείμενα καί ἀποτυγχάνει σέ ὅλες τίς ἐπακόλουθες ἐφαρμογές τῆς συγκέντρωσης αὐτῆς. Ἡ ζωή αὐτή τῆς φαντασίας — σύμφωνα μέ μία λανθασμένη ὀνομασία — εἶναι μιά ἀτροφία τῶν ὀργάνων τῆς λειτουργίας πού ρυθμίζει τήν πνευματική ζωή. Ἡ δασκάλα πού προσπαθεῖ νά κατευθύνει τήν προσοχή τοῦ παιδιοῦ σέ κάτι πραγματικό — κάνοντας τήν πραγματικότητα αὐτή προσιτή καί ἐλκυστική — πού καταφέρνει, θά λέγαμε, νά τό κάνει νά ἐνδιαφερθεῖ νά στρώσει ἕνα πραγματικό τραπέζι καί νά σερβίρει ἀληθινά φαγητά, εἶναι σάν ἕνα σάλπισμα γιά τό ἀόριστο πνεῦμα πού πλανᾶται μακριά ἀπό τό δρόμο του. Γιά νά θεραπευτεῖ τό πλανημένο πνεῦμα, ἀρκεῖ νά συντονιστοῦν οἱ ἀκατάστατες κινήσεις καί νά προσγειωθεῖ πάλι ἡ προσοχή πού ἔχει ξεφύγει ἀπό τήν πραγματικότητα.

"Έργο μας δέν εἶναι νά διορθώσουμε ἕνα ἕνα τά συμπτώματα μιᾶς βασικῆς ἀπόκλισης. Μόλις ἀποκτήσει τό παιδί τήν ἰκανότητα νά προσηλῶνει τό πνεῦμα του σέ πραγματικά

ἀντικείμενα, τό πνεῦμα θά ξαναβρεῖ τή φυσική του κατάστασι τῆς υἰείας καί θά ἀρχίσει πάλι νά λειτουργεῖ κανονικά.

3) Τό τρίτο φαινόμενο, πού συνδέεται στενά μέ τά δύο πρῶτα, εἶναι ἡ τάση γιά μίμηση, πού ἐκδηλώνεται ἔντονα καί ἀβίαστα. Εἶναι σημάδι ὅτι ὑπάρχει μία βαθιά ἐδραιωμένη ἀδυναμία, μία ἐπέκτασι τῶν χαρακτηριστικῶν πού συνταντᾶμε κανονικά σέ ἕνα παιδί δύο χρονῶν (ἡ μιμητικότητα σέ πολύ μικρότερα παιδιά εἶναι ἐντελῶς διαφορετική καί ἀσχοληθήκαμε ἤδη μέ αὐτήν). Ἡ τάση αὐτή γιά μίμηση ἐκφράζει μιά θέλησι πού δέν ἔχει ἀκόμη ἐξοπλιστεῖ, δέν ἔχει βρεῖ τό σωστό δρόμο ἀλλά ἀκολουθεῖ μόνο στή σκιά τῶν ἄλλων. Τό παιδί δέν πορεύεται πρὸς τήν τελειότητα, ἀλλά βρίσκεται στό ἔλεος κάθε ἀνέμου, σάν τό ἀκυβέρνητο πλοῖο. Ἄν παρατηρήσουμε ἕνα παιδί δύο χρονῶν, μέ τήν περιορισμένη κλίμακα ἰδεῶν πού τοῦ ὑπαγορεύει ἡ μίμηση σάν γενικό σύνολο τῆς γνώσις του, θά ἀναγνωρίσουμε τήν ἐκφυλισμένη μορφή τοῦ πνεύματος πού ἀναφέρω ἐδῶ. Ἡ μορφή αὐτή συνδέεται μέ τήν πνευματική ἀστάθεια καί τείνει νά ὑποβιβάσει τό παιδί, νά τό κάνει νά κατέβει χαμηλά.

Μόλις κάνει ἕνα παιδί κάποια ἀταξία ἢ φασαρία, ἂν πέσει, ἄς ποῦμε, στό πάτωμα, μέ γέλια καί κραυγές πολλά παιδιά, ὅλα ἴσως, θά ἀκολουθήσουν τό παράδειγμα του ἢ θά κάνουν καί ἄλλα χειρότερα. Ἡ παράλογη αὐτή ἐνέργεια πολλαπλασιάζεται στήν ομάδα καί μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ καί ἔξω ἀπό τήν τάση.

Τό εἶδος αὐτό τοῦ «ἀγελαίου ἐνστίκτου» προκαλεῖ μιά συλλογική διαταραχή πού εἶναι τό ἀντίθετο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, γιατί αὐτή βασίζεται στήν ἐργασία καί τήν τακτική συμπεριφορά τῶν ἀτόμων. Μέσα στόν ὄχλο, τό πνεῦμα τῆς μίμησης ἐξαπλώνεται καί ἐξογκώνει τά ἀτομικά ἐλαττώματα.

Εἶναι τό σημάδι ὅτι ἡ ἀντίστασι ὑποχωρεῖ καί ἀπό ἐκεῖ ξεκινᾶ ὁ ἐκφυλισμός.

Ἄσο μακρύτερα προχωρεῖ τό εἶδος αὐτό ἐκφυλισμοῦ, τόσο δυσκολότερα ὑπακούουν τά παιδιά σέ κάποιον πού τά καλεῖ σέ καλύτερη συμπεριφορά. Ἄν ὅμως κατευθυνθοῦν μιά φορά στή σωστή τροχιά, γρήγορα θά σταματήσουν οἱ πολλαπλές συνέπειες τῆς μοναδικῆς αὐτῆς πηγῆς ἀταξίας.

Τό κάλεσμα

“Όταν πρέπει νά ἀναλάβει μιά τάξη μέ τέτοια παιδιά, ἡ δασκάλα κυριεύεται ἀπό αἰσθήματα ἀγωνίας, ἂν διαθέτει γιά μοναδικό ἐφόδιο τή βασική ἰδέα νά προσφέρει στά παιδιά τά μέσα γιά ἀνάπτυξη καί ἐλεύθερη ἐκφραση. Ἡ μικρή κόλαση πού ἔχουν ἀρχίσει τά παιδιά νά διαμορφώνουν θά καταπιεῖ κάθε καλή προσπάθεια καί ἡ δασκάλα, κρατώντας παθητική στάση, θά καταληφθεῖ ἀπό σύγχυση καί ἕναν ἀνείπωτο θόρυβο. Μόλις βρεθεῖ σέ μιά τέτοια κατάσταση, σέ ὁποιαδήποτε αἰτία καί ἂν ὀφείλεται, ἔλλειψη πείρας, ἢ ὑπερβολικά ἀκαμπτές (ἢ καί ὑπεραπλουστευμένες) ἀρχές καί θεωρίες — ἡ δασκάλα πρέπει νά θυμᾶται ὅτι στίς θείκᾶ ἀγνές καί πλούσιες αὐτές παιδικές ψυχές κρύβονται ἀνυπολόγιστες δυνάμεις. Πρέπει νά βοηθήσει τά πλασματάκια αὐτά, πού κατρακυλοῦν στήν πλαγιά καί κατευθύνονται στό βάραθρο, νά κάνουν μεταβολή καί νά ἀνηφορίσουν πάλι. Πρέπει νά τά καλέσει, νά τά ξυπνήσει, μέ τή φωνή της καί τή σκέψη της. “Ένα δυνατό καί σταθερό κάλεσμα εἶναι ἡ μόνη εὐγενική πράξη γιά τά μικρά αὐτά πνεύματα. Μή φοβάστε νά χτυπήσετε τό κακό. Μόνο τό καλό πρέπει νά φοβόμαστε νά καταστρέψουμε. Τό ἴδιο ὅπως φωνάζουμε τό ὄνομα τοῦ παιδιοῦ γιά νά μᾶς ἀπαντήσῃ, ἔτσι πρέπει νά καλέσουμε μέ δύναμη τήν ψυχή του, ἂν θέλουμε νά τήν ξυπνήσουμε. Πρέπει ἡ δασκάλα νά ἀπομονωθεῖ ἀπό τό ὑλικό καί νά διώξῃ τίς ἀρχές πού ἔχει μάθει. Μετά πρέπει νά χειριστεῖ τό θέμα αὐτό τοῦ καλέσματος, μέ πρακτικό πνεῦμα καί μόνη της. Μόνο μέ τήν ἐξυπνάδα της θά λύσει τό πρόβλημα, πού εἶναι διαφορετικό σέ κάθε περίπτωση. Ἡ δασκάλα ξέρεῖ τά βασικά συμπτώματα, καθῶς καί τό σίγουρο γιαιτρικό. Ξέρεῖ τή θεωρία τῆς θεραπείας. “Όλα τά ὑπόλοιπα εἶναι στό χέρι της. Ὁ καλός γιαιτρός, ὅπως καί ὁ καλός δάσκαλος, δέν παύει νά εἶναι ἄνθρωπος. Κανείς τους δέν εἶναι μηχανή πού δίνει μόνο συνταγές γιά φάρμακα, ἢ ἐφαρμόζει παιδαγωγικές μεθόδους. Οἱ λεπτομέρειες ἐναπόκεινται στήν κρίση τῆς δασκάλας, πού ξεκινᾶ καί αὐτή τώρα σέ ἕναν καινούριο δρόμο. Ἐκείνη θά κρίνει ἂν θά ὠφελήσῃ νά ὑψώσει τή φωνή της μέσα στό πανδαιμόνιο ἢ νά ψιθυρίσει σέ μερικά παιδιά, γιά νά

ένδιαφεροῦν τά ἄλλα νά ἀκούσουν καί αὐτά καί νά ξαναγίνει τάξη καί ἡσυχία. Μιά νότα παιγμένη δυνατά στό πιάνο μπορεῖ νά σταματήσει τό θόρυβο καί τήν ἀταξία σάν μαστίγιο.

Ἡ φαινομενική τάξη

Μιά ἔμπειρη δασκάλα δέν ἔχει ποτέ σοβαρή ἀταξία στήν τάξη της, ἐπειδή, πρὶν ἀποσυρθεῖ γιά νά ἀφήσει ἐλεύθερα τά παιδιά, τά παρατηρεῖ καί τούς δίνει ὁδηγίες γιά λίγη ὥρα, προετοιμάζοντάς τα μέ ἀρνητικό, θά λέγαμε, τρόπο, ἀποκλείοντας δηλαδή τίς ἀνεξέλεγκτες κινήσεις τους. Γιά τό σκοπό αὐτόν υπάρχουνε μιά σειρά ἀπό προκαταρκτικές ἀσκήσεις πού θά πρέπει νά γνωρίζει ἡ δασκάλα καί τά παιδιά ἐκεῖνα πού τό πνεῦμα τους ἔχει ξεφύγει ἀπό τήν πραγματικότητα θά καταλάβουν τί σημαντική βοήθεια μπορεῖ νά τούς δώσει ἡ δασκάλα καί θά ἐκτιμήσουν τή βοήθειά της. "Ἡρεμη, σταθερή καί ὑπομονετική, ἡ φωνή της φθάνει στήν καρδιά τους μέ τήν προτροπή ἢ τόν ἔπαινο. Μερικές ἀσκήσεις εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμες, ὅπως αὐτή πού βάζουν τά τραπέζια καί τίς καρέκλες στή θέση τους χωρίς νά κάνουν θόρυβο. "Ἡ νά βάλουν τίς καρέκλες στή σειρά καί νά καθίσουν ἐπάνω. Νά τρέξουν ἀπό τή μίαν ἄκρη τοῦ δωματίου στήν ἄλλη στίς μύτες τῶν ποδιῶν. Μιά δασκάλα, πραγματικά σίγουρη γιά τόν ἑαυτό της, βασίζεται στήν αὐτοπεποίθηση αὐτή γιά νά πεῖ: «Τώρα, παιδιά, ἄς κάνουμε ὅλοι ἡσυχία». Ὡς διά μαγείας, θά γίνει ἡσυχία. Οἱ πιά ἀπλές ἀσκήσεις τῆς πρακτικῆς ζωῆς θά ὁδηγήσουν τά μικρά διάσπαρτα πνεύματα πίσω στό στερεό ἔδαφος τῆς πραγματικῆς ἐργασίας πού θά τά καθλώσει καί θά τά συγκρατήσῃ. Σιγά σιγά ἡ δασκάλα θά παρουσιάσῃ τό ὑλικό, δέ θά τό ἀφήσῃ ὅμως ἀδέσποτο στή διάθεσή τους μέχρι νά καταλάβουν ἀκριβῶς τή χρήση τοῦ.

Βλέπουμε τώρα ὅτι ἡ τάξη ἡρεμεῖ. Τά παιδιά ἀποκτοῦν ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα. Οἱ ἀσχολίες τους ἔχουν ἕναν προσδιορισμένο στόχο, νά ξεσκονίσουν ἄς ποῦμε ἕνα τραπέζι, νά βγάλουν ἕνα λεκέ, νά πᾶνε στό ντουλάπι, νά πάρουν ἕνα κομμάτι ἀπό τό ὑλικό, νά τό χρησιμοποιήσουν σωστά κ.ο.κ.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀσκηση δυναμώνει τή δυνατότητα γιά

ἐλεύθερη ἐκλογή. Συνήθως ἡ δασκάλα δικαιώνεται, τῆς φαίνεται ὅμως ὅτι τό ὑλικό πού καθορίζει ἡ μέθοδος Μοντεσσόρι δέν ἐπαρκεῖ καί νιώθει τήν ἀνάγκη νά προσθέσει νέα κομμάτια. Μέσα σέ μία βδομάδα κάθε παιδί ἔχει χρησιμοποιήσει καί ξαναχρησιμοποιήσει πολλές φορές ὅλο τό ὑλικό. Σέ πολλά σχολεῖα δέν προχωροῦν πέρα ἀπό αὐτό.

Ἐνας μόνο παράγοντας προδίδει τήν ἀβεβαιότητα στή φαινομενική αὐτήν τάξη καί ἀπειλεῖ τό σύνολο νά καταρρεύσει: ὅταν τά παιδιά ἀκατάπαυστα πηγαίνουν ἀπό τό ἕνα πράγμα στό ἄλλο. Χρησιμοποιοῦν κάθε κομμάτι τοῦ ὑλικοῦ μόνο μία φορά. Μετά πηγαίνουν καί φέρνουν κάτι ἄλλο. Σχηματίζεται μία ἀτέλειωτη πορεία πρὸς καί ἀπό τό ντουλάπι. Κανένα ἀπό τά παιδιά αὐτά, στόν κόσμο πού τοῦ προσφέρθηκε, δέ βρῆκε ἀκόμη ἕνα ἐνδιαφέρον ἀρκετά δυνατό γιά νά ξυπνήσει τή θεϊκή καί ἰσχυρή φύση του. Ἡ προσωπικότητά του δέν ἀσκεῖται, οὔτε ἀναπτύσσεται, οὔτε δυναμώνει. Στίς ἐπιφανειακές αὐτές καί φευγαλέες ἐπαφές, ὁ ἐξωτερικός κόσμος δέν μπορεῖ νά ἀσκῆσει ἐπάνω του τήν εὐεργετική ἐπίδραση πού φέρνει ἀρμονία στό πνεῦμα. Τό παιδί εἶναι σάν τή μέλισσα πού πετᾷ ἀπό λουλούδι σέ λουλούδι χωρίς νά σταματᾷ σέ κανένα, γιά νά πάρει ἀπό αὐτό τό νέκταρ καί νά ἰκανοποιηθεῖ. Θά μπορέσει νά συγκεντρωθεῖ καί νά δουλέψει μόνο ὅταν νιώσει νά ξυπνᾷ μέσα του ἡ τεράστια αὐτή ἐνστικτώδης δραστηριότητα πού προορίζεται νά οἰκοδομήσει τό χαρακτήρα καί τό νοῦ του.

Ὅταν προκύψει ἡ ἄστατη αὐτή κατάσταση, ἡ δασκάλα νιώθει ὅτι τό ἔργο της εἶναι δύσκολο. Συνεχίζει ὡστόσο νά τρέχει ἀπό παιδί σέ παιδί, μεταδίδοντας ἔτσι τή δική της νευρικότητα καί τήν ἀνησυχητική ἔλλειψη ἡρεμίας. Πολλά ἀπό τά παιδιά, κουρασμένα καί ἔχοντας βαρεθεῖ, παίζουν μέ τό ὑλικό μόλις γυρίσει τήν πλάτη της καί τό χρησιμοποιοῦν χαζά καί ἡλίθια. Ὅσο ἀσχολεῖται ἡ δασκάλα μέ ἕνα παιδί, τά ἄλλα κάνουν ἀταξίες. Ἡ πνευματική καί ἠθική πρόοδος πού περίμενε μέ τόση ἐμπιστοσύνη ἀργεῖ νά φανεῖ.

Ἐπιβάλλεται πάντα νά μπορεῖ ἡ δασκάλα νά ἀναγνωρίζει τίς διαθέσεις τῶν παιδιῶν. Τά μικρά αὐτά πνεύματα περνοῦν μία

μεταβατική φάση. Ἡ ἀληθινή πόρτα γιά τήν πρόοδο δέν ἔχει ἀκόμη ἀνοίξει γι' αὐτά. Χτυποῦν τήν πόρτα καί περιμένουν ἀπέξω. Στήν οὐσία, ἡ πρόοδος εἶναι ἀνεπαίσθητη. Ἡ κατάσταση μοιάζει περισσότερο μέ χάος παρά μέ πειθαρχία. Ἡ δουλειά τῶν παιδιῶν αὐτῶν πολύ ἀπέχει ἀπό τό τέλειο. Ἀπό τίς κινήσεις τους, μέ τό στοιχειώδη συντονισμό, λείπει ἡ δύναμη καί ἡ χάρη, καί ἀπό τίς πράξεις τους λείπει ἡ συνέπεια καί ἡ σταθερότητα. Σέ σύγκριση μέ τό πρῶτο στάδιο, ὅταν δέν εἶχαν ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα, ἔχουν σημειώσει ἐλάχιστη πρόοδο. Μοιάζει μέ τήν περίοδο τῆς ἀνάρρωσης μετά ἀπό μιάν ἀρρώστια. Εἶναι ἓνα κρίσιμο σημεῖο στήν ἀνάπτυξη καί ἡ δασκάλα πρέπει νά ἐκπληρώσει δύο διαφορετικές λειτουργίες: νά ἐπιβλέπει τά παιδιά καί ταυτόχρονα νά τοὺς δίνει ἰδιαίτερα μαθήματα. Νά παρουσιάζει δηλαδή τό ὑλικό μέ κανονικό ρυθμό, δείχνοντας τή σωστή του χρήση. Ἡ γενική ἐπίβλεψη καί ἡ ἀτομική διδασκαλία, ὅταν γίνονται μέ ἀκρίβεια, εἶναι δύο τρόποι γιά νά βοηθήσει ἡ δασκάλα τήν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Στήν περίοδο αὕτη πρέπει νά προσέχει νά μή στρέφει ποτέ τήν πλάτη της στήν τάξη ὅταν ἀσχολεῖται μέ ἓνα μόνο παιδί. Ἡ παρουσία της πρέπει νά γίνεται αἰσθητή σέ ὅλα αὐτά τά πνεύματα, πού ξεστρατίζουν ἀναζητώντας τή ζωή. Διδάσκοντας κάθε παιδί ξεχωριστά, μέ ἀκρίβεια, προσωπικό τρόπο καί ἐνθουσιασμό, ἡ δασκάλα κάνει μιάν ἀνυπολόγιστη προσφορά στά βάθη τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Μετά, κάποια μέρα, ἓνα ἀπό τά πνεύματα αὐτά θά ξυπνήσει, ὁ ἐσωτερικός «ἐαυτός» κάποιου παιδιοῦ θά στραφεῖ πρὸς κάποιο ἀντικείμενο πού θά τό τραβήξει, θά συγκεντρώσει τήν προσοχή του στήν ἐπανάληψη μιᾶς ἄσκησης τελειοποιώντας τήν ἐπιδεξιότητά του καί ἡ ἀκτινοβολία καί ἡ ἱκανοποίηση στόν τρόπο του θά δείχνουν ὅτι τό πνεῦμα του ἀναγεννήθηκε.

Ἡ πειθαρχία

Ἡ ἐλεύθερη ἐκλογή εἶναι ἡ ἀνώτερη πνευματική διαδικασία. Μόνο ἂν ἔχει ἓνα παιδί βαθιά ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης του γιά ἄσκηση καί ἀνάπτυξη τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, μπορούμε πραγματικά νά ποῦμε ὅτι διαλέγει ἐλεύθερα. Δέν εἶναι δυνατό

νά μιλάμε για ελεύθερη εκλογή όταν τα διάφορα εξωτερικά ερεθίσματα τραβούν το παιδί την ίδια στιγμή και εκείνο, καθώς δεν έχει ακόμη δύναμη θελήσεως, ανταποκρίνεται σε κάθε κάλεσμα, περνώντας ακατάπαυστα από το ένα πράγμα στο άλλο. Είναι μία από τις πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις που πρέπει να είναι ικανή να κάνει η δασκάλα. Το παιδί που δεν μπορεί ακόμη να υπακούσει σε έναν εσωτερικό οδηγό δεν έχει διαμορφώσει ακόμη την ελεύθερη προσωπικότητα που θα το οδηγήσει στο στενό και μακρύ μονοπάτι προς την τελειότητα. Είναι ακόμη ένας σκλάβος στις επιφανειακές εντυπώσεις που το αφήνουν στο έλεος του περιβάλλοντος. Το πνεύμα του χοροπηδά μπρός πίσω σαν τη μπάλλα. Θα γεννηθεί μέσα του ο άνθρωπος όταν η ψυχή του αποκτήσει επίγνωση του έαυτού της, όταν αφοσιωθεί σε ένα έργο, βρει το δρόμο του και διαλέξει.

Τό απλό αλλά θεϊκό αυτό φαινόμενο τό συναντάμε σε όλα τα πλάσματα της δημιουργίας. Κάθε ζωντανό πλάσμα έχει τη δύναμη να διαλέγει, μέσα σε ένα σύνθετο και πολύπλευρο περιβάλλον, τό μοναδικό εκείνο πράγμα που θα συμβάλει στη ζωή του.

Στά φυτά, οι ρίζες ψάχνουν ανάμεσα στις πολλές ουσίες που περιέχει τό χώμα και απορροφούν μόνο εκείνες που τους χρειάζονται. Τό έντομο δεν πετά ασκοπα και τυχαία αλλά κατευθύνεται στο ειδικό εκείνο λουλούδι που είναι φτιαγμένο για να δεχθεί την επίσκεψή του. Ο άνθρωπος διαθέτει και αυτός την ίδια θαυμαστή όξυδέρκεια, στην περίπτωση του όμως δεν πηγάζει από τό ένστικτο αλλά πρέπει να αποκτηθεί. Τα παιδιά, ωστόσο, ιδιαίτερα στα πρώτα τους χρόνια, έχουν μία έμφυτη ευαισθησία σαν μία πνευματική αναγκαιότητα. Μία παιδεία με στραβό προσανατολισμό ή καταπιεστική μπορεί να κάνει τη δύναμη αυτή να εξαφανισθεί και να την αντικαταστήσει με μία υποδούλωση των εξωτερικών αισθήσεων σε κάθε αντικείμενο μέσα στο περιβάλλον. Εμείς οι μεγάλοι έχουμε χάσει τη βαθιά αυτή και ζωτική ευαισθησία που βλέπουμε να ξαναζει μέσα στα παιδιά, νιώθοντας σαν να ξετυλίγεται μπροστά μας ένα μυστήριο. Εμφανίζεται με τη λεπτή πράξη της ελεύθερης εκλογής, που ένας δάσκαλος άπειρος στην

παρατήρηση μπορεί να ποδοπατήσει πριν καλά καλά τη διακρίνει, τό ίδιο όπως κι ένας ελέφαντας ποδοπατεί τό μπουμπούκι του λουλουδιού που έτοιμάζεται να άνθισει στό δρόμο του.

Όταν σέ ένα παιδί τραβήξει κάποτε τήν προσοχή του ένα αντικείμενο που διάλεξε, τήν ώρα που συγκεντρώνεται ολόψυχα μέ όλη του τήν ύπαρξη στην επανάληψη τής άσκησης, είναι μιά ψυχή ελεύθερη, έχει δηλαδή αποκτήσει τήν πνευματική σιγουριά που αναφέραμε. Από τή στιγμή αυτή δε χρειάζεται πιά να νοιαζόμαστε γι' αυτό — παρά μόνο για να έτοιμάσουμε ένα περιβάλλον που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του και να βγάλουμε τά εμπόδια που θά δυσκόλευαν τήν πορεία του πρός τήν τελειότητα.

Πριν φθάσει τό παιδί στην προσοχή αυτή και τή συγκέντρωση, πρέπει ό δάσκαλος να μάθει να έλέγχει τίς αντιδράσεις του, για να είναι ελεύθερο τό πνεύμα του παιδιού να επεκταθεί και να δείξει τίς ικανότητές του. Πρωταρχικό χρέος τής δασκάλας είναι να μή διακόπτει τό παιδί στην προσπάθειά του. Στο σημείο αυτό θά φανεϊ αν ή δασκάλα έχει τήν απαιτούμενη ήθική αυαισθησία, αν τήν απέκτησε σωστά στή διάρκεια τής εκπαίδευσής της. Πρέπει να μάθει πόσο δύσκολο είναι να βοηθήσει, τί προσπάθεια χρειάζεται για να μείνει ακίνητη και να παρατηρεί. Ακόμη και όταν βοηθά και καθοδηγεί τά παιδιά, δεν πρέπει να παύει να τά παρατηρεί, καθώς ή γέννηση τής συγκέντρωσης σέ ένα παιδί είναι ένα φαινόμενο έξισου ευαίσθητο όσο και τό άνθισμα του μπουμπούκιου. Δέ θά παρατηρεί όμως μέ τό σκοπό να κάνει αισθητή τήν παρουσία της, ή για να βοηθήσει τά πιό αδύναμα μέ τή δική της δύναμη. Παρατηρεί για να αναγνωρίσει τό παιδί που έχει καταφέρει να συγκεντρώνεται και για να θαυμάσει τή μεγαλειώδη αναγέννηση στό πνεύμα του.

Τό παιδί που έχει αρχίσει να συγκεντρώνεται νιώθει μιάν άπέραντη ευτυχία. Άγνοεί τά άλλα παιδιά δίπλα του ή τούς επισκέπτες που περιφέρονται γύρω του. Τή στιγμή αυτή τό πνεύμα του μοιάζει μέ τόν άσκητή στην έρημο: έχει γεννηθεί μέσα του μιά νέα συνείδηση, ή επίγνωση τής δικής του ατομικότητας. Όταν διακόψει τή συγκέντρωσή του, ανακαλύ-

πει τόν κόσμο από τήν ἀρχή σάν ἓνα ἀπεριόριστο πεδίο γιά νέες ἀνακαλύψεις. Γνωρίζει καί ἀντιλαμβάνεται τήν παρουσία τῶν συμμαθητῶν του καί δείχνει γι' αὐτούς ἓνα τρυφερό ἐνδιαφέρον. Γεννιέται μέσα του ἡ ἀγάπη γιά τούς ἀνθρώπους καί τά πράγματα. Φέρεται φιλικά μέ ὄλους, θαυμάζει καί χαίρεται τό ὄραϊο. Εἶναι φανερό ἡ πνευματική διεργασία: ἀποσπᾶται ἀπό τόν κόσμο γιά νά μπορέσει νά ἐνωθεῖ μαζί του. Γιά νά θαυμάσουμε τήν ἀπεραντοσύνη τοῦ τοπίου, πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε τήν πόλη. "Ὅταν τή βλέπουμε ἀπό τό ἀεροπλάνο, ἡ γῆ ἀποκαλύπτεται πληρέστερα στά μάτια μας. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Γιά νά υπάρξουμε καί νά ἀναμιχθοῦμε μέ τούς συνανθρώπους μας πρέπει καμιά φορά νά ἀποτραβηχθοῦμε στή μοναξιά καί νά ἀνακτήσουμε δύναμη. Μόνο τότε θά κοιτάξουμε μέ ἀγάπη τά πλάσματα πού εἶναι σύντροφοί μας. Ὁ ἅγιος στήν ἀπομόνωσή του προετοιμάζεται νά θεωρήσει μέ σοφία καί δίκαια κρίση τίς κοινωνικές ἐκείνες ἀναγκαιότητες πού μένουν ἄγνωστες στίς μάζες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ προετοιμασία πού γίνεται στήν ἔρημο ἐτοιμάζει τή μεγάλη ἀποστολή τῆς ἀγάπης καί τῆς εἰρήνης.

Τό παιδί υἱοθετεῖ μέ ἀπλότητα μιά στάση βαθιᾶς ἀπομόνωσης καί σχηματίζει μέσα του ἓνα γερό καί ἤρεμο χαρακτήρα πού ἀκτινοβολεῖ ἀγάπη στούς ἄλλους γύρω του. Ἀπό τή στάση αὐτή γεννιέται ἡ ἀπάρνηση, ἡ τακτική δουλειά, ἡ ὑπακοή καί μαζί μέ ὅλα αὐτά, ἡ χαρά τῆς ζωῆς, πού ξεπηδᾷ καθαρῆ σάν μιά πηγῆ ἀπό τό βράχο, χαρά καί βοήθεια γιά ὄλους ὅσους βρίσκονται κοντά του.

Σάν ἀποτέλεσμα τῆς συγκέντρωσης αὐτῆς ξυπνᾷ τό κοινωνικό αἶσθημα καί ἡ δασκάλα πρέπει νά εἶναι ἔτοιμη νά τό ἀκολουθήσει. Στή δασκάλα θά στραφοῦν οἱ καρδιές τῶν παιδιῶν μόλις ξυπνήσουν. Θά τήν «ἀνακαλύψουν», ἀπό τήν ἀρχή, τό ἴδιο ὅπως παρατηροῦν τώρα τό γαλάζιο χρῶμα στόν οὐρανό καί τήν ἀνεπαίσθητη μυρωδιά τῶν λουλουδιῶν πού εἶναι κρυμμένα στό γρασίδι.

Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν αὐτῶν, ἔτσι καθώς εἶναι γεμάτα ἐνθουσιασμό καί προχωροῦν μπροστά μέ μεγάλα βήματα, μπορεῖ νά συντρίψουν μιάν ἄπειρη δασκάλα. "Ὅπως καί στό

πρῶτο στάδιο, τότε πού δέν πρέπει νά χάνει καιρό μέ τίς διάφορες συγκεχυμένες πράξεις τῶν παιδιῶν ἀλλά νά προσηλώνεται ἀποκλειστικά στίς ἐνδείξεις πού ἐκφράζουν τίς βασικές ἀπαιτήσεις τους, ἔτσι καί τώρα δέν πρέπει νά τήν καταβάλλουν τά ἀμέτρητα σημάδια τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ πλοῦτου καί ὁμορφιάς. Πρέπει πάντα νά ἀποβλέπει σέ κάτι ἀπλό καί οὐσιῶδες, κεντρικό, τόν ἀρμό θά λέγαμε τῆς πόρτας. Εἶναι κάτι πού δέ φαίνεται, γιατί λειτουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τίς διακοσμῆσεις τῆς πόρτας πού κατευθύνει.

Ὁ στόχος στήν ἀπόστολή τῆς δασκάλας εἶναι πάντα συνεπής καί συγκεκριμένος. Ἀρχίζει νά νιώθει περιττή, γιατί ἡ πρόοδος τῶν παιδιῶν δέν ἀντιστοιχεῖ πιά μέ τό ρόλο πού ἔχει παίξει ἐκείνη, ἢ μέ αὐτά πού ἔχει κάνει. Βλέπει τά παιδιά νά γίνονται ὅλο καί πιά ἀνεξάρτητα στήν ἐκλογή τῆς δουλειᾶς τους καί στόν πλοῦτο τῆς ἔκφρασής τους. Καμιά φορά ἡ πρόοδος τους μοιάζει νά ὀφείλεται σέ θαῦμα. Νιώθει ὅτι ἡ ἀξία της εἶναι μόνο νά ἐξυπηρετεῖ, νά ἐτοιμάζει ταπεινά τό περιβάλλον καί νά μένει ἀόρατη ἢ ἴδια. Θυμᾶται πάντα τά λόγια τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, ὅταν τοῦ ἀποκαλύφθηκε ὁ Μεσσίας: «Ὅσο θά μεγαλύνεται Ἐκεῖνος, ἐγώ θά μικραίνω».

Τή στιγμή αὐτήν, πάντως, τό παιδί ἔχει τή μεγαλύτερη ἀνάγκη ἀπό τήν αὐθεντία τῆς δασκάλας. Ὄταν καταφέρει κάτι τό παιδί χρησιμοποιώντας τή δική του ἐξυπνάδα καί δραστηριότητα (ὅταν ἄς ποῦμε ζωγραφίσει μιά ζωγραφιά, γράψει μιά λέξη ἢ κάνει κάποια ἄλλη μικρή δουλίτσα) τρέχει στή δασκάλα καί τή ρωτᾷ νά τοῦ πεί ἂν εἶναι καλό. Τό παιδί δέ θέλει νά τοῦ λένε τί νά κάνει ἢ πῶς νά τό κάνει — ἀπορρίπτει καί διώχνει τή βοήθεια αὐτήν. Ἡ ἐκλογή καί ἡ ἐκτέλεση εἶναι τά προστάγματα καί οἱ κατακτήσεις τῆς ἐλευθερωμένης ψυχῆς. Ἀφοῦ ὅμως κάνει τή δουλειά, ἐπιζητᾷ τήν ἔγκριση τῆς δασκάλας.

Τό ἴδιο ἔνστικτο πού κάνει τά παιδιά νά ὑπερασπίζονται τήν προσωπική τους πνευματική ἀπομόνωση — ἡ ὑπακοή πού δείχνουν στή μυστηριώδη φωνή-ὁδηγό πού ἀκούει τό καθένα μέσα του — τά ὁδηγεῖ νά δείξουν τή δουλειά τους σέ μιά ἐξωτερική αὐθεντία καί νά τήν ὑποβάλουν στήν κρίση της, γιά νά βεβαιωθοῦν ὅτι ἀκολουθοῦν τό σωστό δρόμο. Μᾶς ἔρχονται στό νοῦ τά πρῶτα ἀβέβαια βήματα τοῦ μωροῦ, τότε

πού χρειάζεται ακόμη να βλέπει μπροστά του κάποιον με ανοιχτά τα χέρια για να το πιάσει, πού δεν του αρκεί η δύναμη, πού έχει ίσως μέσα του, να περπατήσει μόνο του και τέλεια. Η δασκάλα πρέπει τότε να ανταποκριθεί με έναν καλό λόγο, να ενθαρρύνει το παιδί με ένα χαμόγελο, όπως και η μητέρα το μωρό. Η τελειότητα και η εμπιστοσύνη θα αναπτυχθούν στο παιδί από εσωτερικές πηγές στις οποίες ο δάσκαλος δεν έχει καμιά θέση.

Πραγματικά, το παιδί, από τη στιγμή που θα νιώσει σίγουρο για τον εαυτό του, δε θα αναζητά πια την έγκριση της αυθεντίας μετά από κάθε βήμα. Θα τελειώνει και θα αποθέτει την εργασία του χωρίς να τη δείχνει πια στους άλλους, υπακούοντας μόνο στην ανάγκη να παράγει και να τελειοποιήσει τους καρπούς του μόχθου του. Τό ενδιαφέρει κυρίως να τελειώσει τη δουλειά του, όχι να τη θαυμάσουν οι άλλοι, ούτε να τη λατρεύει σαν δική του ιδιοκτησία. Τό οδηγεί ένα ευγενικό ένστικτο έντελως ξένο στην υπεροψία ή την τσιγκουνιά. Πολλοί επισκέπτες στα σχολεία μας θυμούνται ότι, όταν τους έδειχναν τα καλύτερα έργα των παιδιών, δεν προσδιόριζαν ποιο παιδί τό είχε φτιάξει. Η φαινομενική αυτή παράλειψη οφείλεται στη γνώση ότι τα παιδιά δεν ενδιαφέρονται. Σε κάθε άλλο είδος σχολείου ή δασκάλα θα ένιωθε ένοχη αν, καθώς θά έδειχνε ένα όμορφο έργο κάποιου παιδιού, παρέλειπε να παρουσιάσει και τό παιδί πού τό έκανε. "Αν τό ξεχνοῦσε, θά άκουγε τό παιδί να διαμαρτύρεται: «Αυτό τό έκανα εγώ!»

Στά δικά μας σχολεία, τό παιδί πού έκανε τό έργο πού θαυμάζουν όλοι είναι κατά πάσα πιθανότητα άπασχολημένο σε κάποια γωνιά με μιά νέα προσπάθεια και θέλει μόνο να τό αφήσουν ήσυχο να δουλέψει. Στην περίοδο αυτή ή πειθαρχία έδραιώνεται: παίρνει τη μορφή της ένεργητικής ήρεμίας, της υπακοής και της αγάπης, και στις συνθήκες αυτές ή δουλειά τελειοποιείται και πολλαπλασιάζεται, τό ίδιο όπως και τα λουλούδια την άνοιξη παίρνουν τα χρώματά τους και έτοιμάζουν τό μακρινό θερισμό των γλυκών και θρεπτικών καρπών.

Ἡ προετοιμασία τοῦ δασκάλου

27.

Πρώτη δουλειά μιᾶς δασκάλας πού θέλει νά διδάξει σέ μοντεσσοριανό σχολεῖο εἶναι νά ἐτοιμάσει τόν ἑαυτό της. Τό πιά βασικό εἶναι νά κρατήσῃ ζωντανή τή φαντασία της: πραγματικά, ἐνῶ στά παραδοσιακά σχολεῖα ἡ δασκάλα βλέπει τήν ἄμεση συμπεριφορά τῶν μαθητῶν της, μέ κύριο ἔργο νά προσέχει τοὺς μαθητές καί νά διδάξῃ τήν ὕλη της, ἡ δασκάλα στό μοντεσσοριανό σχολεῖο κοιτάζει ὅλη τήν ὥρα νά δεῖ ποιά παιδί δέ συμμετέχει ἀκόμη. Αὕτῃ εἶναι ἡ πιά βασική διάφορα. Ἡ δασκάλα πού ἔρχεται νά ἐργαστεῖ στά σχολεῖα μας πρέπει

¶. Τό κεφάλαιο αὐτό πρόσθεσε ἡ Δρ. Μοντεσσόρι κατά παράκληση τοῦ ἀκροατηρίου της στήν Ἰνδία. Ἐπαναλαμβάνει σέ πολλά μέρη τό προηγούμενο κεφάλαιο, ἔχουμε ὡστόσο τή γνώμη ὅτι ἡ ἀπλότητά του καί ἡ θερμότητά τῶν συμβουλῶν πού δίνει στοὺς δασκάλους, καθὼς καί τό ζωηρό ἀνθρωπιστικό ἐνδιαφέρον του, δικαιολογοῦν τήν πλήρη παράθεσή του.

νά έχει σχηματίσει τήν πίστη ὅτι *τό παιδί θά ἀποκαλύψει τόν ἑαυτό του* μέσα ἀπό τήν ἐργασία. Πρέπει νά διώξει κάθε προκατασκευασμένη ιδέα σχετικά μέ τά διαφορετικά επίπεδα τῶν παιδιῶν. Δέν πρέπει νά τήν ἀνησυχοῦν οἱ διαφορετικοί τύποι τῶν παιδιῶν (ὅτι δηλαδή μερικά ἐμφανίζουν περισσότερα ἐλαττώματα καί ἄλλα λιγότερα). Στή σκέψη της ὑπάρχει μόνο ὁ τύπος τοῦ ὀμαλοῦ παιδιοῦ, πού ζεῖ στόν κόσμον τοῦ πνεύματος. Ἡ δασκάλα πρέπει νά πιστεύει ὅτι τό παιδί πού ἔχει μπροστά της θά δείξει τήν ἀληθινή του φύση ὅταν βρεῖ μιά δουλειά πού θά κινήσει τό ἐνδιαφέρον του. Τί πρέπει λοιπόν νά ἀναζητᾷ; Πρέπει νά κοιτάζει ποιό παιδί θά ἀρχίσει νά συγκεντρώνεται. Ὅλη της ἡ δραστηριότητα πρέπει νά ἀφιερώνεται στήν ἀναζήτηση αὐτή, ἀλλάζοντας ἀνάλογα μέ τίς βαθμίδες τῆς πνευματικῆς ἀνόδου. Τό ἔργο της παρουσιάζει συνήθως τρεῖς φάσεις.

Πρῶτο στάδιο. Ἡ δασκάλα γίνεται φύλακας καί φρουρός τοῦ περιβάλλοντος καί ἀσχολεῖται μέ τή φύλαξη τοῦ ὑλικοῦ ἀντί νά προσπαθεῖ νά καταπνίξει τήν ἀταξία τῶν παιδιῶν. Ἡ στάση της αὐτή θά φέρει τήν ἡσυχία καί τό ἐνδιαφέρον πού θά τραβήξει καί θά κατευθύνει τή θέληση τοῦ παιδιοῦ. Στίς χῶρες μας, κάθε γυναίκα προσπαθεῖ νά κάνει τό σπιτικό της ὅσο γίνεται πιό εὐχάριστο γι' αὐτήν καί τήν οἰκογένειά της. Δέ στρέφει ὅλη της τήν προσοχή στόν ἄντρα ἢ στά παιδιά, ἀλλά προσέχει ἐξίσου καί τό σπίτι, γιά νά φτιάξει ἕνα περιβάλλον γιά μιάν ἄνετη καί θετική ζωή. Προσπαθεῖ νά γίνει τό σπιτικό χῶρος ἀνεσης καί ἡρεμίας, γεμάτο ἀπό ποικίλα ἐνδιαφέροντα. Βασική γοητεία τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἡ καθαριότητα καί ἡ τάξη, ὅπου τό καθετί εἶναι στή θέση του καί ὅλα εἶναι καθαρά, λαμπερά καί πρόσχαρα. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη της φροντίδα. Τό ἴδιο πρέπει νά κάνει καί ἡ δασκάλα στό σχολεῖο. Ὅλο τό ὑλικό πρέπει νά βρίσκεται σέ σχολαστική τάξη, καθαρό καί ὁμορφο, σέ ἄψογη κατάσταση. Δέν πρέπει νά λείπει τίποτα καί ἔτσι τό παιδί νά τό βλέπει πάντα καινούριο, πλήρες, ἔτοιμο νά χρησιμοποιηθεῖ. Πρέπει, ἀκόμη ἡ δασκάλα νά εἶναι περιποιημένη, πρόσχαρη, τακτική καί νοικοκυρεμένη, καθαρή, ἡρεμη καί ἀξιοπρεπής. Κάθε δασκάλα θά ὑλοποιήσει τά ἰδανικά αὐτά μέ τό δικό της τρόπο, πρέπει ὅμως πάντοτε νά ἔχει στό νοῦ της ὅτι

τά παιδιά πρέπει να βρίσκονται «*παρέα με έκλεκτους*». Με τό παρουσιαστικό της, ή δασκάλα κάνει τό πρώτο βήμα για να κερδίσει τήν εμπιστοσύνη του παιδιού και τό σεβασμό του. Πρέπει να μελετᾶ τίς κινήσεις της και να δίνει σ' αυτές χάρη και ευγένεια. Τό παιδί στήν ηλικία αὐτή ἐξιδανικεύει τή μητέρα του. Ἀκόμη και ἂν δέν ξέρουμε τί γυναίκα εἶναι ἡ μητέρα του, συχνά τό ἀκοῦμε να λέει, ὅταν δεῖ μιᾶ χαριτωμένη, ὄμορφη γυναίκα: «Τί ὄμορφη πού εἶναι — σάν τή μαμά μου!» Εἶναι πολύ πιθανό να μήν εἶναι καθόλου ὄμορφη ἡ μαμά του, ἀλλά εἶναι ἡ πιό ὄμορφη στά μάτια του παιδιού, πού βλέπει ὄμορφα σάν ἐκείνη ὅλα ὅσα θαυμάζει. Γι' αὐτό, ἡ δασκάλα πρέπει να φροντίζει για τήν ἐμφάνισή της, ὅπως φροντίζει και για τό περιβάλλον πού φτιάχνει για τό παιδί. Ἡ δασκάλα ἡ ἴδια εἶναι τό πιό ζωτικό στοιχεῖο στόν κόσμο του.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι πρώτο ἔργο τῆς δασκάλας εἶναι να φροντίζει τό περιβάλλον, πρωταρχικό και σημαντικό καθῆκον. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἔμμεση, ὅμως μόνο ἡ σωστή του ἐκτέλεση θά φέρει ἀποτελέσματα μόνιμα και εὐεργετικά στό σωματικό, διανοητικό ἢ πνευματικό τομέα.

Δεύτερο στάδιο. Μετά τό περιβάλλον, πρέπει να ἀναρωτηθοῦμε πῶς θά φερθεῖ ἡ δασκάλα στά παιδιά. Τί θά κάνει μέ τά ζηηρά αὐτά ἀνθρωπάκια, μέ τά ἀβέβαια αὐτά και μπερδεμένα μυαλουδάκια πού θέλει να τραβήξει τό ἐνδιαφέρον τους και να τά κάνει να συγκεντρωθοῦν σέ μιᾶ δουλειά; Χρησιμοποιῶ καμιά φορά μιᾶ λέξη περίεργη, ἀλλά σωστή: ἡ δασκάλα πρέπει να γοητέψει, να μαγέψει τά παιδιά. Ἐνα παραμελημένο περιβάλλον, μέ σκονισμένα ἔπιπλα, ὑλικό σπασμένο και σκόρπιο και — πάνω ἀπ' ὅλα — μιᾶ δασκάλα ἀτημέλητη, μέ κακούς τρόπους και ἀπότομη μέ τά παιδιά, καταστρέφουν τούς βασικούς στόχους τῶν σχολείων μας.

Στήν πρώτη αὐτή περίοδο, πρὶν ἐμφανιστεῖ ἡ συγκέντρωση; ἡ δασκάλα πρέπει να εἶναι σάν τή φλόγα πού τά ζωντανεύει ὅλα μέ τή θερμότητά της, προσκαλεῖ και τονώνει. Δέν πρέπει να φοβᾶται ὅτι ἐπεμβαίνοντας θά διακόψει κάποια σημαντική πνευματική διεργασία, ἀφοῦ αυτές δέν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει. Στήν περίοδο πρὶν ἀπό τή συγκέντρωση, ἡ υπεύθυνη δασκάλα μπορεῖ να κάνει, λίγο πολύ, ὅ,τι νομίζει καλύτερο. Μπορεῖ να

ἐπέμβει στίς δραστηριότητες τῶν παιδιῶν, ὅταν τῆς φανεῖ ἀναγκαῖο.

Διάβασα κάποτε γιά ἓναν ἅγιο πού προσπάθησε νά μαζέψει τά παιδιά πού εἶχε βρεῖ ἐγκαταλειμμένα στούς δρόμους μιᾶς πόλης παραδομένης στήν ἔκλυτη ζωή καί τό χαλασμό. Τί ἔκανε λοιπόν; Προσπάθησε νά διασκεδάσει τά παιδιά. Αὐτό ἀκριβῶς πρέπει νά κάνει καί ἡ δασκάλα στό στάδιο αὐτό. Μπορεῖ νά πεῖ ἱστορίες, νά ὀργανώσει παιχνίδια καί τραγούδια, νά τούς πεῖ παιδικά στιχάκια καί ποιήματα. Μιά δασκάλα προικισμένη νά γοητεύει τά παιδιά μπορεῖ νά τά βάλει νά κάνουν διάφορες ἀσκήσεις μέ μικρή ἔστω παιδαγωγική ἀξία, ἀλλά πού θά τά βοηθήσουν νά ἡσυχάσουν. Ὅλοι ξέρουν ὅτι μία ὁμορφη καί πρόσχαρη δασκάλα τραβᾷ τά παιδιά πιά πολύ ἀπό ὅ,τι μιᾶ ἄχρωμη καί σκυθρωπή. Κάθε κοπέλα μπορεῖ νά γίνει πρόσχαρη, ἂν προσπαθήσει. Ὅλοι μας, ἄς ποῦμε, μπορούμε νά ποῦμε εὐθύμα: «Ἄς κουβαλήσουμε ὅλα τά ἐπιπλα, σήμερα!» καί νά δουλέψουμε μαζί μέ τά παιδιά, ἐνθαρρύνοντας καί ἐπαινώντας τα μέ ὁμορφο, εὐχάριστο τρόπο. Ἡ μπορεῖ νά πεῖ ἡ δασκάλα: «Πᾶμε στόν κῆπο νά μαζέψουμε λουλούδια!» ἢ ἀκόμη, «Πῶς σᾶς φαίνεται αὐτή ἡ μπρούτζινη κανάτα; Μήπως χρειάζεται γυάλισμα;» Κάθε πράξη τῆς δασκάλας μπορεῖ νά γίνει κάλεσμα καί κίνητρο γιά τά παιδιά.

Αὐτή εἶναι ἡ δεύτερη φάση στό ἔργο τῆς δασκάλας. Ἄν στό στάδιο αὐτό κάποιο παιδί συνεχίζει νά ἐνοχλεῖ τά ἄλλα, μπορεῖ ἀπλά νά τό διακόψει. Εἶπαμε βέβαια καί ἐπαναλάβουμε πολλές φορές ὅτι *δέν πρέπει νά διακόπτει* κανεῖς ἓνα παιδί ἀπορροφημένο στή δουλειά του, ἢ νά ἐπεμβαίνει, γιά νά μή σταματᾷ τόν κύκλο τῆς δραστηριότητάς του οὔτε νά ἐμποδίζει τήν ἐλεύθερη ἐξέλιξή του. Ὡστόσο, στήν περίπτωσή μας, τό σωστό εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: πρέπει νά σταματήσῃ ἡ συνέχεια τῆς ἐνόχλησης. Ἡ διακοπή αὐτή μπορεῖ νά γίνει μέ μιᾶ φωνή, ἢ μπορεῖ νά ἀσχοληθεῖ ἡ δασκάλα ἰδιαίτερα μέ μιᾶ τρυφερή φροντίδα μέ τό παιδί πού ἐνοχλεῖ. Κάθε φορά πού θά ἐνοχλεῖ τό παιδί, θά τοῦ δείχνει ἐνδιαφέρον καί στοργή καί τελικά, ἐπιδρώντας σάν ἠλεκτρικά ἐρεθίσματα, οἱ τρυφερές αὐτές ἐκδηλώσεις τῆς δασκάλας θά φέρουν ἀποτέλεσμα. Ἡ δασκάλα μπορεῖ ἀκόμη νά ρωτήσῃ τό παιδί: «Πῶς εἶσαι,

Γιαννακί: «Ελα κοντά μου, έχω μία δουλειά για σένα». Συνήθως τό παιδί δέ θέλει νά του δειξουν καί ή δασκάλα θά πεί: «Καλά, δέν πειράζει. "Ας πᾶμε στόν κῆπο» καί εἴτε θά πάει μαζί του ἢ θά στείλει τήν ἐπιμελήτρια. Ἡ ἐπιμελήτρια θά ἀναλάβει ἔτσι τό ἄτακτο παιδί καί ή τάξη θά πάψει νά ἀσχολεῖται ἀπό τή συμπεριφορά του.

Τρίτο στάδιο. Στό τέλος, ἔρχεται πιά ὁ καιρός πού τά παιδιά ἀρχίζουν νά ἐνδιαφέρονται γιά κάτι: συνήθως, γιά τίς ἀσκήσεις τῆς πρακτικῆς ζωῆς.

Ἡ πείρα, πραγματικά, μᾶς ἔδειξε ὅτι εἶναι βλαβερό καί ἀνώφελο νά δίνουμε στά παιδιά τό ἐκπαιδευτικό ὑλικό γιά τήν ἀσκηση τῶν αἰσθήσεων, πρὶν βεβαιωθοῦμε ὅτι εἶναι ἔτοιμα νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό αὐτό.

Πρὶν τοῦς δώσει τό ὑλικό αὐτό, ή δασκάλα πρέπει νά περιμένει νά ἀποκτήσουν τά παιδιά τή δύναμη νά συγκεντρώνονται σέ κάτι, συνήθως, ὅπως εἶπα, στίς ἀσκήσεις τῆς πρακτικῆς ζωῆς. "Όταν ἀρχίσει τό παιδί νά δείχνει ἐνδιαφέρον γιά κάτι ἀπό αὐτά, ή δασκάλα δέν πρέπει νά τό διακόψει, γιατί τό ἐνδιαφέρον αὐτό ἀντιστοιχεῖ στούς νόμους τῆς φύσης καί ἀνοίγει στό παιδί ἕναν ὁλόκληρο κύκλο νέων δραστηριοτήτων. Τό πρῶτο βῆμα ὅμως εἶναι τόσο εὐθραυστο, καί λεπτεπίλεπτο, πού, μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ μέ ἕνα ἄγγιγμα, σάν σαπουνόφουσκα, καί μαζί του νά φύγει ὅλη ή ὁμορφιά τῆς στιγμῆς ἐκείνης.

Ἡ δασκάλα, τώρα, πρέπει νά ἐντείνει τήν προσοχή της. Τό δέν ἐπεμβαίνω, σημαίνει δέν ἐπεμβαίνω *μέ κανέναν τρόπο*. Στήν περίοδο αὐτή ἔχει τίς μεγαλύτερες πιθανότητες νά κάνει λάθη. "Ένα παιδί, πολύ δύσκολο μέχρι ἐκείνη τή στιγμή, συγκεντρώνεται τελικά σέ μία δουλειά. "Αν ή δασκάλα, περνώντας κοντά του, πεί «Καλό», ή ἀνησυχία καί ή ἀταξία θά ξαναρχίσουν ἀπό τήν ἀρχή. Θά χρειαστεῖ νά περάσουν δύο βδομάδες ἀκόμη γιά νά ἐνδιαφερθεῖ καί πάλι τό παιδί γιά κάτι ἄλλο. "Αν κάποιο ἄλλο παιδί δυσκολεύεται νά κάνει κάτι καί ή δασκάλα πάει νά τό βοηθήσει, μπορεῖ τό παιδί νά τῆς τό ἀφήσει ὁλότελα νά τό κάνει ἐκείνη. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ παιδιοῦ στρέφεται ὄχι μόνο στήν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, ἀλλά πιά συχνά βασίζεται στήν ἐπιθυμία του νά *ξεπεράσει τή δυσκολία*. «"Αν ή δασκάλα θέλει νά ξεπεράσει τή *δυσκολία* ἀντί γιά μένα, ἄς τό

κάνει μόνη της. Δέ μέ ενδιαφέρει πιά». Αὐτή εἶναι ἡ στάση τοῦ παιδιοῦ. Ἄν προσπαθεῖ νά σηκώσει κάτι πολύ βαρὺ καί ἡ δασκάλα πάει νά τό βοηθήσει, τό παιδί θά τῆς ἀφήσει τό ἀντικείμενο στά χέρια καί θά φύγει τρέχοντας. Ὁ ἔπαινος, ἡ βοήθεια, ἀκόμη καί ἓνα βλέμμα εἶναι ἀρκετά γιά νά διακόψουν, ἢ καί νά καταστρέψουν τή δραστηριότητά του. Φαίνεται παράξενο, ἀλλά ἡ διακοπή αὐτή γίνεται καμιά φορά ἀκόμη καί ἂν τό παιδί καταλάβει ὅτι τό παρατηροῦν. Στό κάτω κάτω, κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι καμιά φορά νιώθουμε ἀνίκανοι νά συνεχίσουμε τή δουλειά μας ἂν πλησιάσει κάποιος νά δεῖ τί κάνουμε.

Μιά βασική ἀρχή πού θά βοηθήσει τή δασκάλα νά πετύχει εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *μόλις ἀρχίσει ἡ συγκέντρωση, νά ἐνεργεῖτε σάν νά μήν ὑπῆρχε τό παιδί.* Φυσικά, ἡ δασκάλα μπορεῖ νά τό παρακολουθεῖ μέ ἓνα γρήγορο βλέμμα, χωρίς ὅμως νά τό καταλαβαίνει τό παιδί. Μετά ἀπό αὐτό, τό παιδί δέν κινδυνεύει πιά ἀπό τήν ἀνία πού τό ἔκανε νά πηγαίνει ἀπό τό ἓνα πράγμα στό ἄλλο χωρίς νά σταματᾷ σέ κανένα καί ἀρχίζει νά διαλέγει τή δουλειά του μέ σκέψη καί ἀπόφαση. Ἔτσι ὅμως μπορεῖ νά προκύψουν προβλήματα σέ μιά τάξη, ἂν ὅλα τά παιδιά θέλουν τό ἴδιο πράγμα τήν ἴδια στιγμή. Ἀκόμη καί στά προβλήματα αὐτά, ἡ δασκάλα δέν πρέπει νά ἐπεμβαίνει παρά μόνο ἂν τό ζητήσουν τά παιδιά· ἀλλιῶς, θά λύσουν μόνα τους τό πρόβλημα. Ἡ δασκάλα ἔχει καθῆκον νά παρουσιάζει μόνο καινούριο ὑλικό ὅταν καταλάβει ὅτι ἓνα παιδί ἔχει ἐξαντλήσει ὅλες τίς δυνατότητες τῶν ἀντικειμένων πού χρησιμοποίησε μέχρι τώρα.

Ἡ δασκάλα θά ἀποκτήσει τήν τέχνη νά μήν ἐπεμβαίνει μέ τήν ἄσκηση, πράγμα ὄχι καί τόσο εὐκολο. Θά πρέπει νά ἀνεβεῖ σέ πνευματικά ὕψη. Μόνο μέ μιάν ἀληθινή πνευματικότητα θά συνειδητοποιήσει ὅτι ἀκόμη καί ἡ βοήθεια μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό ὑπεροψία.

Ἡ δασκάλα θά μπορέσει νά βοηθήσει πραγματικά ὄχι ὑπακούοντας σέ μιά συναισθηματική παρόρμηση, ἀλλά ὅταν ὑποτάξει τήν ἀγάπη της στήν πειθαρχία, χρησιμοποιώντας τη μέ διάκριση. Πάντα ἐκεῖνος πού κάνει μιά εὐγενική πράξη παίρνει μεγαλύτερη χαρά ἀπό ἐκεῖνον πού τή δέχεται. Ἡ πραγματική καλοσύνη βοηθᾷ ὅσους ἔχουν ἀνάγκη χωρίς νά

φαίνεται, ή, όταν γίνεται φανερά, δέν παρουσιάζεται σαν βοήθεια, αλλά σαν μιά φυσική και αυθόρμητη πράξη.

Η σχέση ανάμεσα στό παιδί και τή δασκάλα ανήκει βέβαια στό πνευματικό επίπεδο, ή δασκάλα όμως μπορεί νά βρεί ένα πολύ καλό πρότυπο για τή συμπεριφορά της στόν τρόπο πού ο ύπηρετης φροντίζει για τόν κύριό του. Κρατά τακτικό τό δωμάτιο του κυρίου του, βάζει τά πράγματα στή θέση τους, δέ λέει όμως ποτέ στόν κύριό του πότε νά χρησιμοποιήσει τό καθετί. Σερβίρει τά γεύματα, δέν υποχρεώνει όμως τόν κύριό του νά φάει. Αφοῦ σερβίρει ὁμορφα τά φαγητά, χωρίς λέξη, ἀποσύρεται διακριτικά. Αὐτήν τή συμπεριφορά πρέπει νά ἔχει ή δασκάλα ὅσο σφυρηλατεῖται τό πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ. Τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά ὑπηρετεῖ: ὅταν ἐκδηλώνει μιάν ἀνάγκη, τρέχει νά ἀνταποκριθεῖ. Ὁ ὑπηρετης δέν ἐνοχλεῖ πότε τόν κύριό του ὅταν εἶναι μόνος του, ἂν ὅμως τόν καλέσει, τρέχει νά δεῖ τί τόν θέλει και ἀπαντᾷ: «Μάλιστα, κύριε». Ἐν καταλάβει ὅτι ὁ κύριός του ἀποζητᾷ τό θαυμασμό του, ἐκφράζει θαυμασμό και μπορεί ἴσως νά πει «Τί ὠραῖο!» για κάτι πού δέ βρίσκει καθόλου ὁμορφο. Ἐτσι και τό παιδί, ὅταν κάνει μιά δουλειά ἀπόλυτα συγκεντρωμένο, ή δασκάλα πρέπει νά μείνει ἔξω ἀπό τό δρόμο του, νά μήν τό ἐπιποδίζει, ἂν ὅμως δείξει ὅτι ζητᾷ τήν ἔγκρισή της, πρέπει νά τοῦ τή δώσει γενναιόδωρα.

Στήν ψυχολογική σχέση ανάμεσα στή δασκάλα και τό παιδί, ὁ ρόλος τῆς δασκάλας και οἱ μέθοδοί της μοιάζουν μέ τοῦ ὑπηρετη. Καί αὐτή ἔχει για ἔργο της νά ὑπηρετεῖ και νά ὑπηρετεῖ καλά: νά ὑπηρετεῖ τό πνεῦμα. Ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι νέα, ἰδιαίτερα στό πεδίο τῆς ἐκπαίδευσης. Δέ χρειάζεται νά πλύνουμε τό παιδί ὅταν λερωθῇ, νά μπαλώσουμε ή νά καθαρίσουμε τά ροῦχα του. Δέν ὑπηρετοῦμε τό σῶμα τοῦ παιδιοῦ, γιατί ξέρουμε ὅτι για νά ἀναπτυχθεῖ πρέπει νά τά κάνει μόνο του. Βάση τῆς διδασκαλίας μας εἶναι ὅτι δέν πρέπει νά ὑπηρετοῦμε τό παιδί μέ τόν τρόπο αὐτό. Πρέπει τό παιδί νά ἀποκτήσει σωματική ἀνεξαρτησία και αὐτάρκεια. Πρέπει νά ἀποκτήσει ἀνεξαρτησία στή θέλησή του, χρησιμοποιώντας ἐλεύθερα τή δική του δύναμη ἐκλογῆς. Πρέπει νά γίνει ἰκανό νά σκέφτεται ἀνεξάρτητα, δουλεύοντας μόνο του, χωρίς διακοπές. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ ἀκολουθεῖ ένα δρόμο μέ διαδοχικά

στάδια ανεξαρτησίας και ή γνώση αυτή πρέπει να μάς οδηγήσει στην συμπεριφορά μας. Πρέπει να βοηθήσουμε τό παιδί να δράσει, να ασκήσει μόνο του τή σκέψη και τή θέλησή του. Θα μπορούσαμε έτσι να υπηρετήσουμε τό πνεῦμα και τήν τέχνη αυτή θα τελειοποιήσουμε μόνο δουλεύοντας ανάμεσα στα παιδιά.

“Αν ή δασκάλα ανταποκρίνεται στις ανάγκες τής ομάδας τῶν παιδιῶν πού ἔχει αναλάβει, θα δεῖ να ἀνθίζουν ἀναπάντεχα οἱ ιδιότητες τής κοινωνικῆς ζωῆς και θα ἔχει τή χαρά να παρατηρήσει ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τής παιδικῆς ψυχῆς. Θα ἔχει τό μεγάλο προνόμιο να δεῖ τίς ἐκδηλώσεις αυτές. Εἶναι τό προνόμιο τοῦ ταξιδιώτη πού φθάνει σέ μιά ὄαση και ἀκούει τό νερό να ἀναβλύζει ἀπό τό ἀμμῶδες ἔδαφος τής ἐρήμου πού ἔμοιαζε ἄγονο, ξερό και ἐχθρικό. Πραγματικά, οἱ ἀρετές αυτές τής ἀνθρώπινης ψυχῆς συνήθως εἶναι κρυμμένες στό παιδί πού ἔχει ξεφύγει ἀπό τήν ὀμαλή κατάσταση και ή δασκάλα πού ἤξερε ὅτι ὑπάρχουν θα τίς ὑποδεχτεῖ μέ τή χαρά τής πίστεως πού ἐκπληρώθηκε, ὅταν ἐμφανιστοῦν. Στίς ιδιότητες αυτές τοῦ παιδιοῦ, βλέπει τόν ἄνθρωπο ὅπως θα ἔπρεπε να εἶναι: ἕνας ἀκούραστος δουλευτής, ὀδηγημένος ἀπό ἕνα διαρκή ἐνθουσιασμό. Καταβάλλει τίς μέγιστες προσπάθειες, γιατί μόνιμος στόχος του εἶναι να ὑπερνικήσει τίς δυσκολίες. Προσπαθεῖ πραγματικά να βοηθήσει τόν ἀδύναμο, γιατί στήν καρδιά τοῦ ὑπάρχει ἀληθινή εὐσπλαχνία πού γνωρίζει τί σημαίνει σεβασμός για τούς ἄλλους. Ὁ σεβασμός αὐτός για τήν πνευματική προσπάθεια εἶναι τό νερό πού τρέφει τίς ρίζες τής ψυχῆς. Ἡ δασκάλα θα ἀναγνωρίσει τό ἀληθινό παιδί ἀπό τά τρία αὐτά χαρακτηριστικά και θα χαιρετίσει σ' αὐτό τόν πατέρα τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου.

Αὐτό ὅμως θα γίνει σιγά σιγά. Στήν ἀρχή ή δασκάλα θα πεί: «Εἶδα τό παιδί ὅπως θα ἔπρεπε να εἶναι και τό βρῆκα καλύτερο ἀπό ὅσο φανταζόμουν». Αὐτό ἀκριβῶς σημαίνει να καταλάβουμε τό παιδί. Δέν ἀρκεῖ να ξέρουμε ὅτι τό ὄνομά του εἶναι Γιάννης, ὅτι ὁ πατέρας του εἶναι ξυλουργός. Ἡ δασκάλα πρέπει να γνωρίζει και να ἐφαρμόζει στήν καθημερινή της ζωή τό μυστικό τής παιδικῆς ἡλικίας. Μόνο ὅταν τό κατέχει θα φθάσει σέ μιά βαθύτερη γνώση, ἀλλά και σέ ἕνα νέο εἶδος ἀγάπης πού δέν προσφέρεται στό μεμονωμένο ἄτομο, ἀλλά

στήν κρυμμένη γνώση τοῦ μυστικοῦ αὐτοῦ. "Όταν τῆς ἀποκαλύψουν τὰ παιδιὰ τὴν πραγματικὴ τους φύση, θὰ καταλάβει, ἴσως γιὰ πρώτη φορά, τί εἶναι στ' ἀλήθεια ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀποκάλυψη αὐτὴ θὰ μεταμορφώσει, θὰ ἀγγίξει τὴν καρδιά της καί θὰ τὴν ἀλλάξει σιγά σιγά. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ προβάλουν τὰ στοιχεῖα αὐτά, μιλάμε καί γράφουμε ἀσταμάτητα γι' αὐτά. Τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν θὰ ξεχαστοῦν ἴσως, τίποτα ὅμως δέν μπορεῖ νά σβήσει τὴν ἐντύπωση πού ἔκανε τό πνεῦμα τους καί τὴν ἀγάπη πού μπόρεσαν νά ξυπνήσουν.

Ἡ ἀγάπη ἔχει δύο ἐπίπεδα. Πολλές φορές, μιλώντας γιὰ τὴν ἀγάπη μας γιὰ τὰ παιδιὰ, ἀναφερόμαστε στή φροντίδα πού τοὺς δείχνουμε, τὰ χάρδια καί τὴν τρυφερότητα πού προσφέρουμε στά γνωστά μας παιδιὰ πού ξυπνοῦν μέσα μας τὰ τρυφερά αὐτά αἰσθήματα. Τὴν πνευματικὴ σχέση πού μᾶς ἐνώνει μαζί τους τὴν ἐκδηλώνουμε μαθαίνοντάς τους τίς προσευχές τους.

Τώρα ὅμως ἀναφέρομαι σέ κάτι διαφορετικό. Τό ἐπίπεδο ἐκεῖνο τῆς ἀγάπης πού δέν εἶναι πιά προσωπικό ἢ ὑλικό. Ὑπηρετώντας τὰ παιδιὰ, ὑπηρετεῖ κανεὶς τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ἓνα πνεῦμα πού πρέπει νά εἶναι καί νά μένει ἐλεύθερο. Τὴ διαφορά στό ἐπίπεδο δέν τὴ θέτει ἡ δασκάλα ἀλλὰ τό παιδί. Ἡ δασκάλα νιώθει ὅτι ἔχει ἀνεβεί σέ ἓνα ὕψος πού δέ γνώριζε ποτέ πρὶν. Τό παιδί τὴ βοήθησε νά ἀνεβεῖ καί νά φθάσει στή δική του σφαῖρα.

Πρὶν ἀπὸ αὐτό, εἶχε βέβαια συναίσθηση τοῦ ὑψηλοῦ της ἔργου, χαιρόταν ὅταν ἔφθαναν οἱ διακοπές καί ἔλπιζε, σάν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους πού δουλεύουν γιὰ τοὺς ἄλλους, σέ μείωση τῶν ὥρῶν ἐργασίας καί αὔξηση τοῦ μισθοῦ της. Τῆς ἔδινε ἴσως τὴν ἱκανοποίηση νά ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία καί νά νιώθει ὅτι εἶναι τό ἰδανικό πού προσπαθοῦν νά φθάσουν τὰ παιδιὰ. Στόχος της εἶναι νά γίνει διευθύντρια, ἢ ἀκόμη καί ἐπιθεωρητρια. Ἄν ὅμως καταλάβει ὅτι ἡ ἀληθινὴ εὐτυχία δέ βρίσκεται σ' αὐτά. τὰ πράγματα, ἔχει ἤδη προχωρήσει σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Ὅποιος πιεῖ ἀπὸ τὴν πηγή τῆς πνευματικῆς εὐτυχίας ἀποχαιρετᾷ μέ τὴ θέλησή του τίς ἱκανοποιήσεις πού προσφέρει μιὰ ἀπώτερη ἐπαγγελματικὴ θέση. Τό βλέπουμε αὐτό σέ διευθύντριες καί ἐπιθεωρητές πού ἐγκατέλειψαν τὴν καριέρα τους γιὰ νά ἀφιερωθοῦν στά μικρὰ παιδιὰ καί στό ἔργο τοῦ

νηπιαγωγῶν» πού περιφρονοῦν οἱ ἄλλοι.

Δύο γνωστές μου, μέ διδακτορικό δίπλωμα τοῦ Παρισιοῦ, ἐγκατέλειψαν τό ἐπάγγελμά τους καί ἀφοσιώθηκαν ἀποκλειστικά στή δουλειά μας γιά νά βρεθοῦν στήν πραγματικότητα τῶν φαινομένων τῆς μεθόδου μας. Ἐνιωσαν ὅτι πέρασαν ἀπό ἓνα χαμηλό ἐπίπεδο σέ ἄλλο ὑψηλότερο.

Ποιό εἶναι τό μεγαλύτερο σημάδι τῆς ἐπιτυχίας γιά τή δασκάλα πού ἀκολουθεῖ τή μεταμόρφωση αὐτήν; Εἶναι ὅταν μπορεῖ νά πεῖ: «Τά παιδιά δουλεύουν τώρα σάν νά μήν ὑπῆρχα ἐγώ».

Πρὶν μεταμορφωθεῖ, ἡ δασκάλα ἐνιωθε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: νόμιζε ὅτι ἐκείνη εἶχε διδάξει τά παιδιά, τά εἶχε ἀνυψώσει ἀπό τό χαμηλό ἐπίπεδο στό ψηλότερο. Τώρα ὅμως πού βλέπει μπροστά της τίς ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος τοῦ παιδιοῦ, ἀξιολογεῖ τή δική της συνεισφορά μέ τά ἀκόλουθα λόγια: «Ἐχω βοηθήσει τή ζωή αὐτή νά ἐκπληρώσει τό χρέος πού τῆς ἔθεσε ἡ δημιουργία».

Εἶναι στ' ἀλήθεια μιὰ μεγάλη ἱκανοποίηση. Ἡ δασκάλα πού διδάσκει παιδιά μέχρι ἕξι χρονῶν γνωρίζει ὅτι συντελεῖ βασικά στή διαμόρφωση τῆς ἀνθρωπότητας. Δέ χρειάζεται νά γνωρίζει τίς συνθήκες πού ζοῦν τά παιδιά, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνα πού μαθαίνει ἀπό τήν ἐλεύθερη συζήτηση. Μπορεῖ νά μήν ἐνδιαφέρεται ἀπόλυτα γιά τό μέλλον τους: ἂν θά συνεχίσουν στή μέση ἐκπαίδευση καί σέ πανεπιστήμια, ἢ ἂν θά διακόψουν νωρίτερα τίς σπουδές τους. Τῆς δίνει ὅμως χαρά ἡ γνώση ὅτι στήν περίοδο αὐτή τῆς διαμόρφωσης μπόρεσαν νά ἀξιοποιήσουν τίς ἱκανότητές τους. Μπορεῖ νά πεῖ: «Ἐπηρέτησα τό πνεῦμα τῶν παιδιῶν αὐτῶν, τά βοήθησα νά συμπληρώσουν τήν ἀνάπτυξή τους, τά συνόδευσα στίς ἐμπειρίες τους». Ἐκτός ἀπό τήν ἐξουσία πού τῆς δίνει ἡ θέση της, ἡ δασκάλα νιώθει τήν ἀξία τῆς δουλειᾶς της, τοῦ ἔργου πού κατάφερε νά ὀλοκληρώσει μέ μιὰ πλήρη πνευματική ζωή, μιὰ ζωή «αἰώνια», μιὰ προσευχή ἀπό τό ἓνα πρῶτο στό ἄλλο. Δύσκολα τό καταλαβαίνει αὐτό κάποιος πού δέν ἀκολουθήσε τή ζωή αὐτήν. Πολλοί νομίζουν ὅτι ὀφείλεται σέ αὐτοθυσία καί λένε: «Πόσο ταπεινές εἶναι οἱ δασκάλες αὐτές, γιά νά μήν τίς ἐνδιαφέρει οὔτε ἡ ἴδια τους ἡ ἐξουσία ἐπάνω στά παιδιά;» καί πολλοί λένε,

«Πῶς μπορεί νά ἔχει ἐπιτυχία ἡ μέθοδός σας ἂν ζητᾶτε ἀπό τίς δασκάλες σας νά ἀπαρνηθοῦν τίς πιό φυσικές καί αὐθόρμητες ἐπιθυμίες τους;» Κανείς ὅμως δέν καταλαβαίνει ὅτι δέν εἶναι θυσία, ἀλλά ἱκανοποίηση. Δέν εἶναι ἀπάρνηση, ἀλλά μιά νέα ζωή μέ διαφορετικές ἀξίες, ἀξίες πραγματικές, ἄγνωστες μέχρι τότε.

Ἐπιπλέον, ὅλες οἱ ἀρχές εἶναι διαφορετικές: ἡ δικαιοσύνη, ἄς ποῦμε. Στό σχολεῖα καί στήν κοινωνία, ἀκόμη καί στίς δημοκρατικές χῶρες, δικαιοσύνη συχνά σημαίνει μόνο ὅτι ὑπάρχει ἓνας νόμος κοινός γιά ὅλους: γιά τούς πλούσιους καί τούς δυνατούς, καθῶς καί γιά ἐκείνους πού πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα. Ἡ δικαιοσύνη συσχετίζεται συνήθως στή σκέψη μέ ἀγωγές καί δίκες, φυλακές καί καταδικαστικές ἀποφάσεις. Τά δικαστήρια ὀνομάζονται Δικαστικά Μέγαρα καί μέ τά λόγια «Εἶμαι ἔντιμος πολίτης», ἐννοοῦμε ὅτι δέν ἔχουμε καμιά σχέση μέ τίς δικαστικές ἀρχές (τήν ἀστυνομία ἢ τά δικαστήρια). Ἀκόμη καί στό σχολεῖο, ἡ δασκάλα πρέπει νά προσέχει πῶς θά χαϊδέψει ἓνα παιδί, γιατί νά μοιράσει δίκαια χᾶδια καί ἐπαίνους. Ἡ δικαιοσύνη αὕτη τοποθετεῖ ὅλους στό κατώτατο ἐπίπεδο: μεταφορικά, εἶναι σάν νά κόβαμε τό κεφάλι στούς ψηλότερους γιά νά ἔχουν ὅλοι τό ἴδιο ὕψος.

Στό ἀνώτερο αὐτό παιδαγωγικό ἐπίπεδο ἡ δικαιοσύνη εἶναι κάτι πραγματικά πνευματικό: προσπαθεῖ νά κάνει κάθε παιδί νά ἀξιοποιήσει ὅσο γίνεται καλύτερα τό δυναμικό του. Δικαιοσύνη, ἐδῶ, σημαίνει νά δοθεῖ σέ ὅλα τά ἀνθρώπινα πλάσματα ἡ βοήθεια πού χρειάζονται γιά νά ἀναδείξουν τόν πληρέστερο πνευματικό τους ἑαυτό. Νά ὑπηρετήσουμε τό πνεῦμα σέ ὅλες τίς ἡλικίες σημαίνει νά βοηθήσουμε τίς δραστηριότητές του νά ἀναπτυχθοῦν. Ἐπάνω στή βάση αὕτη θά ὀργανωθεῖ ἴσως ἡ κοινωνία στό μέλλον. Δέν πρέπει νά χαθεῖ κανένας ἀπό τούς πνευματικούς αὐτούς θησαυρούς. Σέ σύγκριση μέ τούς θησαυρούς αὐτούς, τά οἰκονομικά ὀφέλη δέν ἔχουν καμιά ἀξία. Δέν ἔχει σημασία ἂν εἶμαι πλούσιος ἢ φτωχός: ἂν μπορῶ νά φθάσω σέ τέλεια ἀξιοποίηση τῶν δυνάμεών μου, τό οἰκονομικό πρόβλημα λύνεται μόνο του. Ὄταν ἡ ἀνθρωπότητα στό σύνολό της μπορεῖ νά τελειοποιήσει τό πνεῦμα της καί νά τό ὀδηγήσει στήν τελειότητα, θά γίνει πιό παραγωγική καί θά

πάψει νά ὑπερισχύει ἡ οἰκονομική πλευρά. Οἱ ἄνθρωποι δέν παράγουν μέ τά πόδια ἢ μέ τό σῶμα τους, ἀλλά μέ τό πνεῦμα καί τήν ἐξυπνάδα τους καί ὅταν πνεῦμα καί ἐξυπνάδα φθάσουν στό ἀντίστοιχο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης, τότε ὅλα τά «ἄλυτα προβλήματα» θά ἔχουν λυθεῖ.

Τά παιδιά μποροῦν μόνα τους, χωρίς βοήθεια, νά φτιάξουν μιὰ κοινωνία σωστή καί τακτοποιημένη. Γιά μᾶς τούς μεγάλους, οἱ φυλακές, ἡ ἀστυνομία, οἱ στρατοί καί τά ὄπλα εἶναι ἀπαραίτητα. Τά παιδιά λύνουν εἰρηνικά τά προβλήματά τους.

Μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ ἐλευθερία καί ἡ πειθαρχία εἶναι οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, γιατί ἡ σωστή ἐλευθερία ὁδηγεῖ στήν πειθαρχία. Τά νομίσματα συνήθως ἔχουν δύο ὄψεις, μία πιά ὁμορφη, πιά φίνα δουλεμένη, πού φέρει μία κεφαλή ἢ μιάν ἀλληγορική παράσταση, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι λιγότερο διακοσμημένη καί φέρει μόνο ἓναν ἀριθμό ἢ γράμματα. Ἡ ἀδιακόσμητη πλευρά μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τήν ἐλευθερία καί ἡ λεπτοδουλεμένη μέ τήν πειθαρχία. Τήν ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἔχει ἀντιληφθεῖ ἡ δασκάλα ὅταν σέ μιὰ ἐκδήλωση ἀπειθαρχίας στήν τάξη, ζητᾶ νά βρεῖ τό λάθος στή *δική της* συμπεριφορά καί νά τό διορθώσει. Ἡ δασκάλα σέ ἓνα συνηθισμένο σχολεῖο θά ἔνωθε τήν ἀταξία σάν ταπεινωτική ἐμπειρία, ἐνῶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς μεθόδου γιά μιὰ καινούρια παιδαγωγική. Ὑπηρετώντας τό παιδί, ὑπηρετεῖ κανεῖς τή ζωή.

Βοηθώντας τή φύση, ἀνυψώνεται στό ἐπόμενο στάδιο τῆς ἀνώτερης φύσης. Ἡ ἄνοδος εἶναι φυσικός νόμος. Τά παιδιά πού ἔφτιαξαν τήν ὁμορφη τούτη σκάλα ἀνεβαίνουν ὅλο καί ψηλότερα. Νόμος τῆς φύσης εἶναι ἡ τάξη καί ὅταν ἡ τάξη ἐμφανίζεται αὐθόρμητα, ξέρουμε ὅτι πλησιάζουμε στήν τελειότητα τοῦ σύμπαντος. Ἡ φύση ἀναθέτει στό παιδί τήν ἀποστολή νά ἀνυψώσει τούς ἐνηλίκους. Τά παιδιά θά μᾶς ὁδηγήσουν στό ἀνώτερο πνευματικό ἐπίπεδο πού θά λύσει τά ὑλικά προβλήματα. Ἐπιτρέψτε μου νά ἐπαναλάβω, σάν ἀποχαιρετισμό, μερικά λόγια πού μᾶς βοήθησαν νά θυμόμαστε ὅλα τά θέματα πού συζητήσαμε. Δέν εἶναι προσευχή, ἀλλά περισσότερο μιὰ ὑπενθύμιση, ἓνας κανόνας, ἄς ποῦμε, γιά τούς

δασκάλους μας, ή μοναδική μας διδασκαλία: «ΒΟΗΘΗΣΕ ΜΕ,
ΘΕΕ ΜΟΥ, ΝΑ ΜΠΩ ΣΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ,
ΓΙΑ ΝΑ ΓΝΩΡΙΣΩ, ΝΑ ΑΓΑΠΗΣΩ ΚΑΙ ΝΑ ΥΠΗΡΕΤΗΣΩ ΤΟ
ΠΑΙΔΙ, ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥ-
ΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΙΕΡΟ ΘΕΛΗΜΑ ΣΟΥ».

Πηγή
τῆς Ἀγάπης —
τό παιδί

28.

Οἱ κοινωνικές μας συγκεντρώσεις εἶναι τυπικά μοντεσοριανές. Οἱ σπουδαστές φέρνουν συχνά συγγενεῖς ἢ φίλους κι ἔτσι βλέπει κανεῖς μωρά, παιδάκια, ἀγόρια, κορίτσια, νέους καί νέες, μεγάλους παιδαγωγούς καί ἄλλους ἀνθρώπους μέ ἀνώτερη μόρφωση καί ἄλλους χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση, ὅλους μαζί ἀνακατωμένους. Ποτέ στίς συναντήσεις αὐτές δέ γίνεται αἰσθητή ἢ παραμικρή ἀνάγκη νά κατευθυνθοῦν ἢ νά καθοδηγηθοῦν οἱ διάφορες αὐτές ὁμάδες. Ἡ ποικιλία αὐτή δίνει στίς συναντήσεις μας μία ἐντελῶς ιδιαίτερη ὄψη. Ζητᾶμε μόνο ἀπό ὅσους θέλουν νά παρακολουθήσουν τά ἐπιμορφωτικά μας σεμινάρια νά βρίσκονται σέ μιά ὀρισμένη ἐκπαιδευτική στάθμη. Εἶναι ὁ μόνος ὅρος γιά τή φοίτηση: ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν ἀπόφοιτοι γυμνασίου καί καθηγητές, δικηγόροι, γιανοῦ καί πιθανόν πελάτες ἢ ἀσθενεῖς τους. Στήν Εὐρώπη

είχαμε σπουδαστές από όλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου καί στήν Ἀμερική εἶχαμε ἕνα σπουδαστή ἀναρχικό. Στίς ἀνάμεικτες αὐτές ομάδες, ποτέ δέν ὑπῆρξε καμιά προστριβή. Πῶς ἐγινε αὐτό; Μᾶς ἔνωσε πάντα ἕνα κοινό ἰδανικό. Στό Βέλγιο — μιά χώρα τόσο μικρή πού εὐκολα θά χωροῦσε σέ μιά γωνιά τῆς Ἰνδίας — μιλοῦν δύο γλῶσσες, τά γαλλικά καί τά φλαμανδικά. Ὁ διαχωρισμός αὐτός ἐπεκτείνεται καί στήν πολιτική καί περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο μέ τίς διαφορές ἀνάμεσα σέ καθολικούς, σοσιαλιστές καί ἄλλες πολιτικές ομάδες. Σπάνια συμβαίνει ἄνθρωποι πού χωρίζουν τόσες διαφορές (καί νιώθει ὁ καθένας δεσμευμένος ἠθικά στή δική του ομάδα) νά συναντηθοῦν ὅλοι μαζί σέ μιά κοινή συγκέντρωση. Στά μαθήματά μας ὅμως γίνεται πάντα ἡ ἀνάμειξη αὐτή. Ἦταν τόσο παράξενο πού τό ἀνέφεραν ἀκόμη καί οἱ ἐφημερίδες.

«Ὅλα αὐτά τὰ χρόνια», ἔγραψαν, «ἀγωνιστήκαμε γιά νά ὑπάρξουν συναντήσεις μέ ἐκπροσώπους ὅλων τῶν μερῶν καί νά, τώρα, πού γίνεται αὐθόρμητα ἡ συνάντηση αὐτή».

Εἶναι ἕνα ἀκόμη σημάδι τῆς μεγάλης δύναμης τοῦ παιδιοῦ. Ὅσο κι ἂν μᾶς χωρίζουν θρησκευτικές καί πολιτικές ιδέες καί παρατάξεις, εἴμαστε ὅλοι κοντά στό παιδί καί τό ἀγαπᾶμε. Ἀπό τήν ἀγάπη αὐτή πηγάζει ἡ δύναμη τοῦ παιδιοῦ νά ἐνοποιεῖ τό σύνολο. Οἱ ἐνήλικοι ἔχουν ἐδραιωμένες καί συχνά μαχητικές πεποιθήσεις πού τοὺς χωρίζουν σέ ομάδες. Στίς συζητήσεις τους περνοῦν εὐκολα στά χτυπήματα. Γιά ἕνα ὅμως θέμα — τό παιδί — ὅλοι ἔχουν τά ἴδια αἰσθήματα. Λίγοι καταλαβαίνουν πόση ἀξία δίνει τό φαινόμενο αὐτό στό παιδί.

Γιά νά καταλάβουμε τή φύση τῆς ἀγάπης, ἄς σκεφτοῦμε τὰ λόγια πού εἶπαν γι' αὐτήν οἱ προφῆτες καί οἱ ποιητές, γιατί αὐτοί διατύπωσαν μέ τόν καλύτερο τρόπο τή μεγάλη πηγή ζωῆς πού εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὑπάρχει τίποτα πιό ὁμορφο καί πιό εὐγενικό ἀπό τὰ τραγούδια αὐτά πού ὑμνοῦν τό μεγάλο αἶσθημα πού γεννᾶ κάθε ζωή; Μήπως δέ συγκινοῦν τήν καρδιά ἀκόμη καί τοῦ πιό ἄγριου καί βάρβαρου ἀνθρώπου; Ἀκόμη καί αὐτοί πού φέρνουν τό θάνατο καί τήν καταστροφή σέ ὀλόκληρους πληθυσμούς, νιώθουν νά τοὺς συγκινεῖ ἡ ὁμορφιά τῶν λέξεων τῆς ἀγάπης. Εἶναι ἕνα σημάδι ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, πού κάνουν πράξεις βίαιες καί βάρβαρες, ἔχουν κρατήσει

μέσα τους κάτι από τή ζωτική τους ενέργεια καί μπορεί κάποτε, ξυπνώντας, νά φθάσει ἕνας παλμός από τήν ενέργεια αὐτή μέχρι τήν καρδιά τους. Ἡ ὁμορφιά τῶν λέξεων καί τῶν ἤχων δέν πηγαίνει χαμένη. Δέν τίς θεωροῦν μάταιες καί ἀνόητες ἔννοιες. Νιώθουν τήν ὁμορφιά γιατί ἡ ἀγάπη τούς ἐπηρεάζει, ὅσο μικρό ρόλο κι ἂν παίζει στή ζωή τους, καί τήν ἀποζητοῦν χωρίς νά τό καταλαβαίνουν.

Ἡ ἄρμονία στόν κόσμο θά ἔρθει μόνο ὅταν σκεφτοῦμε ἐντατικά τό ζήτημα αὐτό. Πρέπει νά μελετήσουμε ὅλες τίς ἐπιπτώσεις. Τό παιδί εἶναι τό σημεῖο ὅπου συγκλίνουν ὅλα τά αἰσθήματα καλοσύνης καί ἀγάπης. Ἡ ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου γλυκαίνει καί μαλακώνει στό ἄκουσμα τῆς λέξης «παιδιά». Ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα συμμερίζεται τή βαθιά συγκίνηση πού ξυπνᾷ τό παιδί. Εἶναι ἕνα ἀρτεσιανό πηγάδι τῆς ἀγάπης. Ἀγγίζοντάς το, ἀγγίζουμε τήν ἀγάπη. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσουμε τήν ἀγάπη: ὅλοι τή νιώθουμε, δέν μποροῦμε ὅμως νά περιγράψουμε ἀπό ποῦ πηγάζει, ἢ νά ὑπολογίσουμε τίς ἀπέραντες ἐπιπτώσεις της ἢ τή δύναμή της νά ἐνώνει τούς ἀνθρώπους. Στίς συζητήσεις γιά τό παιδί ξεχνιοῦνται οἱ διαφορές τῆς φυλῆς, τῆς θρησκείας καί τῆς κοινωνικῆς θέσης καί αἰσθάνονται ὅλοι νά τούς συνδέει μιάν ἀδελφική ἐνότητα. Νικᾷ τή δειλία καί διώχνει τίς ἔχθρες πού ξεπροβαίνουν ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους καί στίς ἀνθρώπινες ὁμάδες στίς καθημερινές τους συναλλαγές.

Κοντά στά παιδιά ἡ δυσπιστία διαλύεται. Μᾶς κυριεύει ἡ καλοσύνη καί ἡ πραότητα, γιατί, ὅταν μαζευόμαστε γύρω τους, νιώθουμε νά μᾶς ζεσταίνει ἡ φλόγα τῆς ζωῆς πού τά διαπνέει. Οἱ ἐνήλικοι ἔχουν πάντα μιὰ τάση νά ἀμυνθοῦν πού συνυπάρχει μέ τήν παρόρμηση τῆς ἀγάπης. Ἀπό τίς δύο τάσεις ὑπερισχύει ἡ ἀγάπη, ἡ ἄμυνα ὅμως ὑπερτίθεται σ' αὐτήν. Μιά ἀγάπη ἀνάλογη μ' αὐτήν πού νιώθουμε γιά τό παιδί πρέπει θεωρητικά νά ὑπάρχει πάντα ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους, γιατί δέν μπορεί νά ὑπάρξει ἐνότητα χωρίς ἀγάπη.

Εἶναι παράξενο νά διαπιστώνουμε ὅτι σέ καιρούς σάν τό δικό μας, ὅταν ὁ πόλεμος ἔχει φέρει μιάν ἀπαράμιλλη καταστροφή καί ἔχει ἐξαπλωθεῖ μέχρι τίς πιό μακρινές γωνιές τῆς γῆς, τήν ὥρα πού θά νόμιζε κανεῖς ὅτι καί μόνο ἡ ἀναφορά τῆς ἀγά-

πης είναι ή πιό τραγική ειρωνεία, οί άνθρωποι μιλοῦν ακόμη γι' αὐτήν μέ ὄλο καί περισσότερο πείσμα. Γίνονται προγράμματα γιά μελλοντική ἐνότητα, πού δείχνουν ὅτι ὑπάρχει ἀγάπη καί ὅτι εἶναι παντοδύναμη. Σήμερα, θά ἔλεγε κανείς ὅτι ὄλα λένε στόν ἄνθρωπο: «Φτάνει πιά τό ὄνειρο αὐτό πού τό λένε ἀγάπη. Ἀντιμετώπισε τήν πραγματικότητα, τόν ὄλεθρο καί τήν καταστροφή πού βλέπεις γύρω σου. Δέ βλέπεις ὅτι ὄλα, οί πόλεις, τά δάση, οί γυναῖκες καί τά παιδιά χάθηκαν ὄλα;» Κι ὄμως ἐμεῖς μιλάμε γιά ἀνοικοδόμηση, ἀνασυγκρότηση, καί ἀγάπη. Γιά τήν ἀγάπη μιλά ἡ ἐκκλησία καί οί ἐχθροί της. Τό ραδιόφωνο, ὁ τύπος, οί περαστικοί, οί μορφωμένοι, καί οί ἀγράμματοι, οί πλούσιοι καί οί φτωχοί, οί ὄπαδοί κάθε πίστεως καί κάθε δόγματος. Ὅλοι, μά ὄλοι, μιλοῦν γιά τήν ἀγάπη.

Ἄφοῦ εἶναι ἔτσι (ἡ μεγαλύτερη πραγματικά ἀπόδειξη γιά τή δύναμη τῆς ἀγάπης) πῶς νά μήν ἀσχοληθοῦμε μέ τή μελέτη τοῦ μοναδικοῦ καί τεράστιου αὐτοῦ φαινομένου; Γιατί νά τό συζητᾶμε μόνο ὄταν τό μῖσος βρίσκεται στό ἀπόγειο; Δέ θά ἔπρεπε νά εἶναι πάντοτε τό θέμα τῆς μελέτης καί τῆς ἀνάλυσης καί νά μᾶς δίνει ὡφέλιμα διδάγματα; Ἀναρωτηθήκαμε ποτέ γιατί δέ σκέφτηκε κανείς νά μελετήσῃ τήν πρωταρχική αὐτή ἐνέργεια καί νά τή συνδυάσῃ μέ ἄλλες γνωστές δυνάμεις; Ὁ ἄνθρωπος ἀφιέρωσε τίς πνευματικές του δυνάμεις στή μελέτη τῶν φυσικῶν φαινομένων. Κοσκίνισε καί διαμέλισε, ἔκανε ἀναρίθμητες ἀνακαλύψεις. Γιατί νά μήν ἀναλώσῃ ἕνα μικρό μέρος ἀπό τίς δυνάμεις του στή μελέτη μιᾶς δυνάμεις πού θά μπορούσῃ ἴσως νά ἐνώσῃ τήν ἀνθρωπότητα; Κάθε συνεισφορά πού θά προωθοῦσῃ τήν κρυμμένη δύναμη τῆς ἀγάπης καί θά ἔριχνε φῶς στήν ἰδέα της, θά ἔπρεπε νά γίνεται δεκτή μέ εὐγνωμοσύνη καί νά ἀναγνωρίζεται ἡ σημασία της. Εἶπα πιό πάνω ὅτι οί προφήτες καί οί ποιητές ὑμνοῦν τήν ἀγάπη σάν ἕνα ἰδανικό. Δέν εἶναι ὄμως μόνο ἕνα ἰδανικό, ἀλλά εἶναι, ἤτάν πάντα καί θά εἶναι μιᾶ πραγματικότητα.

Πρέπει ἐπιτέλους νά μάθουμε ὅτι τήν πραγματικότητα τῆς ἀγάπης δέ θά μᾶς τή διδάξουν στό σχολεῖο.

Ἀκόμη καί ἂν μαθαίναμε ἀπέξω τά λόγια τῶν ποιητῶν καί τῶν προφητῶν, γρήγορα θά τά ξεχνούσαμε μέσα στά ἄγχη καί τή φασαρία τῆς ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι ζητοῦν ἀπεγνωσμένα τήν

ἀγάπη, ὄχι γιατί ἄκουσαν νά μιλοῦν γι' αὐτήν, ἢ ἐπειδή διάβασαν γι' αὐτήν. Ἡ ἀγάπη καί ἡ ἐλπίδα τῆς ἀγάπης δέ διδάσκονται, ἀλλά ἀνήκουν στήν κληρονομιά τῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ μᾶς μιᾶ καλύτερα ἀπό τούς ποιητές καί τούς προφητες.

Ἐκτός ἀπό τή θρησκεία ἢ τήν ποίηση, ἡ ἀγάπη προβάλλει καί ἀπό ἄλλη σκοπιά. Μᾶς τήν παρουσιάζει ἡ ἴδια ἡ ζωὴ. Τή βλέπουμε τότε ὄχι μόνο σάν κάτι πού φανταστήκαμε ἢ ποθήσαμε, ἀλλά σάν τήν πραγματικότητα μιᾶς αἰώνιας πηγῆς ἐνέργειας, ἀκατάλυτης καί ἀπρόσβλητης.

Θά ἤθελα νά πῶ λίγα λόγια γιά τήν πραγματικότητα αὐτή, καθώς ἐπίσης καί γιά τά λόγια τῶν προφητῶν καί τῶν ποιητῶν. Ἡ δύναμη πού ὀνομάζουμε ἀγάπη εἶναι ἡ πιό μεγάλη πηγὴ ἐνέργειας στό σύμπαν. Ἡ ἔκφραση ὡστόσο δέν εἶναι ἡ κατάλληλη, γιατί περισσότερο ἀπό ἐνέργεια εἶναι ἡ ἴδια ἡ δημιουργία. Θά μπορούσα νά πῶ καλύτερα: «Ὁ Θεός εἶναι ἡ ἀγάπη».

Θά ἤθελα νά μπορούσα νά ἀναφέρω ἀποσπάσματα ἀπό ὅλους τούς ποιητές, τούς προφητες καί τούς ἁγίους πού ἔγραψαν γιά τήν ἀγάπη, δέν τούς γνωρίζω ὅμως ὅλους, οὔτε καί θά μπορούσα νά τούς γνωρίσω στίς διάφορες γλῶσσες. Θά ἤθελα ὅμως νά ἀναφέρω ἓνα ἀπόσπασμα πού ξέρω, πού μιᾶ τόσο ἔντονα γιά τό θέμα τῆς ἀγάπης, ὥστε ἀκόμη καί σήμερα, μετά ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια, τά λόγια του ἔχουν τήν ἴδια ἀπήχηση στίς καρδιές τῶν χριστιανῶν.

«Ἐάν λαλῶ τās γλῶσσας τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δέ μή ἔχω, ἔγινα χαλκός ἤχῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον. Καί ἐάν ἔχω προφητείαν καί γνωρίζω πάντα τά μυστήρια καί πᾶσαν τήν γνῶσιν, καί ἐάν ἔχω πᾶσαν τήν πίστιν, ὥστε νά μετατοπίζω ὄρη, ἀγάπην δέ μή ἔχω, εἶμαι οὐδέν. Καί ἐάν πάντα τά ὑπάρχοντά μου διανείμω καί ἐάν παραδώσω τό σῶμα μου διά νά καυθῶ, ἀγάπην δέ μή ἔχω, οὐδέν ὠφελοῦμαι» (Ἐπιστολή Παύλου πρὸς Κορινθίους, α' XIII).

Δικαιολογημένα θά ἔλεγε ὁ καθένας μας στόν Ἀπόστολο «Ὅπωςδήποτε ξέρεις τί εἶναι ἡ ἀγάπη, γιά νά τό νιώθεις τόσο βαθιά. Πρέπει νά εἶναι κάτι θαυμάσιο. Γιατί δέ μᾶς τό ἐξηγεῖς;» Κάθε φορά πού προσπαθοῦμε νά περιγράψουμε τό εὐγενικό αὐτό αἶσθημα δυσκολευόμαστε ἀρκετά. Τά λόγια τοῦ Ἀπό-

στολου Παύλου καθρεφτίζονται στό σημερινό πολιτισμό μας: μήπως δέν μπορούμε νά κινήσουμε βουνά καί νά κάνουμε ἀκόμη μεγαλύτερα θαύματα; Μήπως δέν μπορούμε νά ἀκουστοῦμε στά πέρατα τῆς γῆς μιλώντας ψιθυριστά; Καί ὅμως ὅλα αὐτά δέν εἶναι τίποτα χωρίς τήν ἀγάπη. Μποροῦμε νά ἰδρῦσουμε τεράστιες ὀργανώσεις γιά νά ντύσουμε καί νά θρέψουμε τούς φτωχοῦς, ἄν ὅμως δέν ὑπάρχει μέσα τους ἀγάπη, εἶναι σάν τό «ἀλαλάζον κύμβαλο» πού ἀκούγεται μόνο ἐπειδή εἶναι ἄδειο. Πῶς, λοιπόν, θά περιγράψουμε τή φύση τῆς ἀγάπης; Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἀφοῦ περιγράψει τό μεγαλεῖο της, μέ τά λόγια πού παράθεσα πιό πάνω, συνεχίζει, χωρίς ὅμως νά διατυπώνει καμιά φιλοσοφική θεωρία. Λέει:

« Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, ἀγαθοποιεῖ. Ἡ ἀγάπη δέν φθονεῖ. Ἡ ἀγάπη δέν αὐθαδιάζει, δέν ἐπαίρεται, δέν ἀσχημονεῖ, δέν ζητᾷ τά ἑαυτῆς, δέν παροξύνεται, δέν διαλογίζεται τό κακόν. Δέν χαίρει εἰς τήν ἀδικίαν, συγχαίρει δέ εἰς τήν ἀλήθειαν. Πάντα ἀνέχεται, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει».

Ἡ μακριά αὐτή σειρά τῶν διαπιστώσεων, ἡ περιγραφή αὐτή πνευματικῶν εἰκόνων, μᾶς θυμίζει παράδοξα τίς ιδιότητες τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Εἶναι σάν μιᾶ περιγραφή τοῦ *Δεκτικοῦ Νοῦ* τοῦ παιδιοῦ! Τό πνεῦμα αὐτό, πού δέχεται τά πάντα, δέν κρίνει, δέν ἀρνεῖται, δέν ἀντιδρᾷ. Ἀπορροφᾷ τά πάντα καί τά ἐνσωματώνει στό μελλοντικό ἄνθρωπο. Μέ τό ἔργο αὐτό τό παιδί πετυχαίνει τήν ἰσότητα μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους, προσαρμόζεται γιά νά ζήσει μαζί τους. Τό παιδί ὑπομένει τά πάντα. Ὅποιες κι ἄν εἶναι οἱ συνθῆκες τῆς γέννησής του, ὅταν μπεῖ στόν κόσμο, διαμορφώνεται καί προσαρμόζεται γιά νά ζήσει καί γιά νά φτιάξει ἕναν ἐνήλικο εὐτυχισμένο στίς συνθῆκες αὐτές. Ἄν δεῖ τό φῶς σέ μιάν ἄγονη περιοχή, θά διαμορφώσει τόν ἑαυτό του γιά νά ζήσει καί νά εἶναι εὐτυχισμένος σ' αὐτό μόνο τό κλίμα. Ὅπου ἄλλοῦ κι ἄν πάει, στήν ἔρημο, σέ πεδιάδες πού ἀνοίγονται στή θάλασσα, σέ βουνοπλαγιές ἢ σέ παγωμένες ἀρκτικές ἐκτάσεις, ὅλα τοῦ κάνουν τήν ἴδια ἐντύπωση, νιώθει ὅμως εὐτυχισμένος καί χαρούμενος μόνο στόν τόπο πού γεννήθηκε καί ἀνατράφηκε.

Ὁ Δεκτικός Νοῦς καλοδέχεται τά πάντα, σέ ὅλα βρίσκει ἐλπίδα, δέχεται τή φτώχεια τό ἴδιο ὅπως καί τά πλούτη, υἰοθετεῖ κάθε θρησκεία, καθώς καί τίς προλήψεις καί τά ἔθιμα τοῦ τόπου του, ἐνσωματώνοντας τά πάντα στό ἄτομό του.

Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό παιδί!

Ἄν δέν ἦταν ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη φυλή δέ θά στέριωνε σέ καμιά γωνιά τῆς γῆς. Ὁ πολιτισμός δέ θά προόδευε, οὔτε θά ἐξελισσόταν, ἂν ἔπρεπε πάντα νά ἀρχίζει ἀπό τήν ἀρχή.

Ὁ Δεκτικός Νοῦς ἀποτελεῖ τή βάση τῆς κοινωνίας πού δημιουργήσε ὁ ἄνθρωπος. Τό βλέπουμε στό μικρό, ἀμέριμνο παιδί πού λύνει μέ τήν ἀγάπη του ὅλα τά μυστήρια τῆς ἀνθρώπινης μοίρας.

Ἄν μελετήσουμε καλύτερα τό παιδί, θά ἀνακαλύψουμε τήν ἀγάπη σέ ὅλες του τίς πλευρές. Οἱ ποιητές καί οἱ προφήτες δέν ἀνέλιξαν τήν ἀγάπη, τήν ἀναλύει ὅμως ἡ πραγματικότητα πού ἀποκαλύπτει μέσα του κάθε παιδί.

Ὅταν ἀναλογιστοῦμε τά λόγια τοῦ Ἀπόστολου Παύλου καί κοιτάξουμε μετά τό παιδί, θά παραδεχτοῦμε ὅτι συγκεντρώνει ὅλες τίς ιδιότητες πού ὑμνήσε ἐκεῖνος. Προσωποποιεῖ κάθε θησαυρό πού περικλείει ἡ ἀγάπη.

Πρωταρχικά, λοιπόν, ὁ θησαυρός βρίσκεται ὄχι μόνο στούς λίγους ἐκείνους πού τόν ἐκφράζουν μέ τήν ποίηση καί τή θρησκεία, ἀλλά μέσα σέ κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα. Εἶναι ἕνα θαῦμα πού προσφέρεται σέ ὅλους. Παντοῦ βρίσκουμε τήν προσωποποίηση τῆς μεγάλης αὐτῆς δύναμης. Ὁ ἄνθρωπος καταστρέφει μέ τή διχόνοια καί τήν πάλη, ὁ Θεός ὅμως συνεχίζει νά στέλνει τή ζωογόνα αὐτή βροχή. Εὐκολα καταλαβαίνουμε ὅτι ὅλα τά δημιουργήματα καί τοῦ πιό προοδευτικοῦ ἀνθρώπου δέν ὀδηγοῦν σέ τίποτα χωρίς τήν ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη αὐτή, ὅμως, πού εἶναι τό δῶρο κάθε μικροῦ παιδιοῦ πού ἔρχεται ἀνάμεσά μας — ἂν ἀξιοποιούσαμε τίς δυνατότητές της ἢ ἂν ἀναπτύσσαμε στό ἔπακρο τίς ἀξίες της θά πολλαπλασιάσαμε ἐπ' ἄπειρο τά ἐπιτεύγματά μας, πού εἶναι ἤδη τόσο πλατιά. Πρέπει μεγάλοι καί παιδιά νά συντονίσουν τίς δυνάμεις τους. Γιά νά γίνει ἀνώτερος ὁ μέγας, πρέπει νά γίνει ταπεινός καί νά διδαχτεῖ ἀπό τό παιδί. Εἶναι περίεργο ὅτι ἀνάμεσα σέ ὅλα τά θαύματα πού πέτυχε ὁ ἄνθρωπος, σέ ὅλες τίς

ἀνακαλύψεις πού ἔκανε, μόνο σέ ἕναν τομέα δέν ἔδωσε πρόσοχή: στό θαῦμα πού δημιούργησε ὁ Θεός ἀπό τά πρῶτα: τό θαῦμα τῶν παιδιῶν.

Ἡ ἀγάπη ὅμως εἶναι πολύ περισσότερα ἀπό ὅσα εἶπαμε μέχρι ἔδῳ. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τήν ἀνυψώνει μέ τή φαντασία, ἐμεῖς ὅμως τή βλέπουμε μόνο σάν μιὰ πλευρά τῆς πολυσύνθετης παγκόσμιας δύναμης — πού δηλώνουν οἱ λέξεις «ἔλξη» καί «συνάφεια» — καί κυβερνᾷ τόν κόσμο, κρατᾷ τά ἀστέρια στήν τροχιά τους, κάνει τά ἄτομα νά συνδέονται καί νά σχηματίζουν νέες οὐσίες, συγκρατεῖ τά πράγματα στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Εἶναι ἡ δύναμη πού ρυθμίζει καί διέπει τά ὀργανικά καί τά ἀνόργανα καί πού ἐνσωματώνεται στήν οὐσία τοῦ κάθε πράγματος, σάν ὁδηγός γιά τή σωτηρία καί γιά τή συνέχιση τῆς ἐξέλιξης. Συνήθως δέν εἶναι συνειδητή, καμιά φορά ὅμως γίνεται ζωντανή καί ὁ ἄνθρωπος πού τή νιώθει στήν καρδιά του τήν ὀνομάζει «ἀγάπη».

Τό ἐνστικτο τῆς ἀναπαραγωγῆς, πού ἐμφανίζεται κατά περιόδους σέ ὅλα τά ζῶα, εἶναι καί αὐτό μιὰ μορφή ἀγάπης. Εἶναι μιὰ προσταγή τῆς φύσης, πού συντελεῖ στή συνέχιση τῆς ζωῆς. Εἶναι ὅταν δίνεται μιὰ μικρή ποσότητα τῆς παγκόσμιας αὐτῆς ἐνέργειας γιά μιὰ στιγμή στίς ζωντανές μορφές, γιά νά μή σβῆσει καί χαθεῖ τό εἶδος.

Τά ζῶα τή νιώθουν γιά ἕνα λεπτό καί μετά ἐξαφανίζεται ἀπό τή συνείδησή τους. Αὐτό δείχνει μέ τί μέτρο καί οἰκονομία χαρίζει ἡ φύση τήν ἀγάπη: πόσο πολύτιμη, λοιπόν, πρέπει νά εἶναι ἡ ἀγάπη αὐτή, ὅταν ἡ φύση τήν παραχωρεῖ σέ τόσο μικρές δόσεις, σάν νά εἶχε λάβει αὐτήν τή διαταγή. Ὄταν ἔρθουν τά μικρά στόν κόσμο, οἱ γονεῖς λαβαίνουν πάλι τό δῶρο τῆς ἀγάπης. Εἶναι μιὰ εἰδική ἀγάπη πού τούς ὀδηγεῖ νά θρέψουν τά μικρά τους, νά τά κρατήσουν ζεστά καί νά τά ὑπερασπιστοῦν μέχρι τό θάνατο. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας γιά τά μικρά της τήν κρατᾷ συνέχεια κοντά τους, μέρα καί νύχτα. Ἡ μορφή αὐτή τῆς ἀγάπης ἐξασφαλίζει τήν ἐπιβίωση, τήν ἀσφάλεια καί τό καλό τῶν μικρῶν. Ἡ εἰδική αὐτή ὄψη τῆς ἐνέργειας ἔχει ἕνα συγκεκριμένο σκοπό: τή φροντίδα καί τήν προστασία τοῦ εἶδους. Ἡ μητέρα θά ἀφοσιωθεῖ στό ἔργο αὐτό, μέχρι τήν ὥρα πού τά μικρά δέ θά χρειάζονται πιά

βοήθεια. Καί νά, μόλις μεγαλώσουν τά μικρά, ή αγάπη αὐτή εξαφανίζεται, ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη! Τά μέρη πού ἔμοιαζαν, μέχρι τήν ὥρα ἐκείνη, ἔνωμένα μέ ἓνα στερεό δεσμό τρυφερότητας καί στοργῆς χωρίζουν. Ἐάν ξανασυναντηθοῦν, συμπεριφέρονται σάν νά μὴν εἶχαν συναντηθεῖ ποτέ καί ἂν τό μικρό τολμήσει νά πάρει μιά μπουκιά ἀπό τήν τροφή τῆς μητέρας, πού κάποτε δέν τοῦ ἀρνιόταν τίποτα, τώρα αὐτή τοῦ ἐπιτίθεται ἄγρια.

Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει ὅτι ή μικρή ἀκτίνα ἐνέργειας πού διαπερνοῦσε τά σύννεφα τῆς συνείδησης πού ἔχει ὁ καθένας, ἀποσύρεται πάλι ἀπό τή στιγμή πού θά ἔχει ἐκπληρωθεῖ ὁ σκοπός της.

Στόν ἄνθρωπο, τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἡ αγάπη δέν ἐξαφανίζεται ὅταν μεγαλώσουν τά παιδιά, ἀλλά, ἐκτός ἀπό αὐτό, μπορεῖ νά ἐξαπλωθεῖ πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς οἰκογένειας. Δέν εἶναι μήπως ἔτοιμη νά ἐμφανιστεῖ καί νά μᾶς ἐνώσει, μόλις ἓνα ἰδανικό ἀγγίζει τίς καρδιές μας;

Ἡ αγάπη βρίσκεται διαρκῶς στόν ἄνθρωπο καί οἱ ἐπιπτώσεις της γίνονται αἰσθητές καί ἔξω ἀπό τή ζωὴ τοῦ ατόμου. Ἡ αγάπη δέν εἶναι ή κοινωνική ὀργάνωση πού ἐξαπλώνεται μέχρι νά περιλάβει ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, ἢ μᾶλλον συνέπεια τῆς αγάπης πού ἐνίωσαν ἄλλοι σέ περασμένους αἰῶνες;

Ἡ φύση προορίζει τήν ἐνέργεια αὐτή γιά καθορισμένους σκοπούς, τή μετῶ μέ ἀκρίβεια σέ ἄλλες μορφές τῆς ζωῆς. Ἡ γενναιοδωρία λοιπόν πού δείχνει στήν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄσκοπη.

Σέ ὅλες τίς μορφές της ή ἐνέργεια αὐτή ὁδηγεῖ στή λύτρωση, ἀναπόφευκτα ὅμως ὁδηγεῖ στήν καταστροφή ὅταν τήν ἀγνοήσουμε. Ἡ ἀξία τῆς μερίδας αὐτῆς τῆς ἐνέργειας πού δόθηκε στόν καθένα μας εἶναι ἀνυπολόγιστη καί ξεπερνᾷ ὅλες τίς ὑλικές κατακτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ πού δημιούργησε καί συντηρεῖ ὁ ἄνθρωπος. Μόνο παροδικά ἐκφράζεται ξανά ή ἐνέργεια αὐτή καί εξαφανίζεται μετά ἀπό λίγο, ὅταν καινούριες κατακτήσεις τήν ὑπερκαλύψουν. Ἡ ἐνέργεια ὅμως ή ἴδια θά συνεχίσει τήν πορεία της δημιουργώντας, προστα-

τεύοντας και λυτρώνοντας, ακόμη και άφου εξαφανιστούν τά ίχνη του άνθρώπου από τό διάστημα.

Η αγάπη δίνεται στον άνθρωπο σαν δώρο πού πρέπει νά στρέψει σέ κάποιο σκοπό, γιά κάποιο είδικό λόγο, και από τήν άποψη αυτή μοιάζει μέ όλα όσα παραχώρησε στον άνθρωπο ή συνείδηση του σύμπαντος. Πρέπει νά φυλαχτεί σαν θησαυρός, νά αναπτυχθεί και νά μεγαλώσει όσο γίνεται περισσότερο. Μόνο ο άνθρωπος ανάμεσα στά ζωντανά πλάσματα μπορεί νά αξιοποιήσει στό έπακρο τή δύναμη αυτήν πού έλαβε, νά τήν αναπτύξει όλο και περισσότερο. Έχει καθήκον νά τή διαφυλάξει. Είναι ή άληθινή δύναμη πού κρατά τό σύμπαν σέ συνοχή και όχι μόνο μία ιδέα.

Μέ τά μέσα πού του παρέχει, ο άνθρωπος θά μπορέσει ακόμη νά δώσει συνοχή σέ όλα τά δημιουργήματα των χειρών και τής έξυπνάδας του. Χωρίς τή δύναμη αυτήν, όλα τά δημιουργήματά του θά στραφοϋν εναντίον του και θά φέρουν τό γάος και τήν καταστροφή. Χωρίς αυτήν, αν στηριχτεί μόνο στις δικές του δυνάμεις, κανένα έπίτευγμα δέ θά διαρκέσει και θά καταβαραθρωθοϋν όλα.

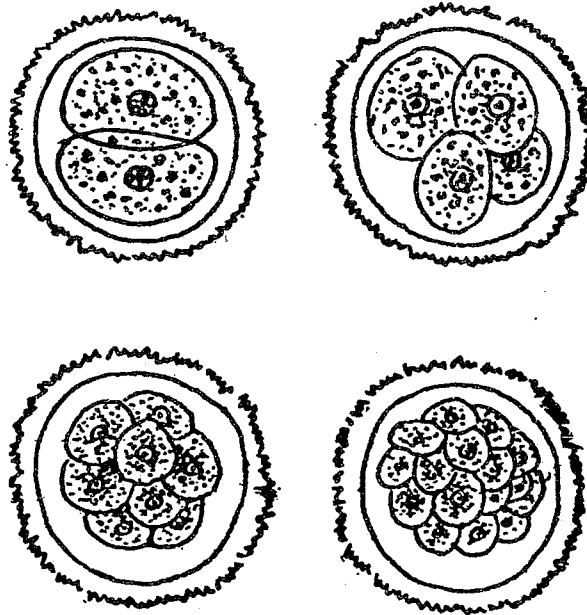
Καταλαβαίνουμε τώρα τά λόγια του Αποστόλου ότι από τήν αγάπη ξεκινούν όλα. Η αγάπη είναι κάτι περισσότερο από τον ήλεκτρισμό πού μάς φωτίζει στό σκοτάδι, περισσότερο από τά παλλόμενα κύματα πού μεταδίδουν τή φωνή μας στό διάστημα, περισσότερο από κάθε ένέργεια πού ανακάλυψε ο άνθρωπος και έμαθε νά χρησιμοποιεί. Από όλα τά πράγματα ή αγάπη είναι τό πιο ισχυρό. Η αξιοποίηση όλων των ανακαλύψεων εξαρτάται από τή συνείδηση εκείνου πού τις χρησιμοποιεί. Η ένέργεια όμως τής αγάπης δίνεται σέ όλους μας. Δίνεται σέ μικρή και διάχυτη ποσότητα, είναι ώστόσο ή μεγαλύτερη δύναμη πού έχει ο άνθρωπος στή διάθεσή του. Η συνειδητή πλευρά της ανανεώνεται κάθε φορά πού γεννιέται ένα μωρό και, ακόμη και αν τήν καταπνίξουν οί μεταγενέστερες συνθήκες, νιώθουμε πάντοτε γι' αυτήν ένα φλογερό πόθο. Πρέπει, λοιπόν, νά μελετήσουμε και νά χρησιμοποιήσουμε τή δύναμη αυτήν, περισσότερο από κάθε άλλη πού μάς περιβάλλει, γιατί παραχωρείται σέ μάς, και όχι στό περιβάλλον, όπως

τά άλλα στοιχεία. Μελετώντας και χρησιμοποιώντας την αγάπη
θά φθάσουμε στην πηγή της: *τό Παιδί*.

Τό μονοπάτι αυτό πρέπει να ακολουθήσει ο άνθρωπος με
άγωνία και φροντίδα, αν θέλει να φτάσει στη λύτρωση και
στην ένότητα τῆς ανθρωπότητας, ὅπως τοῦ ὀρίζει ὁ προορι-
σμός του.

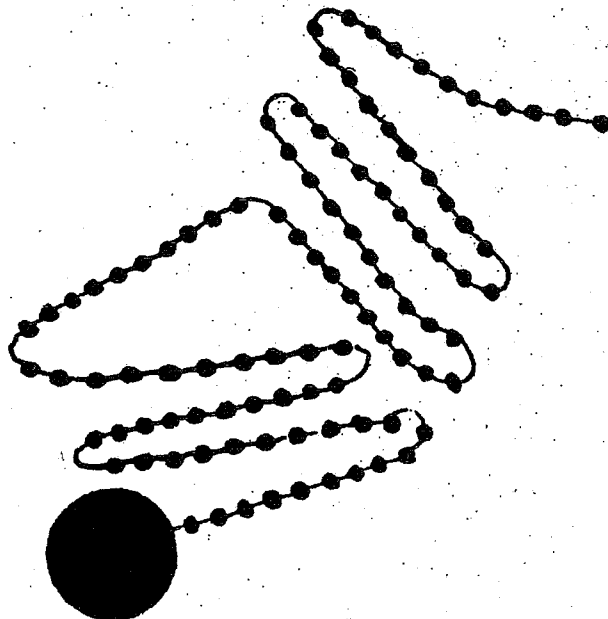
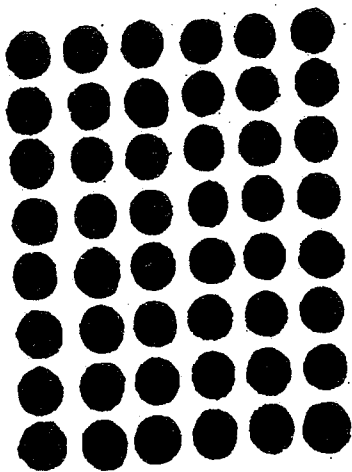
ΕΙΚΟΝΕΣ

Βιβλιογραφία και αναφορές

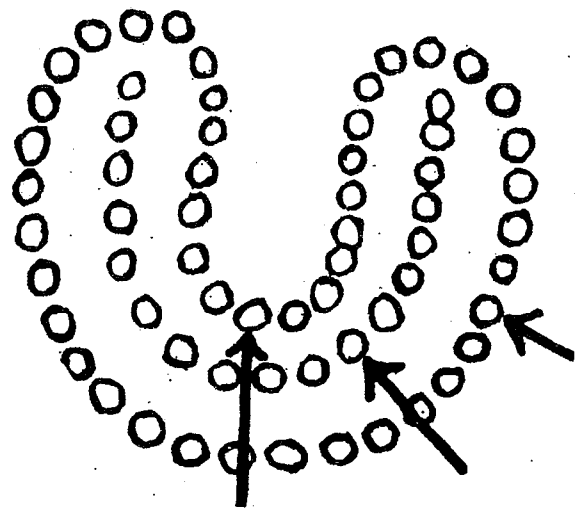
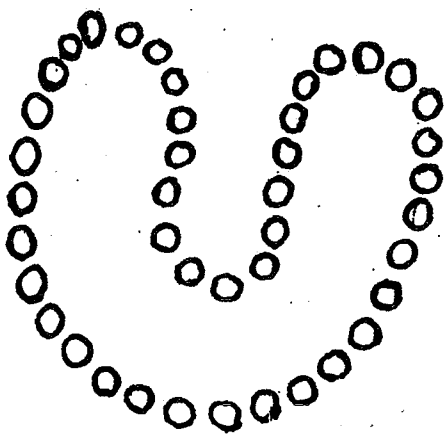
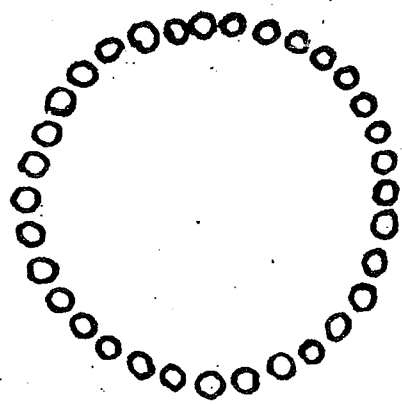
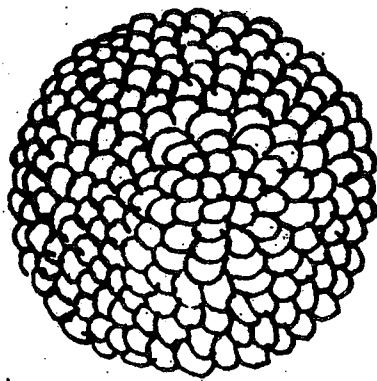
ΕΙΚΟΝΑ 1

Ο πολλαπλασιασμός του σπερματικού
κιττάρου

ΕΙΚΟΝΑ 2

Αλυσίδα από 100 γένη σε μία γραμμή. Αυτά βρίσκονται σε καθένα από τα 48 χρωσώματα που είναι διευθετημένα γεωμετρικά άριστερά.

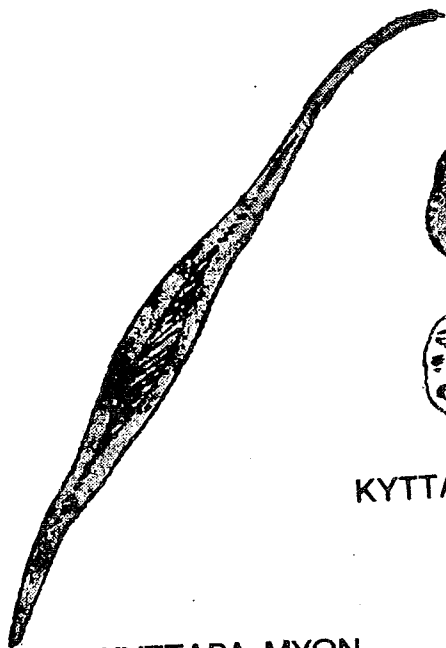

1. ΕΝΔΟΔΕΡΜΑ

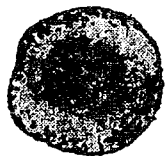
2. ΜΕΣΟΔΕΡΜΑ

3. ΕΞΩΔΕΡΜΑ

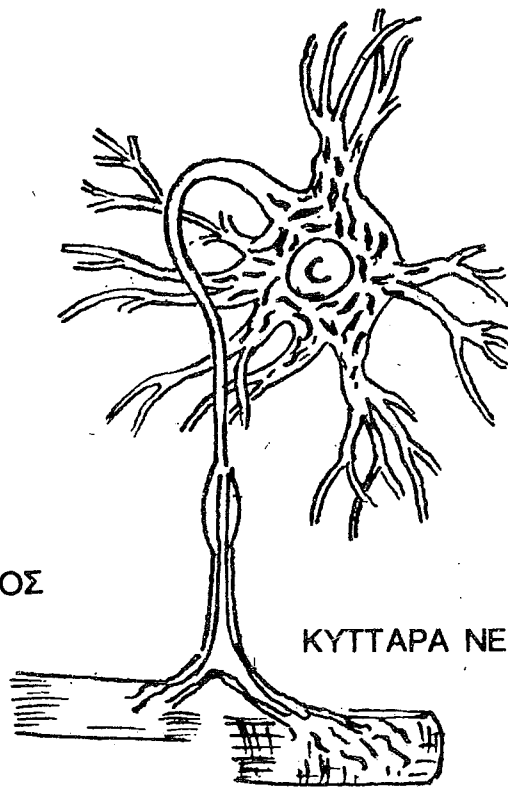
ΕΙΚΟΝΑ 3

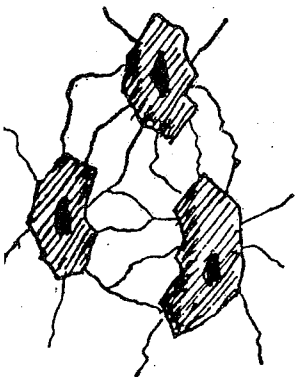
ΚΥΤΤΑΡΑ ΜΥΩΝ

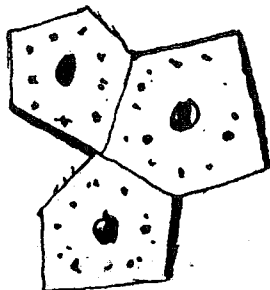
ΚΥΤΤΑΡΑ ΑΙΜΑΤΟΣ

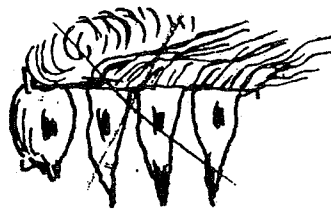
ΚΥΤΤΑΡΑ ΝΕΥΡΩΝ

ΚΥΤΤΑΡΑ ΟΣΤΩΝ

ΚΥΤΤΑΡΑ ΣΥΚΩΤΙΟΥ

ΕΙΚΟΝΑ 4

ΕΜΒΡΥΟΝΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ

ΚΑΤΟΠΙΝΟ ΣΤΑΔΙΟ

ΑΝΘΡΩΠΟΣ

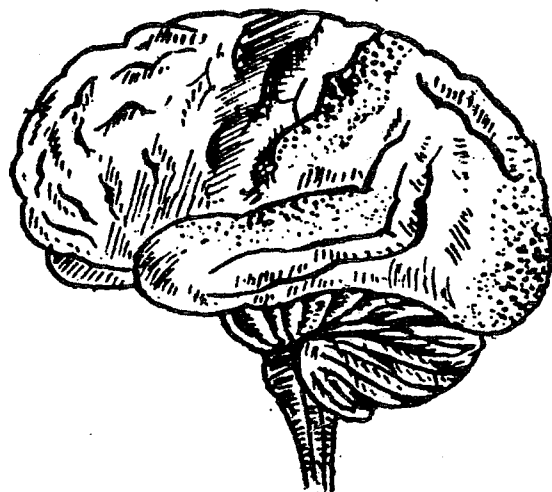
ΛΑΓΟΣ

ΣΑΥΡΑ

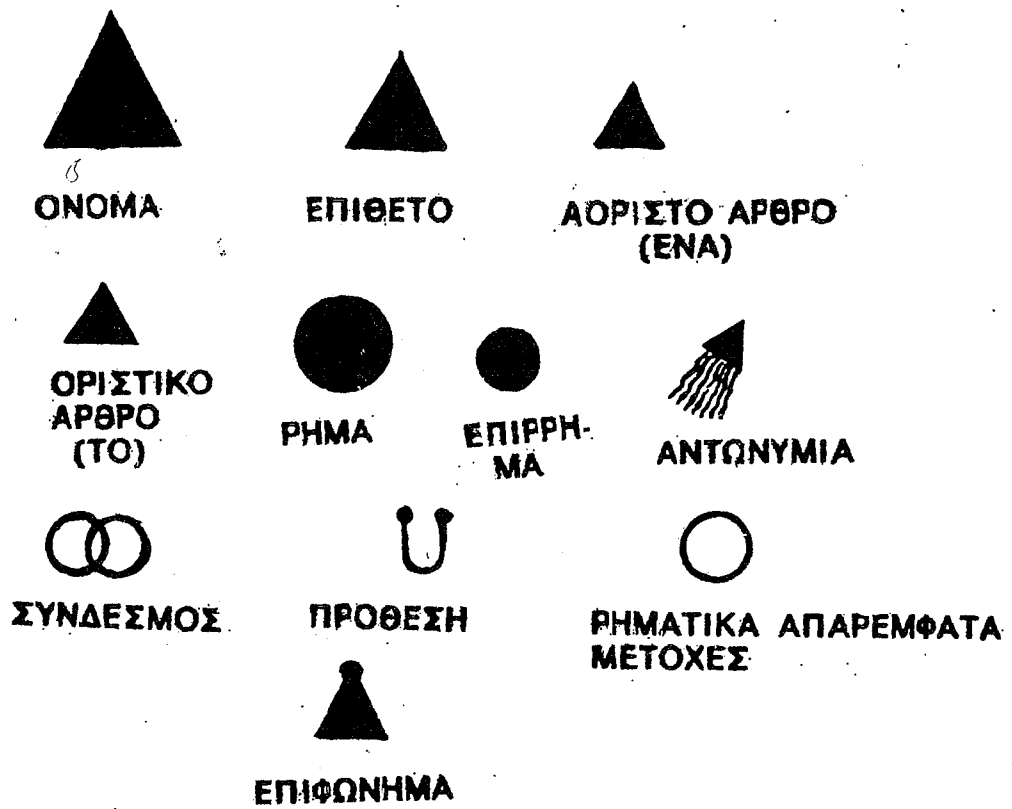

ΕΙΚΟΝΑ 5

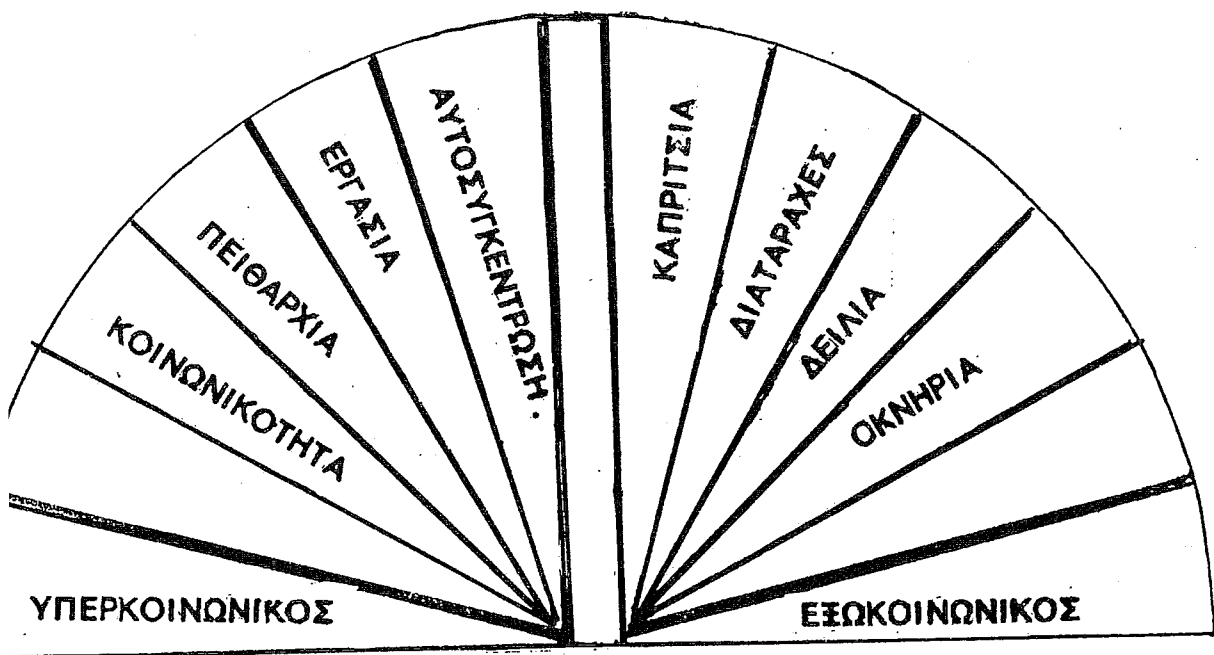

ΕΙΚΟΝΑ 6

Παραγκεφαλίτιδα στη βάση του κρανίου.

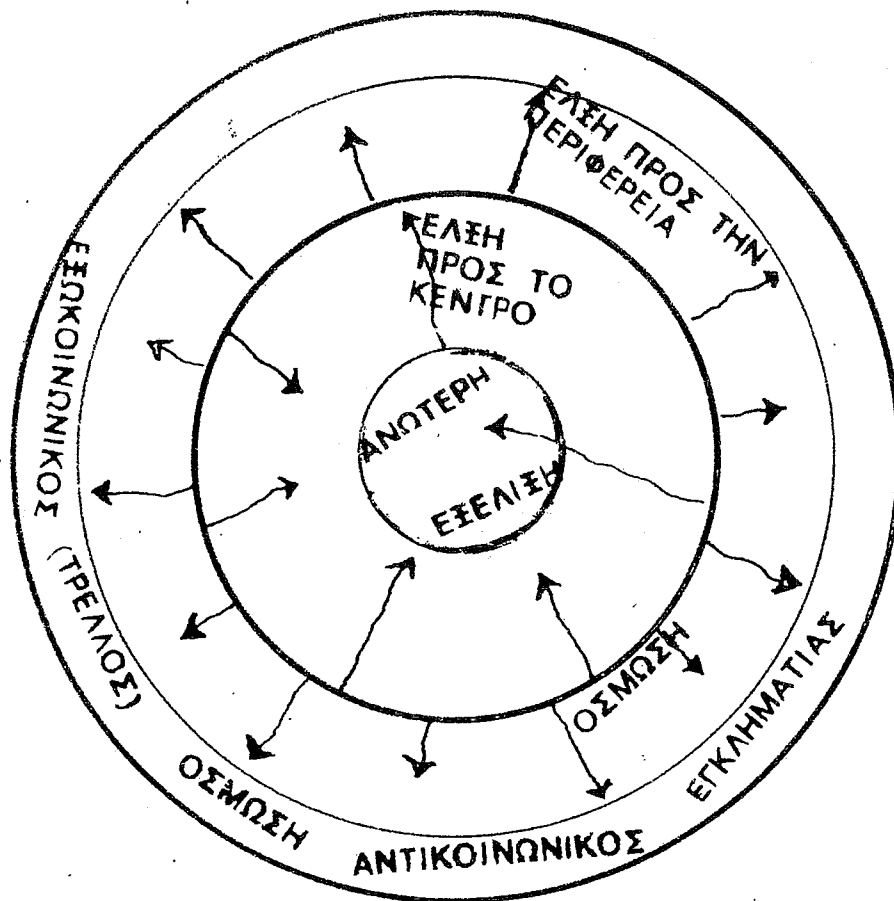

Εκ. 9. Γραμματικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται στην εικ. 8.

Εικ. 11

Φυσιολογικά και διαταραγμένα χαρακτηριστικά
της προσωπικότητας στα παιδιά

Εικ. 12
 Κύκλοι έλεης για τόν Άνώτερο
 και Κατώτερο Κοινωνικό Τύπο

1. **Dr. Alexis Carrel**, *L' Homme cet Inconnu*, Paris, 1947.
2. Σ.Τ.Μ. Πρόκειται για μία κατάσταση που σήμερα έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά.
3. **W. Stern**, *Psychology of Early Childhood*, 1930.
4. **J.S. Ross**, *Ground Work of Educational Psychology*, London 1944.
5. *Souvenirs entomologiques*.
6. **C.M. Child**, *Physiological Foundations of Behaviour*, New York, 1924.
7. **A.C. Douglas**, *The Physical Mechanism of the Human Mind*, Edinburgh, 1925.
8. **J.S. Huxley**, *The stream of Life*, 1926.
9. **Hugo de Vries**, *Die Mutations Theorie*, Leipzig, 1902.
10. **John B. Watson**, *Psychology from the Standpoint of a Behaviourist*, 1919.
11. **G.E. Coghill**, *Anatomy and the Problem of Behaviour*, Cambridge University Press, 1929.
12. **Charles Lyell**, *Principles of Geology*, 1936.
13. **F. Ratzel**, *Earth and Life*, 1901.
14. Η Μοντεσσόρι μιλούσε συχνά με ευχαρίστηση για την οικογενειακή σχέση ανάμεσα σ' αυτήν και τον Στοππάνι. Σ.Τ.Μ.
15. **H. G. Wells, Julian Huxley and G.P. Wells**, *The Science of Life*, London 1931.
16. Η λέξη *Mneme*, σ' αυτή τη σειρά των Ίδεων, πρωτοπαρουσιάστηκε από τό Γερμανό βιολόγο Richard Semon και ό Σέρ Percy Nunn ανέπτυξε και προεξέτεινε την Ίδέα στο έργο του *Hormic Theory*.

17. Πειστική απόδειξη τής αλήθειας αυτής μπορεί να βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στό βιβλίο τής Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, New York, 1948.
18. Ἡ φράση αὐτή χρησιμοποιήθηκε γιά πρώτη φορά τό 1923 ἀπό τόν Otto Rant, ἕναν ἀπό τούς πρώτους μαθητές τοῦ Φρόυντ, στή θεωρία του γιά τό «τραῦμα τής γέννησης». Μολονότι δέν ἔχει γίνει γενικά ἀποδεκτή ἡ θεωρία αὐτή, ἡ ἰδέα γιά τόν φόβο ἢ τόν τρόμο τής γέννησης ἔχει μιά θεμελιωμένη θέση σήμερα στήν ψυχολογία τοῦ βάθους.
19. **Maria Montessori**, *The Formation of Man*, Madras 1955. (Ἑλληνικός τίτλος: Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, Ἐκδόσεις Γλᾶρος).
20. Ο.π.
21. Ἡ λέξη **horme** (ἀπό τήν ἐλληνική ὀρμάω) τή χρησιμοποιοῦμε μέ τήν ἔννοια τής δύναμης ἢ τής ζωτικῆς παρακίνησης.
22. Ὁ ὅρος αὐτός πού μοιάζει μέ τό *elan vital* τοῦ Μπέργκσον ἢ τή *libido* τοῦ Φρόυντ, προτάθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Nunn καί υιοθετήθηκε ἀργότερα ἀπό τόν Wm. McDougall. Βλέπε τοῦ ἴδιου συγγραφέα, *An Outline of Psychology*, London, 1948.
23. **D. Katz**, *The Psychology of Form*, 1950.
24. **H.S. Jennings**, *Genetics*, New York.
25. **Arnold Gesell, M.D.** *Infant and child in the Culture of Today*, New York, 1948.
26. **Arnold Gesell, M.D.** *Stair-climbing Experiment in Studies in child Development*, New York, 1948.
27. Πρόλογος στό βιβλίο τοῦ Gesell, *The Embryology of Behaviour*, New York, 1945.
28. **J.M. Itard**, *Rapports et Memoirs sur le Savage de l' Aveyron, l' idiotie et la Surdi-mutite*, Paris 1807.
29. **A. Gesell**, *The Embryology of Behaviour*.
30. **E.G. Boring, H.S. Langfeld and H.P. Weld**, *Introduction to Psychology*, New York, 1939.
31. **Maria Montessori**, *The Secret of childhood*, Madras, 1951. (Ἑλληνικός τίτλος: Τό μυστικό τής παιδικῆς ἡλικίας, Ἐκδόσεις Γλᾶρος).
32. Γιά οὐσιαστικότερη μελέτη βλέπε Florence Brown Sherbon, *The child*, London 1941.

33. Βλέπε επίσης G. Revesz, *Utsprung und Vorgeschichte der Sprache*, Berne, 1946.
34. Για μία συνοπτική εικόνα τών διαφορετικών φάσεων στην ανάπτυξη τής γλώσσας στο παιδί βλέπε W. Stern, *Psychology of early childhood*.
35. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι ο άγριος του "Αβερν.
36. Η Έταιρία Μοντεσσόρι στη Ρώμη οργανώνει ειδικά εκπαιδευτικά σεμινάρια για τὰ άτομα αυτά, πού ειδικεύονται στη φροντίδα τών παιδιών στην ηλικία αυτή.
37. Αυτά καί άλλα παρόμοια παραδείγματα πού δείχνουν ότι τό παιδί μπορεί νά καταλάβει ολόκληρες συζητήσεις προτού αποκτήσει τήν ικανότητα νά εκφράζεται τό ίδιο, βρίσκονται στό βιβλίο μου, *Τό μυστικό τής παιδικής ηλικίας*.
38. *Τό μυστικό τής παιδικής ηλικίας*.
39. Για μία καθαρή καί πειστική εξήγηση αυτής τής αναγκαιότητας, βλέπε J.J. Buytendijk, *Erziehume durch lebeudiges Tum*.
40. Στό βιβλίο μου *Τό μυστικό τής παιδικής ηλικίας* ο άναγνώστης θά βρει πολλά παραδείγματα αυτού του κύκλου τής δραστηριότητας.
41. "Οπως μέ τήν άμμο, μπορεί ν' άπλωθει σέ μία κολλώδη επιφάνεια καί μετά νά στεγνώσει.
42. Βλέπε τό βιβλίο *Η προχωρημένη μέθοδος Μοντεσσόρι*.
43. Για πληρέστερη ενημέρωση ο άναγνώστης πρέπει νά ανατρέξει στό βιβλίο μου. *Η ανακάλυψη του παιδιού*.
44. **Μαρία Μοντεσσόρι**, *Ψυχοαριθμητική καί ψυχογεωμετρία*.
45. Βλέπε τό *Μυστικό τής παιδικής ηλικίας*.
46. Βλέπει Καχίλ Γκιμπράν, *Ο Προφήτης*.
47. **G.E. Coghill**, *Anatomy and the problem of Behaviour*, Cambridge University Press, 1929.
48. **Carleton Washburne**, *The living Philosophy of education*, John Day Company, New York.
49. Βλέπε William McDougall, *An Introduction to Social Philosophy*, Methuen, London, 1948.
50. Βλέπε *Η ανακάλυψη του παιδιού*.

«Κανένας μας δέν ἦταν πάντα ἐνήλικος· ἦταν τό παιδί πού ἔχτισε τήν προσωπικότητά μας. Πρίν γίνουμε τό σημαντικό καί ἀναγνωρισμένο μέλος τῆς κοινωνίας πού εἴμαστε τώρα, εἴχαμε μιά ἄλλη προσωπικότητα, πολύ διαφορετική καί μυστηριώδη, ἀλλά κανένας δέν τή λογάριαζε καί δέν τή σεβόταν. Μιά προσωπικότητα χωρίς σημασία καί χωρίς γνώμη στά τρέχοντα πράγματα. Ὡστόσο, ὅλα τά χρόνια ἐκεῖνα ἀποτελούσαμε μιά χωριστή καί ἱκανή προσωπικότητα, περισσότερο ἱκανή ἀπό τό σημερινό μας ἑαυτό. Δυστυχῶς, δέν ἀξιοποιήθηκαν σωστά ἐκεῖνα τά πρῶτα χρόνια τῆς διάπλασης. Μόνο ὅταν ἀναγνωρίσουμε τό θαυμαστό τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό παιδί δημιουργεῖ τόν ἄνθρωπο, θά καταλάβουμε ὅτι κρατᾶμε στά χέρια μας τό μυστικό γιά τή διαμόρφωση μιᾶς καλύτερης ἀνθρωπότητας».

– *Μαρία Μοντεσσόρι*